

Ústav historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

Theatrum historiae

22

2018

Pardubice 2018

Na obálku byl použit obraz Gustava Macouna *Pohled na průčelí kláštera sv. Jiří na Pražském hradě*, 1910, olej na desce, 32,5 x 38 cm (Wikimedia Commons), dostupný na: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gustav_Macoun_Georgskloster_auf_der_Prager_Burg_1910.jpg?uselang=cs.

© Univerzita Pardubice, 2018

evidenční číslo MK ČR E 19534
ISSN 1802–2502

Obsah

Vojtěch VEČEŘE Kazatel a biskup Jindřich z Vildštejna († 1409): Životní osudy muže, který promlouval na pohřbu Karla IV.	9
Michaela ANTONÍN MALANÍKOVÁ Poručnictví, nebo partnerství? Status manželky a majetkové spoluvlastnictví manželů ve středověkém Brně	33
Andrea LOUKOTOVÁ Lékaři, lazebníci a porodní báby z řad moravských novokřtěnců v 16.–17. století	51
Jindřich KOLDA Potridentské překračování hranic klausury Svatojiřského kláštera na Pražském hradě jako potvrzení „odvěké“ prestiže	75
Hana JADRNÁ MATĚJKOVÁ <i>„Kdykoliv jsem měla volnou chvíli, něco jsem sepisovala.“</i> Dílo Justiny Siegemund v kontextu raně novověkých ženských přírodovědných spisů z německojazyčných oblastí	101
Marie MACKOVÁ Hadry a hadrnice: od důchodkového deliktu k průmyslové surovině a sběračkám odpadu	125
Jana HORÁKOVÁ Diskuze o talmudickém původu Chevra kadiša v časopisech <i>Allgemeine Zeitung des Judenthums, Die Neuzeit a Oesterreichische Wochenschrift</i>	147
René NOVOTNÝ <i>„Pruští emigranti“</i> : Kladsko-slezské komunity ve východních a středovýchodních Čechách (1763–1946)	165

Recenze a zprávy	231
Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně)	263
Seznam autorů (abecedně)	264

Vojtěch VEČEŘE

Kazatel a biskup Jindřich z Vildštejna († 1409): Životní osudy muže, který promlouval na pohřbu Karla IV.¹

Abstract: Preacher and Bishop Heinrich von Wildenstein († 1409): Life of a Man Who Spoke at the Funeral of Charles IV

Heinrich von Wildenstein is known to have preached at the funeral of Charles IV in 1378, but there was no biographical study of this preacher until now. The paper focuses on portraying a life of the cleric, who maintained close contact with the papal curia in Avignon and Rome, who held three episcopal offices during his lifetime (in Krujë, Trieste and Pićan), and he also stayed in Bohemia in the 1370s. He is documented to have resided at the court of emperor Charles IV in Prague, as well as at the court of bishop Albert von Sternberg in East Bohemian town Litomyšl. The paper also tries to clarify a question of Heinrich's origin.

Key words: Heinrich von Wildenstein – preaching – church history – Bohemia – Litomyšl – Trieste – last third of the 14th century

Pohřeb panovníka představoval ve středověku důležitý přechodový rituál, který měl mimo jiné zajišťovat trvalou vzpomínku na zesnulého.² Důležitou součástí královských pohřebních obřadů proto bývaly i nejrůznější smuteční proslovy (tzv. epicedia) a kázání. Je přitom zřejmé, že na pohřbu vladaře mohli promlouvat jen opravdu významní lidé a proslulí rétoři. Nejinak tomu bylo i v rámci zádušních obřadů

1 Tato studie vznikla v rámci zastřešujícího projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2017–260419 řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres č. 3 (Q07), Centrum pro studium středověku. Tato publikace čerpá některé závěry a formulace z nepublikované diplomové práce Vojtěch VEČEŘE, *Litomyšlská kázání Jindřicha z Vildštejna*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2014.

2 Smrti a pohřebním rituálům v předmoderní době byla na stránkách odborné literatury věnována velká pozornost. Za vše zde uvedme alespoň tato díla: Arnold van GENNEP, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997; Robert HERTZ, *A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death*, in: Týž, *Death and the Right Hand*, Aberdeen 1960, s. 27–86; Norbert OHLER, *Sterben und Tod im Mittelalter*, München – Zürich 1990; Paul S. Joachim WHALEY (ed.), *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*, New York 1981.

za císaře Karla IV. v prosinci roku 1378 v Praze. O podrobném průběhu této pět dní trvající události nás informuje především očitá relace augsburského kronikáře.³ Kolik kázání a vzpomínkových řečí během pohřbu zaznělo, se však z této zprávy nedočteme. Lze předpokládat, že proslov nad mrtvým panovníkem byl součástí všech zastávek smutečního průvodu, při kterých probíhala liturgie.⁴ Vycházíme-li však z dochovaného pramenného materiálu, víme pouze o třech. Nejznámější z těchto projevů jsou ty, jež zazněly v rámci závěrečné zádušní mše 15. prosince 1378 v katedrále sv. Víta. Jedná se o pohřební řeči míšeňského biskupa Jana z Jenštejna a scholastika pražské metropolitní kapituly Vojtěcha Raňkova z Ježova.⁵ Oba jmenovaní řečníci představují významné intelektuální osobnosti tehdejší Evropy spojené s prostředím pražského císařského dvora a jako takovým jim

-
- 3 *Augsburger Chronik von 1368–1406*, ed. F. FRENSDORF, *Die Chroniken der deutschen Städte von 14. bis in 16. Jahrhundert IV. Die Chroniken der schwäbischen Städte*, Leipzig 1865, s. 59–63. Dalším dobovým pramenem o pohřbu Karla IV. jsou tzv. *Annotationes* o pohřbu císaře Karla IV. a královny Johany Bavorské (Univerzitní knihovna v Olomouci, cod. M II 15, fol. 3v–44r). Pohřbem Karla IV. se podrobně zabývali František ŠMAHEL, *Smuteční ceremonie a rituály při pohřbu císaře Karla IV.*, in: Týž, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 133–160; Marie BLÁHOVÁ, *Die königlichen Begräbniszeremonien im spätmittelalterlichen Böhmen*, in: Lothar Kolmer (Hg.), *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1997, s. 89–111, zde s. 101–103; Libor JAN, *Pohřební obřady za Karla IV. v kostele Panny Marie Na konci mostu*, in: Eva Doležalová – Petr Sommer – Martin Nodl (edd.), *Verba in imaginibus. Františku Šmahelovi k 70. narozeninám*, Praha 2004 s. 189–192; Robert ANTONÍN, *Poslední cesta Karla IV.*, in: Jana Kunešová – Petr Příbyl (edd.), *Když císař umírá*, Praha 2016, s. 78–83; Rudolf J. MEYER, *Königs- und Kaiserbegrebnisse im Spätmittelalter. Von Rudolf von Habsburg bis zu Friedrich III.*, Köln–Weimar–Wien 2000, zde kapitola o pohřbu Karla IV. na s. 100–118; Václav V. TOMEK, *Dějepis města Prahy III*, Praha 1893, s. 317–320; Jiří SPĚVÁČEK, *Karel IV. Život a dílo (1316–1378)*, Praha 1979, s. 480–483; František KAVKA, *Život na dvoře Karla IV.*, Praha 1993, s. 85–87.
- 4 Průvod s tělem Karla IV. trval pět dní, přičemž přes noc byl nebožtík uložen vždy v některém významném kostele pražského souměstí. První noc (z 11. na 12. prosince) spočinulo vladařovo tělo v chrámu sv. Petra a Pavla na Vyšehradě, druhého dne večer (12. prosince) v minoritském kostele sv. Jakuba na Starém Městě pražském a na sklonku třetího dne (13. prosince) se smuteční procesí zastavilo před johanitskou komendou Panny Marie pod řetězem na Malé Straně. Až 14. prosince ráno byl zesnulý Karel IV. odnesen do svatovítské katedrály, kde se následujícího dne (15. prosince) odehrál poslední rozloučení a hlavní zádušní mše sloužená pražským arcibiskupem Janem Očkem.
- 5 *Řeči, jež měli při pohřbu císaře Karla IV. Jan Očko, arcibiskup Pražský, a Vojtěch Raňkův z Ericinia*, edd. Josef EMLER – Ferdinand TADRA, *Fontes rerum Bohemicarum* (dále jen FRB) III, Praha 1882, s. 423–441. První z těchto řečí byla dlouho připisována arcibiskupu Janu Očkovi, aniž by pro tuto autorskou atribuci existoval přímý důkaz. Jako mnohem pravděpodobnější se jeví varianta, že pohřební řeč pronesl tehdy ještě míšeňský biskup Jan z Jenštejna, což se domníval již Jaroslav KADLEC (*Louvere homilétique de Jean de Jenštejn*, *Recherches de Théologie ancienne et médiévale* 30, 1963, s. 299–323) a poměrně spolehlivě dokázal František ŠMAHEL, *Kdo pronesl smuteční řeč při pohřbu císaře Karla IV.?*, *Studia Mediaevalia Bohemica* 2, 2010, č. 2, s. 215–220. Oběma prameny se blíže zabývala Jana NECHUTOVÁ, *Epicedia na Karla IV. z 15. prosince 1378*, *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity E – Řada archeologicko-klasická* 37, roč. 41, 1992, s. 163–169.

byla na poli odborné literatury věnována náležitá pozornost.⁶ Kromě pohřebních řečí těchto dvou kleriků se nám však dochovalo smuteční kázání minoritského kazatele Jindřicha z Vildštejna, které zaznělo 14. prosince při ranní liturgii v malostranském chrámu Panny Marie pod řetězem; tedy ještě před tím, než bylo Karlovo tělo odneseno na Hradčany.⁷ Oproti prvně jmenovaným řečníkům je Jindřich z Vildštejna pro širší badatelskou veřejnost doposud téměř neznámou personou. Biografické zpracování této historické osobnosti zůstává dluhem české historiografie. Tento dluh se pokusíme na následujících stránkách alespoň částečně splatit. Opusťme proto nyní smuteční atmosféru předvánoční Prahy roku 1378 a vydejme se po stopách životních osudů tohoto muže.

Původ

Jindřich z Vildštejna se narodil snad někdy ve 30. či 40. letech 14. století, neznámo kde.⁸ Tážeme-li se po jeho původu, dostáváme pouze velice nepřesné a značně hypotetické odpovědi. Vycházet přitom musíme především z pozůstatků jeho exegetické činnosti. Jindřichovo kazatelské dílo známe pouze z jednoho rukopisu Bavorské státní knihovny

-
- 6 K osobnosti Vojtěcha Raňkova z Ježova blíže Vilém HEROLD, *Vojtěch Raňkův of Ježov (Adalbertus Rankonis de Ericinio) and the Bohemian Reformation*, in: Zdeněk V. David – David R. Holeton (edd.), *The Bohemian Reformation and Religious Practice*, vol. 7, Praha 2009, s. 72–79; Hermenegild JIREČEK, *Magister Adalbertus Ranconis de Ericinio*, *Časopis Musea království Českého* 46, 1872, s. 133–142; Jaroslav KADLEC – Rudolf HOLINKA – Jan VILIKOVSKÝ, *Leben und Schriften des Prager Magisters Adalbert Rankonis der Ericinio* (Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, Neue Folge), Münster 1971; Jaroslav KADLEC, *Mistr Vojtěch Raňkův z Ježova*, Praha 1969; Johann LOSERTH, *Nachträgliche Bemerkungen zu dem Magister Adalbertus Ranconis de Ericinio*, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 7, 1879, s. 198–213; Ferdinand TADRA, *Mistr Vojtěch, professor učení Pařížského a scholastik kostela Pražského*, *Časopis Musea království Českého* 53, 1876, s. 537–572. Z bohaté literatury o Janovi z Jenštejna zde uvedme alespoň tato díla: František M. BARTOŠ, *Jan z Jenštejna a jeho zápas*, Jihočeský sborník historický 13/4, 1940, s. 94–108; Bohumír ČERVINKA, *Příspěvky k životopisu Jana z Jenštejna, III. arcibiskupa pražského*, Praha 1936; Rudolf HOLINKA, *Církevní politika arcibiskupa Jana z Jenštejna za pontifikátu Urbana VI.*, Bratislava 1933; Jaroslav V. POLC, *Sociální nauka Jana z Jenštejna*, Teologické texty. *Časopis pro teologii a službu církve* 2, 1991, č. 1, s. 15–18; TÝŽ, *Tři homilie Jana z Jenštejna o Nanebevzetí Panny Marie*, *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis. Příspěvky k dějinám Univerzity Karlovy* 31, 1991, č. 1, s. 41–51.
- 7 Pohřební kázání nad Karlem IV. ze dne 14. prosince 1378 vydal Helmut BANSÁ, *Heinrich von Wildenstein und seine Leichenpredigten auf Kaiser Karl IV.*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 24, 1968, s. 187–223, zde s. 203–214.
- 8 Doba narození Jindřicha z Vildštejna je pouze odhadována na základě jeho prvního nástupu do biskupského úřadu (1372) a na základě jeho úmrtí (1409). Luigi TAVANO, *Heinrich von (Enrico di) Wildenstein*, in: Erwin Gatz (Hg.), *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon*, Berlin 2001, s. 817.

v Mnichově.⁹ Jedná se o sbírku třinácti tematických sermonů. Kromě již zmiňovaného pohřebního kázání nad Karlem IV. zde najdeme dalších dvanáct pozdně scholastických sermonů, jejichž kolofony nám umožňují vytvořit geografický obraz Jindřichova působení. Dozvídáme se z nich, že Jindřich z Vildštejna kázal pětkrát v Římě, jednou v Avignonu, jednou ve Vídni, třikrát v Praze a třikrát ve východočeské Litomyšli.¹⁰ Jak vidíme, kázání vykazující spojitost s českým prostředím tvoří ve sbírce téměř polovinu všech textů. Očividná vazba kazatele k českému prostředí vedla dosavadní sporé bádání k názoru, že Jindřich pocházel z Čech.¹¹ Tuto hypotézu lze považovat za oprávněnou. Musíme si ovšem vzápětí položit otázku, k jaké rodové příslušnosti odkazuje onen predikát „z Vildštejna“.

Šlechtických rodů, které v druhé polovině 14. století používaly tento přídomek, lze vysledovat hned několik. Kupříkladu jedna z větví rodu Paběniců odvozovala své jméno od východočeského hradu Vildštejna nad řekou Chrudimkou (tehdy zvanou Kamenice).¹² Patrně začátkem 40. let 14. století si bratři Petr a Oldřich z Paběnic rozdělili rodové majetky, přičemž Petrovi zůstalo dosavadní rodové přízvisko „z Paběnic“, zatímco Oldřich začal používat označení „z Vildštejna“.¹³ Lze předpokládat, že tento rodinný přídomek podrželo veškeré Oldřichovo potomstvo, neboť ještě roku 1382 nacházíme v pramenech

9 Bayerische Staatsbibliothek München (dále jen BSB), Codices latini monacenses (dále jen Clm) 14256. Ingeborg NESKE, *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Die Handschriften aus St. Emmeram in Regensburg II*, Clm 14131–14260, Wiesbaden 2005, s. 286–291. Kodex je přístupný online URL: <<http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0004/bsb00046825/images/>>, [cit. 9. 11. 2017].

10 Sbírká třinácti kázání Jindřicha z Vildštejna se v rukopise (BSB, Clm 14256) nalézá na fol. 2r–66v. O tom, kde byla jednotlivá kázání proslovena, nás informují jednak kolofony jednotlivých sermonů a jednak druhotně připsaný obsah celého rukopisu na fol. 1r, nadepsaný „*Sermones Latini reverendi patris in Christo domini Heunrici de Wildenstein, episcopi et comitis Tergestini, per eum compilati et in diversis locis predicati*“.

11 Helmut Bansa, který se zatím jako jediný podrobněji zabýval Jindřichovými kazatelskými texty, jakož i jeho životními osudy, uvádí: „*fast die Hälfte der Predigten ist in Prag oder Leitomischl entstanden oder gehalten worden; Heinrich stammte zweifellos aus Böhmen.*“ H. BANSA, *Heinrich von Wildenstein*, s. 193. Český původ Jindřichovi připisují i další badatelé: Pius KELLER, *Index episcoporum ordinis Eremitarum sancti Augustini Germanorum digestus*, Múnnerstadt 1876, s. 34; Adalbero KUNZELMANN, *Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten III*, Würzburg 1972, s. 338; Giuseppe MAINATI, *Croniche ossia memorie storiche sacro-profane di Trieste II*, Venezia 1817, s. 156; L. TAVANO, *Heinrich von (Enrico di) Wildenstein*, s. 817; Ferdinando UNGHELLI, *Italia Sacra sive De episcopis Italiae et infularum aedjacentium V*, Venetiis 1720 s. 581.

12 Jaroslav TEPLÝ, *Hrady Vildštejn a Oheb, aneb o Hrabšovi z Vildštejna a o Ješíkovi z Ohbi*, 1. část, *Zpravodaj Univerzity Pardubice* 7, 2001, č. 26, s. 35–40.

13 August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království českého I. Chrudimsko*, Praha 1993, s. 156; TÝŽ, *Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty III. Atlas erbů. Čechy (2. část)*, Praha 2002, s. 379.

jistého Hrabiše z Vildštejna.¹⁴ Nemáme však zprávy o tom, že by se v této rodové linii kdy vyskytoval mužský zástupce jménem Jindřich.

Druhý český hrad tohoto jména se nachází u Blovic na Plzeňsku a v mapách bychom ho dnes našli jako Vlčtejn. Na sklonku 13. století držel toto sídlo jistý Holen z Vildštejna, u něhož nevíme, z jakého rodu pocházel. V letech 1363 a 1374 se pak připomíná jakýsi Petr či Pešík z Vildštejna, zřejmě Holenův potomek. Tento šlechtic se sice stále nazýval podle hradu Vildštejna (či Vilčtejna) na Plzeňsku, avšak od počátku 60. let ho již nedržel.¹⁵ Ani v této rodové linii nestřetáváme žádného mužského zástupce, kterého bychom mohli ztotožnit s kazatelem Jindřichem. Nelze samozřejmě zcela vyloučit, že námi sledovaný kazatel pocházel z některého z těchto českých rodů, nutno však k těmto hypotézám přistupovat velice obezřetně. V neprospěch nastíněných variant nepřímo hovoří i skutečnost, že počestělou podobu Jindřichova jména tak, jak ho zde užíváme, bychom v pramenech nikde nenašli. Z důvodu lepší čitelnosti textu zachováme i nadále českou ortografii, avšak mějme na paměti, že doložený zápis kazatelova jména zní „*Henricus de Wildenstein*“. Ve sledu genealogických úvah proto nemůžeme opominout ani německojazyčné oblasti.

Další z hradů jménem Vildštejn se nalézají na Chebsku (původně Wildstein, dnes součást města Skalná). Ve 13. století jej držela větev chebsko-bavorského ministeriálního rodu Notthaftů. Ti se v pramenech často vyskytují s predikátem „*de Wildstein dicti Nothafft*“, a to i po ztrátě přímé držby hradu roku 1298.¹⁶ Až do 60. let 14. století se poté chebský Vildštejn nacházel v držení Rábů z Mechlgrünü a není výjimkou, že i zástupci tohoto rodu používali přídomek „*de Wildstein*“.¹⁷ Obě tyto rodiny, jak Notthaftové, tak Rábové, se tedy po dobu první poloviny 14. století odkazovali k témuž hradu, ačkoliv jedni tak činili na základě dřívější držby sídla, druzí pak na základě držby aktuální. Jméno Jindřich se v rodové historii Notthaftů i Rábů vyskytuje poměrně často. Ani zde však nenarazíme na žádné přímé indicie, pomocí kterých bychom objasnili identitu sledovaného kazatele.

14 TÝŽ, *Hrady, zámky a tvrze I*, s. 156. J. TEPLÝ, *Hrady Vildštejn a Oheb, aneb o Hrabišovi z Vildštejna a o Ješíkovi z Ohbi*, 2. část, Zpravodaj Univerzity Pardubice 7, 2001, s. 32–36, zde s. 33.

15 Okolo roku 1360 se dostal Vildštejn (či Vlčtejn) na Plzeňsku do držení Rožmberků. A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království českého IX. Domažlicko a Klatovsko*, Praha 1993, s. 213; TÝŽ, *Atlasy erbů a pečeti III*, s. 365.

16 Např. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (dále jen RBM) IV, ed. Josef EMLER, Praha 1892, s. 747, č. 1897; RBM IV, s. 765, č. 1947; RBM IV, s. 786, č. 2006. Srov. Vilém KNOLL, *Nothafft – základní přehled o dějinách jednoho ministeriálního rodu*, in: Sborník Chebského muzea, Cheb 1999, s. 18–27.

17 Harald STARK, *Vom Egerland in die Oberpfalz*, 2001, online na URL: <<http://www.notthafft.de/geschichte/egerland.htm>>, [cit. 9. 11. 2017].

Níže uvidíme, že kazatel Jindřich z Vildštejna udržoval bližší kontakty s dvorem císaře Karla IV., což naše pátrání vede geograficky ještě dále. Stranou úvah o možném Jindřichově původu totiž nelze nechat ani hornofalcké ministeriály z Vildštejna a na Wildenfelsu. Tito původem bavorští Vildštejnové se nazývají podle hradu Wildenstein u Dietfurtu zhruba na půli cesty mezi Norimberkem a Řeznem.¹⁸ Ve 14. století sídlili především na hradech Wildenfels a Rothenberg v Horní Falci nedaleko Laufu u Norimberka.¹⁹ Jednalo se o ministeriální sídla ležící v zájmové oblasti Karla IV., který zde v 50. a 60. letech budoval z pozice českého krále systém lén i přímých držav.²⁰ Roku 1356 přijali bavorští Vildštejnové od Karla IV. hrad Wildenfels v léno.²¹ Císař získal od norimberských purkrabí lenní práva i k druhému hornofalckému sídlu těchto Vildštejnů, tedy k hradu Rothenbergu,²² který od Vildštejnů později (roku 1360) sám odkoupil.²³ Kromě úzké vazby těchto ministeriálů na císaře Karla je též pozoruhodné, že se v jejich řadách vyskytovalo mnoho zástupců jménem Jindřich. Kupříkladu muž, který Karlovi IV. prodal hrad Rothenberg, je v pramenech uváděn jako „*Heinrich von Wildenstein*“ či „*Heinrich Wildensteiner von der Rotenburg*“.²⁴ Tento šlechtic však není zdaleka jediným Jindřichem, který se tou dobou v rodině hornofalckých Vildštejnů vyskytoval. V listině ze 14. října roku 1356 máme doloženy

18 Herbert RÄDLE, *Wildenstein (Stadt Dietfurt)*, in: Týž, *Burgen und Burgställe im Kreis Neumarkt. Ein Führer zu historischen Stätten*, Neumarkt 2001, s. 131–133.

19 Blíže Carl S. CRAMER, *Geschichtliche Mittheilungen über das Schloß Wildenfels und das Geschlecht der Wildenstein zum Wildenfels*, Archiv für Geschichte von Oberfranken 8, 1860, č. 1, s. 78–93.

20 K tomu blíže Lenka BOBKOVÁ, *Územní politika prvních Lucemburků na českém trůně*, Ústí nad Labem 1993, zde kapitola o Horní Falci, s. 64–78.

21 RBM VI/2, ed. Bedřich MENDL, Praha 1929, s. 256–257, č. 464.

22 *Regesta Imperii* (dále jen RI) VIII. *Karl IV. (1346–1378)*, ed. Johann Friedrich BÖHMER. Auszug aus der Regesta Imperii Plus-Datenbank der Diplome Kaiser Karls IV.: auf der Grundlage der von Alfons Huber aus dem Nachlass Johan Friedrich Böhmers 1877/89 herausgegeben und ergänzten „Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karl IV.“ und der Urkundensammlung der Berliner Arbeitsstelle der „*Monumenta Germaniae Historica*“ bearbeitet von Eberhard Holtz, Berlin 2013, č. 3026.

23 Hrad Rothenberg koupil císař Karel IV. od bavorských Vildštejnů 18. února 1360 za 5080 kop gr. českých (RBM VII/2, edd. Bedřich MENDL – Milena LINHARTOVÁ, Praha 1955, s. 280–281, č. 434; RBM VII/2, s. 281, č. 435), kteroužto sumu ještě téhož roku zaplatil ve dvou splátkách. K těmto splátkám se dochovaly dvě kvitanice: první na 500 kop gr. čes. z 21. února 1360 (RBM VII/2, s. 282, č. 437), druhá na zbytek splatné sumy z 11. dubna 1360 (RBM VII/2 s. 306–307, č. 477). Srov. C. S. CRAMER, *Geschichtliche Mittheilungen über das Schloß Wildenfels*, s. 78–79.

24 Jako „*Heinrich von Wildenstein*“ zde: RBM VII/2, s. 280, č. 434; RBM VII/2, s. 281, č. 435; RBM VII/2, s. 282, č. 437; RBM VII/2, s. 306, č. 477. Jako „*Heinrich Wildensteiner von der Rotenburg*“ zde: RBM V/4, ed. Jana ZACHOVÁ, Praha 2004, s. 765, č. 1721; RI VIII, č. 6746. Není vyloučeno, že tento Jindřich zastával po prodeji hradu funkci rothenberského purkrabí. Roku 1375, kdy se Rothenberg nalézal již v zástavě Oty Braniborského, připomíná se jistý „*Heinrich von Wildenstein, burgman zum Rotenberg*“. Nelze říci jednoznačně, zda se skutečně jedná o téhož Jindřicha, který Karlovi IV. hrad sám prodal, nebo o některého jeho jmenovce z téhož rodu. Srov. Andreas WÜRFEL, *Historische, genealogische und diplomatische Nachrichten zur Erläuterung der Nürnberglichen Stadt- und Adelsgeschichte II*, Nürnberg 1767, s. 804.

dokonce tři současně žijící příslušníky rodu nesoucí toto křestní jméno, což svědčí o jeho rodové tradici a oblíbě.²⁵ V rodině se navíc těšila značné úctě církevní služba.²⁶ Na pozadí všech těchto okolností si můžeme snadno představit, že námi sledovaný kazatel pocházel právě z tohoto rodu bavorských Vildštejnů usedlých v Horní Falci. I přes tuto lákavou představu však nelze s jistotou ztotožnit některého z hornofalckých Jindřichů s námi sledovaným kazatelem.

V severobavorském prostoru sídlili ještě další Vildštejnové, a sice leníci bamberského biskupa, jejichž hrad Wildenstein leží asi dvacet kilometrů na západ od města Hof.²⁷ Tito Vildštejnové jsou jedním z pokračujících rodů velmi staré ministeriální rodiny „von Sack“. Ve 14. století však není znám žádný příslušník tohoto rodu, který by se jmenoval Jindřich.

Na následujících stránkách bude ukázáno, že se kazatel Jindřich z Vildštejna hojně pohyboval na rakousko-slovinském území. Taktéž ho pojily osobní styky s habsburskými vévody, pročež by nám v závěru tohoto dlouhého výčtu rodů neměla uniknout skutečnost, že významný panský rod s přízviskem „von Wildenstein“ působil i v Korutanech a Štýrsku. Tito Vildštejnové zřejmě pocházeli ze stejného rozrodu jako jejich hornofalckí jmenovci a do oblasti dnešního Rakouska přesídlili z Bavor ve 12. století.²⁸ Constantin von Wurzbach počítá ve svém lexikonu rakouské šlechty k těmto štýrsko-korutanským Vildštejnům i námi sledovaného kazatele Jindřicha, aniž by však tuto informaci jakkoliv podkládal přímými důkazy.²⁹ Rodová identita muže, který 14. prosince 1378 promlouval nad zesnulým císařem, zůstává tedy nadále zahalena mnoha nejasnostmi. Nevíme, jaký erb zdobil čabraku jeho koně, když přijížděl do smutkem zahalené Prahy, aby se zde naposledy rozloučil s římským a českým panovníkem. Heraldickou figurou tohoto řečníka mohl být pokosem čtvrcený štít východočeských Paběniců, modré břevno ve zlatém poli chebských Notthaftů, pokosem dělený červenozlatý štít hornofalckých ministeriálů, či okřídlený černozlatý dráp štýrsko-korutanských pánů z Vildštejna. Poslední dvě varianty se však na základě vylíčených poznatků zatím jeví jako nejpravděpodobnější.

25 V listině ze 14. října 1356 máme doloženy tři mužské členy rodu hornofalckých Vildštejnů jménem Jindřich, a to v různých variantách predikátu: „*Heinrich von Wildenvels*“, „*Heinrich von Wildenstein von Stralnues*“, „*Heinrich von Wildenstein von Rotemberg*“. RBM VI/2, s. 256–257, č. 464. Dále máme zprávu z roku 1375 o kupní transakci mezi dvěma bratrance, kteří se oba jmenovali Jindřich a oba psali svůj predikát „z *Vildštejna*“. A. WÜRFEL, *Historische, genealogische und diplomatische Nachrichten*, s. 804.

26 Herbert Rädle vyjmenovává mnoho příslušníků rodu bavorských Vildštejnů, kteří působili v církevních službách. H. RÄDLE, *Wildenstein (Stadt Dietfurt)*, s. 133.

27 Blíže Maximilian LERCHENFELD, *Die von Wildenstein und ihr Gericht zu Presseck*, Archiv für Geschichte und Alterthumskunde von Oberfranken 16, 1886, č. 3, s. 30–90.

28 Constantin WURZBACH, *Wildenstein, die Grafen und Freiherren, Genealogie*, in: Týž, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* LVI, Wien 1888, s. 146.

29 Tamtéž.

Titul „*episcopus croacensis*“ a působení na významných evropských dvorech

Nedokážeme sice přesně určit Jindřichův původ, zato však alespoň rámcově známe jeho církevní kariéru. Jindřich z Vildštejna zřejmě absolvoval minoritské řádové učení (snad v Avignonu), díky čemuž dosáhl slušného teologického a hlavně kazatelského vzdělání.³⁰ Můžeme se pouze domýšlet, že někdy v 60. letech 14. století přijal kněžské svěcení a začal se věnovat biblické exegesi. Ve sbírce jeho kázání se dochoval sermo, který zazněl roku 1371 v avignonském minoritském klášteře.³¹ Vidíme tedy, že Jindřich v této době řečnil před vzdělaným auditoriem. Avignon představoval po celé 14. století centrum církevního dění, tím pádem i významnou intelektuální platformu. Jindřich mohl v tomto prostředí nasávat aktuální teologické trendy a adekvátně rozvíjet svůj intelektuální život. Zřejmě tehdy se také dostal do užšího okruhu papežského dvora, což mu přineslo zisk významných církevních obročí. Roku 1372 ho papež Řehoř XI. (1371–1378) jmenoval biskupem s titulaturou „*episcopus croacensis*“.³² Zde ovšem narážíme na další interpretační problém.

Titul „*episcopus croacensis*“ se několikrát vyskytuje v kuriálních registrech za platy servicií, na jejichž základě dovedl Konrad Eubel, že se jednalo o jednoho ze sufragánů splitské provincie.³³ Žádné takové „kroacenské“ (slovansky „hrvatské“) biskupství však v Dalmácii neexistovalo, nebo o něm alespoň chybí spolehlivé doklady. Herman Hoberg se sice pokusil ztotožnit sídlo „hrvatského“ episkopátu s dalmatským městečkem Hrvace,³⁴

30 V některé starší literatuře bývá Jindřich mylně označován jako člen řádu augustiniánů eremitů, což je omyl pocházející patrně od autora souborné encyklopedie církevních dějin *Italia Sacra*, Ferdinanda Ughelliho. F. UNGHELLI, *Italia Sacra* V, s. 581. Od něj tuto informaci přebírají P. KELLER, *Index episcoporum ordinis Eremitatum*, s. 34; A. KUNZELMANN, *Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten* III, s. 338; C. WURZBACH, *Wildenstein, Heinrich*, in: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* LVI, Wien 1888, s. 148. Na Ughelliho chybu poprvé upozornil Giuseppe Mainati, avšak i on zařadil Jindřicha z Vildštejna mylně k řádu benediktinů. G. MAINATI, *Croniche ossia memorie* II, s. 156. Určení Jindřicha z Vildštejna jako příslušníka Řádu menších bratří předložil na základě papežské jmenovací buly až Conrad EUBEL, *Hierarchia Catholica Medii Aevi I (1198–1431)*, editio altera, Monasterii 1913, s. 216. Od něj informaci přebírají H. BANSA, *Heinrich von Wildenstein*, s. 194; L. TAVANO, *Heinrich von (Enrico di) Wildenstein*, s. 817.

31 Kázání o svatém Lukášovi na téma *Confirmabit vos usque in finem* se v kazatelské sbírce Jindřicha z Vildštejna (BSB, Clm 14256) nachází na fol. 40r–44v. Je zakončeno kolofonem „*Sermo Henrici de Wildenstein, episcopi Croacensis, factus in Avinione, anno etc. LXXI°*“ (fol. 44v). V druhotně připisaném obsahu celého kodexu na fol. 1r je toto v pořadí osmé kázání sbírky uvedeno pod chybným číslováním jako deváté: „*Nonus: de sancto Luca Confirmabit vos usque in finem, Awynione in ecclesia fratrum minorum.*“

32 Jmenovací bula ze dne 5. července 1372 je opsána v Avignonských registrech Vatikánského archivu, č. 186, fol. 198. Uvádí H. BANSA, *Heinrich von Wildenstein*, s. 191.

33 C. EUBEL, *Hierarchia Catholica* I, s. 216.

34 Herman HOBERG, *Taxae pro communibus servitiis ex librisque obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1455 confectis*, Roma 1949, s. 44.

tato hypotéza ovšem postrádá jakoukoliv oporu v pramenech. Nelze zcela vyloučit ani možnost, že se jednalo o jakési titulární biskupství „chorvatské“. I tato domněnka se ovšem jeví jako velice nepravděpodobná, neboť za titulární funkce se zpravidla neplatilo *servicium commune*, které je v tomto případě doloženo v kuriálních registrech.³⁵ Nejspokojivější řešení celého problému předložil Milan von Šufflay, který se domnívá, že pojmenování „croacensis“ představuje písarskou variaci adjektiva „croensis“, tedy titulaturu biskupů v albánské Kruijě.³⁶ I přes různé další nejasnosti, které nastíněnou problematiku ještě více komplikují, přijmeme nyní Šufflayovo tvrzení coby pracovní hypotézu a předpokládejme, že se minorita Jindřich z Vildštejna roku 1372 skutečně stal ordinářem nevelké diecéze v dnešní severní Albánii.

Albánské území představovalo od raného středověku nárazníkové pásmo mezi vlivy východního a západního křesťanství. Biskupství v horském městě Kruijě bylo založeno již v 6. století a stalo se sufragánním stolcem církevní provincie Durrëz (Drač).³⁷ V první polovině 14. století se na pozadí bouřlivých politických událostí ustálil v severoalbánských diecézích model jisté dvojkolejnosti římských a pravoslavných ordinářů.³⁸ Od 50. let si však katolictví postupně vydobylo primární postavení, což bývá připisováno především soustavné misijní činnosti žebравých řádů. Mendikanti zde od druhé poloviny 14. století často působili ve funkcích diecézních biskupů.³⁹ Dosazení minority Jindřicha na jeden ze zdejších stolců se tedy jeví v plném souladu s tímto misijním programem.

Udělení biskupského úřadu v Kruijě však mohlo pro vzdělaného klerika, uvyklého intelektuálnímu „kvasu“ evropských metropolí, znamenat odstřížení od centra dění. Lze snad předpokládat, že se Jindřich z Vildštejna do Kruijě vypravil, aby zde osobně převzal biskupský úřad, ovšem s jistotou to tvrdit nelze. Jindřich ve své diecézi natrvalo

35 Ante SOLDO, *Takse „servitium commune“ kod nas kroz XIV. i polovicom XV. stojeća*, Archivni vjesnik 9, Zagreb 1967, s. 305–326, zde s. 312.

36 Milan ŠUFFLAY, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchszone im katholischen Damme*, Vjestnik Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga 17, Zagreb 1915, s. 1–70, zde s. 23, pozn. č. 1.

37 Tamtéž, s. 6n.

38 Od 70. let 13. století bylo v Albánii vytvořeno království pod vládou neapolských Anjouovců, jejichž zájmy zde podporoval především římskokatolický klérus. Anjouovská moc zde nebyla konstantní a některé oblasti se dostávaly více či méně do sféry vlivu Byzance. Ve 40. letech 14. století pak většinu albánského území dobyl srbský car Štěpán Dušan, který na území své říše tvrdě prosazoval pravoslavnou orientaci, avšak již roku 1355 zemřel. Ve městech i na venkově poté fungoval dvoukonfesijní systém, přičemž v průběhu 14. století získávalo římskokatolické vyznání většinu. Blíže Pavel HRADEČNÝ – Ladislav HLADKÝ (edd.), *Dějiny Albánie*, Praha 2008, s. 64–71. Po celou první polovinu 14. století fungovaly v severoalbánských diecézích dvě souběžné řady ordinářů, katolických a pravoslavných. Někdy jeden z nich z politických důvodů sídlil v exilu podle toho, která církev zde momentálně získala navrch, nebylo to však pravidlem. V Durrëz kupříkladu rezidoval jak římskokatolický arcibiskup, tak pravoslavný metropolita. M. ŠUFFLAY, *Die Kirchenzustände*, s. 18–20.

39 Tamtéž, s. 21–23an.

nepobýval, neboť ho i nadále potkáváme u kurie a také v Čechách, jak bude popsáno níže. V kontextu dobové praxe kuriálního fiskalismu nebylo výjimkou, že vlivní klerici obdrželi formou provize nějaký uprázdněný církevní úřad, aniž by opustili své místo u dvora. Jindřich tedy používal titul „*episcopus croacensis*“, avšak pobýval spíše v oblastech západní a střední Evropy. Snad již v této době působil u papežského dvora, byť s jistotou to lze tvrdit až o době pontifikátu Urbana VI. (1378–1389). Rukopisná sbírka Jindřichových kázání nás upozorňuje na skutečnost, že námi sledovaný klerik býval častým hostem u římské kurie, kde několikrát kázal v přítomnosti svatého otce Urbana (dvakrát z toho dokonce ve svatopetrské bazilice a dvakrát v papežském paláci).⁴⁰ Vraťme se ovšem ještě na chvíli zpět na začátek 70. let 14. století, kdy si Jindřich teprve začínal dobývat slávu na poli kazatelství.

Věhlasní kazatelé představovali v mediální kultuře 14. století důležitý performativní fenomén. Kázání bylo pojímáno jako zpřístupňování slova Božího atraktivní formou, což ve svém důsledku vedlo k transformaci kazatelských žánrů v jistý projev dobové populární kultury. Ze sociologického hlediska hrála kazatelská *performance* podobnou zábavní roli jako dnes rockový koncert či televizní show. Jistě byl rozdíl, zda řečník mluvil k prostému lidu, nebo zda mu naslouchali učení klerici (tzv. kázání *ad clerum*). Sociálně-komunikační role kázání však zůstávala stejná. Ať už kazatel prováděl svým proslovem lidovou katechizaci, nebo rozvíjel sofistickované teologické pojednání, vždy se jednalo o projev plošně sdělovací praxe své doby, pročež musíme ke středověkému kazatelství přistupovat jako k důležitému sociálně-historickému prameni.⁴¹ Pokud se Jindřich z Vildštejna těšil v Avignonu a později v Římě pověsti kazatelské „celebrity“ (což lze předpokládat), pak se zprávy o něm mohly rozšířit i na jiných evropských dvorech. Je známo, že císař a český král Karel IV. zval slavné kazatele do Prahy, neboť

40 V kazatelské sbírce Jindřicha z Vildštejna (BSB, Clm 14256) se nachází pět sermonů, o kterých je na fol. 1r uvedeno, že zazněly v Římě před papežem Urbanem. Jedná se o páté, sedmé, osmé, desáté a jedenácté kázání sbírky: „5us: *de Ascensione Domini ‚Jesus assumptus est a vobis in celum‘, Rome in ecclesia sancti Petri coram domino nostro papa Urbano; [...]* 7us: *de novo anno ‚Apparuit gratia Dei‘, Rome in ecclesia sancti Petri coram domino nostro papa Urbano; Octavus: de sancto Nicolao ‚Ecce sacerdos magnus‘, Rome in palacio domini pape Urbani; [...]* Decimus: *‚Si peccavit in te frater tuus‘, Rome in titulo sancte Potenciane virginis; Undecimus: ‚Tu es, qui venturus es‘, Rome in palacio apostolico coram domino nostro papa Urbano.*“

41 K masmediálnímu a performativnímu rozměru středověkého kazatelství blíže David L. d'AVRAY, *The Preaching of the Friars. Sermons Diffused from Paris before 1300*, Oxford 1985, s. 3–5; Beverly M. KIENZLE, *Medieval Sermon and their Performance. Theory and Record*, in: Carolyn Muessig (ed.), *Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages*, Leiden–Boston–Köln 2002, s. 89–124. K performativní kultuře středověku v obecné rovině blíže Mary A. SUYDAM – Joanna E. ZEIGLER (edd.), *Performance and Transformation. New Approaches to late medieval Spirituality*, New York 1999.

působení takovýchto lidí v jeho království znamenalo prestižní záležitost.⁴² Snad právě proto vystoupil v Praze roku 1370 i minorita Jindřich z Vildštejna, který zde v císařově přítomnosti přednesl kázání na eucharistické téma.⁴³ Existují jistě i jiné možnosti, jak se mohl Jindřich dostat do blízkosti Karla IV. Pokud by kupříkladu platila jedna z výše předeslaných hypotéz, že námi sledovaný kazatel pocházel z Čech, z Chebska či z Horní Falce, pak by se oba muži mohli znát již z dřívějších dob na základě zemské sounáležitosti. Ať už se Jindřich poznal s Karlem IV. jakkoliv, zůstává skutečností, že pobýval na pražském dvoře a patrně si zde vybudoval personální vazby.

V intelektuální atmosféře císařského dvora⁴⁴ mohl kazatel potkat zajímavé osobnosti z řad církevních hodnostářů, mezi nimi i magdeburského arcibiskupa Alberta ze Šternberka. Tento prelát zastával počátkem 70. let 14. století roli hlavního velitele lucemburských vojsk ve válce s Wittelsbachi.⁴⁵ Záhy se však z vysoké politiky stáhl. Roku 1371 rezignoval na post arcibiskupa magdeburského⁴⁶ a byl mu místo toho svěřen biskupský úřad ve východočeské Litomyšli.⁴⁷ Nemáme žádné přímé důkazy, které by jednoznačně dokládaly

42 Nejznámějším případem takového pozvání je příchod Konráda Waldhausera do Čech roku 1363. Blíže František MICHÁLEK BARTOŠ, *Konrád Waldhauser a ohlas jeho díla u nás*, in: Týž, *Knihy a zápasy*, Praha 1948, s. 40–44.

43 Jedná se o první sermo Jindřichovy kazatelské sbírky (BSB, Clm 14256, fol. 2r–7r). V obsahu kodexu na fol. 1r je k tomuto kázání poznamenáno: „*Primus: de cena Domini, Accipite et manducate, coram domino Karolo Imperatore.*“ V kolofonu kázání na fol. 7r pak čteme: „*Sermo Heinrici de Wildensteyn, episcopi Croacensis, de cena Domini Iesus, anno Domini M° CCC° 70 in Praga coram cesare.*“

44 Na svou dobu vysoce intelektuální zázemí na Karlově dvoře popisuje F. KAVKA, *Život na dvoře Karla IV.*, s. 98–105.

45 K formování protilucemburské koalice v letech 1369–1371 blíže František KAVKA, *Vláda Karla IV. za jeho císařství (1355–1378). Země České koruny, rodová, říšská a evropská politika, II (1365–1378)*, Praha 1993, s. 108–120; J. SPĚVÁČEK, *Karel IV.*, s. 426–430. Nejnověji k této problematice Tomáš STRAKA, *Získání Braniborska Karlem IV. – koupě, nebo dobytí? Historie – otázky – problémy 7*, 2015, č. 1, s. 130–147.

46 *Monumenta Vaticana res gesta Bohemicas illustrantia IV*, ed. Karel STLOUKAL, Pragae 1949–1953, s. 182, č. 324.

47 Albert ze Šternberka působil ve funkci litomyšlského biskupa již v letech 1364–1368. Po svém povýšení na arcibiskupský stolec v Magdeburku byl do Litomyšle intronizován dosavadní churský biskup Petr Jelito. Oba muži si pak roku 1371 vyměnili funkce a Albert se vrátil do Litomyšle, kde působil až do své smrti roku 1380. Osobností Alberta ze Šternberka se blíže zabývali Jiří FIALA, *Albert ze Šternberka (†16. 1. 1380). Životopisný nástin*, Olomouc 2001; Stefan PÄTZOLD, *Erzbischof Albert von Sternberg*, in: Werner Freitag (Hg.), *Mitteldeutsche Lebensbilder. Menschen im späten Mittelalter*, Köln – Wimar – Wien 2002, s. 11–26; Josef PRUCEK, *Albert ze Šternberka – raně humanistický mecenáš*, in: Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1973, s. 22–27; Dušan ŘEZANINA, *Karlův diplomat biskup Albert ze Šternberka*, Duchovní pastýř. Měsíčník katolického duchovenstva 29, 1980, s. 134–136, 150–151, 166–167; Týž, *Karlův diplomat biskup Albert ze Šternberka*, Přehled 3, 1980. Informační občasník Středočeského sdružení katolického duchovenstva Pacem in Terris; Ludwig SCHMUGGE, *Albert von Sternberg*, in: Ferdinand Seibt (Hg.), *Lebensbilder zur Geschichte der böhmischen Länder III, Karl IV. und sein Kreis*, München 1978, s. 43–64; Josef SAKAŘ, *Albert ze Šternberka*, Výroční zpráva c. k. české vyšší školy reálné v Pardubicích vydaná za školní rok 1902,

přátelské vazby mezi Albertem a Jindřichem. Víme však, že Jindřich v 70. letech 14. století několikrát kázal v Litomyšli, tedy v místě Alberta působení, což nepřímo poukazuje na osobní provázanost obou mužů.

Slavný kazatel v malém městě

Litomyšl (provinční město na českomoravském pomezí) se stala centrem biskupského úřadu teprve roku 1344, kdy došlo k ustanovení pražské církevní provincie a bylo třeba podřídit nově povýšené metropolitní katedrále vedle Olomouce ještě jeden sufragánní stolec. Litomyšl byla vybrána k těmto účelům proto, protože se zde nacházelo příhodné zázemí v podobě premonstrátské kanonie. V 70. letech 14. století, kdy zde působil Albert ze Šternberka, existovalo litomyšlské biskupství teprve něco přes 25 let a stále se potýkalo se správními problémy, jež bychom mohli okřídleně nazvat „porodními bolestmi“ nové instituce. Probíhala zde vrcholně gotická přestavba románské baziliky Panny Marie (povýšené roku 1344 na katedrální kostel) a u starých budov zdejší premonstrátské kanonie rostl nový reprezentativní palác.⁴⁸ Poddanské město v podhradí zažívalo v důsledku těchto změn neobyčejný hospodářský a sociální rozvoj a na kraji města vznikl nový kostel s přilehlým klášterem augustiniánů eremitů. Litomyšl v této době tedy ztělesňovala rozvíjející se semiperiferii.⁴⁹

V polovině 70. let do tohoto východočeského města zavítal i Jindřich z Vildštejna. Snad se tak stalo na pozvání Alberta ze Šternberka, což se můžeme pouze domýšlet. Ze sbírky Jindřichových kázání známe dva sermony na eucharistická témata, které zazněly v litomyšlské katedrále a které se svými kolofony hlásí do roku 1376. U prvního z nich je dokonce uvedena přesná datace (úterý před přenesením sv. Václava). Jindřich tedy pobýval v Litomyšli nejspíše od 26. února tohoto roku.⁵⁰ Dále se musíme tázat, zda

Pardubice 1902; Vojtěch VEČEŘE, *Litomyšl Alberta ze Šternberka*, bakalářská práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2014.

48 K otázce středověké zástavby litomyšlského biskupského sídla nejnověji Vojtěch VEČEŘE, *Klášter nebo hrad? Rezidence litomyšlských biskupů v letech 1344–1421, její hypotetická rekonstrukce a klasifikace*, *Castellologica Bohemica* 17, 2017, s. 135–153.

49 Z bohaté regionální literatury o dějinách litomyšlského biskupství zde uvedme alespoň tato díla: Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Litomyšlské biskupství*, in: Milan Skřivánek (ed.), *Litomyšl. Duchovní tvář českého města*, Litomyšl 1994, s. 29–50; František JELÍNEK, *Historie města Litomyšle I*, Litomyšl 1838; Zdeněk NEJEDLÝ, *Dějiny města Litomyšle a okolí I, Dějiny kláštera a biskupství Litomyšlského (do r. 1421)*, Litomyšl 1903; Milan SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009. Město kultury a vzdělávání*, Litomyšl 2009; Vojtěch VEČEŘE, *Působení premonstrátů v Litomyšli v době biskupství (1344–1421)*, *Pomezí Čech, Moravy a Slezska* 15, 2014, s. 9–26.

50 Jedná se o druhý a třetí sermo Jindřichovy kazatelské sbírky (BSB, Clm 14256, fol. 7v–12v, 12v–18v). V kolofonu druhého kázání sbírky na fol. 12v čteme tuto dataci proslovu: „*Feria III^a ante translationem beati Wenceslay ducis Bohemie anno domini etc. LXXVI in Luthomisl.*“ Na tento den (26. února 1376)

byl jeho pobyt pouze jednorázovou zastávkou, nebo zda setrval v Litomyšli déle, jak naznačují některé další zprávy.

Dne 18. října 1376 došlo z iniciativy biskupa Alberta ke slavnostnímu přenesení ostatků svatého Viktorina do katedrály Panny Marie v Litomyšli a řečený světec byl od této chvíle ustanoven patronem litomyšlské diecéze.⁵¹ Tuto velikou událost si jistě nenechali ujít duchovní z celé diecéze. Translačnímu aktu byl přítomen kupříkladu opat nedalekého benediktinského kláštera v Podlažicích u Chrudimi a mnozí další klerici, mezi nimiž figuruje i jakýsi Albertův vikář jménem Jindřich, v té době prý „*biskup Chorwatský*“.⁵² Tímto vikářem nemohl být nikdo jiný, než Jindřich z Vildštejna s chybně interpretovanou titulaturou „*episcopus croacensis*“. Informaci o Jindřichově přítomnosti na translační slavnosti nacházíme prvně až v regionálně-historickém spisu Františka Jelínka z roku 1838, z něhož tuto zprávu nekriticky přejímá další literatura.⁵³ Jelínek sám sice odkazuje na jakousi listinu v archivu litomyšlského děkanství, avšak tento pramen je v současné době nedohledatelný. Nezbyvá nám nic jiného než zprostředkovanému sdělení alespoň rámcově důvěřovat. Máme tedy dvě různorodé zprávy z téhož roku, které potvrzují Jindřichovu přítomnost v Litomyšli. Sledovaný kazatel zde patrně pobýval delší dobu.

připadalo masopustní úterý. V kolofonu uvedená datace je ovšem v rozporu se samotným textem kázání, který se na třech místech explicitně odkazuje k liturgickým textům Zeleného čtvrtku jako k textům „*presentis diei*“ (na fol. 7v nacházíme evangelijní perikopu Jan 13,1, na fol 9r epištolní perikopu Kor 11,28 a na fol. 12r první část mešního intoitu *Nos autem gloriari*). Tento rozpor je dán patrně intertextuální formou kazatelských textů, které byly ve středověké praxi běžně přejímány jinými kazateli a opakovaně používány v různých modifikacích. Jindřich z Vildštejna zřejmě použil pro své kázání 26. února nějaké starší koncepty, které se původně vztahovaly k Zelenému čtvrtku. V kolofonu třetího kázání sbírky na fol. 18v čteme: „*Sermo domini Henrici, episcopi Croacensis, de cena et passione Christi editus, anno etc. LXXVI in Luthomisl.*“ V druhotně připsaném obsahu kodexu na fol. 1r je zřejmě chybně uvedeno, že v Litomyšli zazněla kázání č. 3 a 4, zatímco druhé kázání, které se svým kolofonem jasně hlásí k Litomyšli, písař obsahu mylně uvádí jako pražské: „*2us: de cena Domini, In finem dilexit eos in ecclesia pragensi. 3us: de cena Domini, Hodie est rex, et cras morietur in luthomuslensi ecclesia. 4us: de eodem Lavit pedes eorum, ibidem.*“ Kázáním č. 3 Jindřichovy sbírky se zabývá Vojtěch VEČEŘE, *Sermo de cena et passione Christi (Kázání o večeři a utrpení Kristově)*, in: Lucie Doležalová – Michal Dragoun – Jan Ctibor (edd.), *Čítanka latinských textů z pozdně středověkých Čech*, Praha 2017, s. 107–121.

51 K tomu bližze V. VEČEŘE, *Litomyšl Alberta ze Šternberka*, s. 58–59.

52 „*Albert [...] těch sw. ostatkůw ze Šternbeku wyzdwihl a do Litomyssle přiwezl; a také gich s tau neywětssi slawnosti s wikářem swým Gindřichem, biskupem Chorwatským, Bohuňkem opatem kláštera Podlažického, řehole Benedyktynské a wesskerým duchowenstwem biskupstwi swého, u přítomnosti welikého množstwi horliwých křesťanů, w kostele hlawnim blahoslawené Marye Panny na hoře Oliwetské [jméno bývalé premonstrátské kanonie, pozn. autor], w olowěné nádobě k počtē dne 18. měsýce Řigna, t. g. na den sw. Lukásse wystawil; a téhož sw. Wiktorýna za patrona biskupstwi Litomysslského a den geho kostelnim swátkem prohlásyl.*“ F. JELÍNEK, *Historie města Litomyšle I*, s. 186.

53 J. SAKAŘ, *Albert ze Šternberka*, s. 30.

Jelínek kupodivu nazývá Jindřicha Albertovým vikářem. Pokud se námi sledovaný kazatel opravdu zdržoval v Litomyšli delší čas, mohl jistě Albertovi pomáhat se správou diecéze. Dozajista zde nezastával funkci generálního vikáře, neboť ta v té době příslušela Mikulášovi z Jičína.⁵⁴ Jakožto vysvěcený pontifik však mohl Alberta zastupovat ve výkonu svátostných úkonů, na základě čehož by mu příslušel titul *vicarius in pontificalibus* (tedy pomocný biskup).⁵⁵ Těžko si domyslíme okolnosti, které přiměly věhlasného kazatele usídlit se na nějakou dobu v malém východočeském městě. Snad to bylo blízké přátelství se zdejším ordinářem Albertem ze Šternberka, snad se mu zamlouvala atmosféra provinčního města a vyloučit nemůžeme ani blízkost rodových zájmů, pakliže by platila hypotéza o jeho východočeském původu.

Jindřichovy sermony řadíme k tzv. kázáním *ad clerum*, která byla pronášena většinou latinsky a pojednávala o poměrně složitých teologických otázkách. Předpokládáme tedy, že jeho proslovům naslouchali především klerici. Středověký kazatel musel být člověk velmi sečtělý a intelektuálně založený. Kázání tehdy rozhodně nepředstavovalo pracovní náplň všech kněží, neboť zdaleka ne každý klerik dosáhl adekvátního vzdělání k tomu, aby mohl vykládat slovo Boží. Kazatel potřeboval ke své práci knihovnu, ze které čerpal potřebné informace pro přípravu proslovů. Pokud se Jindřich z Vildštejna opravdu zdržoval v Litomyšli delší čas, mohl ke své práci využívat zdejší sbírku knih při katedrálním kostele, jejíž složení dnes nejsme schopni přesně rekonstruovat, dozajista tu však nějaká byla.⁵⁶ Také zdejší komunita augustiniánů poustevníků vlastnila různé kodexy vhodné ke kazatelské přípravě. S jistotou to lze tvrdit o dvou svazcích postily k epištolním perikopám sv. Pavla od Mikuláše z Goranu. Tyto dva rukopisy se dnes nalézají ve sbírkách Moravské zemské knihovny.⁵⁷ Nemáme však přímé důkazy o tom, že by Jindřich skutečně s těmito knihami pracoval. Nemusel se samozřejmě omezovat pouze na litomyšlské knihovny a mohl se vypravit i do některého z okolních klášterů. Vyhledávaným typem literatury byla pro středověkého exegetu nejrůznější florilegia a konkordance, neboť

54 Mikuláš z Jičína (zvaný Miketa) působil v Litomyšli jako oficiál i generální vikář v jedné osobě po dobu obou episkopátů Alberta ze Šternberka (1364–1368 a 1371–1380). V době, kdy Albert zastával úřad arcibiskupa magdeburského (1368–1371), byl Mikulášovi udělen kanonikát v magdeburské kapitule. Jednalo se tedy o Albertova klíčového spolupracovníka, který stál biskupovi vždy po boku. Blíže Z. NEJEDLÝ, *Dějiny města Litomyšle*, s. 260; V. VEČEŘE, *Litomyšl Alberta ze Šternberka*, s. 124–126.

55 Za pomocného biskupa považují Jindřicha D. ŘEZANINA, *Karlův diplomat*, Informační občasník, s. III P; J. SAKAŘ, *Albert ze Šternberka*, s. 32.

56 Blíže Z. HLEDÍKOVÁ, *Litomyšlské biskupství*, s. 43.

57 Moravská zemská knihovna Brno, Sbirka rukopisů, cod. A 5 (IV. Z. a. 3); Tamtéž, cod. A 6 (IV. Z. a. 3). Srov. Vladislav DOKOUPIL, *Soupis rukopisů knihovny augustiniánů na St. Brně*, Brno 1957, s. 14–15; Adolar ZUMKELLER, *Manuskripte von Werken der Autoren des Augustiner-Eremitenordens in mitteleuropäischen Bibliotheken* (Cassiciacum, 20), Würzburg 1966, s. 528. Rozebírá A. KUNZELMANN, *Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten III*, s. 47, pozn. č. 163.

právě tyto knihy mu umožňovaly využít selektivní formou široké spektrum zdrojových spisů, které v jejich komplexní podobě nebyl schopen obsáhnout. Zdá se, že Jindřich navštívil knihovnu augustiniánů kanovníků v Sadské⁵⁸ a prostudoval si zde rukopis s konkordancí k dílu sv. Ambrože od Bartoloměje z Urbina. Tento kodex se dnes nachází v knihovně Národního muzea pod signaturou XV A 4.⁵⁹ Na konci knihy se nalézají zřejmě vlastnoruční Jindřichův přípis, v němž vyjadřuje „medovými slovy“ svatého Bernarda veliké potěšení z četby tohoto díla a dodává, že knihu přečetl až do úplného konce.⁶⁰ Táž písařská ruka obdařila kodex stručnými poznámkami *in margine*, což svědčí o tom, že Jindřich celý rukopis opravdu pozorně přečetl. Abecedně uspořádaný výbor klíčových slov a úryvků z Ambrožových spisů (sestavený italským augustiniánem Bartolomějem z Urbina pro papeže Klimenta VI.) představuje očividně jeden z inspiračních zdrojů Jindřichovy kazatelské tvorby. A vskutku, svatého Ambrože cituje Jindřich ve své sbírce kázání poměrně často.⁶¹ Na konkrétním příkladu zde vidíme svědectví o praxi pozdně středověké kompilační tvorby.

Už tedy víme, že onen řečník, kterého jsme potkali na císařském pohřbu, patřil mezi slavné kazatele své doby, udržoval styky s papežským dvorem, stal se biskupem nejspíše v albánské Krujë a dost možná působil jako pomocný biskup litomyšlský. Vzhledem k nastíněnému kontextu se jeví jako velice pravděpodobné, že Jindřich z Vildštejna přijel do smuteční Prahy koncem roku 1378 z Litomyšle za doprovodu Alberta ze Šternberka. Jeho kazatelský výstup ráno 14. prosince na Malé Straně předznamenával vyvrcholení celé pětidenní pohřební festivity, jež byla o den později zakončena slavnou zádušní bohoslužbou ve svatovítské katedrále. Při tomto posledním rozloučení pronesli své proslovy Vojtěch Raňkův z Ježova a Jan z Jenštejna, jak již bylo řečeno výše. Jindřich

58 K augustiniánské kanonii v sadské blíže Pavel VLČEK – Petr SOMMER – Dušan FOLTÝN, *Encyklopedie českých klášterů*, Praha 1997, s. 632.

59 Knihovna Národního muzea v Praze (dále jen KNM), Oddělení rukopisů a starých tisků, cod. XV A 4. Na fol. 3v–4r dole: „*Iste liber est monasterii sancti Appolinaris in Saczka, can[oni]corum regular[iu]m.*“ Srov. Michal DRAGON – Lucie DOLEŽALOVÁ – Adéla EBERSONOVÁ (edd.), *Ubi est finis huius lidri deus scit. Středověká knihovna augustiniánských kanovníků v Roudnici nad Labem*, Praha 2015, s. 440; pod chybnou signaturou eviduje též F. MICHÁLEK BARTOŠ, *Soupis rukopisů Národního muzea v Praze II*, Praha 1927, s. 319, č. 3537.

60 „*Ihesus mel in ore, in aure melios, iubilus in corde* [srov. Bernardus Claraevallensis, *Sermones super cantica canticorum* (PL 183, 847)]. *Henr[icus] Wild[e]n[stein] To[tu]m ad fine[m] li[bru]m perlegit.*“ KNM, Oddělení rukopisů a starých tisků, cod. XV A 4, fol. 287v. Atribuce této poznámky Jindřichovi z Vildštejna není zcela jednoznačná, neboť zkrácený zápis „*Henr Wildn*“ připouští i různé jiné způsoby čtení (např. Henricus Wildensis – tak čtou M. DRAGON – L. DOLEŽALOVÁ – A. EBERSONOVÁ (edd.), *Ubi est finis huius lidri*, s. 440). Vzhledem ke kontextu však lze Jindřichovo autorství považovat za pravděpodobné.

61 Zastoupení jednotlivých autorů v celé sbírce kázání Jindřicha z Vildštejna kvantitativně vyhodnotil H. BANSÁ, *Heinrich von Wildenstein*, s. 196–199. Nejčastěji citovanými spisy jsou zde díla sv. Augustina, sv. Ambrože a sv. Bernarda z Clairvaux nebo jim připisované (tzv. pseudo-) spisy.

patrně naslouchal svým kolegům kazatelům, ovšem aktivně se závěrečného ceremoniálu neúčastnil. Mši sloužil pražský arcibiskup a koncebrovalo s ním sedm dalších biskupů.⁶² Jindřicha však mezi nimi nenacházíme.

Funerální homiletika nemusí být spojena pouze se samotným pohřbem. Zádušní liturgie za zemřelého panovníka probíhala tou dobou jistě i na dalších místech Karlem ovládaného území. Všechny korunní země i říšské oblasti se na sklonku roku 1378 ponořily do truchlivé atmosféry a z mnohých kazatelen po celé Evropě se ozývaly upomínky na smrt velkého vladaře. Biskupové Albert a Jindřich se krátce po pohřbu odebrali z Prahy zpět do Litomyšle, kde poslední den toho roku, tedy 30. prosince 1378, proběhla vzpomínková exequia za nedávno zesnulého panovníka. Jindřich z Vildštejna i zde pronesl smuteční sermo.⁶³ V jeho sbírce kázání tedy máme zachovány celkem dva texty s funerální tematikou, jež se vztahují k úmrtí Karla IV. První z nich zazněl 14. prosince v Praze, druhý pak 30. prosince v Litomyšli. To je ovšem poslední zpráva o Jindřichově působení v tomto východočeském městě.

Na přelomu 70. a 80. let 14. století jako by končila jedna epocha českých středověkých dějin. S Karlem IV. odchází z dějinné scény celá jedna generace významných prelátů a politiků, kteří byli bytostně spjati s dobou největší slávy lucemburského rodu. Roku 1380 zesnul bývalý pražský arcibiskup Jan Očko. Zemřel též Karlův dlouholetý kancléř Jan ze Středy a 14. ledna toho roku naposledy vydechl i Albert ze Šternberka.⁶⁴ Jindřich z Vildštejna však přežil svého přítele Alberta o celých dvacet devět let. Přestože byl již na svou dobu poměrně starým mužem (cca 40–50 let), čekalo ho teprve vyvrcholení církevní kariéry. Patrně v důsledku svého občasného působení u římské kurie a snad i v důsledku předpokládaných vazeb na rakouské Habsburky byl Jindřich roku 1383 dosazen na post biskupa v Terstu.⁶⁵

62 Zádušní mši dne 15. prosince 1378 sloužil pražský arcibiskup Jan Očko. Koncebrovali biskupové míšeňský (Jan z Jenštejna), bamberský (Lamprecht z Brunu), řezenský (Konrád z Heimburgu), olomoucký (Jan ze Středy), litomyšlský (Albert ze Šternberka) a dva pomocní biskupové, pražský a olomoucký. F. KAVKA, *Vláda Karla IV.*, II, s. 242.

63 Jedná se o třinácté sermo Jindřichovy kazatelské sbírky (BSB, Clm 14256, fol. 63r–66v). V kolofonu na fol. 66r čteme: „Anno Domini M^o CCC^o 78 feria V^o post nativitatem Cristi hunc sermonem compilavi, et in exsequis imperatoris in Luthomišl feci.“ Pohřební kázání nad Karlem IV. ze dne 30. prosince 1378 vydal H. BANSA, *Heinrich von Wildenstein*, s. 214–223. K obsahové stránce obou smutečních kázání blíže Vojtěch VEČEŘE, *Oslava Karla IV. v pohřebních kázáních Jindřicha z Vildštejna jako příklad didaktického dosahu funerální homiletiky*, *Mediaevalia Historica Bohemica*, v tisku.

64 Dne 14. ledna bylo v pražské kapitule slaveno anniversarium za Alberta ze Šternberka. D. ŘEZANINA, *Karlův diplomat*, Informační občasník, s. IV F; V. VEČEŘE, *Litomyšl Alberta ze Šternberka*, s. 73.

65 Zmiňují: H. BANSA, *Heinrich von Wildenstein*, s. 194. G. MAINATI, *Croniche ossia memorie II*, s. 156; L. TAVANO, *Heinrich von (Enrico di) Wildenstein*, s. 817; C. WURZBACH, *Wildenstein, Heinrich*, s. 148.

Biskupem v Terstu

Město Terst na pomezí Furlánska a Istriie bylo od 60. let 14. století těžce zkoušeno válečnými konflikty. Roku 1369 ho dobyli Benátčané a od té doby zde udržovali větší či menší vliv až do počátku 80. let. Terst se pokusil z této nadvlády několikrát vymanit a v roce 1376 dokonce otevřeně podporoval protibenátskou koalici v čele s Janovem. Samotná městská reprezentace však nebyla politicky jednotná a existovala zde silná klika, jež sympatizovala s Republikou sv. Marka. Proto byl Terst roku 1380 vystaven dalšímu tlaku obléhání, tentokrát ze strany Janovanů. Jindřichův předchůdce na zdejším biskupském stolci, Angelo Canopeo, to neměl v této bouřlivé situaci jednoduché. Během několikerého obléhání města sloužil biskupský palác jako pevnost, pročež došlo k jeho poboření a vyplenění. Biskup poté musel sídlit v pronajatém domě.⁶⁶ Roku 1381 vstoupil do tohoto severoitalského konfliktu rakouský vévoda Leopold III. Habsburský. Nejprve se angažoval po boku Benátské republiky, později však rozvinul vlastní nezávislou politiku. Když Terst roku 1382 využil chvilkové slabosti Benátek a požádal Leopolda III. o ochranu, neváhal vévoda přijmout od zdejší městské reprezentace hold a svrchované právo vlády nad městem.⁶⁷ Téhož roku zemřel dosavadní terstský biskup Angelo a Leopold vydal nařízení, aby kapitula nevolila nového biskupa, dokud on sám k tomu nedá souhlas.⁶⁸ Zdá se pravděpodobné (nikoliv však jisté), že toto nařízení vydal nový pán města právě proto, aby sem mohl být papežskou provizí dosazen Jindřich.

Pokud by platila jedna z nastíněných hypotéz, že kazatel Jindřich pocházel z panského rodu štýrsko-korutanských Vildštejnů, pak by se zdálo pravděpodobné, že se s vévodou Leopoldem osobně znal již z dřívější doby. Leopold spravoval jakožto mladší bratr Albrechta III. Habsburského pouze část rodových držav, mezi které patřily Štýrsko, Korutany, Tyrolsko a nově získané majetky na Istrii.⁶⁹ Jevilo by se jako logické, že vévoda nechal dosadit na stolec v Terstu příslušníka své zemské šlechty, aby zde měl vlivného exponenta vlastních zájmů. A vskutku, Jindřich z Vildštejna byl po celou dobu svého působení v tomto severoitalském městě (1383–1396) věrným zastáncem habsburské politiky. Když roku 1384 vypuklo v Terstu povstání proti rakouské nadvládě, musel Jindřich jakožto Leopoldův přívrženeц dokonce uprchnout na sídlo aquilejského patriarchy v nedalekém Udine. Proti Leopoldovi se v Terstu postavila značná část městského patriciátu podporovaná

66 Luigi TAVANO, *Angelo Canopeo*, in: E. Gatz (Hg.), *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches*, s. 816–817.

67 Karl F. KRIEGER, *Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493)*, Praha 2003, s. 141–142.

68 G. MAINATI, *Croniche ossia memorie II*, s. 157; L. TAVANO, *Heinrich von (Enrico di) Wildenstein*, s. 817.

69 K. F. KRIEGER, *Habsburkové ve středověku*, s. 140.

i částí zdejšího kléru. Za pomoci vévody Leopolda se Jindřich nakonec vrátil do Terstu až následujícího roku 1385 a neváhal ukázat svou nelibost vůči kněžím, kteří se před rokem otevřeně postavili proti lennímu pánovi města. Za rebelii vůči sobě samému jakožto představenému zdejší církve pak nechal popravít děkana katedrální kapituly s několika dalšími duchovními.⁷⁰ Jindřich byl terstským duchovenstvem zkrátka vnímán jako cizí element, který se dostal na biskupský stolec bez jejich souhlasu a vyhrocené události let 1384–1385 jen upevnily nepřítelství mezi ním a domácí církví.

Minorita a kazatel, uvyklý doposud spíše dvorskému životu, se příchodem do Terstu octl takřka ve válečné zóně a musel se zorientovat v mocenských zájmech, které opanovaly tuto oblast. Po svém předchůdci zdědil nejen pobořený palác, ale také mnoho dluhů. Agenda zdejší diecéze se nacházela v katastrofálním stavu, neboť mnoho listin a register z biskupské kanceláře odvezli Benátčané. V této složité situaci se nový pontifik snažil zinventarizovat příjmy biskupství, domoci se vyplacení odškodného za zničený či odcizený majetek, a dokonce koupil nový biskupský palác.⁷¹ V listopadu roku 1385 byla dokončena rekonstrukce katedrály sv. Justa. Biskup Jindřich znovu vysvětil opravený chrám a do jeho hlavního oltáře umístil několik relikvií. K ostatkům zdejších patronů přidal i tři světce, kteří jsou bytostně spjati s českým prostředím. Můžeme se pouze domýšlet, zda relikvie svatých Víta, Václava a Ludmily, které spočinuly v ústředním retáblu terstské katedrály,⁷² získal Jindřich za svého pobytu v Čechách od samotného císaře Karla IV. či nějakou jinou cestou.

Ačkoliv nemáme zprávy o tom, že by Jindřich v této době někdy znovu navštívil Litomyšl či pražský královský dvůr, zůstával zřejmě v kontaktu s některými církevními institucemi, s kterými přišel za svého pobytu v Čechách do styku. Lze to tvrdit přinejmenším o konventu čáslavských minoritů, kterému snad někdy v 80. či začátkem 90. let věnoval knihu. Rukopis obsahující pojednání o logice od Alberta Saského se dnes nalézá v Národní knihovně České republiky pod signaturou IV. G. 4. Na fol. 1r čteme latinský přípisek, který nás informuje o tom, že tento kodex „*daroval bratřím u Panny Marie v Čáslavi ctihodný otec Jindřich z Vildštejna, biskup terstský*“.⁷³ Samozřejmě nevíme, zda Jindřich svým řádovým spolubratřím tento dar předal osobně, nebo zda ho do Čech po

70 L. TAVANO, *Heinrich von (Enrico di) Wildenstein*, s. 817.

71 G. MAINATI, *Croniche ossia memorie II*, s. 158.

72 Tamtéž, s. 161–162an.

73 Národní knihovna České republiky, Oddělení rukopisů a starých tisků, cod. IV. G. 4. Na fol. 1r nahoře: „*Loyca Alberti. Hu[n]c librum donavit r[everendus] p[at]e[r] d[omi]n[u]s Henricus de Wildenstein ep[iscop]us et comes tergestinus fr[at]rib[us] b[e]a[te] virginis in Czaaslavia.*“ Uvádí Josef TRUHLÁŘ, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur I*, Pragae 1905, s. 292–293, č. 736. Zmiňují i P. VLČEK – P. SOMMER – D. FOLTÝN, *Encyklopedie českých klášterů*, s. 193.

někom poslal. Bez povšimnutí by neměla zůstat skutečnost, že nedaleko Čáslavi leží onen východočeský hrad Vildštejn, od něhož by podle jedné z hypotéz mohl Jindřich odvozovat své rodové přízvisko. Můžeme tedy uvažovat o Jindřichových vazbách k tomuto klášteru nejen na základě jeho řádové příslušnosti, nýbrž i na základě jeho potenciální rodové zainteresovanosti v tomto regionu.

Terstský biskup v této době zřejmě příležitostně působil na vídeňské univerzitě. Ve sbírce jeho kázání nalézáme text, který zazněl na den sv. Bernarda (20. srpna) roku 1387 v katedrále sv. Štěpána ve Vídni před shromážděnou univerzitní obcí.⁷⁴ Vazba terstského biskupa na univerzitu ve Vídni byla dána patrně jeho styky s Habsburky. V této době již Jindřich zcela jistě nespolečně pracoval s Leopoldem III., neboť ten zemřel o rok dříve v bitvě se Švýcarským spříšeženstvím u Sempachu.⁷⁵ Vládu nad Terstem převzal Leopoldův starší bratr Albrecht III., s kterým biskup podle všeho taktéž dobře vycházel.

Roku 1387 odvolal papež dosavadního aquilejského patriarchu Filipa a na jeho místo dosadil člena moravské větve rodu Lucemburků jménem Jan. Tento Jan, zvaný v italských pramenech „z Moravy“, byl uznaným levobočkem markraběte Jana Jindřicha, tedy synovcem zesnulého císaře Karla IV.⁷⁶ Jelikož Terst spadl do aquilejské arcidiecéze, stal se Jan přímým představeným Jindřicha z Vildštejna. Je velice pravděpodobné, že se oba muži znali již z dřívějších dob, neboť Jan v 70. letech coby vyšehradský probošt a blízký příbuzný císaře Karla IV. často pobýval na pražském dvoře a roku 1380 převzal po smrti Alberta ze Šternberka správu litomyšlské diecéze. Byl to prelát asi o generaci mladší než Jindřich,⁷⁷ avšak jeho původ z panovnické dynastie (byť nemanželský) mu usnadnil cestu na vrcholný post církevní hierarchie. Kvůli nepříznivé politické situaci proběhl intronizační rituál patriarchy Jana na kamenný stolec v aquilejské bazilice až

74 Jedná se o šesté sermo Jindřichovy kazatelské sbírky (BSB, Clm 14256, fol. 24v–31v). V obsahu kodexu na fol. 1r je k tomuto prvnímu kázání poznamenáno: „6us: *de cena Domini*, *Accipite et manducate* in ecclesia sancti Stephani Wyene coram universitate.“ V kolofonu kázání na fol. 30v pak čteme: „*Reverendus pater in Christo dominus Henricus de Wildenstein, Dei gratia episcopus et comes tergestinus, ad laudem Dei omnipotentis in die sancti Bernardi hunc sermonem compegit in Wienu, anno Domini etc. LXXXVII°.*“

75 K. F. KRIEGER, *Habsburkové ve středověku*, s. 142.

76 Osobností preláta Jana „z Moravy“ se nejnověji zabýval Ondřej Schmidt, který spolehlivě vyvrátil dosud tradovaný omyl, že se jednalo o Jana Soběslava. Oba tito nevlastní bratři (Jan „z Moravy“ a markrabě Jan Soběslav) bývají často zaměňováni, do čehož vnáší zmiňovaný autor poněkud jasnější světlo. Ondřej SCHMIDT, *Jan z Moravy, patriarcha aquilejský (†1394) a Jan Soběslav, markrabě moravský (†cca 1381). Příspěvek k poznání genealogických vztahů lucemburské sekundogenitury*, Časopis Matice moravské 132, 2013, č. 1, s. 25–41; TÝŽ, *Jan z Moravy. Zapomenutý Lucemburk na aquilejském stolci*, Praha 2017, s. 185–198.

77 O. SCHMIDT, *Jan z Moravy, patriarcha aquilejský*, s. 33–39.

roku 1390 a mezi sufragány, kteří obřadně vyšli nastupujícímu metropolitovi vstříc, byl dozajista i Jindřich z Vildštejna.⁷⁸

Terstský biskup dokonce pomáhal patriarchovi Janovi s pontifikální agendou jeho diecéze, když pro něj několikrát plnil úlohu pomocného biskupa.⁷⁹ Jako *vicarius in pontificalibus* aquileiského patriarchy se Jindřich tituluje i v listině z 19. září 1391, jíž uděluje odpustky kostelu sv. Ruperta u vesnice Matschach v jižních Korutanech.⁸⁰ Terstský pontifik vypsal tyto odpustky u příležitosti nového vysvěcení kostela a jeho tří oltářů. Z listiny nepřímou vyplývá, že Jindřich obohatil zdejší patrocinium sv. Ruperta ještě o sv. Václava a mezi svátky, kdy lze udělit plnomocné odputky, figuruje i památka litomyšlského patrona sv. Viktorina. Jedná se tedy o další pozoruhodný doklad Jindřichem prováděného rozšiřování specifické kultiky spojené s českým prostředím na území terstské diecéze.

V únoru roku 1394 svolal Jindřich z Vildštejna do Terstu diecézní synodu. Snad pod tíhou výše nastiněné konfliktní atmosféry a neustálých bojů v severní Itálii nechal prosadit na tomto shromáždění speciální přímluvnou modlitbu, kterou měli kněží jeho diecéze odříkat na konci každé mše svaté: „*A svého služebníka, našeho biskupa, se všemi spolupracovníky chraň ode vši nepřítzně a zachovej svůj mír v našich časech.*“⁸¹ Vlivem válečných kampaní, jež se v poslední čtvrtině 14. století s různou intenzitou dotýkaly terstského biskupství, byla světskými panovníky zabrána mnohá církevní benefícia, která se už nikdy nevrátila do majetku církve.⁸² Tento proces majetkové sekularizace se velice negativně podepsal na stavu biskupské pokladny. Zdejší klérus, naladěný nepřátelsky vůči svému ordináři, přičítal finanční krizi špatnému hospodaření Jindřicha z Vildštejna, který prý nadto všechno vedl hýřivý a okázalý život. Z Jindřichových kazatelských textů víme, že sám používal dobově frekventovanou mravokárnou rétoriku namířenou proti rozmařilému životu kněžstva,⁸³ což na něj v tomto kontextu vrhá jistý stín pokrytectví

78 K nastolovacímu rituálu blíže tamtéž, s. 113n.

79 Zmiňuje Pio PASCHINI, *Storia del Friuli*, Udine 2010, s. 660, pozn. č. 110. Od něj informaci přebírá O. SCHMIDT, *Jan z Moravy, patriarcha aquilejský*, s. 181, pozn. č. 733.

80 Kärntner Landesarchiv Klagenfurt, Allgemeine Urkundenreihe, sign. AT-KLA 418-B-A 563 St. Listina dostupná online na URL: <http://monasterium.net/mom/AT-KLA/AUR/AT-KLA_418-B-A_563_St/charter>, [cit. 9. 11. 2017].

81 „*Et famulum tuum, episcopum nostrum, cum omnibus sibi commissis, ab omni adversitate custodias, et pacem tuam nostris concedas temporibus.*“ Citují G. MAINATI, *Croniche ossia memorie II*, s. 171; C. WURZBACH, *Wildenstein, Heinrich*, s. 148.

82 G. MAINATI, *Croniche ossia memorie II*, s. 172–173.

83 Pro ilustraci zde uvedme úryvek ze třetího kázání Jindřichovy sbírky (BSB, Clm 14256, fol 12v–18v), kde kazatel za použití citátu ze spisu *De claustru animae* od Huga z Folieta (srov. PL 176, 1085–1086) pohoršeně líčí, že se kněží často více starají o své světské záležitosti než o povinnosti duchovní. Fol. 17r: „*Ipsa est alea fati, in illa Deum invocant, in ista periurant, non enim orationibus vacant, sed lusibus exultant, legem Dei nec sciunt, nec discunt, vacantes otio, commessacionibus et ebrietatibus*

a téměř doslova naplňuje literu známého přísloví: „káže vodu, pije víno“. Nevíme však, do jaké míry se ze strany terstských duchovních jednalo o oprávněné výtky a do jaké míry si tímto způsobem pouze vybijeli zlost na neoblíbeném biskupovi. Zůstává ovšem skutečností, že kapitula i město Terst zažalovaly Jindřicha za špatnou finanční a majetkovou správu u papežské soudní stolice. Svatý otec Bonifác IX. na toto naléhání odvolal roku 1396 námi sledovaného minoritu z jeho biskupského úřadu a přeřadil ho do menší sufragánní diecéze v téže provincii, a sice na stolec v istrijské Pedeně.⁸⁴

Poloostrov Istrie byl v této době rozdělen na panství Habsburků (kteří zde od roku 1374 drželi území z titulu hrabat istrijských), aquilejských patriarchů (kteří od začátku 13. století opanovali mnohá zdejší léna z titulu markrabat istrijských) a Benátské republiky (která tradičně uplatňovala svůj vliv nad samosprávnými pobřežními městy).⁸⁵ Malé vnitrozemské město Pedená (dnešní Pićan) těsně sousedilo s majetky aquilejských metropolitů. Jindřich do této provinční diecéze přijel již jako starý muž, avšak stále ho zde čekalo celých 13 let života. O jeho působení zde ale téměř nic nevíme, pročež se na závěr životopisného nástinu spokojme s konstatováním, že zcestovalý a svého času poměrně slavný kazatel Řádu menších bratří dožil svůj dlouhý a velice pestrý život v pedenském biskupském paláci, kde roku 1409 zemřel.⁸⁶

Závěr

Sporá pramenná základna opřená z velké části o kolofony třinácti kazatelských textů nám neumožňuje zcela objasnit životní osudy Jindřicha z Vildštejna. I z tohoto značně hypotetického a mnohdy fragmentárního obrazu, který byl předložen, ovšem můžeme vytušit, že se jednalo o vskutku významného a věhlasného kazatele své doby, který pobýval na několika evropských dvorech a stal se jakousi dobovou „celebritou“. Obraz Jindřicha z Vildštejna jako slavného kazatele plně souzní s jeho řádovou příslušností. Otázka Jindřichova původu prozatím nebyla uspokojivě zodpovězena, neboť prameny, ke kterým bylo přihlédnuto, nabízejí několik hypotetických možností jeho rodové příslušnosti.

student, terrenis inhiant, terrena sapiunt, assidui in plateis, in ecclesia rari; tardi ad investigandam culpam peccatoris, parati ad investiganda vestigia leporis, velociores ad congregandos canes, quam ad convocandos pauperes; libencius porrigunt panem cani, quam pauperi; plures serviunt eis ad mensam, ad missam nullus; famulas aut famulos secum habere volunt, sed clericos habere non possunt, quia nolunt. Hii sunt, quorum thalamus ornacior est ecclesia, sua mensa paracior est altari, ciphuus calice preciosior, equus carior missali, cappa casula pulchior, camisia delicatior alba.“

84 H. BANSÁ, *Heinrich von Wildenstein*, s. 193–194; G. MAINATI, *Croniche ossia memorie II*, s. 173; L. TAVANO, *Heinrich von (Enrico di) Wildenstein*, s. 817.

85 Jan RYCHLÍK – Milan PERENČEVIĆ, *Dějiny Chorvatska*, Praha 2007, s. 71.

86 C. EUBEL, *Hierarchia Catholica I*, s. 397; L. TAVANO, *Heinrich von (Enrico di) Wildenstein*, s. 817.

Jako nejvíce pravděpodobné se jeví varianty, že Jindřich pocházel z řad hornofalcké či štýrsko-korutanské šlechty. Nelze však zcela vyloučit ani jeho český původ. Jednalo se o vysoce postaveného církevního hodnostáře, který vystřídal tři biskupské úřady. Kromě jiného působil v 70. letech 14. století poměrně dlouhou dobu v Čechách a dost možná zde zastával funkci pomocného biskupa litomyšlského. Předložený životopisný nástin je prozatím jedinou obsáhlejší biografií tohoto muže (nepočítáme-li slovníková hesla či nesystematické životopisné črty v pramenovědných studiích). Není snad příliš troufalé tvrdit, že se díky předkládanému článku na dějinné scéně objevuje zajímavá (a ve své době zřejmě i významná) osobnost spadající optikou české historiografie do okruhu prelátů kolem císaře Karla IV. V tomto světle se Jindřich z Vildštejna stává „novou tvář“ (nejen) českých dějin sklonku 14. století. Navzdory zlomkovitě dochovaným pramenům o životě tohoto minority lze konstatovat, že se jednalo o velice zcestovalého muže, jehož geografická mobilita nám ilustruje internacionální identitu mnohých vysoce postavených kleriků této doby.

Summary

Preacher and Bishop Heinrich von Wildenstein († 1409): Life of a Man Who Spoke at the Funeral of Charles IV

Heinrich von Wildenstein is almost an unknown historical person for the scientific community, despite the fact that he was probably a very famous preacher of the last third of the 14th century. It is apparent due to the fact that he preached for several times in Rome, Avignon, Vienna and Prague, all of these cities were important political and cultural centers of the late-medieval Europe. Among his audience we can also find powerful and high-ranking individuals, such as pope Urban VI, emperor Charles IV or members of the university of Vienna. Despite the significance of the man, only one manuscript, containing 13 sermons of Heinrich von Wildenstein (Munich, Bavarian State Library, Clm 14256, fol. 2r–66v), has survived. Using primarily this source, the paper attempts to provide the most complete picture of the preacher's life.

First, several possibilities of Heinrich's origin are presented here, but this question must remain unresolved due to the lack of source evidence. In question of Heinrich's church career we can go much more into details. Heinrich von Wildenstein entered the Franciscan Order and he maintained

close contact with the papal curia, which helped him reach an episcopal title. Since 1372 we can see Heinrich being titled as "episcopus croacensis", which was probably a title used sometimes by bishops in Albanian town Krujë. Later Heinrich became bishop of Trieste. He held this office over the years 1383–1396. He died in 1409 as a bishop of Pićan in Istria. Thus, Heinrich von Wildenstein held three episcopal offices during his lifetime and all of them were connected with the Adriatic region. In the 1370's we can find him also at the court of emperor Charles IV in Prague, where he preached two times. It is possible that he met Emperor's close courtier Albert von Sternberg here, who was at the time a bishop of Litomyšl. This personal connection seems the most likely reason why Heinrich von Wildenstein visited a small episcopal town in eastern Bohemia called Litomyšl. Heinrich apparently resided for the second half of the 1370s there.

The paper tries to comprehensively describe a very interesting and so far very little known person of the late medieval church history in the appropriate historical and regional context.

Michaela ANTONÍN MALANÍKOVÁ

Poručníctví, nebo partnerství? Status manželky a majetkové spoluvlastnictví manželů ve středověkém Brně¹

Abstract: Guardianship or Partnership? Status of Wife and Property Co-ownership of Spouses in Medieval Brno

The text focuses on position of a wife in medieval urban milieu using medieval Brno as a case example. In addition to her legal status, which is reconstructed based on the analysis of valid legal norms, we pay attention mainly to the concept of property co-ownership of spouses and its functioning in everyday life, about which we can learn based on written cases that were part of the common agenda of the city council, that is gathered in the so-called Memorial Books.

Key words: Middle Ages – urban – law – marriage – property co-ownership of spouses – gender history

Volba životního partnera, ať už na základě vlastního rozhodnutí, nebo pod tlakem rodiny, byla pro středověkou ženu pocházející z jakékoli společenské vrstvy zásadním rozhodnutím. V dobové kultuře, které bylo vlastní vnímání v opozicích, jež implicitně obsahují hierarchii, byl mužský princip považován za dokonalejší a hodnotnější. Pokud je tato optika aplikována na uspořádání společnosti, o což se ve středověku stejnou měrou zasloužily náboženské i světské autority, výsledkem je patriarchální řád. V tom středověkém zastával muž nominálně dominantní úlohu, byl tím, kdo rodinu reprezentoval na veřejnosti, měl plné právo v rámci své domácnosti dohlížet (na manželku, děti, podřízené, služebnictvo) a v případě potřeby i trestat. Toto pojetí vycházelo z tradic římskoprávního institutu *patria potestatis* (otcovské moci) a bylo

1 Studie vznikla za podpory MŠMT, grant IGA_FF_2016_046 (Mezi normou a realitou. Gender jako historiografický koncept v teorii i praxi). Navazuje na výzkum, který jsem realizovala pro svou netištěnou dizertační práci s názvem *Genderová analýza ekonomického života středověkého Brna v komparaci s Jihlavou a Znojmem*, obhájenou v roce 2013 na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

ve formě tzv. poručnictví jedním z důležitých dědictví, která středověk převzal z antiky.² Na rozdíl od antiky se však pod vlivem kanonického práva ve středověké Evropě výrazně omezily možnosti rozluky manželství.³

Předkládaný text se zaměřuje na postavení manželky v měšťanském prostředí na příkladu středověkého Brna. Vedle jejího právního statusu, který budeme rekonstruovat na základě analýzy platných norem, budeme věnovat pozornost hlavně pojetí společného jmění manželů a jeho fungování v každodenním životě. Tuto problematiku je nutné nahlížet v širokém dobovém kontextu a zohlednit nejen konkrétní právní normy a způsoby jejich aplikování do praxe, ale také obecné dobové pojetí vztahu mezi ženou a mužem v rámci manželského svazku a také změny, které s sebou všude ve středověké Evropě přináší městský způsob života.

Křesťanská církev chápe vztah muže a ženy jako duchovní pouto, v němž se zrcadlí vztah Krista a jeho církve. Na tomto základě bylo manželství jako instituce přijato IV. lateránským koncilem mezi svátosti a zpříšňovaly se podmínky pro jeho uzavření i ukončení, respektive anulaci (*divortium a vinculo*), případně rozluku od stolu a od lože (*divortium a mensa et thoro*).⁴ Toto obecné nastavení středověké společnosti, která považovala mužskou nadřazenost v rámci manželského svazku za ideál a zároveň znesnadňovala, až znemožňovala jeho ukončení, zásadním způsobem limitovalo manipulační prostor a možnosti žen v jeho rámci, a to ve všech společenských skupinách.⁵

Model manželského soužití, byť byl v rámci křesťanstva normován jednolitou církevní morálkou, však není možné považovat za statický systém. Z celé Evropy jsou od raného středověku doloženy snahy církve převzít manželství jako instituci do své agendy, stejně tak je ovšem bezpečně doloženo, že způsoby uzavírání manželství i podmínky manželského

2 K pojetí otcovské moci ve středověkém a raně novověkém domácím právu srov. Pavla SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací*, Praha 2012, především s. 36–77.

3 Ke kategoriím mužství a ženství ve středověké kultuře přehledně Christiane KLAPISCH-ZUBER, *Mužství a ženství*, in: Jacques Le Goff – Jean Claude Schmitt (edd.), *Encyklopedie středověku*, Praha 2002, s. 413–423. K pojetí manželství v evropském středověku obecně Edith ENNENOVÁ, *Ženy ve středověku*, Praha 2001, s. 44–49, z recentních specializovaných prací věnovaných problematice manželství v prostoru střední Evropy srov. Paweł KRAS – Martin NODL (edd.), *Manželství v pozdním středověku: rituály a obyčeje* (Colloquia mediaevalia Pragensia 14), Praha 2014.

4 K instituci manželství v rámci agendy IV. lateránského koncilu naposledy David L. D'AVRAY, *Lateran IV and Marriage. What Lateran IV did not do about Marriage?*, in: Gert Melville – Johannes Helmrath (edd.), *The Fourth Lateran Council. Institutional Reform and Spiritual Renewal*, Affalterbach 2017, s. 137–142.

5 O způsobech ukončování manželství v pozdně středověkém Polsku Izabela SKIERSKA, *Rozwiązanie małżeństwa w Polsce późnego średniowiecza w świetle praktyki sądów kościelnych*, in: P. Kras – M. Nodl (edd.), *Manželství v pozdním středověku*, s. 35–51. Notoricky známý příklad tragického manželského svazku u české šlechty představuje sňatek Perchty z Rožmberka a Jana z Lichtenštejna, který rekonstruujeme z Perchtiných dopisů rodině, viz Anna SKÝBOVÁ, *Listy bílé paní rožmberské*, Praha 1985.

života až do pozdního středověku silně ovlivňovaly místní (světské) zvyklosti a tradice.⁶ Napětí mezi světským a církevním přístupem vnáší do dobového pojetí manželství značnou dynamiku, přičemž v praxi patřil mezi nejčastěji porušované kanonické zásady pro vznik manželského svazku, především v nejvyšších patrech společnosti, požadavek svobodného souhlasu obou stran. Na pojetí manželství a praxi rodinných vztahů mělo významný vliv také sociální prostředí. Například ve městech, na která se zaměříme v tomto textu, kde domácnosti nebývají příliš početné (v průměru čtyři pět osob), můžeme často pozorovat zesilování vzájemných vazeb v rámci nukleární rodiny, což mělo mimo jiné za následek posilování pozice manželky a dětí na úkor neomezené moci manžela.⁷ Tento proces byl akcelerován také významným podílem všech členů rodiny na výkonu řemesla či provozování obchodu, které se obvykle realizovaly přímo v domácnostech, jenž byl důležitý pro zachování ekonomické prosperity rodiny.⁸ Tyto posuny ve vnímání rodiny jsou dobře sledovatelné především ve sféře dispozičních práv mezi manželi a také na vývoji dědických vzorců především ve vztahu k dětem, které proces urbanizace Evropy významně ovlivnil.⁹ Vedle principu poručnictví manžela a otce se tak v některých městech především západní a severní Evropy prosazuje partnerštější přístup, kde jsou pravomoci jednotlivých členů a členek rodiny rozděleny rovnoměrněji, byť na normativní rovině není dominance muže zpochybňována.¹⁰

-
- 6 Ke koexistenci světských tradic a církevních požadavků v rámci svatebního rituálu až hluboko do 15. století např. Martin NODL, *In facie ecclesiae*, in: P. Kras – M. Nodl (edd.), *Manželství v pozdním středověku*, s. 53–61.
- 7 V testamentech moravských královských měst nacházíme nejčastěji zmínky o jednom či dvou dětech, srov. Michaela ANTONÍN MALANÍKOVÁ, „*Mein tachter sol man zu pett und zu tisch aufsezzen als eines reichen mannes tachter.*” *Childhood and adolescence in Moravian towns in the Late Middle Ages from the perspective of gender*, *Medium Aevum Quotidianum* 68, 2014, s. 47–65. K velikosti městské domácnosti ve středověkém Brně Jaroslav MAREK, *Lidnatost Brna v 14.–16. století*, Brno v minulosti a dnes 2, 1960, s. 128–129.
- 8 K problematice organizace práce a propojení rodinného a pracovního života ve středověkých městech souhrnně např. Alfred HAVERKAMP (ed.), *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*, Köln 1984, přičemž městskou domácnost jako centrum řemeslné výroby zde akcentuje především Michael MITTERAUER, *Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesellschaften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, s. 1–37.
- 9 K otázce vlivu urbanizace na strukturu rodiny a vztahy jednotlivých členů např. Jack GOODY, *Proměny rodiny v evropské historii*, Praha 2006, s. 32. Blíže o mechanismech moravského dědického práva ve vztahu k dětem v komparativní perspektivě Michaela ANTONÍN MALANÍKOVÁ, *Testamentární strategie v pozdně středověkých městech (na příkladu Brna a Znojma)*, *Časopis Matice moravské* 133, 2014, s. 253–272.
- 10 O vývoji v oblasti struktury rodiny a rodinného soužití v širokých společenských souvislostech Michael MITTERAUER, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*, München 1984. Zajímavý pohled na pojetí manželství v domácí literatuře raného novověku přinesly v nedávné době Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.

Preskriptivními prameny a dobovou literaturou zdůrazňovaná podřízenost manželky vedla k tomu, že evropskou historiografií zůstávala role vdaných měšťanských žen jako aktivních historických aktérek dlouho nedoceňována. Korekci tohoto jednostranného pohledu v rámci medievistiky přineslo v poslední době několik specializovaných prací, které vedle detailního rozboru právní roviny manželského soužití zohledňují také každodenní život v daných městských lokalitách.¹¹

V této případové studii se při rozboru majetkoprávních vztahů mezi manželi zaměříme na situaci ve středověkém Brně, přičemž okruh platnosti brněnského městského práva byl v praxi mnohem širší. Patřila sem celá řada lokalit v blízkém i vzdálenějším okolí města.¹² Brněnské městské právo si vydobýlo v českých zemích i v rámci střední Evropy velkou proslulost a významně ovlivnilo mj. první jednotnou domácí kodifikaci městského práva (Práva městská království českého Pavla Kristiána z Koldína z roku 1579), proto má jeho poznání značnou časovou i geografickou relevanci.¹³ Konkrétní právní normy, které konstituovaly mantinely pro dobové jednání manželů, podrobíme srovnání s doklady z právní praxe, což nám umožní sledovat jejich aplikaci i relevantní významové posuny. Příklady z praxe jsou dochovány ve formě písemně zaznamenaných případů řešených jako součást běžné agendy městské rady, které byly následně pro větší jistotu zapsány do tzv. *Pamětních knih*. Zohledníme rovněž výpovědi dochovaných testamentů.

Středověké brněnské právo definuje manžela jako pána manželčina těla a také správce jejího majetku – „*Vir enim non solum corporis, immo bonorum uxoris dominus est et rector*“.¹⁴ Stejné stanovisko je parafrázováno i na jiných místech tzv. Právní knihy písaře Jana z poloviny 14. století, jež představuje základní zdroj pro poznání platných dobových norem. Bylo zde dále jasně stanoveno, že manželka nemůže pořizovat testament týkající se určitého vlastnictví, jmenovitě věna, šatstva a šperků, bez souhlasu svého manžela, který je správcem všeho majetku.¹⁵ Pokud zkoumáme testamety dochované ze středověkého

11 Za všechny alespoň Barbara A. HANAWALT, *The Wealth of Wives. Women, Law, and Economy in Late Medieval London*, Oxford – New York 2007; Cordelia BEATTIE – Matthew Frank STEVENS (edd.), *Married Women and the Law in Premodern Northwest Europe*, Suffolk 2013.

12 Podrobné vymezení viz Ivan ŠTARHA, *Okruh brněnského městského práva v době předbělohorské*, Brno v minulosti a dnes 8, 1966, s. 172–188.

13 Ke genezi městských práv u nás v období před první kodifikací přehledně a s kompletní bibliografií P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana dětí*, s. 18–35.

14 Miroslav FLODR (ed.), *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. I. Úvod a edice*, Brno 1990 (dále jako *Právní kniha I*), s. 312, č. 495, podobnou formulaci nalezneme i pod číslem 498 na této straně. K tomu také Miroslav FLODR, *Brněnské městské právo. Zakladatelské období (–1359)*, Brno 2001, s. 269–271. Manželovo poručení nad jeho ženou je jinak v brněnském kontextu výjimkou, protože v jiných případech (svobodné dívky, vdovy) zde není přímo doloženo, srov. Gertrud SCHUBART-FIKENTSCHER, *Das Eherecht in Brünner Schöffebuch*, Stuttgart 1935, s. 90–92.

15 „*In iudicio civitatis est sentenciatum, quod mulier existens uxor de dote, vestibus, peplis et consimilibus, que apud iuristas parafernalia vocantur, seu clenodiis et rebus quibuscumque nichil legare nullumque*

Brna, zjistíme, že nemáme k dispozici téměř žádné poslední vůle žen, které by byly v okamžiku jejich sepsání vdané. Zhruba tři čtvrtiny dochovaných kšaftů byly sepsány muži, přičemž přes 70 % z nich bylo v té době ženatých. Situace kšaftujících žen se významně lišila – drtivá většina z nich byly vdovy a ve zbylých případech (jednotliviny) se jednalo o ještě neprovdané dívky.¹⁶

Výše naznačená optika, tedy právně proklamovaná dominantní role manžela jako pána manželčina těla, kterou známe i z jiných lokalit, limitovala mimo jiné také možnosti žen dovolat se u soudu nápravy v případě soužití s brutálním partnerem, jak svědčí mnohé případy (nejen) z našich středověkých i novověkých měst. Můžeme přitom navíc odůvodněně předpokládat, že drtivá většina případů tohoto charakteru zůstala stejně jako dnes navždy uzavřena za dveřmi domovů. Uplatňovat dnešní optiku pro posuzování těchto případů „domácího násilí“ by bylo samozřejmě ahistorické, nicméně ze samotné skutečnosti, že se dostaly před církevní (a případně městské) soudy, je zřejmé, že existoval dobový konsensus, byť v praxi jistě mimořádně flexibilní, o přípustné míře fyzického násilí mezi manželi.¹⁷ Kupříkladu světské autority v Brně tak nezpochybňovaly to, zda může manžel svou ženu fyzicky trestat, ale řešily pouze formu a intenzitu trestu, čili přípustnou a akceptovatelnou míru bití.¹⁸ Je zjevné, že stupeň násilí byl při tomto nastavení podmínek v některých domácnostech enormní.

Bohatý brněnský měšťan Jiří Ferreus (v sekundární literatuře také jako Georg Eisnen) systematicky a mimořádně krutě týral svou mladinkou manželku, jež byla dcerou městského radního Petra Smelclina. Rodiče dívky i městské autority se jej snažili mírnit, ale nic zásadního nepodnikli, a tak se situace zhoršovala až do chvíle, kdy se po pokusu o uškrcení dívce podařil útěk zpět k rodičům, a ti manžela posléze úspěšně žalovali u markraběte a manželství bylo ukončeno. Je zajímavé, že se v tomto případě rodiče dívky neobrátili na církevní soud (resp. nevíme o tom, že by tak učinili), kam by jinak podle

testamentum facere potest sine consensu mariti, qui sicut uxoris sit et bonorum omnium dominus est et rector“, *Právní kniha I*, s. 312, č. 498.

16 Viz M. ANTONÍN MALANÍKOVÁ, *Testamentární strategie*, s. 257.

17 K problematice manželských sporů v českých zemích srov. Božena KOPIČKOVÁ, *Manželské spory žen pozdního středověku v protokolech ústředních církevních úřadů v Praze*, *Documenta Pragensia* 13, s. 57–65; Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Zápisy manželských sporů – nepovšimnutý pramen 15. století*, in: Zdeněk Beneš – Eduard Maur – Jaroslav Pánek (edd.), *Pocta Josefu Petráňovi*, Praha 1991, s. 79–93; k témuž pro městské prostředí raného novověku Michaela HRUBÁ, *Zvonění na sv. Alžbětu. Obraz norem a sociální praxe v životních strategiích měšťanek na prahu raného novověku*, Praha 2011, s. 136–139.

18 Brněnští přísežní volili v souvislosti s případem Georgia Ferrea popsáním níže v textu výraz *virga discipline*, tedy disciplína proutku, jako povolený způsob fyzického trestu pro manželky, viz *Právní kniha I*, s. 314, č. 502. Podobný typ trestu – dvanáct ran proutkem nebo rukou – stanovuje právo také pro neposlušné nebo nepozorné žáky, srov. tamtéž, s. 225, č. 237.

analogických dobových dokladů mohli zamířit, ale na soud městský, resp. na markraběte. Pokud by se žalující strana obrátila na soud církevní, měla velkou šanci na úspěch, protože věk nevěsty (explicitně zmíněných deset let!) zdaleka neodpovídal minimální věkové hranici vyžadované církví pro vstup do manželství (12 let u dívek). Nedostatečný věk při sňatku byl přitom jedním z mála legitimních důvodů pro anulaci manželství. Byl snad právě tento (z pohledu církve) nedostatečný věk nevěsty, u dobových společenských elit nikoli neobvyklý, kterého si byli rodiče jistě dobře vědomi (a nesli tudíž na situaci svůj díl zodpovědnosti), důvodem, proč nehledali zastání u církevních, ale u světských autorit? Rozhodně však tento případ naznačuje, že jurisdikce církevních a světských soudů v oblasti manželského práva se dlouho překrývaly a že hranice kompetencí byly v praxi značně fluidní.¹⁹

Přímé doklady o věku manželů při vstupu do manželství jsou jinak velmi zřídka, ale podobně jako v severozápadní Evropě můžeme i v našich městech předpokládat sňatkový věk pohybující se u žen a mužů mezi 20 až 30 lety, přičemž ženy obvykle patřily na spodní a muži na horní hranici tohoto spektra.²⁰ Zvýšení sňatkového věku mělo pro městskou společnost v této geografické oblasti dalekosáhlé důsledky – zvyšovala se šance na individuální volbu manželského partnera, což ovšem neplatilo pro městské mocenské elity. Pozdější sňatky rovněž v jistém smyslu nahrávaly vyzrálosti rodičů pro vykonávání mateřské a otcovské role. Zároveň ovšem sňatky ve zralejším věku spolu s dalšími faktory generovaly v dlouhodobém horizontu menší počet dětí, což městskou populaci všude v Evropě činilo závislou na imigraci, neboť jinak by města populačně strádala.²¹ Tyto urbanizační podmíněné změny spolu s již zmiňovanou církví proklamovanou nutností souhlasu obou snoubenců pro vstup do manželství poněkud posílily roli nevěst, zvýrazněnou dále tím, že dívky mívaly ještě před sňatkem šanci získat cenné pracovní zkušenosti, které pak dále uplatňovaly v manželství.

19 Popis daného případu, který ve své době vzbudil ve městě a okolí značnou pozornost, viz *Právní kniha I*, č. 502, s. 313–314; Miroslav FLODR (ed.), *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. III. Rejstříky a přehledy*, Brno 1993, s. 226–227. Tento případ reflektuje také brněnská Pamětní kniha, viz Miroslav FLODR (ed.), *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, Brno 2005 (dále jako *Pamětní kniha I*), s. 320, č. 847. Je rovněž zmiňován v sekundární literatuře, viz M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 152; Martin NODL – František ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, s. 423; František HOFFMANN, *Středověké město v Čechách a na Moravě*, Praha 2009, s. 342; naposledy Libor JAN (red.), *Dějiny Brna II. Středověké město*, Brno 2013, s. 305–306. K legitimním důvodům pro rozluky manželství z pohledu brněnského městského práva viz níže, poznámka 42.

20 Srov. E. ENNEN, *Ženy ve středověku*, s. 141; F. Opll udává pro Vídeň poloviny 16. století průměrný sňatkový věk mužů 24,5 a žen 21,9 let, srov. Ferdinand OPLL, *Leben im mittelalterlichen Wien*, Wien – Köln 1998, s. 31. B. Noodt udává pro středověký Lübeck 25 až 30 let pro muže a 15 až 18 let pro ženy, viz Birgit NOODT, *Religion und Familie in der Hansestadt Lübeck anhand der Bürgertestamente des 14. Jahrhunderts*, Hamburg 2000, s. 263–265.

21 Srov. E. ENNEN, *Ženy ve středověku*, s. 141–142; J. GOODY, *Proměny rodiny*, s. 80.

Požadavek svobodného souhlasu ženy se sňatkem formulovalo zcela pregnantně a v souladu s kanonickými zásadami i jinými městskými právy také městské právo brněnské – každá žena, ať už vdova, dcera, nebo vnučka kteréhokoli z měšťanů měla mít možnost vstoupit do manželství s kýmkoli podle svého vlastního uvážení, v čemž jí neměl nikdo zabraňovat.²² Tato zásada je ostatně již součástí tzv. zakládacích práv města Brna z roku 1243, můžeme proto předpokládat, že představitelé obce měli od počátku zájem o korelaci městského a kanonického práva.²³ Tento požadavek byl však v praxi prosaditelný pouze u jednotlivců či rodin, kde primárním motivem pro uzavření manželského svazku nebyla sociální a majetková aliance; ve vyšších patrech společnosti byly sňatky pečlivě plánovány a vzájemná náklonnost snoubenců byla považována spíše za nadstandard, než za nezbytnou podmínku pro jeho uzavření. Existovaly velmi účinné mechanismy, jak děti přimět, aby si zvolily sňatkového partnera podle vůle rodiny, a nikoli podle vlastních preferencí. Doklad nacházíme například v testamentu Kateřiny, vdovy po Ondřeji Swanczelovi, která vedle finanční hotovosti určené synovi odkázala celý zbylý majetek dceři Barbaře s tou podmínkou, že má být poslušná vykonavatelů testamentu (*geschefftlewthen*) a radních, a to především s ohledem na výběr sňatkového partnera, jinak jí z dědictví nemělo připadnout nic.²⁴

Některé ze sňatků však byly uzavřeny v důsledku oboustranných sympatií. V brněnském archivu se dochoval jeden dojemný důkaz takové situace: kadaňský měšťan Zikmund Teymer poslal list svému švagrovi Matesu provazníkovi, v němž ho informoval, že mu není neznámo, že mezi Matesovou sestrou a Zikmundovým přítelem vzniklo „počestné přátelství“ (*eine frewntschaft in Erenstande*) a že uzavřou manželství na svatou Kateřinu (25. 11. 1477). V této souvislosti Zikmund Matesa žádá, aby se neprodleně dostavil a vzal s sebou, koho bude chtít.²⁵ Také řada dobových testamentů svědčí o tom, že nejen každodenní spolupráce, ale i citové vazby mezi manželi byly intenzivní a naplněné, ať už jako pokračování předsvatební náklonnosti, nebo jako důsledek dlouhodobého harmonického soužití.

22 Přehled německých měst, která ustanovovala stejný požadavek, uvádí včetně datace G. SCHUBART-FIKENTSCHER, *Das Eherecht*, s. 29. K proklamaci svobodného souhlasu v okruhu brněnského městského práva srov. např. *Právní kniha I*, s. 261, č. 350–, [...] *in arbitrio vidue, filie vel neptis cuislibet civium est nubere vel non nubere cuicumque velit absque quodlibet impedimento.*“ K podmínkám snoubenců pro vstup do manželství podrobněji M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 267–269.

23 Srov. Miroslav FLODR (ed.), *Iura originalia civitatis Brunensis. Privilegium českého krále Václava I. z ledna roku 1243 pro město Brno*. Brno 1993, [II Privilegium minus] s. 11, č. 10 – znění odpovídá v přestylizované formě paragrafu z *Právní knihy* citovanému v poznámce výše.

24 Miroslav FLODR (ed.), *Pamětní kniha města Brna z let 1391–1515*, Brno 2010 (dále jako *Pamětní kniha II*), s. 397, č. 798.

25 Archiv města Brna, fond A 1/2, inv. č. 645, list ze 17. 11. 1477.

Problematika manželského soužití, od podmínek a forem jeho uzavření přes podoby majetkového spoluvlastnictví, resp. společného jmění manželů, péči o děti až po jeho emocionální prožívání, je, jak naznačují předchozí řádky, velmi obsáhlá a komplexní. Její celistvě pojaté zpracování by vzhledem k diverzitě a bohatosti pramenné základny zdaleka přesahovalo cíle této studie. Zaměříme se proto dále jen na jeden z aspektů instituce manželství, který měl ovšem pro parametry partnerského soužití zásadní význam, a tím jsou majetkoprávní poměry mezi manželi, včetně správy společného majetku, a to především s ohledem na dispoziční práva manželek.²⁶

Sňatek neodvratně vedl ke vzniku nové rodinné jednotky, a bylo proto žádoucí, aby výchozí rodiny snoubence co možná nejvíce ekonomicky stabilizovaly a podpořily. Každý region a každé město se v tomto ohledu řídily poněkud odlišnými pravidly a zvyklostmi, základním východiskem však byla instituce věna, kterou středověk převzal z římského práva. Jak nevěsta, tak ženich, respektive jejich rodiče, přinášeli v ideálním případě určitý vklad v hotovosti nebo ve formě nemovitostí, který se měl stát základem pro novou rodinu a pomoci jí vybudovat zázemí.²⁷

Pro pochopení základních obrysů vzniku společného jmění manželů je proto nutné nastínit problematiku věna s ohledem na situaci v dané lokalitě, v tomto případě v okruhu brněnského městského práva.²⁸ Situaci ovšem ztěžuje fakt, že litera práva ani právní praxe nerozlišují přesně terminologii vztahující se k věnu, tedy část majetku, kterou přináší do manželství muž, od té, kterou poskytuje nevěsta. Užívají se promiskue termíny *dos* a *dotalicium*, v některých pasážích právních pramenů s upřesněním *dos (dotalicium) mariti* versus *dos (dotalicium) uxoris*. Není proto možné vždy přesně odlišit věno v klasickém slova smyslu, tedy majetek, který dostávala nevěsta od původní rodiny, římské *dos*, a část majetku označovaného jako *obvňění (Widerlegung)*, tedy majetek, který do společné domácnosti přinášel ženich. V oddíle *De dotalicio* brněnské Právní knihy je hlavní prostor věnován právě mužskému vkladu do manželství, jehož kompozice mohla být také poněkud složitější než v případě věna.²⁹ Část mohla být ve formě daru manželce věnována hned po prvním tělesném spojení, tedy přesně v duchu starogermánské instituce jitřního daru (*Morgengabe*).³⁰ O zakonzervování pojetí jitřního daru jako ceny za nevěstino panenství

26 Základní přehled o této problematice nabízí M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 271–275.

27 K instituci věna ve středověké společnosti přehledně Margaret SCHAUS (ed.), *Women and Gender in Medieval Europe*, New York – Oxon, 2006, s. 229–232.

28 K problematice věna jako jedné ze základních forem majetkových nároků dítěte P. SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana dětí*, s. 81–93.

29 M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 271. K tomu podrobně, především s ohledem na *Morgengabe*, G. SCHUBART-FIKENTSCHER, *Das Eherecht*, s. 131–148. Podle autorky bývaly předmětem *Morgengabe* především nemovitosti, srov. tamtéž, s. 135.

30 Obecně k instituci *Morgengabe* v germánském právu srov. např. E. ENNEN, *Ženy ve středověku*, s. 36.

svědčí mj. formulace: „*Cum dotalicium equipolleat precio corpore deservito, eodem die, quo matrimonium carnali copula fuerit consumatum, est juxta formam promissi plenarie persolvendum*“, doložená v brněnské Právní knize.³¹ Je zajímavé, že v o málo mladším Manipulu stejné proveniencie již odpovídající paragraf nenacházíme – je tedy možné, že se tento aspekt *Morgengabe* postupně přežil, ačkoli se s tímto termínem v dobových pramenech i nadále setkáváme. V roce 1461 odkázal Johan Hanko ve svém testamentu část vinice své manželce Kristýně s tím, že ji ženě věnoval již v souvislosti se sňatkem. Z užití formulace „*das ich ir gemorgengab hab*“³² však není zřejmé, zda se jednalo o obvěnění, přičemž využit byl pouze archaický termín, nebo o *Morgengabe* v původním slova smyslu. Z kontextu dalších několika příkladů tohoto užití daného termínu v mladší Pamětní knize a s přihlédnutím k absenci zmínek o této instituci v Manipulu se spíše kloním k prvnímu vysvětlení.³³

Obvěnění bývalo obvykle vyčleněno pro manželku v rámci manželova majetku jako finanční rezerva pro případ jeho úmrtí. Výše věna i obvěnění sice plně závisela na libovůli, resp. dohodě obou stran vstupujících do manželství, ve zkoumaném okruhu pramenů bylo však častější, že poměr obvěnění k věnu byl rámcově o třetinu vyšší.³⁴ Brněnské městské právo dále stanovilo, že nejprve má manželka nárok na obvěnění a pak až manžel na věno, resp. nebylo možno vyžadovat věno, dokud jí nebylo zajištěno obvěnění.³⁵ Primární věnné závazky muže vůči ženě i poměr věna k obvěnění (o třetinu nižší) se později staly pevnou součástí městského práva skrze pokus o unifikaci městského práva Brikcího z Licska a kodifikaci Pavla Kristiána z Koldína.³⁶ Zajímavý případ z právní praxe dokládá v této souvislosti zápis v Pamětní knize z roku 1413 – brněnský měšťan Jan Cwilling vymíňuje manželce Anně, kterou pojal legitimně „*in facie ecclesie*“³⁷ pro případ své smrti obvěnění ve značné výši 100 hřiven na svých statcích. Kdyby ovšem Anna zemřela dříve než on, měl její otec vyplatit jako věno polovinu z dané částky, tedy 50 hřiven.³⁸

31 Srov. *Právní kniha I*, s. 212, č. 188.

32 *Pamětní kniha II*, s. 373, č. 643.

33 Tamtéž, s. 390, č. 792; 489, 891.

34 *Právní kniha I*, s. 215, č. 200; Miroslav FLODR (ed.), *Příručka práva městského (Manipulus vel directorium iuris civilis)*, Brno 2008 (dále jako *Manipulus*), s. 52, č. 291. Je obtížné doložit dodržování této zásady v praxi, protože věno i obvěnění bývá složeno z nejrůznějších položek, jejichž hodnotu můžeme jen obtížně odhadovat. Případy, kdy jsou na obou stranách uvedeny peněžní částky, nicméně dodržování této zvyklosti potvrzují, viz např. *Pamětní kniha I*, s. 672–673, č. 2042.

35 *Právní kniha I*, s. 212, č. 190; *Manipulus*, s. 51, č. 280.

36 Na vazby mezi brněnským městským právem a oběma novověkými příručkami upozornila např. Michaela HRUBÁ, *Peníze v životě měšťanek v předbělohorském období*, *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 272.

37 Ze zápisů *Právní knihy* je zřejmé, že v Brně té doby vedle sebe paralelně koexistovala jak církevní, tak světská forma uzavření manželství, srov. G. SCHUBART-FIKENTSCHER, *Das Eherecht*, s. 40–45.

38 *Pamětní kniha II*, s. 131, č. 347.

V brněnském právu se paralelně uplatňovaly dva přístupy k obvěnění – první z nich spočíval v tom, že žena na něj ztratila nárok s narozením prvního dítěte – muž se v tomto okamžiku stal pánem všech movitých i nemovitých statků a mohl s nimi naložit podle uvážení.³⁹ Tato zásada platila i v případech, kdy novorozenec těsně po porodu zemřel. Pokud ovšem žena porodila mrtvé dítě nebo zůstala před smrtí manžela bezdětná, měla na slíbenou částku či majetek plný nárok. Jednalo se tedy opět o způsob, jak zajistit vdovu v případě úmrtí manžela. Protože vyplacení věna (a v některých případech i obvěnění)⁴⁰ se v praxi zároveň většinou rovnalo dědickému podílu z majetku původní rodiny – jak o tom svědčí doložené výroky v kšaftech, že některé z dětí je v okamžiku sepisování testamentu již „odbyté“, tedy že již získalo (v souvislosti se sňatkem, odchodem do kláštera atp.) svůj podíl na rodinném majetku, a proto mu není nic dalšího odkazováno⁴¹ –, hrálo obvěnění roli určité finanční rezervy pro období, než se dotyčná žena případně dále provdala.

Druhý přístup k instituci obvěnění získával, jak vyplývá ze zápisů brněnských Pamětních knih, časem na významu a četnosti, což je s ohledem na naše téma podstatné zjištění. Manžel se v těchto případech ještě před sňatkem zavázal, že dá manželce část majetku bez ohledu na to, zda z manželství vzejdou potomci, či nikoli.⁴² Jako příklad můžeme uvést dohodu mezi Jindřichem Fuchsem,⁴³ který zaslíbil svou dceru Alžbětu Jakubovi de Schonstras. Ten jí pro případ svého úmrtí přislíbil obvěnění ve výši 60 hřiven na svém majetku bez ohledu na to, zda budou mít děti nebo ne: „*sive pueros sive non genuerit cum eodem*“.⁴⁴ Tento typ dohody byl pro manželku výhodnější, skýtal jí totiž záruku svobodné držby určitého podílu na majetku v případě manželova úmrtí nebo rozluky.⁴⁵ Pokud manžel věno slíbil, musel ho své ženě zajistit. Městské právo nicméně zmiňuje

39 *Právní kniha I*, s. 211–212, č. 184; *Manipulus*, s. 51, č. 273. Příklad z praxe, který přesně kopíruje daný postup, můžeme zaznamenat k roku 1356, viz *Pamětní kniha I*, s. 620, č. 1856.

40 V praxi máme pro Brno doloženy minimálně dva případy, kdy je pro chlapce určena hotovost, kterou získává v okamžiku svého sňatku, srov. *Pamětní kniha II*, s. 219, č. 561.

41 Podobné mechanismy byly popsány i pro jiná evropská města, např. pro středověký Londýn. Jak konstatovala B. Hanawalt, dědictví a věno zde byly úzce propojeny, protože z hlediska práva měla dívka dostat svůj podíl na rodinném majetku buď skrze odkaz v testamentu, nebo ještě za života rodičů při sňatku ve formě věna. Autorka zdůrazňuje, že tento trend, který můžeme pozorovat v severozápadní Evropě, kde dívky i chlapci mají téměř rovný nárok na rodinný majetek, je v prudkém kontrastu k právním praktikám ve Středozemí, kde byl silně preferován patrilinéární vzorec transferu majetku. Srov. B. HANAWALT, *The Wealth of Wives*, s. 66–68. Doklady o výrazných rozdílech mezi Itálií a severozápadní Evropou předložil mezi jinými také David HERLIHY, *Opera Muliebra. Women and Work in Medieval Europe*, Philadelphia 1990, s. 154–167.

42 *Právní kniha I*, s. 212, č. 186.

43 Jednalo se o její druhý sňatek, jak uvádí Jaroslav MEZNÍK, *Jindřich Fuchs. Příspěvek k vývoji brněnského měšťanstva ve 14. století*, in: Týž, *Tvář stárnoucího středověku. Výbor článků a studií*, red. Tomáš Borovský – Martin Wihoda – David Kalhous – Demeter Malaták, Brno 2008, s. 158.

44 *Pamětní kniha I*, s. 375–376, č. 1047.

45 *Právní kniha I*, s. 212, č. 187; *Manipulus*, s. 51, č. 278.

i extrémní situace, kdy žena ztrácela nárok na obvěnění za všech okolností. Jednalo se o případy prokazaného cizoložství nebo usilování o manželův život či o podobně závažná provinění.⁴⁶ Kromě těchto deliktů však manželce v případě skonu manžela zůstával majetek, kterým mohla volně disponovat.

Jistou zvláštností brněnského práva byla skutečnost, že věno, resp. obvěnění mohlo být zřízeno až v průběhu trvání manželství.⁴⁷ Vedle litery práva o tom svědčí i příklady z praxe. Jeden typický zaznamenáváme v roce 1361, kdy měšťan Hainlin slíbil své manželce Kunhutě před dvěma přísežnými a množstvím svatebních svědků jako věno 30 hřiven ze svých statků pro případ své smrti.⁴⁸ Tento postup mohl mít několik variant, jak dokládá případ doložený k roku 1366, kdy Jan Křišťanův sice svojí manželce Kateřině vymíňuje na majetku velkorysou částku 80 hřiven, ovšem pokud by manželství zůstalo bezdětné, měla Kateřina polovinu z této částky vyplatit určeným osobám.⁴⁹ Vedle hotovosti pojištěné na majetku dostávaly ženy v této souvislosti především nemovitosti – domy, vinice či masné krámy,⁵⁰ bezpochyby s ohledem na jejich trvalejší hodnotu.⁵¹ V případě předčasného úmrtí manželky bývá v některých případech ustanoveno, aby daný majetek zůstal v držení manžela, snad s ohledem na možné nároky ženinyých příbuzných.⁵² Jinak je ovšem zřejmé,

46 *Právní kniha I*, s. 212, č. 186–187; *Manipulus*, s. 51, č. 277. Není bez zajímavosti zmínit v této souvislosti, jaké byly právem uznávané důvody pro rozluky manželství ze strany manžela a manželky, o kterých nás text *Právní knihy* poměrně detailně zpravuje. Legitimní důvody pro rozluky manželství ze strany manžela zahrnovaly cizoložství manželky, dále skutečnost, že se jednalo o travičku, vražedkyni, podvodnici, svatokrádežnici, případně o pomocnici lupičů. Dále pak o takovou ženu, která bez vědomí a přes zákaz muže pobývala v noci mimo dům, nebo mu usilovala o život. Zmíněno je rovněž bití ze strany manželky a její spoluúčast na vzpouře proti králi. Pokud mohl manžel prokázat být jen jeden z uvedených důvodů, mohl si ponechat věno i předsvatební dary. V případě rozluky ze strany manželky byly podmínky nastaveny poněkud odlišně. Vedle cizoložství a nadměrného bití manželky jsou zde zmíněny případy veřejného ohrožení: lupičství, příprava povstání, travičství, plagiátorství, podplácení a rozmařilý život. A opět, pokud mohla manželka dokázat alespoň jeden z jmenovaných přečinů, zákon jí dával svolení, aby užila rozvodu a mohla odejít od manžela a získat věno a veškeré předsvatební dary. Srov. *Právní kniha I*, s. 314, č. 502. V *Manipulu* odpovídající pasáž nenacházíme, je proto možné, že celá agenda týkající se rozluky postupně přechází pod pravomoc církevních soudů. Cizoložství ze strany manžela je ovšem velmi sporný argument, protože v jiném kontextu je doloženo, že se tohoto zločinu podle brněnského městského práva mohla dopustit pouze manželka.

47 K tomu srov. G. SCHUBART-FIKENTSCHER, *Das Eherecht*, s. 130; M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 272.

48 *Pamětní kniha I*, s. 379, č. 1060.

49 Tamtéž, s. 454, č. 1306.

50 Jeden z příkladů tamtéž, s. 456, č. 1310.

51 Tato praxe není ve vztahu k věnu v evropských městech u rodin, které si to mohly dovolit, nijak výjimečná, srov. B. HANAWALT, *The Wealth of Wives*, s. 56.

52 Viz např. *Pamětní kniha I*, s. 459, č. 1321. Brněnské městské právo na rozdíl od práva sasko-magdeburského nezná instituci tzv. ženského a mužského nábytku. K jejímu fungování v českých městech, kde se uplatnil vliv severoněmeckých práv, srov. Antonín HAAS, „*Ženský nábytek*“ v *magdeburské oblasti českého městského práva*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C,

že z pohledu brněnského práva patřil majetek, který si muž a žena přinesli do manželství, pouze jim a jejich dětem, původní rodiny jsou ve svých nárocích (ve srovnání s okruhem práva sasko-magdeburského) omezeny.⁵³ V praxi se ukazuje, že v některých případech získaly manželky k obvěnění přístup ještě za života manžela, jak dokládá například zápis z roku 1391. Markéta, manželka Martina de Vitis, investovala částku jí věnovanou (s vědomím svého chotě) do koupě ročního úroku u přísežných města Brna.⁵⁴ Do volného užívání dává obvěnění své manželce na počátku 15. století také Šimon Visschel, který zdůrazňuje, že s ním jeho žena může disponovat a odkazovat jej zcela podle své vůle.⁵⁵

Poslední dva příklady citované v souvislosti s obvěněním ukazují, že vedle společného majetku manželů, který spravoval muž, figuroval v některých rodinách také majetek, který byl výlučným vlastnictvím manželky. Jednalo se buď o majetek, který si do manželství přinesla jako své vlastnictví, což bylo důležité například v případech vícečetných sňatků, nebo šlo o majetek, který v průběhu manželství získala (např. dědictvím) výslovně do svého užívání,⁵⁶ případně se, jak již bylo řečeno, mohlo jednat o obvěnění, které dostala od svého chotě v době ještě před jeho smrtí. S ohledem na právem proklamovanou dominanci manžela nad ženou, jejím tělem a majetkem, se ovšem nabízí otázka, jaké měla žena k tomuto „svému“ majetku dispoziční právo a zda byly její rozhodovací pravomoci nějak okleštěny. Brněnské městské právo zaujímá v této souvislosti poněkud ambivalentní postoj a v jistém rozporu s jinými výroky ustanovuje, že s manželčíným výlučným majetkem mohl muž nakládat jen s jejím souhlasem.⁵⁷ Nicméně pokud se rodina ocitla ve finanční tísní a manžel již vynaložil všechny vlastní finanční prostředky⁵⁸ a pokud urgentní nedostatek prostředků nebyl způsoben jeho nechotou pracovat, nedbalostí či hráčskou vášní a podobnými „nečestnými důvody“, mohl i přes manželčin nesouhlas

řada historická, C 7, 9, 1960, s. 141–150; M. HRUBÁ, *Zvonění na sv. Alžbětu*, především s. 62–73; Jan MAREŠ, *Ženská výbava v litoměřickém městském právu v předhusitské době*, *Porta Bohemica* 4, 2007, s. 54–91.

53 K podobným závěrům dospěl při analýze pramenů bydžovské a plzeňské provenience také John KLASSEN, *Household composition in medieval Bohemia*, *Journal of Medieval History* 16, 1990, s. 61.

54 *Pamětní kniha II*, s. 39, č. 87.

55 Tamtéž, s. 79, č. 218.

56 Pamětní knihy uchovaly zmínky o několika takových případech, například ten z roku 1354, kdy Petr Wisschaver ve svém testamentu vyčlenil dvůr v Králově Poli pro Annu, manželku Johanna de Recz a její dědice: „*Item dominus Petrus Wisschaveri redemit curiam in Chunigsveld et omnia bona sua a domina Anna, uxore Iohannis de Recz, et hereditibus suis, ita quod de cetero de nullo habent eum impetere*“, *Pamětní kniha I*, s. 234, č. 583, analogicky k tomu tamtéž, s. 154–155, č. 321.

57 Jak dokládá ve vztahu k obvěnění např. naučení vydané Brněnskými pro Kroměřížské – „[...] *quod est introductum in favorem persone, sicut verbi gracia si maritus assignavit uxori aliquam hereditatem pro dote, illam, nisi consenciat, nec vendere nec alienace potest*“, *Právní kniha I*, s. 349, č. 596.

58 Jak měl podle litery práva učinit nejprve, viz *Právní kniha I*, s. 213, č. 191; *Manipulus*, s. 51, č. 281.

její majetek použít.⁵⁹ Pokud měla žena vůči svému manželovi a jeho správě společného majetku výhrady, mohla ovšem u přísežných města žádat nápravu.⁶⁰

Je velmi obtížné hodnotit z dnešního pohledu manipulační prostor, který měly (movité) měšťanky ve vztahu k manželskému jmění. Pozice muže jako jeho správce byla nezpochybnitelná, což se projevilo například v nařízení, že manželky nesměly bez svolení svého manžela pořizovat testament, a to dokonce ani o osobních věcech (*paraphernalia*) přesahujících určitou hodnotu.⁶¹ Spolu s právy měl však manžel za společný majetek také odpovědnost – společné dluhy i dluhy manželů oboustranně uznané musel jako jeho správce hradit on.⁶² Na druhou stranu však právo jasně připouští existenci majetku, jež má ve svém výlučném vlastnictví pouze žena, k němuž má manžel ztížený přístup.

Sledujeme-li obrysy majetkového spoluvlastnictví manželů na základě právní praxe, zjišťujeme, že tendence odlišovat původ jednotlivých součástí společného jmění je až překvapivě silná. S případy, kdy je rozlišen majetek manžela a manželky se setkáváme v berních knihách brněnské, ale také znojenské provenience.⁶³ V brněnských rejstřících jsou manželky ojediněle uvedeny jako plátkyně berně po boku svých mužů. Například roku 1348 přispíval na sbírku v první, tzv. Brněnské čtvrti sladovník Reinhard těsně následován svou manželkou, která měla uhradit samostatnou částku, a je tedy zřejmé, že buď byla ekonomicky aktivní nezávisle na svém muži, nebo, a to je mnohem pravděpodobnější, vlastnila nemovitý majetek, z něhož musela odvést daň. Oba spláceli postupně, jak je ze zápisu zřejmé, přičemž evidence splátek je vedena odděleně.⁶⁴ Brněnské a znojenské berní knihy a rejstříky svědčí o tom, že nejčastějším typem nemovitosti v rukou středověkých měšťanek bývaly vinice, respektive části vinic. V dodatečném seznamu vinic registrovaných v Brně v rejstříku z roku 1365 jsou jako majitelky vinic uvedeny dvě: Ysalda, manželka měšťana Oldřicha, která vlastnila vinici v Křepicích, a Aluša, manželka tamního pekaře, jíž patřila půlka vinice v Blučině.⁶⁵

Nejlépe ji ale můžeme sledovat v kšaftech, kdy se nežádka setkáváme s formulacemi upřesňujícími původ jednotlivých nemovitostí, což dokládá, že povědomí o tom, kdo co do svazku ze své původní rodiny přinesl, bylo silné. Jako typický příklad můžeme zmínit

59 *Právní kniha I*, s. 213, č. 195; *Manipulus*, s. 52, č. 285. Stejně normy jsou uplatňovány i v soudobé Jihlavě a Praze, srov. G. SCHUBART-FIKENTSCHER, *Das Eherecht*, s. 166.

60 *Právní kniha I*, s. 213, č. 192; *Manipulus*, s. 51, č. 282.

61 *Právní kniha I*, s. 312, č. 498; *Manipulus*, s. 120, č. 745. Jak jsme ovšem mohli sledovat v případě Šimona Visschela, bylo možné, aby dal manžel své ženě svobodu kšaftovat s určitým majetkem zcela podle své vůle.

62 M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 274.

63 Srov. Karel POLESNÝ, *Dědické knihy města Znojma z roku 1363 a 1397*, Znojmo 1928, s. 34 a 35.

64 Bedřich MENDL (ed.), *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*, Brno 1935, s. 87.

65 Tamtéž, s. 416.

kšaft Mikuláše Puchaly, v němž odkazuje své manželce Ludmile „*vše, co mu přinesla*“, a ještě něco přidává „*ze svého majetku*“.⁶⁶ Ještě výrazněji pak byl oddělován společný majetek od toho, který měli partneři ve svém výlučném vlastnictví. Když například v prosinci roku 1415 kupují Mikuláš z Třebové, jeho manželka Markéta a jejich dědicové dům, je do zápisu o koupi vtělena věta, že Mikuláš doznává, že prostředky na koupi domu pocházejí od jeho manželky.⁶⁷ Je tedy pravděpodobné, že se v tomto případě jednalo o výlučné vlastnictví manželky, která je investovala do společné transakce, bylo ale nutné tuto skutečnost v zápise zdůraznit, aby byl patrný její souhlas. Podobně můžeme interpretovat zápis prodeje domu, který sice realizoval manžel, ale výslovně zdůrazňoval, že tak činí z vůle své manželky. Jednalo se tedy pravděpodobně i v tomto případě o její vlastní majetek.⁶⁸ Podobné doklady nacházíme i v předchozím století – Kateřina, manželka měšťana Pluetlina, prodala v roce 1360 „svou“ vinici v Hustopečích Pešlinu Smelczlinovi za 40 hřiven.⁶⁹ Než se Aluša, manželka hrachovníka Miloty, vydala na pouť do Cách, odkázala svůj dům synovci Mikulášovi pro případ, že by se už nevrátila. Činila tak ovšem za přítomnosti a se souhlasem svého manžela.⁷⁰ Podobně postupovala také Kateřina, manželka Fridlina mečíře, která odkázala své dceři Kunhutě svůj dům a vinici pro případ smrti. Učinila tak opět za přítomnosti svého manžela a bez toho, aby projevil s jejím počínáním nesouhlas.⁷¹ V obou případech z užitých formulací cítíme potřebu pojistit si postoj manžela s proběhlými transakcemi s ohledem na možné budoucí spory. Je pravděpodobné, že tyto případy jsou odrazem praxe opakovaných sňatků, kdy matky/znovu provdané vdovy disponují majetkem, který dětem náleží z jejich původních svazků.

Jeden z nejexplicitnějších dokladů tendence odlišovat majetkové vklady manželů představuje česky formulovaný kšaft Jana Holého zapsaný do městské knihy k roku 1478. Jan činí svou manželku Annu poručnicí nad majetkem a zdůrazňuje mimo jiné, že si váží toho, že předala do jeho správy svůj majetek, který dostala po své matce.⁷² Tuto pasáž zde kvůli zdůraznění absolutní volnosti Anny s tímto majetkem disponovat, tak jak ji vnímal Jan, cituji v úplnosti: „*Také že ona svého statku spravedlivého, kterýž se jie po jejie mateři, panie Uršule Barchanikové nebožky, jejiežto dušičce panbuoh rač milostiv*

66 „*Item zum allerersten schaff ich meiner allerliebsten Hawsfrawen Ludmilla alles, daz sy zu mir pracht hat, es sey vil ader wenig, clain vnd gros, nichts awsgenomen. Vnd von meinem gut schaff ich ir [...]*“, *Pamětní kniha II*, s. 148, č. 388.

67 „[...] *confessus est eciam ipse Nicolaus, quod pecunia, pro qua eandem domum comparavit, ab uxore sua devenisset*“. Tamtéž, s. 479, č. 881.

68 „*Nicolaus Procopp de voluntate domine Katherine Schipin Schellenberg, uxoris sue, vendidit domum suam acialem in plathea Menezensi*“. Tamtéž, s. 192, č. 508.

69 *Pamětní kniha I*, s. 478, č. 1377.

70 Tamtéž, s. 90, č. 145.

71 „*presente et non contradicente marito Fridlino*“, Tamtéž, s. 478, č. 1380.

72 Jak ostatně svědčí její testament, viz *Pamětní kniha II*, s. 360–362, č. 750.

býti, podle poručenství učiněného a v knihy městské vepsaného, dostal; s kterýmžto je poručeným statkem moc a právo měla všecko učiniti, co by se líbilo a zdálo, bez mé a i všelikterakých lidí překážky přede mnú nekryjící, mně jej dobrovolně poddala.⁷³ Přestože správu společného majetku zajišťoval manžel, existovala, jak jsme poukázali, pro manželku a její blízké právní cesta, jak v případě jeho špatné správy dalšímu rozchvacování zamezit. Jak dále demonstrují uvedené příklady z právní praxe, byli si měšťanští manželé a manželky dobře vědomi, jaký majetek je společný a jaké jeho součásti náleží jim osobně. Pokud tento majetek měšťanky poskytly ke společnému užívání, nepovažovali to jejich manželé (přínejmenším někteří) automaticky za samozřejmost. Měšťanky se pod tímto zorným úhlem nejeví jako pouhé mediátorky majetku mezi rodinami, ale jako aktérky, které o něm aktivně rozhodovaly, a to i v roli manželek, tedy v době, kdy bylo jejich samostatné konání z pohledu práva značně omezeno.⁷⁴ Je ovšem nutné zdůraznit, že privilegium rozhodovat o svém majetku se týkalo pouze majetné výšece obyvatelek středověkého města.

Specifické případy představují vzájemné dispozice majetku mezi manželé. Nejčastěji se jedná o situace jeho vzdání pro případ smrti jednoho z nich. V roce 1376 tak odkazuje Alžběta svému manželovi Mořicovi před plnou městskou radou svůj dům, a to pouze pro případ, že by zemřela. Pokud by však jako první zemřel Mořic, měl dům připadnout zpět Alžbětě.⁷⁵ Podobnou taktiku zvolili také švec Mikuláš se svou manželkou Kunhutou, kteří se na konci 40. let 14. století společně vydávají na pouť do Říma a pro případ, že by se jeden z nich nevrátil, si vzájemně vzdávají majetek.⁷⁶ Společné testamenty manželů, které jsou doloženy i v jiných městech a bývají interpretovány jako snaha pojistit si společné jmění manželů, jsou jinak v jihomoravském kontextu doloženy spíš řídké.⁷⁷

Ačkoli poručnictví manžela nad jeho družkou a správa společného jmění byla podle litery práva pevně ukotvena v jeho rukou, je zřejmé, že v praxi byl manipulační prostor měšťanských manželek nastaven o poznání volněji. Pokud manžel svým chováním vážně ohrožoval prosperitu rodiny, existoval legální způsob, jak převést správu majetku na ženu.⁷⁸ Je tedy zřejmé, že městské autority v těchto případech upřednostnily praktické ohledy, respektive snažily se ochránit ekonomickou prosperitu rodiny, nad kulturní normou

73 Tamtéž, s. 387, č. 791.

74 Roli měšťanských manželek jako zprostředkovatelek převodu majetků mezi rodinami v souvislosti se středověkým Londýnem zdůrazňuje B. HANAWALT, *The Wealth of Wives*, s. 160.

75 *Pamětní kniha I*, s. 276, č. 715.

76 Tamtéž, s. 570, č. 1678.

77 Brigitte KLOSTERBERG, *Zur Ehre Gottes und zum Wohl der Familie – Kölner Testamente von Laien und Klerikern im Spätmittelalter*, Köln 1995, s. 31–34.

78 Pokud ji městští přísežní uznali za způsobilou, tedy za „rozvážnou, prozíravou, počestnou a duševně bystrou“ („*circumspecta, provida et honesta*“), mohla se manželka ujmout správy rodinného jmění. Jednalo se o případy, kdy manželovo fyzické nebo psychické zdraví tuto odpovědnost vylučovaly.

dominance mužského pohlaví. Právní prameny také naznačují způsoby, díky nimž si mohly manželky udržet nebo získat pod svou kontrolu majetek v neomezené výši ještě za života manžela. Konkrétně se jednalo o předmanželskou dohodu, dědictví a obvěnění. Jak jsme se pokusili ukázat na vybraných příkladech, tyto strategie byly manželskými páry využívány v praxi a posilovaly ekonomickou pozici manželek. Pokud vezmeme do úvahy všechny tyto faktory, vdané ženy se přestávají jevit jako pouhé zprostředkovatelky majetku mezi měšťanskými rodinami, ale vystupují jako aktivní účastnice jeho správy. Zdá se, že řada manželských svazků v této době již nakročila na cestu od poručnictví k partnerství, což se může zračit i v tom, že kupní smlouvy a jiná právní pořízení bývají běžně uzavírány jménem celé rodiny, přičemž oba manželé bývají výslovně jmenováni.

Summary

Guardianship or Partnership? Status of Wife and Property Co-ownership of Spouses in Medieval Brno

The administration of the joint property of a spouse was nominally in the hands of her husband. His guardianship over wife is repeatedly emphasised in the contemporary normative sources. However, if the husband seriously threatened the prosperity of the family there existed legal ways for a wife to stop him and even substitute him as property administrator. In this respect the urban authorities favoured economic factors over rigid gender restrictions. Legal sources also suggest various ways by which the wives could get part of estates under their direct control, namely prenuptial agreement, bequest and dower. Dower was protected by law within the community property and wives could get access to it even during their husband's lifetime. As we attempted to show using concrete examples, these strategies were used in the actual practice and, undoubtedly, strengthened

the economic status of wives. Certain testamentary statements imply that there existed strong awareness of what property came from whom, *nota bene* which estates are part of the joint property and which belong to singular spouses. Taking in consideration all these factors, wives cease to look like mere mediators of the family property but as active participants in the process of its management. This tendency seems to intensify over time and appears to be moving the contemporary concept of urban marriage from patriarchy to partnership. That trend is traceable also in contemporary written agreements, such as property sales and purchases, where families are represented by the husband and the wife – both of whom performed legal acts jointly and hence are explicitly named side by side.

Andrea LOUKOTOVÁ

Lékaři, lazebníci a porodní báby z řad moravských novokřtěnců v 16.–17. století

Abstract: *The Anabaptist Physicians, Barber-Surgeons and Midwives in the 16th and 17th Century*

The Anabaptist physicians, barber-surgeons and midwives played an important part in the medicine of the 16th and 17th century. They were required by both the Bohemian and Moravian nobility, regardless of their theological radicalism, for their skilfulness and for the increasing demand for physicians in the 16th century. In consequence of their long-term absence in the Anabaptist communities, caused by the travels to the noble patients, the physicians and barber-surgeons were predisposed to be independent and reluctant to submit to the order prevailing in the Anabaptist communities. Still, they belonged to the most prominent members of the fellowship. The Anabaptist midwives were, similarly to the physicians and barber-surgeons, demanded by the Moravian nobility, but for the lack of sources, the substance of the Anabaptist midwifery remains unknown.

Key words: *the Anabaptists – Moravian nobility – Bohemian nobility – medicine – physicians – barber-surgeons – midwives*

Novokřtěnci, jejichž učení v 16. století zasáhlo řadu evropských regionů, patřili k nejradikálnějším proudům rozmáhající se reformace. Příslušníci této sekty podstupovali v dospělosti nový (pravý) křest, neboť zastávali názor, že nemluvňata, která ke křtu tradičně přistupovala, si nejsou schopna uvědomovat závažnost tohoto aktu. Mimo to, že zpochybňovali i některé další svátosti,¹ neuznávali žádnou ze stávajících církevních struktur a vůbec veškeré pozemské výtěžky církve,² jež podle nich jen zahlcovaly víru prázdňnými gesty, vystupovali také s revolučním programem

-
- 1 Kromě křtu byli ochotni zařadit do své liturgické praxe pouze eucharistii. Nicméně i tu vnímali spíše symbolicky, neboť popírali učení o transsubstanciaci a zdůrazňovali funkci vzpomínkového aktu. Podrobněji viz H. Wayne Walker PIPKIN, *Scholar, Pastor, Martyr. The Life and Ministry of Balthasar Hubmaier (1480–1528)*, Praha 2008.
 - 2 Novokřtěnci odmítali také svěcení předmětů, vzývání svatých, konání poutí a procesí, ušní zpověď či odvádění odpustků. Dobrý křesťan si vystačí s prostou modlitbou a upřímným pokáním. Srov. Jiří

sociálním. Novokřténství, zvláště ve svých počátcích, se radikálně stavělo proti autoritě vrchnosti, proti principu skládání přísah, a také považovalo za nepřístojné, aby křesťan u sebe nosil zbraně či se jakkoliv angažoval ve válečných nebo jiných násilných záležitostech.³ Jestliže požadavek „překřtívání“ byl nepřijatelný zejména pro teologické kruhy, jejich nekompatibilita se stávajícím fungováním společnosti znepokojovala zase světské vrchnosti. Z těchto důvodů byli novokřtění nemilosrdně pronásledováni ve většině evropských regionů, především na území říše. Vyskytly se však i územní výjimky, kde mohli novokřtění z marginalizované hrstky sektářů vytvořit stabilní společenství aktivně interagující se svým okolím, obzvláště v ekonomické sféře. K těmto výjimkám patří také Morava.⁴

Na Moravě se novokřtění usadili nejprve v Mikulově, odkud se dále stěhovali do dalších jihomoravských obcí. Ve třicátých letech se většina existujících komunit zreformovala pod vedením Jakuba Huttera, čímž vznikla specificky moravská odnož novokřtěnců – huteritů.⁵ Tyto novokřtence, jejichž nejvýraznějším rysem pro tehdejšího pozorovatele byl princip společného majetku, začala moravská šlechta velmi brzy vyhledávat jako žádané specialisty, a to jednak v oblasti řemesel (huteritů vynikali ve výrobě keramiky, ve zpracování kovů, v projektování a stavbě mlýnů, pivovarů, pil, cihlen či vodních staveb), jednak v oblasti správy hospodářských objektů (zejména vrchnostenských dvorů, mlýnů či pivovarů) a v neposlední řadě také v lékařském a lazebnickém umění.⁶

Zatímco o působení novokřtěnců na Moravě existuje celá řada publikací,⁷ jejich lékařství a lazebnictví zůstává stále spíše okrajovou záležitostí, novokřtěnské babičství pak

ČERNÝ – Soňa ČERNÁ – Pavlína KLEIBEROVÁ, *Glaidt, Hubmaier, Spittelmaier. Tři texty mikulovských novokřtěnců*, Olomouc 2011.

3 Claus-Peter CLASEN, *Anabaptism. A Social History (1525–1618)*, Ithaca – London 1972, s. 172–183.

4 Jaroslav PÁNEK, *Religious Liberty and Intolerance in Early Modern Europe. The Wiedertäufer in Moravia, the Predecessors of the North American Anabaptists*, Historica. Historical Sciences in the Czech Republic, Series Nova 2/32, 1995 (vyd. 1997), s. 109.

5 Zatímco huteritů sami sebe označovali jako bratry a sestry a přízvisko „huterští“ sloužilo spíše vnějším pozorovatelům k rozlišení jednotlivých novokřtěnských sekt, v moravských pramenech nacházíme s výraznou převahou termín novokřtění (či v německé podobě Wiedertäufer). Vzhledem k tomu, že huteritů se stali nejpočetnější moravskou novokřtěnskou sektou, užívá se v literatuře pro huterity paralelně i obecný termín novokřtění.

6 Jaroslav PÁNEK, *Moravští novokřtění (Společenské a politické postavení předbělohorských heretiků, sociálních reformátorů a pacifistů)*, ČČH 92, 1994, č. 2, s. 242–256; František HRUBÝ, *Die Wiedertäufer in Mähren*, Leipzig 1935.

7 Mezi klasické, stále však hojně citované práce patří předně František KAMENÍČEK, *Zemské sněmy a sjezdy moravské. Jejich složení, obor působnosti a význam od nastoupení na trůn krále Ferdinanda I. až po vydání Obnoveného zřízení zemského (1526–1628). III. díl*, Brno 1905. F HRUBÝ, *Die Wiedertäufer*. V posledních letech zejména J. PÁNEK, *Moravští novokřtění*, s. 242–256. Z archeologického hlediska Jiří PAJER, *Studie o novokřtěncích*, Strážnice 2006. Ze zahraniční historiografie především edice novokřtěnských kronik, z nichž nejkomplexnější a nejaktuálnější je Andreas Johannes Friedrich

tématem takřka opomíjeným. Lékaře a lazebníky zmiňují klasické práce Josefa Losertha z konce 19. století⁸ a Lydie Müllerové z roku 1927,⁹ obě se však primárně zabývají obecným fungováním novokřtěnských komunit. Samostatné studie o novokřtěncích věnující se lékařskému a lazebnickému řemeslu publikovali John L. Sommer¹⁰ a Robert Friedmann¹¹ v polovině minulého století. Sommer čerpal převážně z Losertha, jehož závěry doplnil o poznatky z novokřtěnských školních řádů a protinovokřtěnských polemik valtického jezuitského faráře Christopha Andrease Fischera. Friedmann neusiloval o obecnou charakteristiku lékařů a lazebníků, naopak vyselekoval jedince, více či méně známé novokřtěnské lékaře, a popsal jejich životní osudy. Nejaktuálnější počín na toto téma představuje krátký článek Martina Rothkegela, jenž vyšel jako kapitola populárně naučné příručky o působení novokřtěnců v Mikulově a okolí.¹² Pořád ale zbývá, což ostatně přiznávají i autoři daných studií, spousta otázek a množství nevyužitých, nebo jen částečně využitých pramenů pro budoucí bádání.

Cílem tohoto příspěvku je představit problematiku novokřtěnských lékařů, lazebníků a porodních bab, uvést ji do domácí historiografie a na konkrétním typu pramene ukázat možnosti (a také limity) bádání na toto téma. Záměrem předkládané studie není (a ani nemůže být) obsažení tématu v celém jeho rozsahu, naopak ji lze považovat spíše za jakousi úvodní stať k nadcházejícímu výzkumu. I z toho důvodu nebude tolik formulovat závěry, jako více klást otázky.

Lékaři, lazebníci a porodní báby ve službách šlechty

Lékaři a lazebníci z řad novokřtěnců dosáhli značného věhlasu především na Moravě, jejich služby však byly vyhledávány také v Čechách. Doklady lze najít v první řadě v jejich vlastních kronikách, v nichž byly evidovány nejvýznamnější události novokřtěnských obcí nejen na Moravě. Tyto kroniky zdůrazňují zejména význam lékaře Georga Zobela, svého

ZIEGLSCHMID, *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder*, New York 1943. Dále např. Josef LOSERTH, *Der Communismus der Mährischen Wiedertäufer. Beiträge zu ihrer Geschichte, Lehre und Verfassung*, Wien 1897; Lydia MÜLLER, *Der Kommunismus der mährischen Wiedertäufer*, Leipzig 1927; C.-P. CLASEN, *Anabaptism*. Významnou zahraniční platformou pro studium o dějinách (nejen moravských) novokřtěnců je americké periodikum Mennonite Quarterly Review.

8 J. LOSERTH, *Der Communismus der Mährischen Wiedertäufer*, s. 141–144.

9 L. MÜLLER, *Der Kommunismus der mährischen Wiedertäufer*, s. 102.

10 John L. SOMMER, *Hutterite Medicine and Physicians in Moravia in the Sixteenth Century and After*, Mennonite Quarterly Review 27, 1953, č. 2, s. 119–120.

11 Robert FRIEDMANN, *Hutterite Physicians and Barber-Surgeons*, Mennonite Quarterly Review 27, 1953, č. 2, s. 128–136.

12 Martin ROTHKEGEL, *Léčitelské umění huterských bratří. Zázrační lékaři z Mikulova*, in: Milada Rigasová (ed.), *Novokřtění v Mikulově a okolí*, Mikulov 2014, s. 27–29.

času představeného celého lékařského a lazebnického řemesla, který dokonce dvakrát cestoval k císařskému dvoru Rudolfa II., kde si žádali jeho odborné znalosti, a to nejprve v roce 1581 a poté roku 1599.¹³ Novokřtěnský lékař Zobel se od roku 1581 podílel také na léčbě Adama II. z Hradce těžce stíženého dnou, jenž si dokonce opakovaně nechal dovážet léky od novokřtěnců z Mikulova, jak je patrné z částek vyplácených formanům a poslům evidovaných v účtech hradeckého panství.¹⁴ Přítomnost jistého Eliáše Zobela (snad syna Georga Zobela) na dvoře Petra Voka z Rožmberka zmiňuje kronikář rožmberského rodu Václav Březan. Petr Vok si od jmenovaného Zobela nechal léčit poraněnou nohu, která mu „od toho ourazu schnouti [...] počínala“.¹⁵ Na rožmberském dvoře pobýval Zobel několik týdnů, nicméně v léčbě úspěšný nebyl. Březan trpce podotýká, že si přesto za své služby nechal zaplatit.¹⁶

Další doklady četných kontaktů novokřtěnských lékařů se svým ne-novokřtěnským okolím se nacházejí v pramenech osobní povahy, především v korespondenci. Tak kupříkladu Jan Diviš ze Žerotína držel ve svých službách novokřtěnského lazebníka Wolfa (*Wolffen Badern*), barvířského mistra z Čejkovic, kterého se na novokřtěncích dožadoval ve dvou listech z let 1612 a 1613.¹⁷ Jejich služeb hojně využíval také Karel starší ze Žerotína, jenž v roce 1605 píše alexovickým novokřtěncům, aby pro něj a pro jeho čeládku nechali „lázeň raničko zatopiti.“ Také žádal, aby mu do jeho pokoje připravili vanu tak, jak běžně činívali.¹⁸ Žerotín se na novokřtěnské lékaře neváhal obracet ani v čase své emigrace. V dopise datovaném do roku 1633 vyjadřuje starost nad nemocí své dcery Bohunky a nabádá ji, aby se co nejdříve svěřila do rukou lékařů. Zdravotní stav dcery totiž konzultoval s novokřtěnským lékařem Mattesem, jenž zhoršení jejího stavu přikládal nedostatečnému pouštění žilou.¹⁹

13 J. L. SOMMER, *Hutterite Medicine*, s. 119–120; A. J. F. ZIEGLSCHMID, *Die älteste Chronik*, s. 525–526.

14 František TEPLÝ, *O posledních novokřtěncích v jižních Čechách*, Časopis Společnosti přátel starožitností českých 38, 1930, č. 4, s. 95–102, zde s. 96–97; Milan KOVÁŘ, *Novokřtěnci na dominiu pánů z Hradce*, in: Václav Bůžek (ed.), *Poslední páni z Hradce (= Opera historica 6)*, České Budějovice 1998, s. 387–400, zde s. 397. Zatímco první jmenovaný odkazuje na „pověstného medika doctora Zobela z Mikulova“ (s. 96), kterým jistě myslí Georga Zobela působícího na dvoře Rudolfa II., druhý autor jej ztotožňuje s Eliášem Zobelem působícím na dvoře Petra Voka z Rožmberka.

15 Jaroslav PÁNEK (ed.), *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků II*, Praha 1985, s. 547.

16 Tamtéž.

17 Marta BŘEZÍKOVÁ, *Listy Jana Diviše ze Žerotína novokřtěncům*, diplomová práce FF MU, Brno 2009, s. 50–51, 54–55.

18 „Protož Vás za to žádám, abyste pro mne a čeládku mou lázeň raničko zatopiti a mně v světničce nějakou vanu, v níž bych se mýti mohl, tak jakž jste prve ten obyčej zachovávali, způsobiti dali, tak abych přijeda tam hned se mýti jíti mohl.“ Vincenc BRANDL (ed.), *Spisy Karla staršího ze Žerotína. Listové psaní jazykem českým I*, Brno 1870, s. 410.

19 „Strany Tvé hlavy s mistrem Mattesem sem mluvil, ale on dává vinu Tobě, že nepouštíš žilou časně tak, jakž bys to činiti měla a jakž jsi prve činívala.“ František HRUBÝ, *Moravské korespondence a akta z let 1620–1636 II*, Brno 1937, s. 432–435.

Novokřtěnského lékaře se domáhal také František z Thurnu, když se v roce 1583 dozvěděl o zranění svého syna v bojích proti Turkům na chorvatsko-turecké hranici. Thurn požadoval, aby raněného Jana Jakuba co nejdříve převezli do Vlasatic, kde jej hodlal svěřit místním novokřtěnským lékařům, jak píše v dopise své dceři. Z následujícího listu vyplývá, že Jan Jakub do Vlasatic skutečně dorazil a místní lékaři jej úspěšně vyléčili.²⁰ Lékařské a lazebnické umění novokřtěnců zjevně získávalo u moravských šlechticů na důvěře a oblibě, a dokonce dokázalo v některých případech překonat i konfesijní bariéry. Příkladem budiž František z Ditrichštejna, horlivý katolík a stoupenec rekatolizace, v jehož službách se jako jeho osobní lékař pohyboval novokřtěnc Balthasar Goller, a to až do roku 1619, kdy byl Goller v Mikulově zavražděn.²¹ Kromě toho Goller proslul svým podílem na diplomatické cestě Adama z Herbersteina do Konstantinopole v letech 1607–1608, jíž se podle R. Friedmanna účastnil jako Herbersteinův osobní lékař.²² Z uvedených příkladů je zřejmé, že novokřtění lékaři a lazebníci vytvářeli svým ne-novokřtěnským kolegům nezanedbatelnou konkurenci, na což kupříkladu cech pražských chirurgů reagoval striktním zákazem všem jeho členům jakkoliv se s novokřtěnci stýkat.²³

Dokladem toho, že zkušenost s novokřtěnskými lékaři nemusela být vždy pozitivní, je dochovaná stížnost Petra Bošovského z Polanky z roku 1604, ve stručnosti zaznamenaná v konceptu listu Rudolfa II., v níž žaluje u císaře na jistého novokřtěnce Walthauzera Barvíře z Dambořic. Barvíř si údajně při pouštění žilou manželce Bošovského měl počínat tak nešetrně, že jí přivedl mnoho bolesti, trápení a nakonec i smrt. Rudolf II. pověřil Oldřicha z Kounic, aby celou záležitost prošetřil, a pokud by tomu bylo tak, jak líčí Bošovský, měl zmiňovaný novokřtěnc Bošovskému vynahradit škody, které mu svou nedbalostí způsobil.²⁴

Podstatně méně informací se dochovalo o novokřtěnských porodních bábách. V novokřtěnských kronikách nefigurují vůbec a v pramenech šlechtické provenience jen okrajově. Drobné zmínky lze nalézt opět v korespondenci žerotínské. V roce 1613 si

20 F. HRUBÝ, *Die Wiedertäufer*, s. 25.

21 Novokřtěnské kroniky označují za Gollerova vraha „bezbožného měšťana“ Eliase Schadnera. A. J. F. ZIEGLSCHMID, *Die älteste Chronik*, s. 714–715; R. FRIEDMANN, *Hutterite Physicians and Barber-Surgeons*, s. 129–130.

22 R. FRIEDMANN, *Hutterite Physicians and Barber-surgeons*, s. 129–130. Ze zmíněné mise se dochovalo několik Gollerových listů adresovaných zpravidla moravské novokřtěnské komunitě. Spolu s korespondencí novokřtěnského mlynáře Salomona Bögera, jenž se na čas k poselstvu připojil, jsou tyto dopisy uloženy v Lyceální knihovně Slovenské akademie věd. Podrobněji viz Martin ROTHKEGEL, *Od Nových Mlýnů až po Turecko, 1607–1610: Jak novokřtěnský mlynář Salomon Pöger hledal svou Turky unesenou manželku*, *Studia Moravica* 3, 2005, s. 13–21, zde s. 14–16.

23 Zikmund WINTER, *Český průmysl a obchod v XIV. věku*, Praha 1913, s. 283. Na tuto skutečnost odkazuje také J. PÁNEK, *Moravští novokřtění*, s. 245.

24 Národní archiv ČR Praha, fond Morava, inv. č. 5591, fol. 1.

žádala manželka Jana Diviše ze Žerotína porodní bábu Annu, novokřtěnku ze Skalice.²⁵ Ve stejném roce posílá nejmenovanou novokřtěnskou porodní bábu své dceři Bohunce také Karel starší ze Žerotína.²⁶ František Hrubý v případě Jana Diviše ze Žerotína zdůrazňuje, že Žerotínovo židlochovické sídlo se nacházelo nedaleko Brna. V něm se, jakožto v jednom z nejvýznamnějších zemských měst, jistě soustředilo mnoho jiných porodních bab, nicméně jeho žena se raději obrátila na skalickou novokřtěnku. Novokřtěnské porodní báby tedy musely dosahovat značných kvalit, když dokázaly i přes své nonkonformní náboženské vyznání být konkurenceschopné a, jak je patrné z uvedených příkladů, také favorizované. Stejný jev lze pozorovat také v případě novokřtěnských lékařů a lazebníků, jejichž služby moravská i česká šlechta častokrát upřednostňovala před službami jiných, mnohdy vzdálenostně dostupnějších lékařů. Jací tedy lékaři, lazebníci a porodní báby z řad novokřtěnců byli a z jakých možných důvodů příslušníci šlechty oslovovali členy tohoto sociálně a teologicky radikálního uskupení, se pokusím přiblížit v následujících odstavcích.

Lékaři a lazebníci v novokřtěnských rádech

Významným pramenem pro poznání povahy novokřtěnských lékařů a lazebníků jsou řády (tzv. *Ordnung*), které novokřtěnci vyhotovovali pro veškerá řemeslná odvětví, jež provozovali. Dochovaly se například řády určené mlynářům, sklepmistrům, formanům, kovářům a nožířům, obuvníkům a švadlenkám, ale také hospodářům či správcům dvorů. V případě lékařů a lazebníků jsou známy celkem dva řády, s nimiž bude pracováno i v tomto příspěvku. První z nich pochází z roku 1592 a byl určen primárně těm, kteří stáli v čele lékařského a lazebnického řemesla, tzv. představeným („mit den Fürgestellten Badern geredt“).²⁷ Druhý vznikl až v roce 1633, tentokrát stanoven obecně pro lékaře a lazebníky („mit den Badern geredt“),²⁸ a byl znovu obnovován (případně drobnými dodatky modifikován) v letech 1635, 1637, 1654 a 1666.²⁹ Jak vyplývá z uvedených citací, tyto řády se zpravidla nahlas předčítaly, a to buď před celou komunitou, nebo při shromáždění členů těch řemesel, kterých se bezprostředně týkaly. Zároveň ale novokřtěnci dbali na jejich písemné zaznamenávání, patrně proto, aby do nich mohli kdykoliv nahlédnout, a to

25 F. HRUBÝ, *Die Wiedertäufer*, s. 32. Celé znění listu M. BŘEZÍKOVÁ, *Listy Jana Diviše*, s. 55.

26 F. HRUBÝ, *Die Wiedertäufer*, s. 32.

27 Moravský zemský archiv (dále MZA) Brno, G 10 (Sbírka rukopisů Moravského zemského archivu), inv. č. 48/4, fol. 166. Funkce těchto představených spočívala především v organizaci práce a dohledu nad jejím řádným vykonáváním. C.-P. CLASEN, *Anabaptism*, s. 286–287.

28 MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4, fol. 159.

29 Josef Beck ve svém opisu řádu z roku 1633 zaznamenal také přípisky Andrease Ehrenpreise, který nejspíš do hotových řádů zasahoval podle aktuální potřeby před jejich dalším obnovením.

zejména v momentech, kdy došlo k přestupku proti stanovenému řádu, což v novokřtěnské obci jen zřídkakdy zůstávalo bez důsledků.³⁰

Oba dva řády pochází z téhož rukopisu s názvem *Codex T – Codex Ehrenpreis*, jenž byl pod signaturou Mss. III. 198 (či pod starou signaturou G. J. VI. 26) uložen v Metropolitní knihovně v Ostřihomi, od konce druhé světové války však zůstává tento rukopis neznámý. V současné době lze pracovat pouze s jeho opisem, jenž pořídil Josef Beck a jenž spolu s dalšími opisy a materiály, které Beck nashromáždil po evropských archivech a knihovnách, dnes tvoří součást Sbírký rukopisů Moravského zemského archivu (fond G 10) v Brně.³¹

Ani jeden z těchto řádů doposud nebyl výrazněji v historiografii reflektován. Krátce se jim ve své kapitole o novokřtěnských lékařích a lazebnících věnoval Josef Loserth,³² ve své studii se jich dotknul také John L. Sommer, jenž, co se týče obsahu těchto řádů, víceméně přejal to, co uveřejnil již dříve Loserth.³³ Část řádu z roku 1633 vydal Josef Beck ve své edici novokřtěnských kronik z roku 1883,³⁴ tentýž přepis použil také Sommer v příloze výše dotčené studie.³⁵ Vyjma Sommera, který se však soustředil v převážné míře pouze na řád z roku 1633, nebyly tyto prameny doposud opatřeny podrobnějším komentářem a zasazeny do širšího kontextu.

Než přistoupím k samotné analýze a interpretaci obou řádů, ráda bych učinila poznámku k terminologii. Medicína 16. století poměrně jasně rozlišovala mezi lékaři, jimž bylo určeno především stanovení diagnózy a postup následné léčby, a lazebníky, kteří kromě provozu lázní a holení vousů často provozovali i činnost barvířskou (felčarskou), jež spočívala hlavně v pouštění žilou, přikládání baněk a pijavic či v jiných, drobných chirurgických úkonech. Zvláště stáli také lékárníci, kteří vyráběli a prodávali léky.³⁶ Na druhou stranu u novokřtěnců se zřejmě všechny tyto funkce mnohdy překrývaly. Jednoznačně to vyplývá ze zkoumaných řádů, které pod sjednocujícím názvem *Bader-Ordnung* (lazebnický řád) obsahují body týkající se jak přístupu k pacientům, tak výkonu lazebnických zákroků či výroby a uchovávání léků. Zdaleka to však neznamená, že

30 Ten, kdo se prohřešil vůči obecnímu pořádku, byl nejprve bratrsky napomenut svými souvěrci, pokud ovšem nedošlo k nápravě, musel se provinilec zpovídat před celou obcí, která mu dle závažnosti poklesku vymezila trest, jenž měl spíše disciplinární ráz. Pouze v nejhroších případech docházelo k vypovězení z komunity. C.-P. CLASEN, *Anabaptism*, s. 279–280.

31 MZA Brno, G 10, inv. č. 48/1–4. Lékařské a lazebnické řády se nacházejí konkrétně tamtéž, inv. č. 48/4, fol. 159–174.

32 J. LOSERTH, *Der Communismus*, s. 141–144.

33 J. L. SOMMER, *Hutterite Medicine*, s. 116–119.

34 Josef BECK, *Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Österreich-Ungarn 1526–1785*, Wien 1883, s. 485–487.

35 J. L. SOMMER, *Hutterite Medicine*, s. 125–127.

36 Roy PORTER, *Dějiny medicíny*, Praha 2013, s. 189–230.

novokřtění neznali a nepoužívali jiný termín než *Bader* (lazebník). V rádech se objevuje též *Stainschneider* (barvíř, chirurg),³⁷ v novokřtěnských kronikách *Artzt* či *Doctor der Arzney* (lékař; doktor lékařství)³⁸ a zcela ojediněle také *Balbierer* (barvíř).³⁹ Zápis z roku 1603, který zaznamenává úmrtí Georga Zobela, již zmíněného proslulého novokřtěnského lékaře, jej popisuje jako představeného staršího lékaře (*Artzt*), který po dlouhá léta stál v čele lazebnického řemesla (*Bader handwerck*).⁴⁰ I z tohoto přípisku je patrné, že funkce lékaře a lazebníka buď splývaly, nebo si byly natolik blízké, že novokřtění nepovažovali za nutné je od sebe výrazněji odlišovat.⁴¹

Jak už bylo zmíněno výše, podléhalo lékařské řemeslo jisté formě hierarchie typické i pro ostatní novokřtěnecké profese. V jeho čele stál představený čili mistr (*Fürgestellte*), mezi jehož hlavní povinnosti patřila organizace práce a dohled nad jejím vykonáváním. Také zprostředkoval instrukce, které přicházely od osob, jež řídily ekonomický chod komunity,⁴² a v neposlední řadě zodpovídal za náležitě dodržování stanovených řádů, které byly chápány na jednu stranu jako záruka zachování pořádku a disciplíny, na druhou stranu jako vzor ctnostného a křesťanského života. Řád z roku 1633 je určen, jak praví závěrečné ustanovení, všem budoucím vykonavatelům lékařského řemesla (zde se objevuje přímo termín potomek), „aby na této zemi žili ve cti a poctivosti, aby jim [tento řád] sloužil k trvalé útěše a blaženosti, navěky.“⁴³ Starší řád z roku 1592 zase zdůrazňuje zodpovědnost jednotlivce před Bohem za veškeré své počínání (včetně výkonu své profese), a proto doufá, že stanovené zásady budou přijaty jako dobré varování.⁴⁴

Pokyny představeného měly být vykonávány pilně a poslušně, nicméně z řádů je patrné, že se tak ne ve všech případech stávalo. Nejednou se objevuje zmínka o tom, že některá nařízení byla plněna pouze s nevolí a navíc nedbale.⁴⁵ Situace se zřejmě zhoršovala v nepřítomnosti představeného, a proto měl vždy před tím, než komunitu opustil, zadat práci a přidělit povinnosti. V žádném případě si neměli lékaři počínat svéhlavě, dělat to,

37 MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4, fol. 169.

38 A. J. F. ZIEGLSCHMID, *Die älteste Chronik*. Na toto téma také částečně J. L. SOMMER, *Hutterite Medicine*, s. 123–124.

39 A. J. F. ZIEGLSCHMID, *Die älteste Chronik*, s. 435.

40 „...fürnehmer alter Artzt (der das ganntze Bader handwerckh in der Gmain Lange Zeit versehen, auch bej vilen ansehnlichen Herren gebraucht worden.)“ A. J. F. ZIEGLSCHMID, *Die älteste Chronik*, s. 611.

41 V této studii bude termín *Bader* překládán jako lékař/lazebník dle kontextu.

42 Jednalo se zejména o služebníky (světských) potřeb (*Diener der Notdurft*) a hospodáře (*Haushalter*). Peter-James KLASSEN, *The Economics of Anabaptism*, The Hague 1964, s. 91–92.

43 „Und wer disen Nachkomen wirt, dem wirt es hir auff erden ein grosse Eer, und ein ewiger Trost zur Saligkeit sein, hir und dort, in Ewigkeit.“ MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4, fol. 166.

44 „Lieben Brüder, wir verhoffen, ir werdet solches vermanen, und guette warnung treulich annehmen, dan ir seit schuldig, vor Gott zu thuen.“ Tamtéž, fol. 173.

45 „mit unwillen und nit mit Fleiß“. Tamtéž, fol. 169.

co se jim zlíbí, a přenechávat svoji práci ostatním. Zdůrazňuje se také, aby ráno dlouze nevyspávali a během dne si nechodili znovu lehnout.⁴⁶ Konkrétnost těchto ustanovení upozorňuje na to, že zkoumané řády nevznikaly pouze jako preventivní opatření, ale reagovaly také na dřívější poklesky.

Kromě představeného rozlišují řády také starší lékaře a lazebníky, u nichž se předpokládalo, že své znalosti a zkušenosti budou předávat mladším spolupracovníkům. Svě učně měli nejenom patřičně vzdělávat, ale také je vést k poslušnosti, bázni a respektu, zejména vůči starším lékařům.⁴⁷ Opět jsou totiž v řádech zaznamenány případy svéhlavosti, kdy se mladí lékaři vzpírali svým mentorům,⁴⁸ což mohlo mít důvod buď v prosté neochotě podřizovat se autoritě, ale také kupříkladu ve snaze zavést nové léčebné postupy. Stále totiž není úplně jasné, zda novokřtěnci své lékaře vychovávali sami, či zda do jejich vzdělání zasahovaly i vnější vlivy. V prvních generacích novokřtěnského hnutí se patrně jednalo hlavně o bývalé členy lazebnických nebo chirurgických cechů, nelze však vyloučit ani přítomnost univerzitně vzdělaných lékařů.⁴⁹ V následujících letech formovali vznikající novokřtěnské *Bader handwerck* pravděpodobně jejich odchovanci, avšak vzhledem k přistěhovaleckým vlnám, které sílily především ve 30. a 40. letech a poté v 70. a 80. letech 16. století,⁵⁰ lze uvažovat také o přílivu nových lékařů, lazebníků či chirurgů různého stupně vzdělání. O těchto nově příchozích (*Newkomenden*) se zmiňují rovněž zkoumané řády, jejichž zaučení, jež je svěřeno opět oné skupině starších lékařů, se nelišilo od toho, které podstupovali mladí učedníci.⁵¹ Prostřednictvím nových členů komunit, kteří měli s lékařským či lazebnickým řemeslem předchozí zkušenosti, však mohly do novokřtěnských obcí dospět cizí praktiky a znalosti, které s sebou přinesly z místa svého bývalého

46 „Und wen die füergestellten außgeen, fleissig bevolhen, was sie dieweil thuen, und nit was sie gelustet verrichten sollen. Sollen ire leut darzue halten, das keiner sich zu diser oder jener arbeit zu guett duncken, noch auf den andern schieben, sich auch nit gnoönnen morgens frue so lang zu schlaffen oder bei Tag wiederzulegen.“ Tamtéž, fol. 171–172.

47 „Die Eltern Bader sollen die Jungen fleissig underweißen, in der Zucht und Forcht helfen halten“. Tamtéž, fol. 165.

48 „Das in allweg die Eltern den Jungen und Lernern treulich vor geen, über sie hüelten und machen, Inen alle unweiß abnehmen und nit ursach und sterckung geben, noch sie nit dem oder jehnen zu spreutzen, sie Abrichten; Entgegen die Jungen den Eltern volgen und nit, wem sie angeredt, und von etwas wegen underwisen werden, darjber murren oder flux zu wandern trachten.“ Tamtéž, fol. 170.

49 V prvních letech své existence oslovovalo novokřtěnství také představitelé intelektuálních vrstev, např. kněží, učitele, umělce nebo právě lékaře. V následujícím období však jejich zájem opadl, především z důvodu opakujících se mandátů proti novokřtěncům. S podobným průběhem se setkáváme také u prominentních měšťanů, kteří podporovali novokřtěnce zejména v letech 1525–1529. C.-P. CLASEN, *Anabaptism*, s. 279–317.

50 Gerhard J. NEUMANN, *Nach und von Mähren. Aus der Täufergeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Archiv für Reformationsgeschichte 48, 1957, s. 75–90.

51 „Deß gleichen soll es auch mit dem Newkomenden gehalten werden“. MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4, fol. 166.

působitě a které se mohly dostat do rozporu s tradiční praxí novokřtěnských lékařů. To mohlo mít za následek projevy oné svéhlavosti a neposlušnosti, v rádech prezentované jako reptání (*murren*) a vzpírání se (*spreutzen*).⁵² Původ vzdělání novokřtěnských lékařů a vůbec povaha novokřtěnské medicíny však zůstává oblastí značně neprobádanou, a tak se musíme, alespoň prozatím, pohybovat pouze na poli spekulací.

Důraz byl kladen rovněž na samostudium. Ve volných chvílích se lékařům doporučovala svědomitá četba, a to nejenom lékařských knih, ale také bible.⁵³ Novokřtenci považovali bibli za základní zdroj lidského poznání a nadbytečným vzděláváním zpravidla pohrdali.⁵⁴ Novokřtěnští lékaři však zřejmě disponovali celou řadou lékařských knih a příruček, jež se v jimi vyhotovených doslovných nebo upravených prepisech dodnes dochovaly v evropských a amerických knihovnách a archivech.⁵⁵ Podstatnou část tvoří díla odkazující na kontroverzního učence a průkopníka alternativní medicíny Paracelsa.⁵⁶ Spolu s teologickými spisy, kronikami a zpěvníky představují lékařské knihy nejpočetněji zastoupené položky v knižním majetku novokřtěnců, a to jak v rukopisných, tak v tištěných vyhotoveních.⁵⁷

Studium bible korespondovalo s novokřtěnskou představou ideálního lékaře, který měl být především dobrým křesťanem. Pokud se bude pravidelně obracet k Bohu s upřímnou modlitbou, požehná mu nejen v jeho zbožnosti, ale také v lékařství, neboť „*na obojím příliš mnoho záleží*“.⁵⁸ Stejně jako jejich víra se i jimi provozovaná lékařská profese považovala za

52 Tamtéž, fol. 170.

53 „*Fleissig lesen und sich üben in H. Schrift und in Artzney büchern, dan die göttlich übung ist zu allen dingen nutz*“. Tamtéž, fol. 159.

54 C.-P. CLASEN, *Anabaptism*, s. 317. Podrobněji viz Simona VLČKOVÁ, *Novokřtěnské školství a jeho význam v kultuře předbělohorské Moravy*, *Vlastivědný věstník moravský* 49, 1988, s. 45–55; Jiřina HOLINKOVÁ, *Moravské předbělohorské školství*, in: František Hýbl (ed.), *Morava na prahu nové doby. Sborník příspěvků z konference konané 22.–23. června 1994 u příležitosti 500. výročí úmrtí Ctibora Tovačovského z Cimburka, Přerov 1995*, s. 153–159.

55 Matthias H. RAUERT – Martin ROTHKEGEL (Hgg.), *Katalog der hutterischen Handschriften und der Drucke aus hutterischen Besitz in Europa I-II* (= Quellen zur Geschichte der Täufer XVIII), Gütersloh 2011; Robert FRIEDMANN, *Handschriften der Huterischen Täufergemeinschaften*, Wien 1965.

56 Theoprastus Bombastus von Hohenheim (1493–1541), známý pod jménem Paracelsus, byl lékařem a alchymistou, jehož myšlenky kontrastovaly s tehdejšími pojetím medicíny, zejména radikálním odklonem od Galénovy medicíny. Vznikl tak specifický mysticko-náboženský lékařský proud, který nacházel ohlas zejména na dvorech renesančních vládařů. Paracelsus během svých četných cest zavítal i na Moravu. V roce 1537 pobýval v Moravském Krumlově u Jana z Lipé. Tomáš NEJESCHLEBA, *Renesanční medicína: academici versus practici*, in: Lydie Fialová – Petr Kouba – Martin Špaček (edd.), *Medicína v kontextu západního myšlení*, Praha 2008, s. 38–48, zde 45–47.

57 Ucelený soupis rukopisů viz M. H. RAUERT – M. ROTHKEGEL (Hgg.), *Katalog der hutterischen Handschriften I-II*. O tištěných exemplářích Martin ROTHKEGEL, *Knižní kultura moravských novokřtěnců. Rukopisy a tisky z knižních fondů huterských bratří*, in: *RegioM* 2010, s. 40–63.

58 „*Mit Fleissigem und Embsigem gebeet sich zu Gott halten, das er Inen gnad und segen, zur frombkeit, und irer arzney geben wölle, weil an beyden tailen seer vill gelegen ist.*“ MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4,

ozdobu novokřtěnské obce, proto by ji měli vykonávat se ctí, poctivostí, pílí a střízlivostí a poskytovat ji stejně kvalitně všem osobám bez rozdílu, uvnitř novokřtěnské obce i mimo ni.⁵⁹ Jedině tak mohli svou činností přinášet komunitě užitek a blahobyť.⁶⁰

Novokřtěnští lékaři zajišťovali své obci profit hned dvojím způsobem. Zaprvé poskytovali svým souvěrcům lékařskou a lazebnickou péči, zadruhé za výkon jejich profese mimo komunitu plynul dané novokřtěnské obci nezanedbatelný zisk. V sirotčích registrech města Ivančice se dochovaly dlužné částky místních obyvatel za léky či lékařské služby, jež měly být vyplaceny novokřtěnským lékařům z nedalekých Alexovic. Jednalo se o sumy v rozmezí od jednoho do čtyř zlatých.⁶¹ Kromě standardní mzdy byli mnohdy obdarováni také například koňmi či oblečením, případně dostávali nějaký obnos peněz navíc. Nic z toho si však nesměli sami ponechat, jak je v rádech na několika místech zdůrazněno.⁶² Lékař byl povinen po návratu ze své cesty za pacienty okamžitě odevzdat veškerý svůj výdělek a celkově všechno, co by během své cesty získal.⁶³ V případě členů komunity bylo naopak lékařům striktně zakázáno nárokovat si jakékoliv odměny za svou práci.⁶⁴

Novokřtěnští lékaři, jak už bylo naznačeno výše, za svými pacienty často cestovali. Vyplývá to nejen ze zkoumaných řádů, ale kupříkladu i z pramenů šlechtické proveniencce (viz předchozí část). Délky těchto cest se zpravidla lišily, mohlo se jednat o krátkodobé výjezdy, ale i o dlouhodobé pobyty na dvoře některého z aristokratů. Na dlouhotrvající nepřítomnost svých lékařů si novokřtěnci často stěžovali, neboť v případě potřeby byli z důvodu prodlévání u svých urozených pacientů jen těžko k zastížení.⁶⁵ Pohoršení vzbuzoval také jejich stále více se rozmáhající zvyk využívat jízdy na koni či ve voze,

fol. 159.

59 „Iren Berueff und glauben Zieren, in der Gmain, und ausserhalb bei allen stenden ir Redligkeit, trew, fleiß und Nüchterkeit schen lassen.“ Tamtéž, fol. 159.

60 „Das sy ires berueff umb irer seelen hail, umb der Gmain Nutz und wolstand wegen, fleissig warnemen.“ Tamtéž, fol. 159.

61 „R. 1605 zůstalo dluhu toufarským lékařům po † Adamu Weisovi 4 zl. – Dorota, vdova po † Matěji Juráčovi, platila r. 1614 toufarům do Alexovic za lékařství 2 zl. – Barbíři alexovskému r. 1617 dáno za lékařství 1 zl.“ August KRATOCHVÍL, *Ivančice, bývalé královské město na Moravě. Popis dějepisný, místopisný a statistický*, Ivančice 1906, s. 309–310.

62 „Auch die geschenk von den herren nit selbs inen zueignen, es seyen Roß, klaider, Mantel oder derogleichen.“ MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4, fol. 172. „Alles gelt, es seÿ geschenckt oder trinck geld, sambt allen verdienst, soll mit trewer hand den fürgestellten zuegestellt werden.“ Tamtéž, fol. 163.

63 „So einer außgeschick wirt und heimb kombt, (soll) er [...] was er ybriget, dz soll er wider überantworten, sambt den verdienst treu sein.“ Tamtéž, fol. 172.

64 „Auch soll man von unsern Leuten die Irer dienst bedörffen, weder geld noch gaben nemen, dan es nit nicht recht.“ Tamtéž, fol. 164.

65 „Sich mit den herren nit anhängisch machen, wenn ein Nott auskämb, das man sie weiters brauchen solle, als dann nit ledig khönnen werden, das inen selbs ein uneer ist.“ Tamtéž, fol. 172.

místo toho, aby chodili pěšky, obzvláště jednalo-li se o mladé a zdravé jedince.⁶⁶ Pokud potřebovali převážet léky nebo nástroje, měli se omezit pouze na to nejnужnější a vystačit si maximálně s jedním vozem. Nedodržování tohoto ustanovení bylo považováno za projev neskromnosti, za touhu po pohodlí a prostoru, a řády jej vytýkaly všem lékařům, včetně jejich představených.⁶⁷

V důsledku častých pobytů mimo komunitu si lékaři osvojovali i řadu jiných světských návyků, které se neshodovaly s přísnou disciplínou novokřtěnských obcí. V řádech se objevují zpravidla výtky vůči zálibě v přepychovém a luxusním oblečení,⁶⁸ které doprávali nejen sobě, ale také svým manželkám.⁶⁹ Světským vlivům postupně podrobovali předepsané obecní oblečení, které plně odpovídalo novokřtěnským požadavkům střídmosti a účelnosti a jehož součástí (klobouk, boty, suknice, opasek) chtěli alespoň zčásti přizpůsobit tehdejší módním trendům.⁷⁰ Výtky vůči marnivosti se ale netýkaly pouze oblečení, nýbrž také způsobu upravování vlasů. Lazebník (*Bader*, sic) měl stříhat vlasy svým souvěrcům doslova „*tak, jak je správně*“ a nikoliv „*tak, jak si každý přeje*“, tedy vzadu po ramena a ve předu na pěšinku.⁷¹ Lazebník (*Stainschneider*, sic) by měl stříhat a holit pouze podle rady a doporučení představeného řemesla,⁷² a nikoliv libovolně zavádět novoty (obě předchozí ustanovení opětovně dokazují nestálost a variabilitu novokřtěnské terminologie – ve stejném kontextu se pro osobu, jejímž primárním úkonem je stříhat a upravovat vlasy či vousy, vyskytuje termín *Bader*, jenž je běžně užíván i pro lékaře, a onen specifický termín *Stainschnaider*, který zase explicitně upozorňuje na lazebnické či chirurgické zaměření).

Vlivy vnějšího světa zasahovaly také do chování a povahy novokřtěnských lékařů. Jejich rostoucí nezávislost se patrně nejzřetelněji projevovala v neochotě podrobovat se obecnímu řádu a vůbec autoritám komunity, v panovačném chování a v přílišné svobodomyšlnosti.⁷³ Terčem kritiky se stávalo také jejich vyhledávání světské společnosti,

66 „*Sy sollen sich auch nit sogar an das Reitten und faren gewönen, was noch Jung und gesundt ist.*“ Tamtéž, fol. 165. „*sich auch nit aus Reiten gnoönen.*“ Tamtéž, fol. 172.

67 „*Das ein füergestellter nit mer dan ein fuer oder wagen voll, wenn er wandert, und darmit vernügt sein soll, den die brüeder sich so vieler fueren und des großen Raumb, den man haben will, bethweren.*“ Tamtéž, fol. 167.

68 „*Nit so prächtig sich stellen mit klaidung oder andern dingen.*“ Tamtéž, fol. 172.

69 „*und iren weibern alles zuwegen bringen, was sy nur haben wöllen.*“ Tamtéž, fol. 165.

70 „*Mueß vast alles anderst sein, Huet, die Schuuer, der Rock, der gürtel [...], obs nit gar weltlich, muß doch halb und halb sein.*“ Tamtéž, fol. 162.

71 „*das die Bader den brüedern das Haar abschneiden, wie es recht ist, und nit wie es ein Jedlicher begert, bis halb auf die Achsel und fornien ein schaidl*“ Tamtéž, fol. 162.

72 „*Das der Stainschneider mit des bruedern Rath so über handwerck gestellt, schneiden soll.*“ Tamtéž, fol. 169.

73 „*Eintail lassen inen so ungerne ordnung geben, und bleiben nit gern in der ordnung, Nemen inen gar zuvil freyheit und sein vil zu eigenwillig, wenn es einen nit wol füegt, es sey zur beschaw oder sonsten*

se kterou zřejmě udržovali těsnější svazky jdoucí za hranice profesního vztahu lékař – pacient. Sedávat a pít s lidmi zvenčí, či dokonce jim skládat přísahy,⁷⁴ se považovalo za přetvářku a pokrytectví, jež nemohlo být tolerováno.⁷⁵ Kromě toho se neměli lékaři stranit společnosti ostatních členů komunity a měli chodit jíst spolu s ostatními do „velké světnice“,⁷⁶ stejně jako to bylo nařízeno mikulovským alchymistům (*Alchimisten*) jménem Stoffel Eckstain a Nathaniel Hawer.⁷⁷ Není úplně jasné, kdo tito dva alchymisté byli a proč jsou zde explicitně jmenováni. Důležitý je však odkaz na mikulovské prostředí, které zastávalo funkci centra novokřtěnské medicíny a kde se koncentrovali nejvýznamnější z novokřtěnských lékařů (např. výše zmíněný Georg Zobel). Ani jeden z jmenovaných alchymistů se neobjevuje v žádné z novokřtěnských kronik a jejich neobvyklé označení „alchymisté“ by mohlo být dokonce důkazem ne-novokřtěnského původu. Podrobení se řádu ze strany význačných členů novokřtěnského lékařského řemesla, kteří navíc (v případě Eckstaina a Hawera) nemuseli být jeho nedílnou součástí, jistě působilo více než exemplárně.

O tom, že si lékaři při svých pobytech na šlechtických dvorech přivykli na odlišný způsob života, může svědčit i velmi konkrétní ustanovení, jež zakazuje lékařům chovat vlastní slepice a holuby.⁷⁸ Nelze příliš pochybovat o tom, že chov drůbeže měl vylepšit jinak vcelku strohý novokřtěnský jídelníček. Důsledkem, plynoucím z časté společnosti pánů, se stala tendence lékařů rozhodovat o mnoha důležitých věcech samostatně, místo toho, aby se obrátili na představeného řemesla nebo jiné, starší a zkušenější lékaře.⁷⁹ Celkově zřejmě mezi nimi panovala představa o tom, že vyhledávat pomoc a radu starších kolegů či přímo představeného řemesla je potupné, což ale v mnoha případech vedlo k nedokonalému poskytnutí lékařské či lazebnické péče, která následně způsobila nemalou škodu jednak

so bleibt er außen gleich gantz herrisch.“ Tamtéž, fol. 168–169.

74 Veškeré světské přísahy (přísahy věrnosti nebo přísahy svědeckví) odmítali novokřtěnci od samého počátku. Posléze se radikální postoj vůči světským autoritám a vrchnostem zmírňoval, ale postoj k přísahám zůstal nadále spíše odmítavý. C.-P. Clasen, *Anabaptism*, s. 174.

75 *„Bey den welt leuten nit sitzen, zuetrincken, zaigen oder gesegnen, wie ettliche ein weiß haben: Es ist nicht recht solche gleichsnerey zu treiben.“* MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4, fol. 160.

76 Veškeré prostory novokřtěnských domů (tzv. haushabenů) byly společné, včetně ložnic a jídelen. C.-P. Clasen, *Anabaptism*, s. 260–262. O struktuře moravských novokřtěnských sídel viz Jiří PAJER, *Sídla novokřtěnců na jižní Moravě (Příspěvek k identifikaci a diferenciaci lokalit)*, Jižní Morava 35, 1999, s. 53–70.

77 *„Sollen auch fleissig in die grosse stueben zum gehn, wie andere fromen, wie auch zu Nickelspurg den Alchimisten ist geordnet worden und erkennt gewesen, dem Stoffel Eckstain und Nathaniel Hamer.“* MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4, fol. 165.

78 *„Aigne Hennen, Tauben und derogleichen soll keinen gestattet werden.“* Tamtéž, fol. 163.

79 *„Auch das sie sich under den herrschaftsleuten, nit also einer allein umb wichtige sachen ohn Rath sollen annemen, sonder des verordneten über handwerck Rath haben, und so der selbig nit verhanden, sollen sie mit eines andern alten Baders Rath handeln.“* Tamtéž, fol. 169.

ošetřovanému, jednak jménu a pověsti novokřtěnských lékařů. I z těchto důvodů by měli udržovat respekt vůči lékařskému vědění, nezlenivět a nepodléhat svévoli.⁸⁰

Také ve vztahu k pacientům se nařizovala maximální pečlivost a rozvaha, aby se žádnému nestala žádná újma, která by stejně jako v předchozím případě vedla ke znevažení novokřtěnského lékařského řemesla.⁸¹ Akcentovala se rovněž vstřícnost a ochota, z řádů však vyplývá, že ne vždy se pacienti u novokřtěnských lékařů s tímto přístupem setkávali. Nepřístupné chování však celkem paradoxně převažovalo vůči ostatním novokřtěncům, zatímco své ne-novokřtěnské pacienty si lékaři zřejmě předcházeli. Odtud také plynou (a mnohokrát se v rádech opakují) stížnosti jejich souvěrců na vznětlivé, arogantní a často až nepřátelské zacházení ze strany novokřtěnských lékařů⁸² a zklamání z toho, že raději a ochotněji pomáhají cizím než jim.⁸³ Obzvláštní péči měli poskytovat starým a nemocným členům novokřtěnské obce, která vyžadovala kromě pečlivosti také vlídný a přátelský přístup.⁸⁴ Nicméně i z jejich strany přicházely stížnosti na nedostatek empatie a trpělivosti. Lékaři je odbývali, nevěnovali se jim s dostatečnou ochotou a výjimkou nebyla ani situace, kdy se na pacienta hrubým způsobem obořili, aniž by se snažili, jak je na ně v rádech apelováno, mu jakkoliv pomoci.⁸⁵ Důkazem toho, že novokřtěnští lékaři měli sklony si své pacienty vybírat, je i ustanovení zakazující zbytečné prodlévání na panstvích, kde získávali přístup k urozené a z jejich strany patrně preferované klientele.⁸⁶

Za svými ne-novokřtěnskými klienty nemuseli lékaři vždy dojíždět, někdy k nim totiž pacienti zavítali sami, obzvláště měli-li zájem o návštěvu novokřtěnských lázní.

80 „Es seind ettliche schämen sich, oder mainen, es sei inen ein schand wenn sie bei andern Rath suchen sollen, dar durch dan oft ein verkürzt, und in grössern Schaden eingeführt wirt, das im nit wol mer zu helffen ist. (Sollen ire Leut fleissig in der zucht und forcht halten, und nit zum müssiggang und eignen willen verderben lassen).“ Tamtéž, fol. 173.

81 „Das man mit den Eingeben soll bescheidenheit brauchen, damit nit jemandt verkürtzt werde, den es nit ohne nachred oder Nachteil abginge, und das gewissen beschwärdt wurde.“ Tamtéž, fol. 171.

82 „Das sie mit unsern volckh fleissiger seÿen, dann zuvor beschehen“. Tamtéž, fol. 172, či „Sollen sich der freiuiligkeit gegen Jedermann, unsern und andern Leuten fleissen, niemandt stoltzen, trutzigen beschaïd geben, es stehet uns treffenlich übl an.“ Tamtéž, fol. 160, či „Weillen sie dan vor allen dingen umb der geschwistriget willen da sein, sollen sie sich umb dieselbigen treulich annehmen, nit bösen bescheid außgeben“. Tamtéž, fol. 170.

83 „sollen sie sich umb dieselbigen treulich annehmen, nit bösen bescheid außgeben, damit die geschwistriget vernuegt und nit zu sagen haben, daz sie frembden helffen, aber inen nit“. Tamtéž, fol. 170.

84 „Mit unsern alten kranken und Presthafften gueten fleiß haben, inen mit willen und freindlichkeit dienen, dz si nit klagen und seufzen missen.“ Tamtéž, fol. 164.

85 „Wann etwan ein Alter böser schaden ist, soll man die leut nit grob anfarem, oder stützigem bescheid geben, sonder inen sagen, mein Brueder oder mein Schwester kann ich dir nit helffen, so will ich doch guetten Rath haben, und ich wil auch meinen fleiß thun, so vil miglich ist, ob dir geholffen möcht werden.“ Tamtéž, fol. 173.

86 „Es soll im auch keiner selbs sein bestallung machen und keiner bei den Herrschaften sich anhangen“. Tamtéž, fol. 164.

O avizovaném pobytu v lázních alexovických novokřtěnců referuje výše citovaný list Karla staršího ze Žerotína, nicméně o nadměrném zájmu o novokřtěnské lázně učinil poznámku také jezuitský farář z Valtic Christoph Andreas Fischer, jenž si ve svých *54 závažných důvodech, proč by novokřtěnci v této zemi neměli být trpěni* stěžuje na křesťany všech stavů (šlechtice nevyjímaje), kteří se o sobotách sbíhají do novokřtěnských lázní, aby se vykoukali. Rozmrzele dodává, že jednají, „jako by tito sektáři byli jediní znalí lazebnického umění“.⁸⁷ Nejvýznamnější lázně se podle J. Losertha nacházely v Čechi, v Pouzdřanech a v Sedleci.⁸⁸ Pozdější výzkumy dokládají existenci lázeňských zařízení také na několika dalších lokalitách.⁸⁹ Vzhledem k vysokým hygienickým požadavkům novokřtěnců, jež velmi zřetelně vystupují z jejich školních řadů,⁹⁰ je možné předpokládat, že lázně tvořily součást každého novokřtěnského sídla, avšak nelze s jistotou určit, zda všechny sloužily také nad rámec potřeb dané komunity, tedy návštěvníkům „zvenčí“.⁹¹

V lázních se měli novokřtěnští lazebníci příchozích ujímat s vlídností a pečlivostí⁹² a nezanedbávat své povinnosti „tlacháním“ a zdržováním se mimo lázeňské prostory, jak se v poslední době často stávalo a kvůli čemuž odcházeli návštěvníci lázní nespokojení.⁹³ Všeobecně bylo zakázáno chovat se hlučně a smát se.⁹⁴ Zajímavý je však dodatek tohoto bodu, který přísně zapovídá, aby lazebníci koupali sestry (tedy novokřtěnské ženy), respektive jim při koupeli asistovali, protože to je zcela nepřístojné.⁹⁵ Uvolněné mravy typické pro lázeňské prostředí se patrně nevyhýbaly ani lázním novokřtěnským.

Do lázní, které se kromě samotné části určené ke koupelím skládaly ještě z prostoru určeného pro holičské úkony (*Scherstatt*),⁹⁶ přicházeli novokřtěnští i ne-novokřtěnští návštěvníci za účelem koupele, základních chirurgických úkonů či si nechat ostříhat vlasy nebo oholit vousy. Pro tyto návštěvy byl pravděpodobně vymezen určitý čas, protože jsou

87 „Alle Samstag sind ihre Bäder mit Christen voll angesteckt. Und nicht allein der gemeine Mann, auch die Herren laufen ihnen zu, wenn sie irgend eine Arznei brauchen, gleichsam als wenn die Wiedertäufer die einzigen wären, so diese Kunst ganz und gar inne haben.“ Christoph Andreas FISCHER, *54 erheblichen Ursachen warum die Wiedertäufer nicht sein im Lande zu leiden*, Ingolstadt 1607. Citováno dle J. LOSERTH, *Der Communismus*, s. 276.

88 Tamtéž, s. 276.

89 Dlouhodobě se archeologickému výzkumu novokřtěnských sídel a jejich hmotné kultury věnuje Jiří Pajer, řada jeho studií vyšla souhrnně v J. PAJER, *Studie o novokřtěncích*.

90 S. VLČKOVÁ, *Novokřtěnské školství*, s. 45–55.

91 C.-P. CLASEN, *Anabaptism*, s. 261.

92 „Im Bad sich auch sein freindlich und fleissig umb die leut annemen, Inen fleissig aufwarten“. MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4, fol. 163.

93 „Sich nit außser des bads oder in der Scherstatt aufhalten und schwätzen, das die leut mit unwillen aus dem bad gehn müssen, wie jëtziger Zeit oft geschicht.“ Tamtéž, fol. 163.

94 „Auch das sie im bad nit laut oder lächerlich seyen“. Tamtéž, fol. 171.

95 „und sich nit understeen (als ungebüerlich ist) den schwestern zu zwagen.“ Tamtéž, fol. 171.

96 Tamtéž, fol. 163.

v řádech lazebníci nabádání, aby se na své souvěrce, kteří se v daný čas do lázni nemohou dostavit, zle neutrhovali.⁹⁷ Z chirurgických výkonů poskytovali novokřtěnští lazebníci minimálně pouštění žilou a tzv. baňkování, o nichž se řády zmiňují. Zatímco pouštění žilou spočívalo v otevření zaškrcené žily a vypuštění nahromaděné krve, baňkování bylo založeno na přikládání baněk na místa s naříznutou kůží.⁹⁸ Principiálně se však jednalo o totožnou proceduru, jejímž cílem bylo zbavit tělo škodlivých látek. Nástroje nezbytné pro holení, pouštění žilou a baňkování měli lazebníci pro komfort svých zákazníků udržovat neustále ostré a čisté.⁹⁹

Z dalšího vybavení novokřtěnských lékařů a lazebníků vystupují z řádů nejrůznější nádoby určené k destilaci, měděné nádoby, kotlíky, dřevěné pohárky, ale také textilie jako ručníky, osušky či šátky.¹⁰⁰ Nástroje a další předměty nezbytné k výkonu práce, které už dále zůstávají v řádech nspecifikovány, byly součástí obce a lékařům se zakazovalo je kamkoliv odvážet. Toto ustanovení se týkalo zejména jejich cest za pacienty mimo obec, během kterých s sebou směli vozit jen to nejnútnejší.¹⁰¹ Také jim nebylo dovoleno žádné nástroje přikupovat, a to ani pro svou vlastní potřebu, protože tato pravomoc ležela výhradně v rukou představeného řemesla.¹⁰² Téměř úsměvně působí opatření vůči vzájemnému zcizování nástrojů a vybavení. Občas se patrně stávalo, že lékař povolán do některého z novokřtěnských sídel odtud odvezl (úmyslně, nebo nedopatřením) nástroje, které mu nepatřily a které později scházely jinému lékaři, který na dané místo přijel po něm. Následkem bylo, že „jeden má dvojnásob, a druhý nic“.¹⁰³

Další nádoby, jako džbánky a skleničky (*kriegen und glesern*),¹⁰⁴ jsou zmiňovány v kontextu uchovávání léčiv. Novokřtěnští lékaři si své léky s největší pravděpodobností vyráběli sami. Tuto domněnku potvrzují předpisy kladoucí důraz na pečlivý sběr bylin a nejrůznějšího koření.¹⁰⁵ Distribuce léků však byla podrobena přísné kontrole ze strany představeného řemesla, a pokud se některý z lékařů vydal na cesty, měl se, stejně jako

97 „So die geschwistriget nit zum rechter zeit ins bad geen, zum zwagen und haar abschneiden kommen khönnen, sollen inen drumben nit bösen Bescheid geben.“ Tamtéž, fol. 171.

98 R. PORTER, *Dějiny medicíny*, s. 218.

99 „Den Zeug sollen sie fein Sauber und scharf halten, das den Bauren nit die augen übergehn, im Scheren, Aderlassen und Schrepffen.“ MZA Brno, G 10, inv. č. 48/4, fol. 163.

100 Tamtéž, fol. 168.

101 „Das man inen den zeug nit mer wie voohin, werdt volgen oder Passieren lassen, im Wandern, sondern nur etliche stickel, was man erkennen wirt.“ Tamtéž, fol. 166.

102 „Das sie ohne erlaubnuß und ohn Rath keinen zeug einkauffen sollen, nach irem gefallen, auch den gehilffen nicht macht geben zu kauffen.“ Tamtéž, fol. 167.

103 „Sie aignen inen ein ding zue, nemen es mit inen, da sie es vorhin finden, und der das seinig nach dem bevilch dorten last, an seinen Orth, der find darnach nichts. Der ander hat zweyfach, und diser nichts.“ Tamtéž, fol. 167.

104 Tamtéž, fol. 167.

105 „Im kreüter samlen und wurtzen graben, nit unendt und für witz treiben“. Tamtéž, fol. 160.

v případě nástrojů, omezit pouze na to nejnnutnější. Doporučovalo se, aby s sebou nevezl pálenou (destilovanou) vodu, byliny, pálené víno a ocet, vyjma destilovaného octa, lihu (*spiritus vini*) a dalších surovin (*materi*) zakoupených ve Vídni.¹⁰⁶ Posledně jmenované zřejmě patřily k povolené cestovní výbavě. Tu bylo možné doplnit ještě o různé extrakty, např. o pilule, vývary a produkty z oleje, ovšem opět pouze se svolením představeného řemesla.¹⁰⁷ Tímto se patrně zamezovalo nedovolenému a nekontrolovanému prodeji léků. Léčiva byla výhradně majetkem obce a žádný z lékařů se na kupčení s nimi nesměl obohacovat. Instrukce zapovídající držení léků v rukou jednotlivců a jejich následné využívání k vlastnímu zisku a potřebám naznačují, že se tak nezřídka stávalo.¹⁰⁸ O konkrétní povaze novokřtěnských léků se řády dále nerozepisují.

Přestože lékaři trávili spoustu času na cestách, museli se stejně jako ostatní zapojovat do života v komunitě, jejíž nedílnou část tvořili. Pokud zrovna neměli vlastní práci, očekávalo se od nich, že vypomůžou s jinými činnostmi, zejména v případě mladých mužů, kteří se považovali za obzvlášť potřebné.¹⁰⁹ Všeobecně se na lékaře apelovalo, aby se nevyhýbali žádné práci a povinnostem z pocitu vlastní nadřazenosti.¹¹⁰ Zdůrazňování odpovědnosti vůči své komunitě spolu s prosazováním morálních hodnot a křesťanských ctností ostatně tvoří pilíře obou studovaných řádů a vůbec základ příkladného křesťanského života. Zmiňované kvality byly zároveň předpokladem řemeslné zdatnosti a fungovalo to i naopak. Z toho důvodu ten, „*kdo se věnuje svému řemeslu s pilí, ctí a zbožností, je dobrým lékařem i křesťanem*“.¹¹¹

Porodní báby

Bádání o novokřtěnských porodních bábách je mnohem problematičtější, neboť se nemůže opřít o systematicky vytvořené řády, které jsou k dispozici v případě lékařů

106 Tento bod byl určen primárně představeným řemesla, ale nelze příliš pochybovat o tom, že stejnými pravidly se museli řídit i ostatní lékaři. „*Was die fürgestellten, wenn sie wandern, hinden sollen lassen, Nemblich alle gebrennte wasser, sambt den kriegien und glesern, alle kreüter, Essig und Brandtwein, außgenomen distelierten Essig, spirito vini, und materi, so zu Wien erkaufft worden.*“ Tamtéž, fol. 167.

107 „*Auch wo einer etwas frombs hatte, von Exträten, es seyen Pilila, Latwergen, u(n)d was sonsten im früher gearbeitet wiert von Öhlen, dasselbig mag er auch mit sich nemen, dochmit Rath ires handwercks fürgestellten.*“ Tamtéž, fol. 168.

108 „*Sollen auch nit aigne Arzenejen haben, Iren gewinn, und aigennutz damit zu schaffen, darauß alle Unordnungen entstehn.*“ Tamtéž, fol. 163.

109 „*Man hat die Jungen auch offft im Haus braucht, wen beym handwerck nit Nötig zu thuen gewesen.*“ Tamtéž, fol. 160.

110 „*Auch nit von der Arbeit sich absichen, als wenn sie zu köstlich oder zu guet darzue weren, oder als ob sie nit zue Arbeit geschaffen weren. Gen. 3 Job. 5.*“ Tamtéž, fol. 163.

111 „*Wen sich mancher sovil aufs handwerck geb, oder der frömbkeit sovil beflisse, wer er ein sehr guetter artzt, und ein guetter Christ worden. I. Pet. 5.*“ Tamtéž, fol. 162.

a lazebníků. Ženské členky novokřtěnských obcí sice vykonávaly celou řadu profesí, zvláštní řády se však pro jejich činnost zpravidla nevyhotovovaly.¹¹² Výjimkou jsou novokřtěnky působící jako chůvy a vychovatelky v novokřtěnských školách, jejichž práce byla regulována školními řády, z nichž některé jsou na základě studia dostupných exemplářů zpracovány také v literatuře.¹¹³ Pro porodní báby se ale žádné jim explicitně určené instrukce nezachovaly. Máme však k dispozici řád určený „sestrám v povolání“ (*Schwestern in ämptern*) datovaný do roku 1617, jehož rukopis se pod signaturou Sobotiště 123 nachází ve sbírkách Lyceální knihovny Slovenské akademie věd v Bratislavě.¹¹⁴

Rukopis se skládá ze dvou částí, respektive ze dvou řádů. První řád je určen všem novokřtěnkám vykonávajícím nějaké řemeslo či profesi, druhý řád se omezoval na činnost chův (*Kindtsmüettern*), které se v novokřtěnských školách staraly o nejmladší děti.¹¹⁵ Domnívám se, že nelze zcela vyloučit možnost, že by právě tyto chůvy mohly mít kromě péče o nejmenší děti také starost o rodičky. Vybízí k tomu již jejich pojmenování *Kindtsmüettern*, jež se v německo-jazyčných oblastech běžně pro porodní báby používalo.¹¹⁶ Stejně jako v případě lékařů a lazebníků obě funkce často vykonávala jedna osoba, mohla i chůva starající se o děti v novorozeneckém a batolecím věku provozovat zároveň praxi porodní báby, která se o rodičku a dítě kromě samotného porodu starala také v období šestinedělí.¹¹⁷ Jak jinak vysvětlit absenci řádů pro porodní báby, jejichž služby byly vyhledávány i z řad moravských šlechticů, což znamená, že se rozhodně nejednalo o marginální profesi? Tuto domněnku potvrzuje i fakt, že novokřtěnské ženy urozené děti nejen přiváděly na svět, ale často sloužily také jako jejich chůvy, nad čímž se pohoršuje již zmíněný Christoph Andreas Fischer: „Bože smiluj se, zašlo to příliš daleko, protože téměř všechny [urozené] ženy na Moravě musí mít jako své porodní báby, kojné a chůvy jedině novokřtěnské ženy, jako kdyby pouze ony byly v těchto věcech nejzkušenější.“¹¹⁸ Pro ztotožnění těchto *Kindtsmüettern* s porodními bábami hovoří také fakt, že pro jiné chůvy

112 Josef Loserth ve svém soupisu novokřtěnských řádů uvádí z ženských povolání pouze řád pro švadlenky z roku 1640. J. LOSERTH, *Der Communismus*, s. 118–121.

113 Z české historiografie viz S. VLČKOVÁ, *Novokřtěnské školství*, s. 45–55.

114 Lyceální knihovna Ústrednej knižnice Slovenskej akademie vied Bratislava (dále LK ÚK SAV), sign. Sobotiště 123, nefol. Jedná se o součást knižního depotu objeveného v Sobotišti v roce 1961 v půdních prostorách bývalého novokřtěnského dvora. Podrobněji viz Heřman LANDSFELD, *Nalezené habánské knihy a rukopisy ze 16.–18. století*, Český lid 50, 1963, č. 3, s. 186.

115 Podle A. J. F. Zieglschmida se tyto chůvy staraly o děti ve věku od šesti týdnů do dvou let. A. J. F. ZIEGLSCHMID, *Die älteste Chronik*, s. 993.

116 Hana JADRŇÁ MATĚJKOVÁ, „Neznalé“ báby a „vzdělání“ lékaři? Konstrukce (ideální) porodní báby a strategie vytváření autority ve spisech autorek a autorů raně novověkých porodnických příruček z německojazyčných oblastí, Praha 2016, s. 22–24.

117 Tamtéž, s. 22–32.

118 „Gott erbarm, es ist alles zu weit kommen, denn es müssen jetzt fast alle Frauen in Mähren zu ihren Hebammen, Saugammen und Kindswärterinnen lauter wiedertäuferische Weiber haben, als wenn

a pečovatelky z novokřtěnských škol se jejich vlastní řády nedochovaly, neboť většina instrukcí jim byla adresována prostřednictvím školních řádů. Bohužel je v současné době pramenná základna k této problematice příliš torzovitá k vytváření závěrů. Z toho důvodu budou i následující odstavce spíše nastiňovat otázky a problémy než předkládat odpovědi.

Náplň prvního řádu se omezuje především na chování a vystupování novokřtěnských žen, v němž měly být vždy příkladem ostatním, zejména dětem a dospívajícím, které jim byly svěřeny. Ačkoli předčítání řádů nebyly přítomny pouze chůvy a vychovatelky, nýbrž také hospodyně (*Haushalterin*), přadleny (*Spinnerin*), švadleny (*Zueschneiderin*), kuchařky (*Köchin*) a ženy ze stájí (*Stallmairin*),¹¹⁹ většina bodů se týká výchovy dětí a mladých (resp. dospívajících) osob. Důraz se kladl na zbožnost, vlídnost a dobrotivost, dále na trpělivost a soucit, jež měly chovat vůči svým svěřencům.¹²⁰ Vyhýbat se naopak měly prudkému a hrubému jednání, ze kterých by si mohly děti vzít nevhodný příklad, přičemž tato výtka směřovala především k děvečkám pracujícím ve školách.¹²¹ Zcela praktického rázu je ustanovení varující před požáry a nabádající novokřtěnské ženy k obezřetnosti a opatrnosti, neboť v nedávné době k jednomu takovému incidentu došlo z pouhé nepozornosti jedné chůvy, která nedostatečně uhasila žhavé uhlíky.¹²²

Druhá část, byť primárně zaměřená na profesi chův (*Kindtsmüettern*), nám až na několik málo výjimek o povaze jejich činnosti příliš mnoho neříká. Objevuje se zde sice instrukce týkající se kojení, v níž je určeno, že devítiměsíční, ale v případě potřeby i šestiměsíční dítě může být odstaveno, pokud není dostatek kojných,¹²³ nebo že po ukončení kojení má být dítě dáno do školy (resp. školky), nicméně o praktické péči o nejmenší děti či dokonce novorozeňata se nelze dočíst takřka nic. Zmínky o rodičkách, šestinedělkách a matkách chybí úplně. Jednotlivá ustanovení se dále věnují hlavně morálním hodnotám chův. Ke

sie allein in diesen Sachen die erfahrensten wären.“ Citováno dle J. LOSERTH, *Der Communismus*, s. 150–151.

119 Kromě výše zmíněných byly přítomny zřejmě i pradleny (*Wescherin*), na daném místě je však rukopis poškozen a patrná jsou pouze písmena *-scherin*. LK ÚK SAV, sign. Sobotiště 123, fol. 1–7. K různým povoláním novokřtěnských žen viz Jiří PAJER, *Novokřtěnci za bockajovského vpádu v roce 1605*, in: Týž, *Studie o novokřtěncích*, Strážnice 2006, s. 163–170.

120 „*Erstlich das sie mit den Schwestern die sie bej inen haben, getrew, fromb und haußlich sein, in gutten friden leben, gegen den newkomenden und Jungen im glauben, alle dienstligkeit und mitleiden zubeweisen.*“ LK ÚK SAV, Sobotiště 123, fol. 2.

121 „*Man soll auf einander nit anschnauzen, nit grob oder verächtlich miteinander reden, welches solche: auch unser Jugendt oder Kinder die in der gmain aufwachsen oder die erst herzukommen, leernnen. Sonderlich klagt man seer uber die diernen die aus unsern schulln kommen.*“ Tamtéž, fol. 2.

122 „*Es were auch Newlich in einem Haußhaben schüer ein grosser Jammer entstanden, durch einen aschen der noch nit Recht geküelt gewesen, wen nit ohn gefehr ein alte Schwester darzu kom(m)en, oben auf einem Boden, da in ein kindtsmüetter versterkt hat.*“ Tamtéž, fol. 3.

123 „*Wen ein kindt ¾ Jar, ja auch ein halbs [poškozené slovo], mag sie es umb einer nott wegen abspehnen, oder baide trencken, wen man nit Leicht ein Trenckmuetter zu einem Waise bekommen kan.*“ Tamtéž, fol. 5.

svěřeným dětem se měly chovat s trpělivostí, nečinít jim žádná úskalí a trápení, být jim vzorem ve víře a zbožnosti, nově příchozím pak oporou v jejich začátkách.¹²⁴ Neměly se hádat, roznášet o sobě pomluvy a jinak se slovně napadat. Místo toho se očekávala z jejich strany vzájemná solidarita a jednota.¹²⁵ Zajímavý je ovšem důraz na jejich svědomitě a pravidelné docházení na kázání a k modlitbám, neboť se obojího nemohou účastnit tak často jako ostatní sestry.¹²⁶ K této občasné indispozici mohlo dojít buď důsledkem jejich neustálé péče o malé děti, ale taky, pokud jejich kompetence zahrnovala i babickou praxi, z důvodu pobytu u rodiček, za nimiž mohly (podobně jako lékaři za svými pacienty) cestovat mimo komunitu. Další body se dotýkají spíše praktického chodu zařízení, které pečovalo o nejmenší děti. Opakuje se například varování před požáry, kvůli čemuž je nařízena opatrná manipulace se světlem i s ohněm, ale také s horkou vodou.¹²⁷

O praxi novokřtěnských porodních bab se explicitně nezmiňuje ani jeden řád. Obsah obou řádů spíše podporuje starší Zieglschmidův výklad termínu *Kindmuettern* jakožto chůvy starající se o nejmenší děti v novokřtěnských komunitách. Předchozí výzkum navíc dokládá celou řadu profesí mnohdy se lišící jen drobnými terminologickými nuancemi, které novokřtěnské ženy ve školských a výchovných institucích novokřtěnců zastávaly – např. *Schulmutter*, *klein Schulmutter*, *Kindmutter* (sic), *Schulschwester*, *Schuldirn*, *Kindtdirn*, *Spielerdirn*, *Betterin*.¹²⁸ Náplň řádů zcela jasně dokazuje, že ony *Kindmuettern* byly součástí školského personálu. Nicméně vzhledem k tomu, že se k jejich kompetenci příliš konkrétně nevyjadřují a drží se spíše novokřtěnských topoi o zbožném, morálním a komunitě loajálním členovi novokřtěnské obce, zůstává jejich role v hledání novokřtěnských porodních bab otevřená, obzvláště přihlédneme-li k užívání termínu *Kindmutter* pro porodní báby v německojazyčném prostředí.¹²⁹ Pro bližší poznání této

124 „Damit die Jungen im glauben nit geergert oder betrüebt müesten werden, der Herr drowet destweg hart.“ Tamtéž, fol. 5. „Sonder vilmer trösten, unnd solchen Newkomenden zu irem anfang dienen und leühen.“ Tamtéž, fol. 5. Není zcela jasné, o jaký druh nově příchozích se v tomto případě jedná. Lze sice uvažovat o skutečně nových členech novokřtěnské obce (na což upozorňuje i část, zmiňující jejich „začátky“ ve víře), nicméně přistěhovalecké vlny se na počátku 17. století podstatně redukovaly. Pravděpodobně se jedná o modifikaci staršího ustanovení, které se buď z tradice, nebo ze setrvačnosti, uchovalo i ve zkoumaném řádu z roku 1617. Podobný vývoj je ostatně patrný i u řádů pro lékaře a lazebníky, které se měnily v horizontu 60 let jen pozvolna.

125 „Fein fridlich und ainig mit einander sein, nit zaurkisch, haderisch oder verbünstig gegen einander sein. – Nit umb eines schlechten dings oder huders wegen händel miteinander anfang.“ Tamtéž, fol. 5.

126 „Erstlich das sie fein fleissig auflosen sollen, nach dem sie nit sovil als andere schwestern bei des herrn wort sein khönnen. – Vleissig zu des herrn wort und zum geheet geen.“ Tamtéž, fol. 5.

127 „Mit fewer und Liecht sorg [poškozená část], sonderlich mit dem warmen aschen, der dordruch offft gefar entstanden. – Auch sorg feltig mit haifsem wasser sein, in irer stuben, umb der kinder weg.“ Tamtéž, fol. 6.

128 J. LOSERTH, *Der Communismus*, s. 144–151; J. PAJER, *Novokřtěnci za bočkajovského vpádu*, s. 165; S. VLČKOVÁ, *Novokřtěnské školství*, s. 46.

129 Viz výše.

problematiky by však muselo dojít k podstatnému rozšíření pramenné základny, která je, jak již bylo avizováno výše, jen velmi kusá.

Závěr

Analýza novokřtěnských řádů vyhotovených pro lékaře a lazebníky ukázala, že může přispět k poznání vnitřního chodu novokřtěnských obcí a v kombinaci s dalšími prameny (zemské či šlechtické proveniencí) také vztahu těchto novokřtěnců se svým ne-novokřtěnským okolím. V rámci novokřtěnské komunity patřili lékaři a lazebníci spíše k nonkonformním členům, kteří se mnohdy potýkali s nemožností prosazovat svoji vůli a s intolerancí svých světských návyků. Navzdory tomu patřili mnozí z nich k nejváženějším členům novokřtěnské obce, a kromě své lékařské/lazebnické profese zastávali i jiné, velmi významné funkce. Např. již několikrát zmíněný Georg Zobel byl v roce 1593 zvolen tzv. služebníkem potřeb (*Diener der Notdurft*), jenž měl na starosti ekonomické záležitosti novokřtěnských komunit. Další novokřtěnský lékař Sebastian Dietrich zastával funkci kazatele (*Diener des Wortes*) a od roku 1611 dokonce biskupa celé novokřtěnské obce.¹³⁰

Pro své kvality, osobní i profesní, na něž kladly důraz studované řády, se stali vyhledávanými odborníky v oboru, po němž se kvůli narůstajícímu se zájmu o tělo a zdraví v 16. století výrazně zvýšila poptávka.¹³¹ Obzvláště zohledníme-li neutěšený stav moravských lékáren, v nichž apatykáři často prodávali léky „staré [...] a k lékařství nehodné, [...] což se k nemalému nebezpečení zdraví a životů všech vztahuje“¹³² kvůli čemuž musely být opakovaně nařizovány jejich vizitace ze strany zemských lékařů,¹³³ kteří navíc pro svůj malý počet nedokázali uspokojit rostoucí zájem o lékařské služby v zemi,¹³⁴ jeví se novokřtěnští lékaři jako vítaná alternativa. Autoři předchozích výzkumů

130 R. FRIEDMANN, *Hutterite Physicians and Barber-surgeons*, s. 128–130.

131 Pro moravské prostředí viz Tomáš KNOZ, „...s pomocí Boží dosti mírně se mám...“ *Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*, Acta Musei Moraviae: scientiae sociales 82, 1997, s. 183–199

132 MZA Brno, A 3 (Památky sněmovní), kniha 4, fol. 355.

133 Na zemských sněmech byly vizitace apatyk zemskými lékaři ustanoveny v letech 1593, 1607, 1619.

134 Nejprve byli ustanoveni dva zemští lékaři, jeden v Brně a druhý v Olomouci. Posléze byl zemský lékař přijat do každého kraje a do biskupské Kroměříže. „O objednání doktorů zemských – Poněvaď z strany dobrých a zkušených lékařů v Markrabství tomto nemalý nedostatek snášíme, na tom jsme se všichni čtyři stavové snesli, aby dva doktoři v lékařství zemští přijatí byli, z kterýchž by jeden v městě Olomouci a druhý v městě Brně bytem by. Což panu hejtmanovi, nejvyššímu panu sudímu, nejvyššímu panu hofmistroví a panu Václavovi ze Zástřizl v moc dáváme, aby takové dva doktory objednali a s nimi o službu jejich z peněz zemských na místě našem se snesli a narovnali se. (1597, Brno, úterý po sv. Václavu).“ MZA Brno, A 3, kniha 4, fol. 166. „O doktory zemské – Poněvaď toho obzvláštní potřeba pro zachování a opatření zdraví i pohodlí mnohých z pánů obyvatelů i jiných lidí se uznává, aby do všech krajů a měst J. M. C. přednějších, též do města J. K. M. pana kardinála biskupa olomouckého

zabývající se touto problematikou se také většinou shodují na tom, že novokřtění měli blízko k paracelsiánství, které mezi domácími lékaři příliš velkou reflexi nezaznamenalo, a tudíž by novokřtění patřili k několika málo praktikujícím paracelsiánům, jejichž náboženský mysticismus mohl být pro mnohé aristokraty přitažlivý. Novokřtění se však paracelsiánstvím pravděpodobně spíše inspirovali a rozhodně jej neakceptovali v celém rozsahu. Důkazem může být prosté pouštění žilou, které z novokřtěnské medicíny nikdy nevymizelo (zmínky o něm nalzáme jak v lékařských a lazebnických řádech, tak ve šlechtické korespondenci) a které je jasným dokladem respektování tradiční galénovské humorální patologie.¹³⁵ Do jaké míry paracelsiánství skutečně ovlivnilo novokřtěnskou medicínu, je otázkou podrobného studia novokřtěnských lékařských knih, které se doposud nedočkaly adekvátního zpracování, jež by mohlo významně přispět nejen k poznání dějin novokřtěnství, ale také k dějinám medicíny obecně.

Výzkum novokřtěnských porodních bab je z důvodů dlouhodobého nedostatku pramenů velmi problematický. Řád z roku 1617 určený „*sestrám v povolání*“ a *Kindtsmüettern*, chůvám pečujícím o nejmenší děti, jejichž činnost je však definována jen okrajově, vyvolává spíše otázky a upozorňuje na limity, s nimiž se bádání o novokřtěnských porodních bábách, ale i jiných novokřtěnských profesích zastávaných ženami, potýká. Lze jen doufat, že soustavný výzkum stovek novokřtěnských rukopisů uložených v archivních, knihovních, ale i soukromých sbírkách v budoucnosti vnese do celé záležitosti jasnější světlo.

Kroměříže doktoři zemští nařízení a zjednání byli. (1607, Olomouc, úterý po Navštívení Blahoslavené Panny Marie).“ MZA Brno, A 3, kniha 5, fol. 417.

135 Podrobněji viz T. NEJESCHLEBA, *Renesanční medicína*, s. 38–48.

Summary

The Anabaptist Physicians, Barber-Surgeons and Midwives in the 16th and 17th Century

The Anabaptists became, despite of their religious and social radicalism, very popular shortly after their arrival to Moravia in 1526, mostly for their craftsmanship. The Anabaptist physicians, barber-surgeons' and midwives' skills were greatly favourite amongst the Moravian nobility, including the most significant members of both land and court aristocracy, regardless of their religion. In consequence of that relationship, they often became demanded members of aristocratic, and in some cases even of royal courts, which led to their exceptional position not only in the world of medicine of that time, but also in the Anabaptists' society itself.

This paper takes into account primarily the demands put on the Anabaptist physicians, barber-surgeons and midwives by their own community, which are most obvious in the sets of rules drawn up for all the crafts and professions practised by this radical movement. The analysis and interpretation of these rules are considered in the context of the history of the Anabaptists in Moravia, of their medicine and also of the history of medicine in general, although we are not able to recognize the basis of the Anabaptist medicine as much as we can reconstruct (at least partially) the life and every-day issues of the physicians and barber-surgeons. For their frequent travels, they were much more influenced (and in some way spoiled) by the "outside world", in consequence of which they had serious attitude problems, but some of them still belonged to the most promi-

nent members of community. Their medical skills and personal qualities were highly emphasized by the Anabaptist rules, as were their piety and faith. These high expectations and requirements caused them to be popular physicians and barber-surgeons even by the noble patients, whose attention was increasingly attracted by health, illnesses and the body in general in the 16th century. Considering their possible connection to paracelsianism, they must have formed a special element in the medical practice back then.

As for the Anabaptist midwives, the research proved to be much more complicated due to lack of sources. Even though there is evidence that Anabaptist women served as midwives, wet nurses and nurses in general in aristocratic families, no set of rules intended to them survived to this day. Because of that, a possibility that the Anabaptist midwives might be identified with other women's profession, especially with *Kindtmüettern*, the nurses taking care of the babies in the Anabaptist schools, has to be considered. Nevertheless, the set of rules dedicated to *Kindtmüettern* do not contain anything explicitly regarding midwifery. As long as there are not enough sources, nothing definite can be declared. The deeper research into both the Anabaptist midwifery and medicine would significantly conduce not only to the history of Anabaptism and their activity in Moravia and other countries, but also to the history of medicine in general.

Jindřich KOLDA

Potridentské překračování hranic klauzury Svatojiřského kláštera na Pražském hradě jako potvrzení „odvěké“ prestiže¹

Abstract: Post-Trent Council Exceeding the Boundaries of the Enclosure in St. George's Convent at Prague Castle as the Confirmation of "Age-Old" Prestige

The article deals with the infringement of enclosure boundaries set by the Council of Trent, using the example of the Benedictine convent at St. George's Basilica at Prague Castle (the 17th and the 18th centuries). It defines a few key moments when the exceeding of the boundaries was possible without the dispensation of a relevant ordinary officer. In the field of an active enclosure, it was mainly the participation of a St. George's abbess in the coronations of Bohemians queens, in the case of a passive enclosure, the visits of the members of the ruling dynasty and the presence of official guests at the coronations of princess-abbesses. In the case of female convents, similar runnings counter to Tridentinum conclusions do not probably have an equivalent parallel in the Czech lands, although some of them, but to a much smaller extent, can be found in the Prague Convent of the Discalced Carmelites.

Key words: Benedictine nuns – enclosure – the St. George's convent in Prague – 17th century – 18th century – monasticism

„**Ž**ádné mnišce ať po složení slibů není dovoleno vyjít z kláštera, a to ani na krátkou dobu a pod jakoukoliv záminkou [...]. Vstoupit pak mezi zdi kláštera ať není dovoleno nikomu, byť by byl jakéhokoli rodu či postavení, pohlaví nebo věku [...]“² To jsou klíčová slova týkající se řeholnic, vtělená do páté hlavy Dekretu o řeholnicích a mniškách, který na svém posledním 25. zasedání na začátku prosince 1563 schválil Tridentický koncil. Obnovil tak konstituci papeže Bonifáce VIII. *Periculoso et destabili* z roku 1298, která uvrhla všechny řeholnice bez ohledu na řád a řeholi „*sub perpetuam clausuram*“, a přikázal všem biskupům „*pod hrozbou Božího soudu a věčného*

1 Tato studie byla vypracována v rámci projektu SV č. 2133/2016 FF UHK.

2 *Dokumenty Tridentického koncilu*, ed. Ignác Antonín Hrdina, Praha 2015, s. 248 (dále DTK).

*prokletí*³, aby na základě jeho premis dbali na přísné – a v turbulentních letech náboženských válek značně upadlé – uzavření všech řeholních domů. Byl tak (znovu)definován základní modus života ženských konventních společenství a specifikování jeho „hlídači“ a nic tak nebránilo postupné, jakkoliv obtížné, implementaci nařízení do všech zemí reformovaného katolicismu.⁴

Nejpozději v 90. letech 20. století označila historiografie klausuru za základní problém dějin ženského monastismu, který pojímala především prizmatem genderu jako boj řeholnic proti dominanci mužů.⁵ Až později se v tomto lehce ponurém obrazu začala postupně objevovat světa, která takto striktně daný protiklad⁶ – implikující, že řeholní domy jsou jen trochu jiná vězení⁷ – problematizovala: ženské kláštery začaly být nahlíženy i jako místa do jisté míry svobodné realizace jejich obyvatelek,⁸ jejichž proklamované uzavření je do jisté míry iluzorní.⁹ Český výzkum je v této oblasti ještě v plenkách, ač jeho

3 Tamtéž.

4 Mario ROSA, *Řeholnice*, in: Rosario Villari (ed.), *Barokní člověk a jeho svět*, Praha 2004, s. 191–192; Silvia EVANGELISTI, *Nuns. A History of Convent Life*, Oxford 2007, s. 45an.

5 Všeřikající je název první velké zahraniční syntézy z této oblasti – Jo Ann Kay MCNAMARA, *Sisters in Arms. Catholic Nuns Through Two Millennia*, Harvard University Press 1996. Oprávněnost tohoto boje se zdála potvrzovat nová upřesnění (zprůšňování) uvedených předpisů. Poslední raně novověké přišlo s konstitucí *Salutare* Benedikta XIV. z roku 1742 – edit. v *Codicis Iuris Canonici Fontes I.*, Vatikán 1947, s. 713–715.

6 Vyjádřený dramatickými otázkami podobnými té, kterou si položila v názvu své práce Barbara STEINKE, *Paradiesgarten oder Gefängnis? Das Nürnberger Katharinenkloster zwischen Klosterreform und Reformation*, Tübingen 2006 (uvedeno jen coby příklad, bez ohledu na odpověď, k níž autorka dospěla).

7 Se všemi záležitostmi, které s sebou nuceně/násilně uzavřené společenství nese, vč. sexuálních skandálů, s nimiž začaly být ženské kláštery nejpozději od středověku spojovány – např. pro Itálii srov. Sharon T. STROCCHIA, *Nuns and Nunneries in Renaissance Florence*, Baltimore 2009, s. 152–153; Jan ZDICHYNEC, *Přístupy k výzkumu ženských klášterů kontemplativních řeholí v raném novověku*, in: Martin Nodl – Daniela Tinková (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 116 aj.

8 Typicky v oblasti umění. Shrnutí této cesty v anglosaské (či anglicky psané) historiografii Elisabeth A. LEHFELDT, *The Permeable Cloister*, in: Allyson M. Poska – Jane Couchman – Katherine A. McIver (edd.), *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe*, Ashgate e-book 2013, I.1. Pro domácí prostředí nejnověji Veronika ČAPSKÁ, *Mezi texty a textiliemi. (Swěerts-)Šporkové, textová praxe a kulturní výměna na přelomu baroka a osvícenství*, Praha 2016, odhalující (mj.) český konvent celestinek jako překladatelskou dílnu a místo, kudy přicházely do Čech některé dobové myšlenkové proudy (zejm. francouzské provenience).

9 Trefným pojmenováním tohoto jevu může být výraz „klášter jako membrána“ – Ulrike STRASSER, *The Cloister as Membrane: Recent Convent Histories and the Circulation of People and Ideas*, *Gender History* 19, 2007, nr. 1, s. 369–375. Srov. název studie v předchozí pozn.

startovní čára je snad vytyčena jak datačně,¹⁰ tak věcně.¹¹ První kroky již byly učiněny: jako v jiných oblastech výzkumu domácího raně novověkého ženského monastismu je i tu průkopníkem Jan Zdichynec a jeho studie o klausuře v lužických cisterciích z roku 2012,¹² téma implementace klausurních pravidel se jako červená nit vine pracemi Jarmily Kašpárkové o kláštorech klarisek a františkánských terciárek,¹³ abychom jmenovali ty, kteří na této cestě došli zatím nejdále. V jistém smyslu „je o“ klausuře ostatně každá práce týkající se ženských řeholí (nejen) v raném novověku. Následující řádky se pokusí za stavu takřka absolutního nedostatku spolehlivých závěrů z domácího prostředí nahlédnout klausuru coby prostor uvnitř konventu, který má být nějakým způsobem opevněn proti průnikům zvnějška i zevnitř a který tomuto zadání není z prestižních důvodů schopen vyhovět. Přesně to byla situace nejstaršího českého kláštera u sv. Jiří na Pražském hradě. Výsledný obraz bude z důvodu všemožných konotací, které se k tomuto řeholnímu domu historicky vázaly, ukazovat spíše netypickou a extrémní podobu překračování klausurních hranic, která se v této verzi jinde vyskytovat nebude. Pro téměř nezmapovanou oblast českého raně novověkého monastismu může mít ovšem i ona svůj význam.

-
- 10 Pro Čechy je to rok 1605, kdy došlo k (přínejmenším nominálnímu) synodálnímu vyhlášení platnosti Tridentských dekretů na území pražské arcidiecéze: *Synodus archi-diocesana pragensis habita ab [...] Sbigneo Berka, Dei & apostol. sedis gratia archi-episcopo pragensi [...]*, Pragae 1605, oddíl *De monasteriis virorum* na s. 146–151, *De monialibus* na s. 152–165. Druhý jmenovaný v sobě skrývá i další „potridentské“ předpisy Pia V. a Řehoře XIII. a dotýká se i takových věcí, jako je zacházení s liturgickým inventářem či zavírání oken a mříží.
- 11 Pro Čechy je to existence sedmnácti ženských konventů, které se zde mezi zmíněným rokem a – přijmeme to pro začátek jako pracovní hranici – josefským rušením v 80. letech 18. století nacházely. Jde jen o velmi hrubé východisko, neb plně recentní, neberoucí např. ohled na dobové aspekty správní (pak by sem nepatřily např. chebské klarisky, situace jiných konventů dává smysl až na pozadí vývoje jejich provincie, která překračuje zemské hranice atd.). Pro Moravu je pak datem publikace tridentských dekretů rok 1591, stranou zájmu nemohou zůstat ani další korunní země – Lužice (tři kláštery), které i po změně státní příslušnosti zcela nezpřetrhaly své vazby na české prostředí, a samozřejmě kláštery slezské, jejichž počet dosahoval v okamžiku vydání kasačního ediktu Fridricha Viléma III. roku 1810 sedmnácti (z nich se rušení nedotklo čtyřech).
- 12 Jan ZDICHYNEC, *Quia sic fert consuetudo? Die Klausur in den Zisterzienserinnenklöstern der Frühen Neuzeit: Vorschriften, Wahrnehmung und Praxis*, in: Veronika Čapská – Ellinor Forster – Janine Christina Maegraith – Christine Schneider (edd.), *Between Revival and Uncertainty. Monastic and Secular Female Communities in Central Europe in the Long Eighteenth Century*, Opava 2012, s. 37–68. V pozn. 3 této studie (s. 39) přehled další literatury k tématu nahlížení klausury. Na s. 42–48 načrtnut její vývoj (včetně normálí), na který v naší skici není místo. Fenoménu se Jan Zdichynec věnuje i v jiných svých pracích.
- 13 Jarmila KAŠPÁRKOVÁ, *Ženské kláštery v české františkánské provincii v raném novověku*, diplomová práce FF UP, Olomouc 2010; TÁŽ, *Kláštery klarisek a františkánských terciárek v českých zemích v raném novověku*, dizertační práce FF UP, Olomouc 2014.

Klausura jako místo

Středověká Bonifácova konstituce hodlala zavést v ženských řeholních domech pouze tzv. aktivní klausuru (řeholnicím je zapovězeno opustit konvent), koncilní otcové v Tridentu rozšířili tento fenomén definitivně i o jeho pasivní podobu (zákaz vstupu osob z vnějšího světa).¹⁴ Následné papežské výnosy dále upřesňovaly, respektive zpřísňovaly především onu aktivní složku, kterou navíc rozšířily na další komunity (III. řády).¹⁵ Co se týče pasivní klausury, zde pontifikové především pravidelně rušili veškeré fakulty, indulty, licence, dispense aj. umožňující vstupy do klášterů různým osobám (včetně panovníků).¹⁶ Konkrétní vymezení těch, kteří mohou dovnitř, bylo ovšem obvykle doménou nižších „úrovň“ církevní hierarchie, ať již v rovině vedoucích struktur řádů,¹⁷ nebo místních ordinářů (biskupů), kteří dohlíželi na ty ženské řeholní domy, jež jsou spravovány *sui iuris*.¹⁸ Obecně byl vstup povolen v první řadě těm, jejichž přítomnost je nezbytná pro zajištění potřeb řeholnic a běžného chodu instituce.¹⁹ V rukou ordinářů bylo i rozhodování ve věcech aktivní klausury, jejíž narušení bylo povoleno v případě požáru, války a epidemie. Uzavření z mnoha důvodů nemohlo být hermetické: tridentský dekret připouští opustit (dočasně) klášter „z legitimního důvodu schváleného biskupem“.²⁰ Mezi ně v období raného novověku patřila především návštěva lázní za účelem léčby, k níž bylo dáváno svolení na základě lékařského osvědčení – byla to také snad jediná vnějšími okolnostmi nevyhnutelná možnost, kdy se mohla z konventu vzdálit v podstatě každá jeho

14 Zevrubný „předtridentský“ rozbor přináší Elisabeth M. MAKOWSKI, *Canon Law and Cloistered Women: Periculoso and Its Commentators 1298–1545*, Washington 1997 (toto rozdělení poprvé na s. 3).

15 Clarence GALLAGHER, *The Church and Institutes of Consecrated Life*, The Way, Supplement 50, 1984, s. 6. Dostupné na URL: <<https://www.theway.org.uk/back/s050Gallagher.pdf>>, [cit. 8. 6. 2018].

16 Např. *Ubi gratiae* Řehoře XIII. (1575), ed. v *Magnum bullarium romanum a Pio Quarto usque ad Innocentium IX.* [...] *Tomus secundus*, Lugduni 1673, s. 393.

17 Srov. např. J. ZDICHYNEC, *Quia sic fert consuetudo?*, s. 48n, z příkladů z ciziny Elisabeth RAPPLEY, *A Social History of the Cloister. Daily Life in the Teaching Monasteries of the Old Regime*, Montreal – London – Ithaca 2001, s. 115an.

18 Viz např. kroky kardinála Ditrichštejna vůči moravským řeholnicím z řádu sv. Františka: J. KAŠPÁRKOVÁ, *Ženské kláštery*, s. 42an.

19 Ty – za všechny – roku 1723 vypočítává převorka celestinského konventu v Choustníkově Hradišti: kněz za účelem kázání, přijímání, zpovědi a posledního pomazání, pak lékař, lazebník a další, co musí k nemocným sestřám, dále ti, co vezou do kláštera potraviny, uhlí a jiné potřebné věci, a konečně všichni řemeslníci, počínaje zedníky a truhláři konče – Státní okresní archiv Hradec Králové, Biskupský archiv (dále SOKA HK, BA), sign. 214 IV o 2, kart. 22.

20 DTK, s. 248.

členka.²¹ Představeným konventů, které byly zároveň feudálními vrchnostmi, pak byly povolovány cesty vizitačního charakteru po klášterních zbožích.²²

Klausura je vedle souboru norem také prostorovým fenoménem, ohraničeným okrskem,²³ kde probíhá „neprofánní“ život. Tak ji ostatně chápali i doboví teoretikové opisující ji obvykle slovy typu „*clausura est totum illud spatium, quod claudunt muri & parietes domus & monasterii religiosorum*“.²⁴ Obecně platí, že z klausury byl obvykle v první řadě vyloučen konventní kostel, otevřený při různých příležitostech pro „veřejnost“ (svátky, poutě, odpustkové dny, pohřby významných osob apod.). Přítomnost řeholnic na těchto obřadech se nejpozději od románských dob nesla ve znamení separace od zbylých věřících ve vlastních oddělených prostorách (galeriích, kůrech, oratořích za zdmi se zamřížovanými okny)²⁵ přístupných z klausury, ne nutně ze samotného kostela. Podobný styk přístupného a zapovězeného představovaly brány a hovorny (*parlatoria*) klášterů.²⁶ V bráně se hlásili všichni příchozí, byly jimi dopravovány věci do konventů, čekali v nich ti, kterým byl zakázán vstup dále. Hovorny – nikoliv nepodobné dnešním návštěvním místnostem ve věznicích se zvýšenou ostrahou – se skládaly ze dvou oddělených částí: vnější (mimoklausurní), určené pro hosty sester, a vnitřní (klausurní), kam přicházely

21 Celé „spisy“ k jednotlivým případům (atesty mediků, biskupské a jiné dekrety, žádosti mnišek aj.) jsou snad v každé pozůstalosti raně novověkých ženských konventů. Např. pro dominikánky viz zmínku v Jakob ZOUHAR, *Česká dominikánská provincie v raném novověku (1435–1790)*, Praha 2010, s. 203.

22 V ostatních případech byly nečetné dispensy od klausurních nařízení vydávány v závislosti na vážnosti situace. Příkladem budiž hradištský konvent celestinek, který ve 30. letech 18. století sháněl v Praze více než dva roky místo pro nový dům. Jeho převorka v metropoli vyjednávala o koupi a směnách pozemků, poté podepisovala smlouvy se staviteli a stavebníky a nato téměř pět let dohlížela na stavbu – SOKA HK, BA, sign. 376 IV o 3, kart. 40 aj.

23 S. EVANGELISTI, *Nuns*, s. 46an. Ke konstituci uzavřeného prostoru ženského konventu ve starších dobách např. June L. MECHAM, *A Northern Jerusalem: Transforming the Spatial Geography of the Convent of Wienhausen*, in: Andrew Spicer – Sarah Hamilton (edd.), *Defining the Holy. Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe*, Hants – Burlington 2005, s. 139–160, či Heike UFFMANN, *Innen und außen: Raum und Klausur in reformierten Nonnenklöstern des späten Mittelalters*, in: Gabriela Signori (Hg.), *Lesen, Schreiben, Sticken und Erinnern. Beiträge zur Kultur- und Sozialgeschichte mittelalterlicher Frauenklöster*, Bielefeld 2000, s. 185–212. Pro náš prostor je zatím nekomplexnější zprávou (opět předtridentskou) Klára MEZIHORÁKOVÁ, *Architektura středověkých klášterů dominikánek v Čechách a na Moravě*, Praha 2016.

24 Cit. z Fridericus MIBES, *Dreyfaches Ordens-Band Oder [...] Nachricht, Beweis und Unterricht Von der Wichtigkeit, Observantz und Schuldigkeit [...] deren drey Heyligen Ordens-Gelübden Item von der Geistlichen Vollkommenheit Closter-Clausur und Gelübds-Verneuerung [...]*, Cölln 1710, s. 287–288. Publikace pochází z cisterciácké dílny, což ovšem v tomto případě nehraje roli.

25 Pro středověk srov. např. Carola JÄGGI – Uwe LOBBEDEY, *Church and Cloister. The Architecture of Female Monasticism in the Middle Ages*, in: Jeffrey F. Hamburger – Susan Marti (edd.), *Crown and Veil. Female Monasticism from the Fifth to the Fifteenth Centuries*, New York 2008, s. 109an. Tu i o jiných stavebních záležitostech.

26 Srov. M. ROSA, *Řeholnice*, s. 195.

řeholnice k hovorům s návštěvami. Zde bylo jistě vědomí hranic na obou stranách nejsilnější. Mimo klausuru naopak zůstávaly prostory (či budovy) rezidencí představených. V případě starších řeholních domů II. řádů to byli zpravidla muži. Exemptní kláštery byly řízeny přímo svými abatyšemi či převorkami, které byly z titulu svých funkcí často správkyněmi nemalého pozemkového majetku a vrchnostmi.²⁷ Při plnění povinností byly nuceny obcovat s vnějším světem, jak prostřednictvím inspekci majetku, tak jednáním s interesanty přímo ve svých (reprezentativních) pokojích. Byly tak ztělesněnými svorníky mezi světem vně a uvnitř. Mimo klausuru pak stály takové součásti klášterních komplexů jako domy pro úřednictvo či zaměstnance (*familia*), nebo pokoje pro hosty kláštera.²⁸ Na samé hraně klausury pak bývala situována obydlí klášterních kaplanů, kteří se s jistou mírou volnosti pohybovali vně i uvnitř. Do obvodu klausury pak bývají obvykle řazeny kapitulní síně, dormitáře, cely řeholnic či refektáře. Obvod je od zbytku světa (nutně i uvnitř jednotlivých budov) hmatatelně oddělen systémem dveří, mříží či zdí.²⁹ Přesné stanovení jeho rozsahu nebývá někdy snadné – v různých dobách, nejen v souvislosti s přestavbami konventů býval proměnlivý. Pro naše prostředí se zdá být relativně dobře stanovitelný pro kláštery zrušené Josefem II., jejichž inventáře (alespoň v jednom exempláři) byly předávány státní účtárně.³⁰ Opis mezních prostor klášterů je tu obvykle doplněn douškou typu „*weltlichen [Hauß]*“ nebo „*[Gang] aus dem Convent*“.

Vedle těchto normativních a prostorových souvislostí lze výraz *clausura* přiřazovat k dalším fenoménům jako klausura ducha neboli „*geistliche Einsambkeit*“³¹ coby přímý důsledek fyzického uzavření v klášteře; doboví teologové ji ještě dále dělili např. na vnější (týká se tělesného odloučení od světa) a vnitřní (odloučení duše a srdce),³² kněží ji posilovali před sluchy sester každým dalším kázáním, v němž vykreslovali přednosti „*cesty [...] nebeského ženicha*“ před „*bloudící a zavádějící*“ cestou „*podvodného a falešného*

27 K obvěnění českých klášterů srov. Tomáš V. BÍLEK, *Statky a jmění koleji jesuitských, klášterů, kostelů, bratrstev a jiných ústavů v království Českém od císaře Josefa II. zrušených*, Praha 1893, s. 144an.

28 Barbara R. WOSHINSKI, *Imagining Women's Conventual Spaces in France, 1600–1800*, Farnham – Burlington 2010, s. 120an. Zdejší karmelitský Notre Dame des Champs u Paříže lze (při všech odkazech na sv. Terezii a Karmel) pokládat za dobrý příklad konkrétní realizace jakéhosi obecného vzorce podoby raně novověkého ženského konventu. Podobné příklady lze samozřejmě množit.

29 Toto oddělení akcentuje i taková literatura, jako jsou dobové „encyklopedie“ řádových společenství – srov. např. Philippus BONANNI, *Ordinum Religiosorum in Ecclesia Militanti Catalogus*, Editio tertia, Romae 1723, kde kupř. v hesle LXXII. *Ordo alius Virginum Annuntiationis, quae Caelestes appellantur* (nepag.) stojí: „*Voto sibi prohibent allocutiones cum exteris, cratibus ferreis apertis, quas tribus vicibus singulis annis remouent ut Genitores tantum, ac fratres, & sorores alloquantur.*“

30 Dnes soustředěny ve fondu Česká státní účtárna v Národním archivu Praha.

31 F. MIBES, *Dreyfaches Ordens-Band*, s. 352.

32 Srov. Sigismund NEUDECKER – Venerandus ZEIDLMAIR, *Die Geistliche Lehr-Schuel*, II., Augspurg 1751, s. 810. Významy slova a jejich vnitřní dichotomie lze množit i dále.

světa³³ apod.³⁴ Tyto spirituální konotace (zmíněny nejsou zdaleka všechny) však autor ponechává stranou.

Svatojiřský klášter, jeho tradice a klausura

Klášter benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě byl prvním řeholním domem založeným na českém území snad roku 976.³⁵ Stalo se tak při prvním chrámu v samotném srdci moci zásluhou panovnickovy sestry Mlady/Marie Přemyslovny. Zakladatelská legenda z něj činila jeden z nejhlavnějších pomníků české státnosti, podepřený hroby přemyslovských panovníků (také díky nim se klášter stal bohatou pozemkovou vrchností) a dalších členů rodu (včetně abatyší). Z tohoto fundamentu se nejpозději od 14. století rodila výjimečná role představených při korunovacích manželek českých králů. Tu oficiálně stvrdil roku 1715 Jan Florián Hammerschmid svým konstatováním, že jejím původcem je Karel IV., který svatojiřské abatyšě okněžnil a udělil jim právo (spolu)vkládání koruny na hlavy královen.³⁶ Za druhé představoval klášter sv. Jiří ztělesnění zdejší církve a zbožnosti: vznikl souběžně s pražským biskupstvím,³⁷ sem je po přenesení ostatků z Tetína pochována první česká mučednice sv. Ludmila, v okruhu kláštera vznikly první české překlady Bible,³⁸ abychom jmenovali opět jen to nejzásadnější. Vědomí této výlučnosti lapidárně vyjádřil

33 Cesta od biblického *Ego sum via*. Karel RAČIN, *Duchovní zasnoubení dwauch wzáctných a starožitných rodůw slečen* [...], Praha 1696, nepag.

34 Ke kázáním u příležitosti vstupu do kláštera ergo jiného/nového světa atd. viz např. Veronika ČAPSKÁ, *Misionářky mikrokosmu – řeholní ideál v kázáních při příležitosti vstupu žen do olomouckých klášterů*, in: Martin Elbel – Ondřej Jakubec (edd.), *Olomoucké baroko. Proměny ambic jednoho města*, 1 (úvodní svazek), Olomouc 2010, s. 197–203.

35 Přesné datum není známo, uvedený rok je nejčastěji přijímán. Pavel VLČEK a kol., *Umělecké památky Prahy, 4. Pražský hrad a Hradčany*, Praha 2000, s. 226, zde i přehled hlavní literatury a pramenů (s. 147 a 232). Pomineme-li záležitosti stavebního vývoje areálu, týká se dosavadní literatura téměř výlučně středověku. Ucelené dějiny instituce dodnes chybí, nekomplexnějším přehledem tak stále zůstává Joannes Florianus HAMMERSCHMIDT, *Historia in qua primaeva fundatio et institutio Regionum ac antiquissimorum monasteriorum S. Georgii in castro Pragensi, et S. Spiritus vulgo ad Misericordias Dei in antiqua Urbe Pragensi ordinis S. P. Benedicti Sancti-Monialium*, Pragae 1715.

36 Tamtéž, s. 95; *Řád požehnaní králové*, in: Martina JAMBOŘOVÁ – Boris LEHEČKA (edd.), *Řád korunování krále českého a královny*, Praha 2013, s. 19an. Karlovský původ obého (pravomoc „korunovace“ i okněžnění) zpochybnil Karel PACOVSKÝ, *Úloha svatojiřských abatyší při korunovacích českých královen*, *Folia Historica Bohemica* 32, 2017, č. 1–2, s. 151–178, zejm. s. 152–157. K tématu rovněž autorova výtečná absolventská práce Karel PACOVSKÝ, *Svatojiřské abatyšé a korunovace českých královen*, bakalářská práce FF UK, Praha 2016.

37 Jeho vznik samozřejmě předcházeli i založení prvního mužského kláštera v Čechách – benediktinského Břevnova (993). Z mnoha důvodů se jeho opat nikdy nestal (plnokrevným) představeným svatojiřských abatyší.

38 Přes zmínku o biblických překladech je adjektivum „český“ v této studii míněno zejména v jeho státních/zemských konotacích. Příklady kultivace zdejší zbožnosti působením kláštera lze dále množit,

těsně před zánikem ústavu jeden z jeho historiografů, když prastarý klášter označil za „neotřesitelný základ české duchovnosti“.³⁹

Toto výjimečné postavení se potvrzovalo v periodických panovnických deklaracích, kterými byl klášter brán „*sub specialem protectionem*“,⁴⁰ jejíž narušení s sebou nese „*Kayserlichen und Königlichen Ungnad und Zorn*“.⁴¹ Díky odvěké geografické blízkosti k centru moci (doslova pár kroků) bylo možné tyto do jisté míry stereotypní formule také konkrétně naplňovat. Zrcadlí se jistě v královské podpoře obnovy personálního stavu, které se klášteru po pohusitském úpadku dostávalo minimálně od 70. let 16. století, kdy začaly být postupně vzkříšovány pozůstatky starých katolických institucí. Na uspořádání vnitřních poměrů v komunitě v souladu s tridentskými dekrety mohl přijít čas až v době, kdy byl klášter již dostatečně konsolidován a kdy se implementace koncilních článků stala „oficiální politikou“ církevních struktur.⁴² To se váže až k pobělohorskému období, kdy ona „politika“ dostala konečně důsledného vykonavatele, třináctého arcibiskupa pražského Arnošta Vojtěcha z Harrachu (1598–1667).⁴³ U sv. Jiří začala systematická obnova a biskupský dohled nad klausurou společenství zřejmě až roku 1628,⁴⁴ kdy – jak poznamenává anonymní autor(ka) pamětní knihy konventu – „*klášter byl zavřen*“.⁴⁵ Nová

třeba na základě tušené existence zdejšího skriptoria, kde vznikla taková díla jako tzv. *Pasionál abatyše Kunhuty* atd.

- 39 RAYMUND von der heil. Elisabeth, *Der hohen Geistlichkeit in Böhmen Unbewegte Grundlage: das achthundertjährige Gotteshaus und das allererste uralte Klosterstift St. Georgen, Ordens des heil. Erzpatriarchen Benedikts ob dem kön. Schlosse der Pragerstädte in Böhmen*, I., Prag 1782.
- 40 Např. J. F. HAMMERSCHMIDT, *Historia*, s. 54 (*Regina Maria, Caesaris Maximiliani filia, Ludovici Regis Bohemiae Wladislai IV. filii conjux, accipit Monasterium S. Georgii sub suam protectionem. Anno Domini 1523*).
- 41 Tamtéž, s. 63 (*Ferdinandus II., Imperator & Rex bohemiae, A. 1628 confirmat Privilegia Monasterii S. Georgii*).
- 42 Podobná situace byla i na Moravě. S vizitacemi klášterů tu sice začal již Stanislav Pavlovský, za jehož episkopátu byly tridentské dekrety v olomoucké diecézi vyhlášeny, skutečná obnova řeholní disciplíny v ženských konventech však začala až za jeho nástupce Františka Ditrichštejna (po 1598). Srov. J. KAŠPÁRKOVÁ, *Ženské kláštery*, s. 40an. Státním zákonem v středoevropských habsburských zemích se však nikdy nestaly.
- 43 Alessandro CATALANO, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008.
- 44 Plnění směrnic klausurního dekretu zde kvůli jiným úkolům nemělo jistě přednost. Harrachův první návrh sedmnáctibodové reformy zdejší církve z roku 1624 žádné zmínky stran klausurní obnovy ženských klášterů neobsahuje. Tamtéž, s. 90–91.
- 45 Archiv hlavního města Prahy, Sběrka rukopisů (dále AHMP, SR), kn. 7875 (*Knih pamětní*), pag. 4 (vložená složka) – text je (a platí to i pro další jazykově české prameny) transkribován v souladu s obvyklými edičními pravidly. K paradoxům (ovšem příznačným) doby patří, že se benediktinky staly zároveň subjektem i objektem katolické reformy, když měly nejspíše od stejného roku prostřednictvím svého hejtmana mj. „*pilně*“ dohlížet na účast svých poddaných na velikonoční zpovědi: Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Sign. Autogr. 30/134–1 Han, Harrach abatyši Helfenburgové, 13. 5. 1628.

statuta dal Harrach konventu roku 1635.⁴⁶ Klausurní omezení, místy takřka doslovně citována z tridentského dekretu, prostupují všemi 23 články (*kapitolami*). Akcentují zejména pasivní složku klausury.⁴⁷ Její dodržování bylo sankcionováno a pravidelně kontrolováno při všech vizitacích kláštera formou dotazů mezi osazenstvem kláštera⁴⁸ (a abatyše byly, jak se zdá, obyčejně kárány za jeho nedostatečnost)⁴⁹ a jednotlivé články statut byly často následně upravovány a interpretovány v souladu s potřebami.⁵⁰ Platily až do zrušení kláštera roku 1782.

Obsah článků definuje klausuru rovněž prostorově a vyžaduje minimálně jeden stavební zásah v podobě budoucí zpodědnice „s malým vokýnkem ve zdi do kostela s hustou železnou mříží, tak aby skrz dírky zpodědník viděn býti nemohl, aniž co skrze ně prostrčeno býti mohlo.“⁵¹ V konventu u sv. Jiří – který samozřejmě procházel průběžným rozšiřováním do podoby, která s několika málo změnami platí dodnes⁵² – byl z klausury vyňat v první řadě chrám, který býval tradičně dějištěm řady veřejných festivit. Jich se účastnily také sestry, které jim ve starších dobách (16. století) přihlížely patrně z tzv. severního kůru neboli galerie tvořené chodbou konventní budovy přiléhající ke kostelu,⁵³

46 AHMP, SR, kn. 7875, *Knih pamětní*, pag. 6; Národní archiv ČR Praha (dále NA ČR Praha), Archiv pražského arcibiskupství (dále APA), sign. C-119-4, kart. 2102, *Statuta ordinationis*. Teprve od tohoto roku se arcibiskupská agenda ve vztahu ke sv. Jiří stává skutečně „ordinářskou“. Vzhledem k blízkosti arcibiskupů a kláštera je nutné mít na paměti, že zachovalé písemnosti nemusejí zdaleka odrážet vše z tohoto stavu. Mnohé věci v některých dobách mohly být vyřizovány např. ústně. To se může týkat i předpokládaných dispenzů od těchto zásad (např. povolení k vstupu).

47 Zvláště je pak fenomén klausury vymezen (shrnut) v čl. 11. Zásady aktivní klausury nejsou plně vyžadovány od kněžny abatyše (čl. 4), ačkoliv jí – v porovnání s dřívější dobou – bylo značně omezeno právo „osobně vesnice, poddané dvory, dědiny, vinice a jiné podzemské klášterní statky řídit, spravovati, k nim dohlížeti a je opatrovati“ ve prospěch hejtmána klášterních panství (čl. 22).

48 Jedna z obvyklých otázek: „Ob nicht überflüssiges gesindel im closter gehalten werde?“ NA ČR Praha, APA, sign. C-119-4, kart. 2012, N. 6, vizitace 1691.

49 Např. 1664: „Die clausur soll fleissiger hinhero gahalten werden, alß bißhero geschehen ist Statut C. 11. Die neue thür bey der kuchel, da mit die jungfrauen nicht auß dem convent zu dem weltlichen gesindell her auß können gehen, solle alßo bey der nacht verschlossen sein [...] so balt sie aber her auß gehen, solle die sacristianin dem convent zue trost die thuer aufsperrren.“ Tamtéž, vizitace 1664.

50 Např. od roku 1650 směla abatyše v klausuře „s světskými, neb i duchovními“ rozprávět jen večer, a to za spoluúčasti převorky nebo jiné starší sestry. Tamtéž, *Některé punkta pamětní z vizitace 1650*. Od roku 1676 patřil mezi trvalé návštěvníky klausury u sv. Jiří vedle duchovních a zdravotníků klášterní hejtmán, který sem doposud mohl přijít jen jednou týdně. NA ČR Praha, Archivy klášterů Josefem II. zrušených (dále AZK), inv. č. 2260, kart. 23 apod.

51 Čl. 3 – *O zpodědi a přijímání Velebné Svátosti*. Řeholní domy starých II. řádů musely být po Tridentinu často upravovány, konventy nových řádů katolické reformace byly z klausurního hlediska stavěny již „na klíč“.

52 P. VLČEK a kol., *Umělecké památky Prahy 4*, s. 226–232.

53 Není vyloučeno, že některý z okenních (resp. arkádových) otvorů sloužil jako slavnostní empora abatyší.

popřípadě z chodby pod ní, zvané dolní ambit či *Kreutzgang*.⁵⁴ V letech 1608 až 1612 byl nad západní stranou hlavní lodě baziliky postaven na úrovni patra nový kůr,⁵⁵ jímž se sestry ocitly v chrámu separovány od ostatních účastníků pobožností bez nutnosti sdílet malé prostory okolo galerijních oken.⁵⁶ Vzhledem k postavení svatojiřských abatyší byly z klauzury vyloučeny jejich prostory/pokoje. O jejich starším umístění není bližších zpráv – jak napovídají dochované plány z první poloviny 17. století, nacházely se v některé východnější části klášterního areálu. V roce 1680 vznikla při západní zdi dosavadního založení samostatná rezidence abatyší s vlastním uzavřeným nádvořím navazující na nynější barokní průčelí chrámu.⁵⁷ V této části byl rovněž byt hejtmana a vrchnostenská kancelář. Další světský okrsek byl soustředěn na opačné straně areálu, okolo hlavního vjezdu do klášterního komplexu při dnešním náměstíčku vedoucím od Jiřské ulice do Zlaté uličky. Zde u vnitřní strany zdi na obvodu klášterního pozemku,⁵⁸ v místech bývalé zahrady,⁵⁹ rostl patrně od počátku 17. století další díl dnešního klášterního komplexu. V jeho jihovýchodním cípu vznikla tzv. světská budova („*weltliche gebau*“) s nezbytným zázemím (kuchyně či obydlí služebnictva),⁶⁰ vlastním přístupem na klášterní hřbitov a napojením na uvedený hlavní vchod do areálu. Ten tvořil zároveň osový předěl mezi klausurní a neklausurní částí tohoto dílu klášterního komplexu. Napravo od něj se nacházela fortna a tlustou zdí rozdělené parlatorium („*erste und zweyte sprachzimmer*“) pro návštěvy řeholnic.⁶¹ Vjezd ústí na nádvoří, kde se stýkali laici z vnějšku i zevnitř s řádivým elementem (přinejmenším v podobě fortnýrky). Zbylé vnitřní části kláštera vklíněné mezi uvedenou rezidenci abatyší, chrám sv. Jiří, světské křídlo, domy vedoucí ke Zlaté uličce a Jelení příkop pod klášterem byly klausurně uzavřeny. Náleží sem výše zmiňovaná křížová chodba okolo nádvoří při severní zdi chrámu, cely sester a refektář v patře nad ní, kapitulní síň v podobě kaple sv. Anny a další zázemí nutné pro fungování komunity. Díky tomuto stavebnímu řešení nevede žádné okno z klauzury ven, do veřejného

54 Repro Wolmuthova plánu kláštera z roku 1569 v kolektivní (leč bez bližší autorské filiace) monografii *Příběh Pražského hradu*, Praha 2004, s. 274.

55 P. VLČEK a kol., *Umělecké památky Prahy 4*, s. 138.

56 Tato stavba nemusí přímo souviset (jen) s novými klausurními požadavky (byť časově následuje jejich zveřejnění pražským synodem), ale i se zvyšujícím se počtem sester (1574 – čtyři sestry, na počátku 17. století již okolo patnácti, v 1. čtvrtině 17. století oblačeno dalších 14 panen). AHMP, SR, kn. 7875, *Kniha pamětní*, pag. 1, 3 a 5.

57 AHMP, SR, kn. 7889, XI. *Popis kláštera po jeho zrušení a před rokem 1878*, pag. 1. Zbořeno před roku 1878, kdy byla budova (hmotově jen částečně) nahrazena nynějším tzv. Novým proboštvím. Současný vchod ve zdi byl prolomen po roku 1878, úprava s nikou s P. Marií Vítěznou pochází až z 60. let 20. století P. VLČEK a kol., *Umělecké památky Prahy 4*, s. 230–232.

58 NA ČR Praha, České oddělení dvorské komory IV, inv. č. P 186, kart. 187.

59 Viz pozn. 52.

60 NA ČR Praha, Česká státní účtárna (dále ČSÚ), kn. 452, fol. 43r.

61 Tamtéž, fol. 27r–28r.

prostoru. Také v místě styku se světským elementem na třetím nádvoří jsou centra konventního života bez oken, do nichž by bylo možno v nestrážené chvíli nahlédnout (kapitulní kaple převýšená přes obě podlaží s okenními otvory ústíci do horní chodby).⁶² V popsané podobě areál s chrámem rozložený okolo tří nádvoří existoval do 70. let 19. století, kdy došlo k demolici západního dílu (paláce abatyši); zbylá část ve své hmotě přes četné destrukční zásahy 19. a 20. století přetrvává dodnes.

Normativně a stavebně tedy konvent v 17. a 18. století klausurním požadavkům plně vyhovoval. Přesto zde byla díky výjimečnosti kláštera praxe jiná.

Klausura vs. vazby kláštera na panovníky/-nice a vládnoucí rod

Historické postavení a s ním spojená tradice byly silnou devizou benedikteinek od sv. Jiří. Disponenty tohoto kapitálu – rovněž sociálního, byť třeba nebyl (a v případě ženského kláštera ani nemohl být) úměrný politickému a hospodářskému postavení kláštera v zemi – byli v první řadě příslušníci, resp. příslušnice vládnoucího rodu. Svatojiřské abatyše udržovaly (i) v období raného novověku stálé styky zejména s manželkami panovníků (bez ohledu na to, byly-li u sv. Jiří korunovány, tento akt mohl přeci kdykoliv přijít), které měly převážně podobu opětované kurtoazní korespondence. Psaní byla prvním navázáním kontaktu (a často jediným způsobem jeho udržování), obvykle zdravicí a pozváním k návštěvě kláštera počínaje a přáními k svátkům, sňatkům, nástupu na trůn či novému roku konče. Adresátkami byly všechny „aktuální císařovny“, tedy vedle vládnoucí i vdovy – např. v dekádě po roce 1711 abatyše udržovaly styk vedle Karlovy manželky Alžběty Kristýny (†1750) také s vdovou po Leopoldu I. Eleonorou Magdalenou (†1720) a Amálií Vilemínou (†1742), exmanželkou Josefa I.⁶³ Dvůr se krom obligátních poděkování odvděčoval přinejmenším blahopřáními k volbě abatyši či kondolencemi k jejich úmrtí. Někdy byl základní rámec překračován a abatyše byly žádány i o jisté protekční úsluhy, jako když se roku 1658 přimlouvala ovdovělá císařovna Eleonora II. za vstup jisté slečny do řádu.⁶⁴ Žádost byla zřejmě podmíněna někdejší fyzickým kontaktem s klášteřem, k němuž došlo za její pražské korunovace roku 1656.⁶⁵

62 Dřív tomu tak nebylo. Původní gotická okna a vchody v jižní stěně byly zazděny v 17. století při stavbě nynější podoby východního křídla. Ivan BORKOVSKÝ, *Svatojiřská bazilika a klášter na Pražském hradě*, Praha 1975, s. 80.

63 Viz kart. 23, 24 či 25 z pozůstalosti kláštera (NA ČR Praha, AZK).

64 NA ČR Praha, AZK, inv. č. 2601, kart. 24, *Recomendation Ihro May. A[nn]o 1656* [sic].

65 Za svého života doprovázela i coby vdova několikrát ke sv. Jiří císaře Leopolda a jeho choť – např. AHMP, SR, kn. 7875, *Kniha pamětní*, pag. 33.

Právě návštěvy u sv. Jiří byly jednou z hlavních manifestací habsburského „patronátu“ nad nejstarším českým klášteřem. V předtridentských dobách, kdy panovníci sídlili či dlouhodoběji dleli přímo v Praze, byly styky užší, jak dokládá pravidelná účast manželky císaře Matyáše Anny Tyrolské (†1618) na obláčkách, velacích a skládání věčných slibů.⁶⁶ Potridentské návštěvy nebyvaly bezprostředními reakcemi na výše uváděná pozvání,⁶⁷ nýbrž programovými body příležitostných návštěv Prahy a Čech, popřípadě korunovačních cest, a byly realizované ve dnech zásadních událostí jako procesí vedoucí přes sv. Jiří, svátků spjatých s konventem (typicky Přenesení ostatků sv. Ludmily 10. listopadu) či významných vnitrokonventních slavností. Tak byl v lednu 1648 přítomen Ferdinand III. obláčce čtyř sester za účasti mnoha dam, které se nevešly do kostela a obsadily téměř celý konvent, kde i poté jedly.⁶⁸ Když roku 1673 pobýval v Praze Leopold I., byl v sobotu 9. září povolán do kláštera, kde toho dne došlo při opravě kapitulní kaple sv. Anny k nálezu (domnělého) hrobu „milé matičky a fundátorkyně“ M(i)lady, kam „veden jsa, jej vroucně uctil“.⁶⁹ V dobách pražského morového azylu v letech 1679 až 1680 byli Leopold a jeho paní přivítáni u sv. Jiří nejprve v září 1679, kdy se šli poklonit k hrobu sv. Ludmily a při té příležitosti byli abatyši vyzváni „k nejmilostivější návštěvě ubohého kláštera“.⁷⁰ Následujícího roku sem zavítal dvůr v posíleném obsazení: vedle císařského páru i vdova po Ferdinandu III. Eleonora a její nevlastní vnučka Marie Antonie (†1692).⁷¹ Byli uvítáni v *hambitu* klečícími mniškami, které jim políbily ruku, a poté se odebrali na kůr, kde si za oltářem vyslechli mši s doprovodem císařské hudby. Nato proběhl slavnostní oběd v refektáři. Před stoly jeptišek stála tabule, u níž čestné místo zaujaly panující císařovna, její předchůdkyně a kněžna abatyše. U stolu pro mladší sestry seděla manželka nejvyššího hofmistra se svou suitou. Po obědě byl Leopold „po klášteře i kostele celým proveden“. A konečně roku 1723 – aby padl ještě jeden příklad z mnoha – zavítali do kláštera několikrát v rámci svého téměř čtvrtletního předkorunovačního pobytu v Čechách císař Karel VI. a jeho manželka Alžběta Kristýna.⁷² Na svátek patronky

66 Tamtéž, vložené pag. 4–5.

67 Jejich „strojovost“ dokládá např. tento detail: koncept pozvánky pro císařovnu Alžbětu Kristýnu z dob abatyše Schindlin (1720–1722) je prostou opravou konceptu pozvání její předchůdkyně pro Josefa I. (Prahu navštívil např. roku 1702, do kláštera však nezašel). Abatyšina kancelář pouze změnila pohlaví a postavení adresáta (*Kayßerin* místo *König*) a obohatila titulaturu o španělské dědictví. NA ČR Praha, AZK, inv. č. 1525, kart. 20, nefol.

68 Katrin KELLER – Alessandro CATALANO (Hgg.), *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667)*, Band III., Wien – Köln – Weimar 2010, s. 97.

69 AHMP, SR, kn. 7875, *Knih pamětní*, pag. 27.

70 „undt dan auch das arme kloster selbst nachdero allernädigsten wil gefollen zu visitiren“, NA ČR Praha, AZK, inv. č. 1524, kart. 20, nefol.

71 AHMP, SR, kn. 7875, *Knih pamětní*, pag. 33an. Odtud další citace níže.

72 AHMP, SR, kn. 7953, pag. 1–4.

kapitulní kaple, sv. Anny, dorazili v doprovodu diplomatů a císařovna dvora po krytém spojovacím můstku z vedlejšího paláce do konventu. Na třetím nádvoří přivítala hosty abatyše a uvedla je do patra, kde jim na chodbě v zástupu políbily ruku všechny mnišky. Dvůr nato zaujal místa u oken vedoucích z chodeb patra do anenské kaple. Okna se otevřením okenic a mříží⁷³ změnila v improvizované tribuny: hlavní průhled v čele horního ambitu se stal panovnickou emporou se zlatým zdobením („mit einen goldstuckh“), vedle přihlížela pobožnosti nejvyšší hofmistryně, poslední okno bylo určeno pro kněžnu abatyši. „Hoffdamesen“ klečely za panovnickým párem v chodbě vedoucí ke kůru jeptišek, hudební doprovod tvořila císařská kapela skrytá v dormitáři za ohybem chodby. Po skončení abatyše doprovodila Karla, Alžbětu a její rodiče do chóru, kde jim ukázala jednu z nejvzácnějších relikvií kláštera, hlavu sv. Ludmily, kterou políbili.⁷⁴

V případě „nejstarožitnějšího, nejprvnějšího a nejpřednějšího v Čechách panenského knížetceho kláštera svatého Jiří“⁷⁵ zasahovaly vazby na trůn také do oblasti aktivní klausury, již *de facto* rušily. Jednalo se o realizaci již zmiňovaného práva zdejších abatyší na (spolu) korunovací manželky českého krále. Síla této tradice (do harrachovské implementace tridentských dekretů se uskutečnilo dvanáct korunovací)⁷⁶ zřejmě umožnila přenos korunovačního ceremonálu do časů, kdy by měl být v dosavadní podobě vyloučen. Abatyše se při něm pohybuje mezi světskými osobami (byť v sakrálním prostoru katedrály sv. Víta), nejspozději od korunovace Anny Tyrolské roku 1616 za doprovodu dvou dalších členek konventu.⁷⁷ Po celou dobu jsou řeholnice sledovány zraky přítomných (nejen „domácích“ počínaje příslušníky panovnického domu a *lidem obecným* konče, ale i zahraničních, které představuje např. papežský nuncius nebo španělský či benátský

73 Tudy vedla klausurní hranice uvnitř klášterního areálu.

74 AHMP, kn. 7953, pag. 4. Úctu k ostatkům zemské patronky v tomto případě podtrhuje skutečnost, že rodiče budoucí královny byli protestanti. Naděje na narození mužského potomka v tomto případě zjevně zvítězila.

75 Adam Ignatius MLADOTA Z SOLOPISK, *Humilitas exaltata et virtus coronata. Poníženost wyzdwižená a Ctnost korunowaná* [...], s. l. et s. d. (1691), s. 6.

76 K. PACOVSKÝ, *Úloha*, s. 175–176. Do tohoto počtu není zahrnuta „nekatolická“ korunovace Fridricha Falckého, u mnohých není ovšem účast abatyší přímo doložena.

77 Základní představu pro sledované období poskytují oficiální korunovační tisky Giřík ZÁWĚTA Z ZÁWĚTIC, *Korunovánj Gejimoto Cýsařowé Uherské a České Králowny Anny, za Králownu Českau* [...], Praha s. d. (1616); *Beschreibung, wie es bey der Allerdurchloutigst- und Großmachtigen Fürstin und Frauen Frauen Elisabethae Christinae* [...] am 8. Septembris 1723 in der Königlichen Haupt- und Rezidentz Statt Prag Königlichen Böhmischen Crönung gehalten worden, Prag s. d., a archivní materiál, zejm. *Popis Caeremonií, kteréž se při korunování Královny České zachovávají*, s. d. (1627) v AHMP, SR, kn. 8304, a *Böhmische crönung relation A[nn]o 1656* v NA ČR Praha, Stará manipulace (dále SM), sign. K 1/37, kart. 1054. Korunovace roku 1723 byla poslední, které se svatojiřská abatyše zúčastnila – Marie Terezie byla roku 1743 korunována jako „král“, další pražské korunovace (Marie Ludovika, manželka Leopolda II., 1790) se již klášter nedočkal. Komplexní vzhled poskytuje zmiňovaná Pacovského práce.

bothschaffter). Je velmi pravděpodobné, že se jednalo o největší shromáždění, v kterém se sestry kdy ocitly.⁷⁸ Poprvé⁷⁹ přicházejí do styku s účastníky slavnosti v kapli sv. Václava, kde představená vítala panovnickou ženu a přála jí úspěšný průběh aktu. Z kaple kráčela se sestrami v bezprostředním sledu za manželkou vládce k hlavnímu oltáři. Od té chvíle je abatyše exponována v samém centru scény.⁸⁰ Její úloha nebyla omezena pouze na vlastní akt (asistence při) vložení koruny na hlavu panovnice, jak to bez bližšího upřesnění uvádí korunovační řád.⁸¹ V průběhu zhruba dvouhodinového ceremoniálu jedná vícekrát: ze svého místa doprovází budoucí královnu k arcibiskupovi před oltář a zpět, otírá z královniny paže svatý olej, vzápětí ji s manželkou nejvyššího hofmistra odvádí za oltář, kde přihlíží jejímu oblečení, při vlastním aktu pak z oltáře bere korunu a s arcibiskupem a nejvyšším purkrabím ji vkládá na hlavu panovnickovy ženy, podává jablko a žezlo sudímu a písaři, kteří je předají královně.⁸² Po aktu se abatyše a její doprovod vřazují po boku duchovenstva do královského průvodu a doprovázejí panovnický pár až k východu z katedrály. Prostor chrámu však na rozdíl od většiny *parady* neopouští.

Uvedené opuštění klauzury – jistě pro své „nadklášterní“ a „nadcírkevní“ konotace – nebylo ze strany ordinářů (písemně) dispensováno. V duchu Tridentina však byly laděny některé průvodní detaily. Problematická byla v tomto ohledu přeprava abatyše na místo královské korunovace, která dříve byla vzhledem k blízkosti konventu s metropolitním chrámem realizována zřejmě pěšky. Dav dvořanů („*aulicorum multitudinem*“), kterým musela představená projít při korunovaci Eleonory I. roku 1624, označil Harrach ještě za 32 let za „*non sine aliquo NB. despectu virginis abbatissae accidisse*“.⁸³ Před následnou korunovací došlo u sv. Jiří k specifickému stavebnímu zásahu, jemuž nebyla dosud věnována patřičná pozornost: mezi kaplí sv. Ludmily a sálem v patře protějšího

78 Některé i vícekrát. Jednalo se zjevně o sestry, které se těšily v konventu vážnosti, některé se později staly i převorkami či abatyšemi. Srov. K. PACOVSKÝ, *Úloha*, s. 159–160.

79 Takto byl průběh slavnosti ustálen v 17. a 18. století. Srov. tamtéž, s. 163an.

80 Stejně je to s jejím doprovodem, který však činil – jak dokládá relace z roku 1723 – nehybnou stafáž: „*allezeit an ihrem Ort hinter dem [Fürstlichen Frauen Abbtissin] Banckl auff ebener Erden knyen blieben*“: *Beschreibung, wie es bey der Allerdurchlautigst- und Großmachtigen Fürstin und Frauen*, Prag s. d., nepag.

81 *Řád požehnání králové*, s. 21. Abatyše se korunovace účastní „*pro své duostojenství*“.

82 Konajících osob tu bylo celkem devět: vedle kněžny abatyše a samotné titulní postavy to byli královnini dva duchovní asistenti, konsekrátor a (spolu)koronátor v osobě arcibiskupa pražského, manželka nejvyššího hofmistra coby světská asistentka budoucí královny a konečně nejvyšší purkrabí, zemský sudí a písař, kteří (spolu)podávají královně korunovační klenoty. K rozmištění těchto osob, resp. jejich *sessi*, kteří jsou na scéně po celou dobu korunovace, viz např. nákres *Die stöllen bey der Böheimb. crönung Ihrer May. der kayßerin Eleonorae ao 1656* v Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Oberhofmeisteramt, Ältere Zeremonialakten, kart. 5.

83 Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Familienarchiv Harrach, Fam. in spec. 172.6 (*Ad puncta ratione Virginis Abbatissae nuper proposita respondetis*).

Rožmberského paláce, který přešel do císařského majetku roku 1600 (jeho přestavbou vznikla dnešní budova bývalého Ústavu šlechticů),⁸⁴ vznikl nad Jiřskou ulicí zvláštní chodbový spojovací můstek.⁸⁵ Z konventu sv. Jiří tak byla vybudována krytá cesta vedoucí přes chrám, komplex královských paláců a odtud podobným (dodnes existujícím a okolo roku 1490 zbudovaným) průchodem ze starého královského paláce do královské oratoře katedrály. Tato drobná stavbička se tak zdá být osobitým pokusem učinit ze svatojiřské klausury společnou záležitostí trůnu (panovníka a jeho ženy – patronů řeholního domu) a konventu, respektive jeho představené. Touto cestou, skryta před zraky náhodných chodců, se přinejmenším dvakrát ubírala svatojiřská abatyše na obřad korunovace manželky českého krále; krátké spojení mezi královským palácem a kaplí sv. Ludmily používali při svých návštěvách konventu (se zastávkou u hrobu svěťice) příslušníci panovnického dvora. Vztah trůnu k striktním předpisům tridentskému *Dekretu o řeholnících a mniškách* nemohl být vyjádřen lépe.⁸⁶

Roku 1656 už abatyše s doprovodem kráčela do katedrály novou cestou. Byla-li hlavním důvodem snaha, aby sestry nebyly spatřeny v profánním prostoru, pak byla poněkud lichá – jak dokazují (i pro jiné ženské konventy běžné) výpravy řeholnic za lázeňskou kúrou⁸⁷ či za vizitacemi panství.⁸⁸ Při nich byly sestry exponovány takřka programově. Nevztahovalo se ostatně jen na osobu samotné abatyše, ale i konvent jako celek, jak dokládá roku 1699 čtyřtýdenní karlovarský pobyt několika sester pod vedením převorky s poctami nejen v samotných lázních,⁸⁹ ale i v sousedním Chebu. Také tu byly

84 *Příběh Pražského hradu*, s. 272 a 390an.

85 Průchod je zachycen např. na Huberově plánu Prahy z roku 1769 (*WAHRE LAAGE Der Königlichen Haupt und Residentz Statt PRAG des Königreich Böhmeib ...*), uloženém v Österreichische Nationalbibliothek Wien (Kartensammlung, FKB P 67) a dostupném na URL: <<http://towns.hiu.cas.cz/huber/z-huber.html>>, [cit. 24. 10. 2017]. Odstraněn byl až v 2. polovině 19. století – foto z té doby přináší *Příběh Pražského hradu*, s. 432. Patrně hlavním důvodem zřízení tohoto průchodu byla cesta z paláce do kláštera umožňující pohodlnou návštěvu ostatků zemské patronky.

86 Řehoř XIII. ve své revokaci tridentských závěrů z roku 1575 stran dosavadních (eventuálních) povolení ke vstupu do konventů mnišek hovoří jasně: „*Cassamusque & annullamus literas desuper confectas & processus habitos per easdem*“, přičemž se obrací výslovně (i) „*ad Imperatoris, Regum, Reginarum, aliorumue [sic] Principum*“. *Magnum bullarium*, II, s. 393.

87 Kde krom prosté přítomnosti mezi světskými muselo někdy dojít i k bezprostřednímu kontaktu s lázeňským mužským (!) personálem, jako když byla roku 1699 jedna sestra ve Varech dotýkána „*feldčarem, co [jí] nohu hojil*“. NA ČR Praha, AZK, kn. 22, fol. 208v.

88 Zde ovšem nemusela být účast představených a sester (prokurátorky aj.) povinná. Od toho měly řády své hejtmany a hospodářské úřednictvo.

89 Také tyto dispensované výjezdy se potýkaly s řadou potíží, mezi něž patřilo v první řadě konstituování nějaké formy „kláštera“, resp. „klausury“ přímo na místě. Jeho možnou podobu uvádí např. licence z roku 1706, kdy se má jednat o „*oratorium*“ umístěné „*in aliquo honesto et ad id decenter ornato, nec non etiam contra injurias aeris sufficienter munito ac pro tempore ab omni profano usu sequestrato loco, nullatenas autem in horreo aut tentorio, ne fors praesentes acatholici exinde sumant scandalum*“. NA ČR Praha, AZK, inv. č. 2601, kart. 24, *Licentia zu Töplitz Hl. meß leßen zu lassen*, 1706.

mnišky přivítány veřejně trubači, zdejší městská rada je obdarovala šesti konvicemi vína a po dobu kúry dodávala do Varů i jiná *victualia*.⁹⁰ Není vyloučeno, že svoji roli ve zřízení můstku sehrály také důvody logisticko-bezpečnostní, když se na prostoru u sv. Jiří před korunovacemi královen od ranních hodin tradičně shromažďovala za účelem pozdější střelby, vzdání holdu apod. „*kompanie rejtarů a lid verbovaný*“.⁹¹

Klausurní pravidla se (kardinálu Harrachovi?) povedlo beze zbytku aplikovat také na účast mnišek na hostině, jíž se slavnost korunovací královen uzavírala.⁹² Ještě roku 1616 pozvala královna a císařovna Anna abatyši se „*dvoumi pannami duchovními k tabuli*“,⁹³ program korunovace Eleonory I. roku 1627 (u něhož shodou okolností asistovala stejná představená) už ve výčtu strážníků s abatyší nepočítá⁹⁴ a ona hned po bohoslužbě odjíždí kočárem zpět do kláštera.⁹⁵ Stejný postup postuloval Harrach i roku 1656 (Eleonora II.)⁹⁶ a nejinak tomu bylo i roku 1723, při poslední korunovací (Alžběta Kristýna), u níž svatojiřská abatyše asistovala.

Klausura a korunovace svatojiřských abatyší

Domnělé Karlovo privilegium umožňující abatyším účast na korunovací královen bylo svázáno s jejich okněžněním, k němuž mělo údajně dojít roku 1356.⁹⁷ Přijetí knížecího titulu v kostele sv. Jiří mělo jistě i proto slavnostní povahu a znamenalo veřejné dovršení

90 NA ČR Praha, AZK, kn. 22, fol. 208r.

91 Tak např. *Popis ceremonii* z roku 1627 (AHMP, SR, kn. 8304, nepag.). Později toto místo patřilo jednotce Starého Města pražského, která se tu obvykle srocovala od šesté hodiny ranní. Obřad samotný začínal obvykle po 9. hod. – tak např. *Böhmische crönung relation* z roku 1656 v NA ČR Praha, SM, sign. K 1/37, kart. 1054.

92 Tato trachtace má zřejmě stejně dlouhou tradici jako (Karlem vymezovaný) korunovační ceremoniál ve své evropsky unikátní podobě. Srov. např. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, XIII, Brünn 1897, č. 19 (*Beschreibung der Krönungsfeier der böhm. Königin Sofia, an welcher unter anderen auch König Sigmund und Markgraf Jodok teilnehmen*, Dt. Prag, 15. März 1400), s. 28. Účast abatyší ve starších dobách ovšem není doložena. Duchovní element tu zpravidla zastupoval jen pražský arcibiskup, popř. zástupce konzistoře.

93 AHMP, SR, kn. 7875, *Knih pamětní*, (vložená) pag. 4. Oficiální Závěťova korunovační zpráva o této záležitosti ovšem mlčí.

94 AHMP, SR, kn. 8304, nepag.

95 Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Familienarchiv Harrach, Fam. in spec. 172.6 (*Ad puncta ratione Virginis Abbatissae nuper proposita respondetis*).

96 Tamtéž.

97 Takto Hammerschmidovy závěry rozvíjí anonymní autor/ka obsáhlého dvojdílného rukopisu o dějinách kláštera (18. století, nedat.): „*Sie mögen adelich oder unadelich von geburth seyn, ob ihrer hohen würde auff das dieselbe der königen in Böhmen ihre ehfrauen als königinen in Böhmen in öffentlicher crönungs festin mit dem Prager ertzbischoffen, jedoch die abbtissin mit kleinere cron, dan die krönenende königin auff habend crönen möge und solle, den titul einer firstin beygeleget.*“ Národní knihovna ČR Praha, rkp. sign. XVI.B.2/1, kap. 20, § 15, fol. 219r.

aktu instalace do čela kláštera.⁹⁸ Jak v nesčetných právních rozkladech klášter zdůrazňoval, nebyla jeho představená tzv. *privat abbtissin*, aby jí příslušela pouhá benedikce ordináře. S odkazem na podtrhovanou „milost“ („*darzu der königin in Böhemb die königl. cron sambt euer hochfürstl. gnaden auffzusetzen begnadet ist*“)⁹⁹ měla rovněž tradiční nárok na svou vlastní korunovaci, která ji teprve činila „plnokrevnou“ kněžnou („*die [...] selbsten ein guldene mit stain versetzte cron traget*“).¹⁰⁰ Ceremoniál měl veřejný charakter a jistě nikoliv náhodou přejímá řadu – přinejmenším vnějších – znaků korunovací českých královen. Oba chrámy jsou ozdobeny pomocí rozsáhlých instalací textilií, královnu i abatyši doprovázely k oltářům mladíci (*edel-jung*) s loučemi, korunátorem byl pražský arcibiskup, před oltáři stály trůny korunovaných dam, hudební doprovod obstarávaly kotle a trumpety. Struktura pozvaných byla rovněž obdobná, jen v případě knížecí korunovace odpovídá domácím poměrům. Chybí zde říšský a mezinárodní prvek. Duchovenstvo reprezentovali obyčejně preláti (zpravidla převorové některého benediktinského kláštera, výjimečně břevnovsko-broumovský opat, z jinořadových téměř vždy opat ze Strahova), kanovníci pražské kapituly a metropolitní světící biskupové, ze šlechticů (*ergo světských*) se v první řadě jednalo o nejvyšší zemské úředníky a jejich manželky („*welche dazumahl in Prag gewesen*“),¹⁰¹ vedle nich pak o spíše náhodnou (nebo proměnlivou) skupinu osob různého postavení a pohlaví (1722 – hejtmani pražských měst, 1732 – „*private damen*“),¹⁰² jakož i rodinné příslušníky budoucí kněžny.¹⁰³ Prostorovo-personální akcenty jsou v lodích při obou korunovacích kladeny jinak: při královském obřadu byly obě řady lavic v lodi sv. Víta vyhrazeny „kolegiím“ hlavních aktérů korunovace, arcibiskupa a královny. Na

98 Tomu – viděno klausurní optikou – předcházela interní část: volba v kapitulní kapli za účasti mnišek a dohledu ordináře či jeho zástupce, který následně novou abatyši uváděl v kruhu sester slavnostně v chóru do funkce. Základní pramen pro poznání průběhu aktu/tů zde představuje vedle *Knihy pamětní* a četných akt zejména pamětní kniha pohřbů, voleb a korunovací svatojiřských abatyší (s druhotným názvem *St. Georg Benediktinerinnenkloster Actenstücke*) v NA ČR Praha, Řád benediktinů Emauzy (dále ŘBE), kn. 23.

99 NA ČR Praha, APA, sign. C-119-4, kart. 2102, N. 5. Podobně musela tento nárok abatyše někdy obhajovat před světskými úřady – např. Karel VI. roku 1722 o jejím veřejném uvedení do funkce nechává psát jako o „*so genannten crönnung*“, při níž kněžně klade arcibiskup na hlavu „*so genannte cron*“. Tamtéž, sign. C-136-13, kart. 2198, *Copia Kay. Königl. an dero kay. statthaltery zu Prag ergangenen allerhöchsten rescripti de praes. 7ten Novemb. A[nn]o 1722.*

100 K. KELLER – A. CATALANO (Hgg.), *Diarien*, VII., 10. 9. 1662, s. 248.

101 NA ČR Praha, ŘBE, kn. 23, oddíl *Fernere anmerckung, sowohl wegen ber begräbnuß, alß auch hierauff gefolger wahl und crönnung der neuen fürstl. jungfrauen jungfrauen abbtissin bey S. Georgy ob dem Prager schloß, 1722.*

102 Tamtéž, oddíl *Fernere anmerckung, sowohl wegen absterben und begräbnuß der fürtin Isidora Constantiae in A[nn]o 1731, dem hierauff gefolger wahl und crönnung der neu-erwöhlten fürstin Aloysiae Theresiae von Widtmann.*

103 Před korunovací bylo řešeno jejich právní postavení vůči kněžně a konventu, zejména s ohledem na dluhy a dědictví.

evangelijní straně sedávali duchovní, na epištolní straně *fraucimor* (manželky českých místodržících a dvorní dámy), jehož mužským protějškům a dalším hostím byly vyhrazeny galerie.¹⁰⁴ U sv. Jiří slavnost dostávala jiný charakter, neodvislý od hlavních aktérů – místa pro manželky českých místodržících a další dámy byla nyní nalevo, zatímco opačná strana patřila nejvyššímu zemskému úřednictvu (tj. převážně partnerům shromážděných žen).¹⁰⁵

Ač byl obřad vykonáván (zpravidla) hlavou zdejší církve a jeho objektem byla představitelka nejstarší (resp. stejně jako biskupství staré) církevní instituce v zemi, hlavním adresátem tu zjevně byla světská moc v nejširším slova smyslu. Po konečné benedikci přišla řada na *gratulation* pánů místodržících. Kněžna abatyš byla přijata do zemské obce, byť v ní kvůli klausurním omezením žádnou aktivní roli hrát nemohla. Nejvyšší zemští představitelé tak ovšem vyjadřovali souhlas s její předpokládanou rolí v rámci korunovace královen a jejím prostřednictvím přeneseně akceptovali tu (ve chvíli abatyšské korunovace plně hypotetickou) ženu, která jednou usedne po boku svého manžela na panovnický (dvoj)trůn. Panstvo si již předtím ověřilo, že představenou kvituje (miluje a je jí poslušen) i konvent: profesky, které se po většinu obřadu zdržovaly na kůru, sestoupily před koncem v řadě za doprovodu arcibiskupského *Te Deum* dolů, postupně políbily abatysi na obě tváře a následně se vytrácely úzkým schodištěm u oltáře zpět do klauzury. „*Neotřesitelný základ české duchovnosti*“ demonstroval vnitřní svornost a soudržnost.

Programové body dne byly diferencovány dle gendrového klíče. Dámám patřila následující společenská část v podobě hostiny. Svým záběrem a ustrojením se ze všeho nejvíce jeví jako odvozenina hodování, které se konalo po korunovaci královen a již se abatyš vzhledem k svému stavu nemohla v potridentském období účastnit. O „tvaru“ královských hostin byl svatojiřský konvent informován přinejmenším prostřednictvím korunovačních tisků, které byly v klášterním archivu schraňovány.¹⁰⁶ Jednalo se o vysoce prestižní záležitost, která dávala účastníkům – ceremoniálně vlastně nepřipustnou – možnost stolovat v blízkosti/přítomnosti svého vládce.¹⁰⁷ Korunovační hostiny se ve sledovaném období odehrávaly ve starém královském paláci se středem (obyčejně) ve

104 Jak o tom zpravují korunovační tisky. Ženy tu tak dle tradičního nazírání zaujaly místo na tzv. *Männerseite* chrámu a v tomto ohledu ovládly prostor určený pro pasivní účastníky ceremoniálu ony.

105 Ženy tentokrátě sedí na tzv. *Frausenseite*. Stejně jako na královské korunovaci byli i zde přítomni další diváci, které prameny označují jako četný lid („*zulauff des hauffigen volcks*“) – NA ČR Praha, ŘBE, kn. 23, oddíl *Fernere anmerckung, sowohl wegen ber begräbnuß, alß auch hierauff gefolgtter wahl und crönung der neuen fürstl. jungfrauen jungfrauen abbtissin bey S. Georgy ob dem Prager schloß*, 1722.

106 V různých dobách pak sloužily k dokazování tradice účasti abatyš, která bývala občas zpochybnována. NA ČR Praha, AZK, inv. č. 1864, kart. 21.

107 Srov. Štěpán VÁCHA – Irena VESELÁ – Vít VLNAS – Petra VOKÁČOVÁ, *Karel VI. & Alžběta Kristýna. Česká korunovace 1723*, Praha – Litomyšl 2019, s. 210; Jiří HRBEK, *České barokní korunovace*, Praha 2010, s. 100an.

staré sněmovně (*land-stuben*). V případě králů byl v čele sálu umístěn stůl panovníka a jeho kamarily, kam krom mužských příbuzných (ne vždy přítomných) náležel především konsekrátor a vyslanci. V prostoru bylo rozmístěno jedenáct stolů hierarchicky podle svých „hospodářů“, nejvyšších zemských úředníků,¹⁰⁸ kteří měli právo ke své tabuli pozvat nějakých deset vybraných hostů (většinou zástupců nejvýznamnějších českých rodů, ale často i dvora). Ve vedlejších místnostech stolovali méně významní účastníci korunovací jako zástupci měst. Zcela odděleny od královského banketu byly dámy, ať už přítomny, či nikoliv: například roku 1646, kdy korunovaný panovník nebyl ženat, se žádá „ženská“ hostina nekonala,¹⁰⁹ roku 1656 v analogické situaci dámy hostila manželka nejvyššího purkrabího,¹¹⁰ roku 1723 pak seděly ve staré sněmovně, když jejich manželé s králem byli (už) ve Vladislavském sále.¹¹¹ Dámskou záležitostí naopak bývaly hostiny po korunovacích manželek králů. Na čestném místě, kde předtím stoloval král, seděla čerstvě korunovaná královna, (případně) s manželem po pravici, dále konsekrátor a diplomaté. V sále byl opět rozestaven stejný počet stolů jako zemských úředníků – v čelech seděly jejich manželky obklopeny kruhem dam (v mnoha případech se jednalo o partnerský pendant zasedacího pořádku z „mužské“ varianty). Pomineme-li hrstku zmíněných mužů s výsostným postavením u královnina stolu, byla tato hostina – stejně jako v případě panovníkově – „jednopohlavní“. Pánové byli separováni a jejich pohodlí omezeno: např. roku 1656 byly do tzv. zeleného pokoje (*grünen stuben*) umístěny dvě dlouhé lavice „für die herren geheimbe rätthe, oberste hof- und landt-officiren, wie auch landt-rechts beyßitzere und andere“, v sále apelačního soudu pak stolovali držitelé dědičných královských hodností.¹¹² Přes účast dvora se jednalo o záležitost, která byla určena v první řadě pro domácí publikum. Vedle všech významových konotací, které se k ní vážou, bude jistě mezi ty nikoliv nejposlednější patřit i posílení (vlastní) identity, upevnění vzájemných pout, vztahů, sítí a postavení ve společnosti/společenství/státu.¹¹³

Je více než pravděpodobné, že právě to mohly být jedny z hlavních motivů konání hostin po korunovacích svatojiřských abatýší. Tomu odpovídala i struktura strážníků (bývalo jich až k 70 a představovali jakousi výšeč z účastníků korunovační slavnosti

108 Dvanáctý úředník – nejvyšší zemský maršálek – zůstává vzhledem ke své ceremonální roli při králi i v průběhu hostiny.

109 *Ferdinandi IV. Königliche Crönung in Böheimb*, s. l. 1646, s. 19 (Österreichische Nationalbibliothek Wien, sign. 309.994–C Alt Mag).

110 *Leopoldi, Königs in Hungarn, Königl. Crönung in Böheimb*, Prag 1656, nepag. (Tamtéž, sign. 66.F.25 Alt Prunk).

111 *Beschreibung Der Königlich-Böheimischen Crönung Des Allerdurchleuchtigsten Caroli VI. [...]*, s. l. 1723, nepag. (Staatliche Bibliothek Regensburg, sign. A.Diss.896).

112 NA ČR Praha, sign. K 1/37, kart. 1054, *Eleonoraes römische kayßerin königliche crönung in Böheimb*.

113 Srov. J. HRBEK, *České barokní korunovace*, s. 105–106.

u sv. Jiří). Jejich postavení odrážel zasedací pořádek hostiny, odehrávající se po roce 1680 ve velkém sále abatyšské rezidence. Zde usedali ti hierarchicky nejpřednější, pro zbylé byly určeny vedlejší místnosti (kancelář apod.); předtím se ovšem hodovalo „*in convent reffectorio*“ (tedy v klausuře), kde se jistě společenské postavení účastníka odráželo v nějakém prostorovém uspořádání tabulí. V poslední čtvrtině 17. století tu byli v první řadě ti, před nimiž (a jejichž prostřednictvím) bylo potvrzováno historické místo kláštera a jeho představené v zemské církvi: duchovenstvo, reprezentované arcibiskupem a úzkým okruhem hodnostářů, kteří měli tradiční konotace se sv. Jiřím (kapitulní kanovníci a preláti). Dalšími v pořadí byli páni místodržící coby reprezentanti „státu“ (obvyčejně čtyři až pět) a jejich manželky a zástupkyně místních šlechtických rodin. Vedle „*vzáctných*“ dam bývaly k hostině zvány i „*Jich Milosti slečny*“;¹¹⁴ ženský prvek jednoznačně u stolu dominoval. Dámy podtrhovaly pozici kláštera mezi českými ženskými řeholními domy coby jeho potenciální „zásobitelky“. Jejich přítomností se dává na vědomí, že právě sem, ke sv. Jiří, je umístění panny rekrutující se z některého z předních domácích rodů vysoce prestižní záležitostí.¹¹⁵ Všem uvedeným¹¹⁶ – například v letech 1720 a 1722 jich bylo 48 – bylo určeno místo u hlavního stolu ve tvaru písmene τ (tau), jemuž (uprostřed „břevna“) pod baldachýnem předsedal arcibiskup, obklopen po pravici abatyší a po levici zástupkyní konventu – převorkou.¹¹⁷ Stolování po stranách přihlíželi zástupci klášterní hospodářské a poddanské správy: úředníci se svými písaři, rychtáři obou pražských svatojiřských jurisdikcí s přísežnými, *primator* poddanských Třebenic s radními. V kanceláři býval přistojen stůl pro konzistorní personál a abatyšin „dvůr“ (lékaře, hofmistra, štolbu, komorníka a ostrahu). A konečně třetí stůl obsazovalo služebnictvo přítomných prelátů a abatyše (např. kočí).¹¹⁸ Tento základ o celozemských a vrchnostensko-feudálních konotacích doplňovaly dámy, které lze s velkou dávkou pravděpodobnosti považovat za reálný okruh podporovatelek kláštera, za ty, z jejichž řad byl konvent skutečně doplňován. Tyto „*ritterstandsfrauen und freyllen*“¹¹⁹ byly na rozdíl

114 NA ČR Praha, AZK, inv. č. 2591, kart. 22, *Memoria k slavnosti korunatí její knížetci milosti*.

115 Nabídka zde ovšem výrazně převyšovala poptávku. Uvedený předpoklad, platný snad ve středověku, se ve sledovaném období ve struktuře konventního osazenstva neodrážel. Složení účastnic tak zřejmě navazovalo na starší tradici.

116 K těmto hostům byli ještě někdy posazováni ti, kteří nějakým způsobem asistovali při aktu abatyšiny korunovace, kupř. roku 1720 to byl bratr korunované abatyše a malostranský hejtman. NA ČR Praha, AZK, inv. č. 2591, kart. 22, *Memoria k slavnosti korunatí její knížetci milosti*.

117 Z řad převorek se nejčastěji rekrutovaly budoucí abatyše, jak bylo časté i v jiných klášterech.

118 Někdy byli členové doprovodu slučováni. Např. v roce 1722 byl krom hlavní tabule připraven v kanceláři pouze jeden stůl pro 24 osob, kde nakonec jedla pouze arcibiskupská suita. NA ČR Praha, AZK, inv. č. 2591, kart. 22, *Memoria k slavnosti korunatí její knížetci milosti*.

119 NA ČR Praha, ŘBE, kn. 23, oddíl *Fernere anmerckung, sowohl wegen ber begräbnuß, alß auch hierauff gefolgeter wahl und crönung der neuen fürstl. jungfrauen jungfrauen abbtissin bey S. Georgy ob dem*

od oficiálních hostí usazovány v refektáři i po dostavbě mimokonventních křídel kláštera a jejich dočasný pobyt v klausuře mohl představovat i první seznámení s prostředím uvnitř. Funkce korunovačních hostin kněžen abatyší od sv. Jiří tak vedle výše uvedených dostává ještě jeden rozměr.

S královskou korunovační hostinou může být srovnána i poměrná nákladnost (časté zmínky typu „*sehr kostbahren mahlzeith*“) abatyšských korunovačních hodů, jejichž opulence byla pravidlem i v dobách největšího nedostatku konventu. Roku 1672 bylo přistrojeno šest tabulí s telaty, jehňaty, uzenými skopovými jazyky, holoubaty, šneky, raky, řeckým vínem, datlemi, pistáciemi, „*candirovaným*“ rozmarýnem či ústřicemi.¹²⁰ Roku 1691 se „*pro tabuli panskou a officírův*“ strojil divoký vepř, srnec, dvanáct koroptví, drůbež a víno za 51 zl.¹²¹ Roku 1736 činily náklady celkem 509 zl. 54 kr., z toho čokoládové sladkosti vyšly téměř na 70 zl.¹²² Roku 1767 probíhala hostina/ny dokonce tři dny s tím, že za dodávku jelenů, bažantů, muflonů a telat bylo možno ušetřit, když je dodala jednotlivá panství. I tak se náklady na korunovaci (resp. uvedení abatyše do úřadu) vyšplhaly na více než 2500 zl.¹²³ Je zřejmé, že před nutnou (nucenou?) reprezentací neuchránily kněžny ani vroucí modlitby, které pro ně skládali spříznění duchovní („*O Kriste Ježíši [...] rač mne v chudobě, kterou jsem dobrovolně pro tebe samého sobě zvolila, postavenou oblíbiti*“).¹²⁴

Krátký pohled jinam

Je zřejmé, že ve svých „korunovačních“ vazbách na osobu manželky panovníka (vládnoucí dynastii, „stát“) nemůže mít svatojiřský klášter v 17. a 18. století konkurenci mezi ostatními ženskými konventy (nejen?) v českých zemích. Těžko tedy pátrat po případech, kdy „*pro své duostojenstvie*“ mohla některá z představených regulérně vycházet ze svého řeholního domu a být na očích světských. Podobných reprezentativně-mocenských výsad (nebo spíše jejich demonstrací), spojených s opuštěním konventu, byly řeholnice v našem

Prager schloß, 1722.

120 NA ČR Praha, AZK, inv. č. 2591, kart. 22, *Poznamenání jídel na dva stoly.*

121 AHMP, SR, kn. 2246, fol. 229r-330v.

122 NA ČR Praha, AZK, inv. č. 2594, kart. 24, *Poznamenání, co na corunati Anny Scholastici Baulerovy z Hohenburgku hotových peněz vydáno bylo.*

123 Tamtéž, *Verzeichnuß deren Ausgaaben zur fürstl. Wahl und Crönung der Fürstin Maria Josepha [...] im J. 1767.*

124 Národní knihovna ČR Praha, rkp. sign. XVII.F.34: Michal Vojtěch KRUSIUS, *Koruna knížetci aneb věnec nebeský z dvaceti hvězd upletený, to jest dvaceti hlasův, kterýma na důstojnost knížetci volena býti ráčila a to pro dvacet obzvláštních ctností, nimižto vysoce osvícená kněžna, důstojně velebná panna panna Annna Mechtildis Šenvegsova z Ekenštejna, z Boží milosti kněžna a abatyše nejstaršího a nejprvnějšího v Čechách kláštera svatého Jiří na Hradě pražském jsouce okrášlena [...], 1672, pag. 6v.*

geografickém prostoru v raném novověku zcela zbaveny: týká se to například někdejších účastí představených některých ženských klášterů a *damenstiftů* na zemských sněmech.¹²⁵

Jiná byla situace v oblasti pasivní klausury. Návštěvami členů panovnického domu se hradní konvent podobá zahraničním řeholním domům spojeným s všemožnými zájmy vládnoucích rodů jak v dobách předtridentských,¹²⁶ tak – byť řidčeji – po implementaci koncilních dekretů.¹²⁷ Jiné ženské kláštery v českých zemích těchto výsad pozbyly již v dávných dobách (příkladem buďtež přemyslovské královské fundace klarisek v Praze či Vratislavi, spojené s rodovými pohřebišti, které na své prestiži začínají ztrácet již ve 14. století),¹²⁸ nebo se jimi kvůli své geografické poloze (vzdálenosti od center moci, byť v případě Prahy stále perifernější) těšily pouze nominálně, v podobě konfirmací privilegií apod. „na dálku“ (např. knížecí fundace benediktinek v Lehnici, pod patronací císaře od roku 1676).¹²⁹

Nejinak tomu bylo i s nově příchozími řády – ovšem s výjimkou karmelitek, milovaného řádu vdovy po Ferdinandu II. Anny Eleonory,¹³⁰ fundovaného v Praze roku 1655 Ferdinandem III. Počínaje slavnostním uvedením sester do Čech roku 1656 (v rámci pražské korunovace Leopolda I.) byl jejich malostranský konvent u sv. Josefa pravidelným bodem habsburských návštěv hlavního města českého království:¹³¹ poslední vizita

125 Ellionor FORSTER, *Zwischen Landtag und Huldigungsumtritt. Politische Handlungsspielräume des Stifts Sonnenburg und des Klarissenklosters Meran in der Frühen Neuzeit*, in: Brigitte Mazohl – Ellionor Forster, *Frauenklöster im Alpenraum*, Innsbruck 2012, s. 169–187, jakkoliv je rozdíl mezi „veřejností“ ústavů typu Sonnenburgu a „klasickými“ kláštery. Pro Lužici srov. J. ZDICHYNEC, *Ženské kláštery*, s. 160n, ač fyzická přítomnost představených v sněmech tu písemně doložena není. Ještě jiná byla situace starých německých *kaiserlich frei-weltlichen Damenstiften* (z nichž při římskokatolické víře zůstaly jen některé), jichž se přísná klausurní pravidla netýkala a které se tak mohly nějakým způsobem účastnit „veřejného“ (politicko-mocenského) života. Viz vyčerpávající Teresa SCHRÖDER-STAPPER, *Fürstbittissen. Frühneuzeitliche Stiftsherrschaften zwischen Verwandtschaft, Lokalgewalten und Reichsverband*, Köln – Weimar – Wien 2015.

126 Srov. S. EVANGELISTI, *Nuns*, s. 24 a 62–63.

127 Dobrým příkladem zde může být manželka Ludvíka XIV. Anna Rakouská (1601–1666), která určitou fází svého života trávil permanentním putováním po francouzských konventech („*an endless round of convent visits*“) s automatickým *entrée* do všech navštívených domů. B. R. WOSHINSKY, *Imagining Women's Conventual Spaces*, s. 119.

128 J. KAŠPÁRKOVÁ, *Kláštery*, s. 93–94.

129 Przemysław WISZEWSKI, *Opactwo benedyktynek w Legnicy (1348/1349–1810). Struktura, funkcjonowanie, miejsce w społeczeństwie*, Poznań – Wrocław 2003, s. 323.

130 Anna CORETH, *Kaiserin Maria Eleonore, Witwe Ferdinands III., und die Karmelitinnen*, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 14, 1961, s. 43. Tu i jiné postřehy o vztahu ke Karmelu.

131 Liane TIEFENBACH, *Das Stiftung und gebew buch dieseß unsereß Closterß St. Josephß*, *Masterarbeit – Geschichtsforschung. Historische Hilfswissenschaften und Archivwissenschaft*, Universität Wien, Wien 2015, s. 9an. Součástí práce je kritická edice první klášterní kroniky (s. 131–171).

je tu zaznamenána ještě roku 1763,¹³² kdy už benediktinky z pražského itineráře dávno zmizely.¹³³ Z prostředí pražských karmelitek pochází navíc jeden dokument, jenž svatojiřské příklady doplňuje o (minimálně) ještě jeden světský element, který návštěvy do konventu/tů vnášely. Zatímco panovnické návštěvy u sv. Jiří vykrytalizovaly do výše uvedených podob (procesí, poklonění se ostatkům, vstup do konventu...) vlivem po staletí kultivované tradice, návštěvy u sv. Josefa byly součástí „genetické výbavy“ karmelitánské fundace od samého počátku. Z toho důvodu také konvent disponoval zvláštním šestibodovým řádem, jímž se měl panovnický pobyt u karmelitek řídit.¹³⁴ Reguluje všechny jeho předpokládané aspekty od ohlášení příchodu (bod 1) přes účast na mši svaté (2 a 6) a následné hostině (3–5) až po odchod z domu (6). Ve snaze o skloubení klausurních pravidel se standardy života panovníka a jeho *milieu* přisuzuje sestrám dvojí roli. Na jedné straně jsou to pasivní, převážně klečící či hluboce se klanějící řeholnice zahalené v závoji, který nesmí být jakkoliv hnut ani při povinném líbání ruky. Na druhé straně se z nich za určitých podmínek mohou stát aktivní osoby. V detailním popisu dění v jídelně a obsluhy císařského páru jsou do strohých příkazů implementovány zásady španělské dvorské etikety. Návod není uveden jen pro prosté seznámení sester s tím, jak bude hostina probíhat: čtvrtý bod pořádku říká, že císařštit si s sebou k jídlu přivádějí své obsluhače (specifikována je kráječka),¹³⁵ ale hned dodává, že pokud je přítomen „*nur Eur May[estät] oder erzherzogin ohne den kayser allein*“, obsluhují hosta samy sestry. Zdá se tedy, že Bohu zasvěcené ženy zde musely ovládnout (v klášteře zcela zbytnou) znalost zásad panujících ve světě, od něhož se oficiálně odtrhly, a pravidel vlastních vrstvám, s nimiž by patrně nikdy vně klášterních zdí nepřišly do styku. Volba obsluhy mohla přitom padnout na kteroukoliv konventuálku, když z řádu jen implicitně vyplývá, že by

132 Antonín NOVOTNÝ, *Pražské karmelitky*, Praha 1941, s. 150. Vztah Habsburků k pražským karmelitkám se jeví jako hluboký, už proto, že plyne z konkrétní osobní fundace pokrevních předků/vládců. V případě sv. Jiří byla dynastická náklonnost zřejmě poněkud abstraktnější, neb zděděná, nevázaná na osobní zbožnost některého z členů rodu a do jisté míry povinná. To samozřejmě neplatí pro Josefa II., který ani k jednomu z těchto řádů necítil větší sentiment.

133 Poslední zaznamenaní příslušníci vládnoucího rodu u sv. Jiří byli Karel VI. a Alžběta Kristýna (1723). Případná další návštěva po nástupu Marie Terezie na trůn *de facto* připadala až na dobu korunovace manželky jejího prvorozeného syna. Pozornost dynastie v hradním okrsku byla ovšem do 50. let i díky bezprostřední rodové provázanosti panovnice s tamními abatyšemi plně soustředěna na zdejší *Damenstift*.

134 NA ČR Praha, Karmelitky-konvent Praha, inv. č. 10, kart. 1, *Wie die allernedigste herschaften empfangen werden*. Není jisté, zda lze jeho autora hledat mezi převorkami komunity, nebo jejich mužskými představenými. Je pravděpodobnější, že předloha řádu se do Prahy dostala z jiného (vídeňského?) konventu v habsburském soustátí. Paleograficky ho lze zařadit do prvních desetiletí po vzniku pražského Karmelu (cca 60./70. léta 17. století). Následné citace v textu pocházejí odsud.

135 K obsluze stolující královny (lišící se podle toho, zda probíhá *en secreto* či *en público*) a roli kráječky (*Vorschneiderin*) ve španělském dvorském ceremonálu viz např. Christina HOFFMANN-RANDALL, *Das spanische Hofzeremoniell 1500–1700*, Berlin 2012, s. 194–200.

to neměla být představená a předčítkačka (*leserin*). Při podobném prolnutí vnějšího světa se světem uvnitř se musel, jak vidno, více upozadit ten klausurní.¹³⁶

Je pravděpodobné, že svatojosefský pořádek nějakým způsobem odráží jakýsi obecný koncept panovnické návštěvy v potridentském ženském konventu – specifika reflektující karmelitánskou spiritualitu či charisma řádu nejsou každopádně přítomna. Realizaci jeho bodů lze nalézt i ve zprávách od sv. Jiří, jak dokládá např. kronikářský zápis o návštěvě Leopolda I. a jeho suity u benediktinek na den patrona konventu roku 1680.¹³⁷ Že mohlo být „chování“ příslušníků vládnoucí dynastie v jednom klášteře ovlivňováno situací v tom druhém, je nasnadě, když (minimálně) po téměř sedmdesát let (1656–1723) byly oba povinnými body programu habsburských pobytů v Praze a jejich návštěvy od sebe dělilo často jen pár dní (s proměnlivým prvenstvím). Hlubší srovnání a vůbec poznání situace u sv. Josefa na své zpracování ještě čekají.¹³⁸

Závěrečná konstatování

Na základě snesených příkladů můžeme beze zbytku konstatovat zřetelný rozpor mezi předepsanými normami a denní praxí. Okruh těch, kdo porušovali nařízení svatého tridentského synodu, byl nečekaně rozsáhlý a zahrnoval všechny hlavní body sítě poutající konvent u sv. Jiří k předivu tehdejší společnosti: abatyši (a dvě mnišky-účastnice královské korunovace) – arcibiskupa (a konzistoř) – panovníka a jeho manželku (a jejich příbuzné a okruh) – zemskou šlechtu (včele s místodržitelským kolegiem a s početným zástupem dcer, pro něž mohla být návštěva v klášteře za přítomnosti elit vhodnou příležitostí k rozhodnutí se pro řeholní život právě na tomto místě). Je třeba dodat, že tato narušení souvisela výhradně s domnělou dvojnásobnou Karlovou společenskou

136 Ovšem i pro dvůr jistá omezení platila. Norma předpokládá, že vyjma samotného císaře budou při návštěvě kláštera přítomny pouze dámy. Tak i v případě služebnictva, kde dozajista pravidlům odporovala skutečnost, že panovníka u stolu obsluhuje kráječka (jeho manželky? či příslušná sestra) a nikoliv kráječ.

137 „*Léta 1680 k slavnosti [...] svatého Jiří císař pán i ovdovělá císařovna do kláštera [...] k dvanáctý hodině přišli. Panny jí dole v hambitu klečce vítaly a dovoleno jim bylo císaři pánu i císařovně ruce políbiti. Hambitem nahoru uvedeni za oltářem na připraveným místě mši svatou [...] slyšeli [...] Po dokonání služeb Božích do reffectorium jíti k obědu [...] ráčili [...] jedna slečna od dvora k stolu sloužila, panny vejlované v faldovaných kápích celý den chodily, tak v nich jídla nosily a co potřeba bylo, dělaly. Po obědě J. M. C. po klášteře i kostele celým proveden [...]“.* AHMP, SR, kn. 7875, *Knihy pamětní*, pag. 33–34.

138 Už teď je zřejmé, že ani existence písemně fixovaného návštěvního řádu nezaručovala deklarovaný průběh návštěvy. Jak např. zaznamenává karmelitánská kronikářka k roku 1680, kdy byl Leopold I. „*und viel frawenzimmers mit*“ rovněž u sv. Josefa, prohlíželo si panstvo mj. celý řeholnic a obdivovalo zápach té převorské, zatímco konventuálky stály shromážděny u brány. L. TIEFENBACH, *Das Stiftung und gebew buch*, s. 159–160.

nobilitací svatojiřských představených.¹³⁹ Některá z nich, jako abatyšské pokorunovační hostiny, se navíc mohou jevit jako potenciálně významné „společenské“ události raně novověkých Čech, při nichž je hromadný vpád do zapovězených míst v klášteře jaksi ve „státním zájmu“. Není známo, že by byl některý z těchto oficiálních vstupů písemně dispenzován. Od samotných mnišek uvnitř byla přinejmenším v některých případech vyžadována jak „osobní klausura“ v podobě celkového zahalení, tak zároveň aktivní účast na profánních rituálech, které s sebou návštěvy přinášely. Obraz klausury českých raně novověkých ženských konventů tak získává další odstíny, jejichž sytost může ověřit další výzkum na tomto poli.

139 Prostor klausury byl střežen dokonce v případě, kdy se klausura střetávala s – snad to tak lze formulovat – realizací odvěkých křesťanských hodnot/ctností, jako je milosrdenství či láska k bližnímu v nouzi. Klášter přinejmenším v poslední čtvrtině 17. století sloužil jako jakýsi azylový dům, kam se mohly utéct „*die einigen weibs persohnen, die da wegen der schulden gesteket werden, sondern auch die selben, welche in dem ehestandt sich untreu verhalten undt der ehlichen schadung besprochen werden*“. NA ČR Praha, AZK, inv. č. 2593, kart. 23, č. 101. Roku 1700 však abatyše jistou uchazečku přes arcibiskupské naléhání odmítla s tím, že ta část klášterního areálu, která by pro její pobyt připadala v úvahu, není ještě po dřívějším požáru obnovena. Její přítomnost by vedla k vpuštění „*in der wirklichen clausur*“, čímž by byl narušen „*die geistliche gutte ordnung*“. Tamtéž, č. 100.

Summary

Post-Trent Council Exceeding the Boundaries of the Enclosure in St. George's Convent at Prague Castle as the Confirmation of "Age-Old" Prestige

Within its reforms, the Council of Trent, *inter alia*, restored the strict closure of all female convents. No later than 1628, the relevant measures were being introduced in the oldest Bohemian convent at St. George's Basilica at Prague Castle, too. For several reasons, however, its closure could not have been as tight as the Council Decree required. The Coronation Order of Charles IV awarded (or confirmed the older tradition?) St. George's abbesses the privilege to (actively) participate in the coronations of the Bohemian rulers' wives. The coronation act took place in St. Vitus Cathedral. To visit the cathedral, an abbess (accompanied by two nuns) had to leave the enclosure. Charles IV also awarded St. George's Convent's superiors the title of princess. Therefore, they had the right to be ceremonially crowned in St. George's Basilica with the participation of the highest representatives of the state. From ancient times, the Bohemian rulers considered themselves to be the patrons of the convent, and their rights were manifested, among

other things, by regular visits whether to the convent church and the chapel (and the corps) of the country's patron saint - St. Ludmila, or directly to the convent where some ladies of the Přemyslid dynasty were buried. None of these manifestations of old traditions was (could not be?) cancelled by a convent ordinary officer, the Archbishop of Prague. During these entrances and leavings the convent enclosure, the postulated strict internal rules had to give in to the order of the outside world. One of such examples is the Spanish court ceremony and etiquette, which directly influenced the course of the royal visits inside the convent and to which nuns were obliged to adapt and know them. The given examples, supplemented with a brief insight into the Prague Convent of the Discalced Carmelites, confirm that even after the Council of Trent the closure of female convents could be, to a certain extent, somewhat illusory and their presence in the profane space was very obvious.

Hana JADRNÁ MATĚJKOVÁ

„Kdykoliv jsem měla volnou chvíli, něco jsem sepsovala.“¹

Dílo Justiny Siegemund v kontextu raně novověkých ženských přírodovědných spisů z německojazyčných oblastí²

Abstract: *“Whenever I Had a Free Moment, I Was Writing Something.” The Works of Justina Siegemund in the Context of Female Natural-Scientific Writings of Early Modern History in German-Speaking Areas.* The study analyses four early modern scientific treatises from the German speaking regions written by women, namely the midwife Justina Siegemund, the astronomer Maria Cunitia, the entomologist Maria Sibylla Merian and the doctor Dorothea Christiana Erxleben. These female authors were rare phenomena in the fields of their interest, and they had to make considerable efforts to legitimize their research and publication activities. On the basis of comparison of their treatises the study tries to find out the potential existence of some patterns of “women’s writing” in the field of natural sciences in the Early Modern Period. The other question is to what degree did those patterns change over the period of hundred years which lays between the publication of the first and last of the analysed books.

Key words: Early Modern period – natural sciences – legitimacy – strategy

„Dietrichová (Justina Sigmunda) pocházející z Romstocku ve Slezsku v Javorském knížectví, pruská královská a braniborská kurfiřtská dvorní porodní bába, je známá proto, že sepsala knihu o svém povolání, jež byla vydána v Kolíně roku 1690 v kvartu s mědiryty. Je to nejlepší kniha, kterou na toto téma máme, a lékařská fakulta ve Frankfurtu ji velmi doporučila. Sice jí pan dr. Petermann z Lipska to či ono vytkl, ona [Justina Siegemund, pozn. aut.] se s ním ale ostře vypořádala.“³

-
- 1 „Wann ich also ein müßiges Stündchen sahe / schrieb ich etwas zusammen [...]“ Viz Justina SIEGEMUND, *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*, Cölln an der Spree 1690, předmluva, II. oddíl, nepag. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (dále jen HAB), sign. Xb 8483.
 - 2 Studie vznikla za podpory MŠMT, grant IGA_FF_2016_046 (Mezi normou a realitou. Gender jako historiografický koncept v teorii i praxi).
 - 3 „Dietrichin (Justina Sigmunda) von Romstock aus Schlesien im Jaurischen Fürstenthume / gebürtig / Königliche Preußische und Churfürstliche Brandenburgische Hof-Wehe-Mutter ist dessentwegen bekand / weil sie ein Buch von ihrer Profession geschrieben / welches zu Cölln Anno 1690. 4to mit Kupffern heraus kommen ist. Es ist solches das beste das man hat in der Materie und von der Medicinischen Facultät zu Franckfurt sehr recommendiret worden. Zwar setzte ihm Hr. D. Petermann zu Leipzig eines und das andre aus / sie hat ihn aber scharff abgefertiget.“ Johann Caspar EBERTI, *Eröffnetes Cabinet deß gelehrten Frauen-Zimmers*, Frankfurt und Leipzig 1706, s. 129. Bayerische Staatsbibliothek München (dále jen BSB), sign. H. lit. p. 104 (digitalizováno, dostupné na URL: <<http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/goToPage/bsb10731979.html?pageNo=167>>, [cit. 6. 3. 2018]).

Těmito slovy charakterizuje braniborskou dvorní porodní bábu Justinu Siegemund protestantský pastor a teolog Johann Caspar Eberti ve svém pojednání o učených ženách, publikovaném šestnáct let po prvním vydání jejího díla *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*.⁴ Jméno Justiny Siegemund figuruje také v dalších encyklopedických pojednáních – ve spise eisenaušského lékaře a učenice Christiana Franze Paulliniho⁵ i ve velkolepém projektu nakladatele a knihkupce Johanna Heinricha Zedlera.⁶ Jak je patrné z výčtu zmínek v přehledových dílech věnovaných učeným ženám, těšila se tato osobnost již krátce po své smrti (1705) pozornosti jejich autorů, kteří nešetřili pochvalnými slovy na její účet, a byla zařazována mezi významné vzdělané ženy pocházející z německojazyčných oblastí.

Oblast porodnictví, v níž Justina Siegemund působila jako porodní bába, procházela v období raného novověku významnými změnami, které můžeme označit za přelomové.⁷

-
- 4 Eberti je rovněž autorem spisu zabývajícího se učenými ženami pocházejícími přímo ze Slezska, viz Johann Caspar EBERTI, *Schlesiens Hoch- und Wohlgelehrtes Frauenzimmer*, Breslau 1727. Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (dále jen SLUB), sign. Biogr. erud. B. 1142 (digitalizováno, dostupné na URL: <<http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/30936/34/0/>>, [cit. 6. 3. 2018]). Justině Siegemund se věnuje na stranách 30–31, přičemž text je zcela identický jako heslo v jeho encyklopedické prvotině z roku 1706.
- 5 Paullini se očividně velmi inspiroval Ebertiho textem, a to včetně způsobu psaní názvu města Rohnstock, z něhož Justina Siegemund pocházela. Na superlativy je ovšem poněkud skoupější: „*Dietrichin (Justina Sigismunda) von Romstock aus Schlesien gebürtig / Königl. Preußische und Churfürstliche Brandenburg. Hof-Wehe-Mutter; hat ein Buch von ihrer Profession geschrieben / und hält man solches fast vor das beste / welches in dergleichen geschrieben worden.*“ Srov. Christian Franz PAULLINI, *Hoch- und Wohl-gelartes teutsches Frauenzimmer*, Frankfurt und Leipzig 1712, s. 45. BSB, sign. H. lit. p. 290 (dostupné na URL: <http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10734361_00051.html?zoom=0.6500000000000001>, [cit. 6. 3. 2018]).
- 6 Není bez zajímavosti, že v Zedlerově lexikonu se s braniborskou dvorní porodní bábou setkáme hned na dvou místech. Poprvé v sedmém svazku figuruje pod svým dívčím jménem Dietrichová, přičemž je text hesla téměř doslova převzat (s příslušnou citací) z Ebertiho spisu s drobným doplněním, že se jednalo o „*chytrou a v těchto věcech velmi zkušenou ženu*“ („*ein kluges und in diesen Sachen wohl erfahnes Weib*“), srov. Johann Heinrich ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal-Lexikon Aller Wissenschaften und Künste*, svazek 7, Halle und Leipzig 1734, sl. 868 (dostupné na URL: <<https://www.zedler-lexikon.de/index.html?c=blaettern&id=74960&bandnummer=07&seitenzahl=0455&supplement=0&dateiformat=1%27>>, [cit. 6. 3. 2018]). Druhá zmínka je k dohledání ve třicátém sedmém svazku, kde vystupuje jako *Siegemundin (Justine)* s krátkou poznámkou, že to byla slavná porodní bába, která napsala dva spisy, jejichž názvy jsou zde rovněž uvedeny. Srov. J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal-Lexikon*, svazek 37, Halle und Leipzig 1743, sl. 1088 (dostupné na URL: <<https://www.zedler-lexikon.de/index.html?c=blaettern&id=337149&bandnummer=37&seitenzahl=0557&supplement=0&dateiformat=1%27>>, [cit. 6. 3. 2018]).
- 7 Nastíněné procesy mají v hrubých rysech obecnou platnost a je možné o nich hovořit v (západo)evropském kontextu, vzhledem k zaměření studie na německojazyčné oblasti Svaté říše římské národa německého je však východiskem popisu konkrétní situace na tomto území. Přehled změn v činnosti porodních bab v německojazyčných oblastech od středověku do 18. století viz Hana JADRNÁ MATĚJKOVÁ, „*Neznalé báby a „vzdělaní“ lékaři? Konstrukce (ideální) porodní báby*“

Až do konce 18. století příslušel monopol v péči o těhotné, rodící a šestinedělky tradičním pomocnicím u porodu, porodním bábám. Teprve od konce 17. století se lékařům (a daleko častěji chirurgům) postupně dařilo získávat vlastní praktické zkušenosti s pomocí u porodů, které se v mnohém neslučovaly s tradičním „učeným“ pohledem, neustále reprodukováným od vydání první příručky pro těhotné a rodící ženy a porodní báby wormského lékaře Eucharia Rösslina⁸ ve většině mužských spisů tohoto charakteru. S novými poznatky souvisela snaha lékařů získat kontrolu nad průběhem vzdělávání porodních bab⁹ a především nad jejich zkoušením. Nová představa o jejich výuce v průběhu 17. století sestávala z praktické části, jež byla i nadále přenechána v kompetenci zkušených porodních bab, a části teoretické, vedené městským lékařem.¹⁰ Vzniká tak poměrně paradoxní situace, kdy se teoretikové snaží demonstrovat svou převahu na úkor praktiček – porodních bab. Pro potřeby teoretické výuky bylo nutné se opřít o porodnickou příručku, která v sobě shrnovala penzum znalostí, které porodní báby musely vstřebat, aby vyhověly při závěrečném přezkoušení.¹¹ Právě narůstající produkce těchto spisů, které lze označit za další prostředek k posílení autority mužů na poli porodnictví, je průvodním jevem počínající kontroverze mezi porodními bábami na jedné straně a lékaři a chirurgy na straně druhé, označované termínem kompetenční spor.¹²

a strategie vytváření autority ve spisech autorek a autorů raně novověkých porodnických příruček z německojazyčných oblastí, Praha 2016, s. 22–36.

- 8 Eucharius RÖSSLIN, *Der Schwangern Frauen vnd hebammen Rosegarten*, Straßburg 1513.
- 9 Vzdělávání porodních bab probíhalo v období raného novověku v rámci skupiny porodních bab hierarchizované podle délky výkonu praxe a zkušeností, jeho délka pak byla předepsána městskou radou. Porodní báby se učily od sebe navzájem (imitací činnosti zkušenější porodní báby, kterou k porodům doprovázela méně zkušená kolegyně), jejich vzdělávání tedy probíhalo pouze ústní formou. K problematice vzdělávání porodních bab srov. např. Christine LOYTVED (Hg.), *Von der Wehemutter zur Hebamme. Die Gründung von Hebammenschulen mit Blick auf ihren politischen Stellenwert und praktischen Nutzen*, Osnabrück 2001; Hildegard Elisabeth KELLER – Hubert STEINKE, *Der Doctor fragt, die Hebamm antwortet. Zur Zürcher Hebammenausbildung im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Hildegard Elisabeth Keller (Hg.), *Die Anfänge der Menschwerdung. Perspektiven zur Medien-, Medizin- und Theatergeschichte des 16. Jahrhunderts*, Zürich 2008, s. 214–230; Eva LABOUVIE, *Frauenberuf ohne Vorbildung? Hebammen in den Städten und auf dem Land*, in: Eva Kleinau – Claudia Opitz (Hgg.), *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung, Band I, Vom Mittelalter bis zur Aufklärung*, Frankfurt – New York 1996, s. 218–233.
- 10 Hans-Christoph SEIDEL, *Eine neue „Kultur des Gebärens“ . Die Medikalisierung von Geburt im 18. und 19. Jahrhundert in Deutschland*, Stuttgart 1998, s. 89.
- 11 Autory těchto příruček byli často lékaři či chirurgové, kteří se porodnictvím nikterak nezabývali, ale byli vrchností pověřeni sepsáním příručky pro výuku porodních bab v dané oblasti. Typickým příkladem je příručka Johann Georg SOMMER, *Nohtwendiger Hebammen-Unterricht*, Arnstadt 1676. HAB, sign. Xb 2013.
- 12 Srov. H. JADRNÁ MATĚJKOVÁ, „Vzdávej lékaři patřičnou úctu, neboť i jeho stvořil Hospodin.“ *Tolerance v rámci kompetenčního sporu mezi porodními bábami a lékaři-porodníky v raném novověku?*, *Theatrum historiae* 13, 2013, s. 93–106.

Ačkoliv tedy muži – lékaři a ve větší míře chirurgové – velmi postupně pronikají do oblasti praktického porodnictví a sami „*přikládají ruku k dílu a šťastně pomáhají zachránit rodičky*“,¹³ zůstává tato část povolna se etablovujícího „vědního oboru“ vyhrazena hlavně a především porodním bábám. Zatímco muži si budují postavení autority na stránkách svých porodnických příruček,¹⁴ porodní báby disponují „pouze“ svými zkušenostmi a prakticky nabytými znalostmi, které si předávají ústní formou z jedné generace na druhou. Jen několika málo ženám se podařilo proniknout do výlučně mužského porodnického literárního diskurzu a přispět do „odborných“ diskusí prostřednictvím vlastního spisu vydaného tiskem.¹⁵ Německojazyčné oblasti se mohou pyšnit třemi takto sebevědomými porodními bábami, které neváhaly své názory na ideální průběh poskytování pomoci při porodu svěřit tiskařskému lisu. První z nich byla pruská dvorní porodní bába Justina Siegemund, jejíž spis *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter* vyšel roku 1690. Roku 1700 ji následovala Anna Elisabeth Horenburg,¹⁶ působící jako přísežná porodní bába ve městě Braunschweig,¹⁷ a trojici německých pišících porodních bab uzavřela roku 1735 Barbara Wiedemann z Augsburgu.¹⁸

Texty zmíněných pišících porodních bab představují unikátní písemný doklad toho, jakými schopnostmi a zkušenostmi disponovaly tradiční pomocnice při porodu v období od druhé poloviny 17. století (a nesporně i dříve, neboť jejich vědomosti se předávaly z jedné generace bab na druhou) přibližně do poloviny století následujícího. Ukazují zároveň, jak složité pro jejich autorky bylo převést hmatový vjem, který byl v jejich práci dominantní, do psané formy, jež jim nebyla vlastní.¹⁹ Navýsost zajímavá je však také formální stránka těchto spisů, především používané rétorické postupy a argumentační

13 J. SIEGEMUND, *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*, předmluva, I. oddíl, nepag.

14 Každý autor se prezentuje jako jediná správná porodnická autorita, což naznačuje, že v tomto období neexistuje jediný druh autoritativního výkladu problematiky. Výkladů je naopak více a soupeří spolu. Srov. H. JADRNÁ MATĚJKOVÁ, „*Neznalé báby a „vzdělání“ lékaři?*“, s. 105.

15 Připomeňme zde alespoň jména těch nejznámějších: Francouzka Louise Bourgeois (její prvotina *Observations diverses sur la stérilité* vyšla tiskem roku 1609 a už roku 1619 byla vydána v německém překladu) a Angélique du Coudray (*Abrégé de l'art des accouchemens*, 1752) či Angličanka Jane Sharp (*The Midwives Book*, 1671), Sarah Stone (*A Complete Practice of Midwifery*, 1737) a Elizabeth Nihell (*Treatise on the Art of Midwifery*, 1760).

16 Také její jméno figuruje v některých ze zmíněných encyklopedických děl, konkrétně u Christiana Franze Paulliniho (s. 80) a u Johanna Heinricha Zedlera (svazek 13, Halle und Leipzig 1732, sl. 847). Barbara Wiedemann svůj spis publikovala až po vydání uvedených encyklopedií, není v nich tedy možné její jméno dohledat.

17 Anna Elisabeth HORENBURG, *Wohlmeynender und nöhtiger Unterricht der Heeb-Ammen*, Hannover – Wolfenbüttel 1700.

18 Barbara WIEDEMANN, *Anweisung Christlicher Hebammen*, Augsburg 1735.

19 K této problematice srov. např. Eve KELLER, *The Subject of Touch. Medical Authority in Early Modern Midwifery*, in: Elizabeth D. Harvey (ed.), *Sensible Flesh. On Touch in Early Modern Culture*, Philadelphia 2003, s. 62–80.

strategie, kterých jejich autorky využívají, aby pronikly do mužského „vědeckého“ světa, vybudovaly svou autoritu na poli porodnictví a byly mužskou „odbornou“ veřejností přijímány jako rovnocennější partnerky nežli jejich literárně němé kolegyně. Z tohoto hlediska je bezesporu nejzajímavějším textem dílo Justiny Siegemund.²⁰

Stejně jako porodnictví se v 17. a 18. století rychle a dynamicky rozvíjely také další vědní disciplíny. Do některých z nich se svým výzkumem završeným vydáním vlastního spisu zapojily rovněž ženy. V německojazyčných oblastech se toto tvrzení v období od poloviny 17. století do poloviny století následujícího týká především astronomie (Maria Cunitia), entomologie (Maria Sibylla Merian) a obecného lékařství (Dorothea Christiana Erxleben). I tyto autorky byly ve svých oborech ojedinělým úkazem a musely ve svých spisech vyvinout značné úsilí, aby legitimizovaly své badatelské počínání a publikační činnost. Jeví se proto jako velmi užitečné provést komparaci těchto děl se spisem porodní báby Justiny Siegemund a pokusit se vysledovat, zda existují určité vzorce „ženského psaní“²¹ v oblasti přírodních věd v raném novověku a nakolik se během přibližně sta let ležících mezi vydáním prvního a posledního ze zkoumaných děl proměňují. Analyzovány přitom budou zvláště předmluvy jednotlivých spisů, které poskytují nejzhuštěnější vhled do autorčiny strategie, částečně samotné stati a v neposlední řadě také některé životopisné informace, které mohou celkový obraz vhodně dokreslit.

Justina Siegemund: *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*

Justina Siegemund (1636–1705) se narodila ve městě Rohnstock ve slezském knížectví Javor do rodiny luteránského kazatele Eliase Dittricha (či Dietricha). V devatenácti letech uzavřela sňatek s písařem Christianem Siegemundem²² a o dva roky později se (stejně jako její porodní bába) domnívala, že je těhotná, jak se dozvídáme z předmluvy k její porodnické příručce. V době, kdy mělo být její těhotenství u konce a měla spět k porodu, se u ní postupně sešly celkem čtyři porodní báby, jež ji nutily „k práci“, dítě se

20 Detailní rozbor jejího díla s důrazem na reprezentaci a sebezprezentaci autorky viz H. JADRŇNÁ MATĚJKOVÁ, „Neznalé“ báby a „vzdělaní“ lékaři?, především s. 37–59; Waltraud PULZ, „Nicht alles nach der Gelahrten Sinn geschrieben.“ *Das Hebammenanleitungsbuch von Justina Siegemund*, München 1994.

21 Albrecht CLASSEN, *The Power of a Woman's Voice in Medieval and Early Modern Literatures*, Berlin – New York 2007; Anne BOLLMANN, *Ein Platz für sich selbst. Schreibende Frauen und ihre Lebenswelten (1450–1700)*, Frankfurt am Main 2011.

22 Její životní příběh je kromě předmluvy jejího porodnického spisu rovněž součástí pohřebního kázání, proneseného při jejím pohřbu 13. listopadu 1705. Srov. Daniel BANDECO, *Die Von Gott zu Gott gezogene Kinder Gottes*, Cölln an der Spree 1705, s. 73–76. Staatsbibliothek zu Berlin, sing. 7 in: 4“ Ee 700–4115 a 19 in: 4“ Jb 665 (dostupné na URL: <http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN7169182226&PHYSID=PHYS_0001&DMDID=>, [cit. 10. 3. 2018]).

ale ne a ne narodit. Konečně po čtrnácti dnech „*mučení*“²³ odhalila zkušená žena vojáka, kterou k Justině Siegemund přivolali, že není těhotná, ale nemocná, a za pomoci lékaře ji vyléčila. Tato informace, kterou autorka uvádí hned v předmluvě svého spisu a která se pak jako červená nit line celým jeho textem, představuje klíčový životní zvrat. Falešné těhotenství a neschopnost porodních bab byly pro Justinu Siegemund impulzem pro hlubší studium této problematiky. Vzhledem k tomu, že nepocházela z rodiny lékařského personálu či porodní báby, neprobíhalo její vzdělávání tradiční cestou, ale cestou studia odborné literatury, tedy porodnických příruček a vyobrazení, jež si opatřila.²⁴ Na základě těchto „vyšších“ znalostí se pak dostala ke svému prvnímu případu, který vyřešila namísto porodní báby, ačkoliv neměla s pomocí při porodu žádnou praktickou zkušenost. Poté se pro svou šikovnost stala vyhledávanou porodní bábou, dvanáct let působila na venkově a následně se stala městskou bábou v Lehnici. Dalším zlomovým bodem v její kariéře byla pomoc vysoce urozené ženě,²⁵ již svým kompetentním zásahem zachránila život. Odtud pak už vedla přímá cesta k urozené klientele a konečně také na braniborský kurfiřtský dvůr. Během období cestování za šlechtickými rodičkami měla příležitost „*více přemýšlet o svém povolání a učit se od různých učených lékařů*“.²⁶ Tímto výstupem na pomyslný vrchol kariérního žebříčku autorka zakončuje první oddíl předmluvy ke svému spisu *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*. Již v této části textu je patrná její snaha proniknout do výlučně mužských literárních porodnických debat a včlenit se do nich coby „učenec“ mezi porodními bábami, tedy partnerka rovnocennější nežli většina jejích kolegyně, prostřednictvím odkazu na prapůvod jejích znalostí – teoretické informace získané z mužských porodnických příruček a v nich obsažených vyobrazení, stejně jako z přímých rozhovorů s lékaři, od nichž se učí. Nezapomíná však zároveň zdůraznit, že praxí nabývá stále více zkušeností, jež jsou pro vytváření její autority na poli porodnictví rozhodující.²⁷ Samotný text její porodnické příručky pak ukazuje, že daleko větší váhu přikládá empirii spojené s hmatem nežli teoretickým rozkladům mužů vzdálených od praxe.

23 „*müßte also nach ihrer Meynung in die 14. Tage gequälet und auf die Marter-Banck gehalten werden/ und wäre mir ehe die Seele ausgetrieben/als ein Kind abgebracht.*“ J. SIEGEMUND, předmluva, I. oddíl, nepag.

24 „*wie ich mich wieder erholete/begierlich war/in den Büchern und Abrissen/die ich von dieser materie mir schaffete/mich zu üben.*“ Tamtéž.

25 Její jméno zůstává v předmluvě utajeno, z pohřebního kázání však vyplývá, že se jednalo o Luisu Anhaltsko-Desavskou, vdovu po vévodovi lehnickém, brežském a volovském. Srov. D. BANDECO, *Die Von Gott zu Gott gezogene Kinder Gottes*, s. 74.

26 „*Gelegenheit erhielt meinen Beruff beßer noch nachzudencken/und von unterschiedlichen gelehrten Medicis zu lernen.*“ J. SIEGEMUND, předmluva, I. oddíl, nepag.

27 Srov. H. JADRŇÁ MATĚJKOVÁ, „*Neznalé*“ *báby a „vzdělaní“ lékaři?*, s. 37–59.

Jednu z nejosofistikovanějších legitimizačních strategií používá Justina Siegemund v rámci prvního oddílu své předmluvy v souvislosti se skutečností, že se sama nestala matkou.²⁸ V těchto pasážích musela být navýsost přesvědčivá a pokusit se obrátit svůj „hendikep“ v pozitivum. Z toho důvodu je umístila prakticky na první řádky svého díla, čímž svým oponentům a možným protivníkům hned v úvodu bere vítr z plachet. Strategie „obranu útokem“ je v babické literatuře především 16. a počátku 17. století relativně častá – muži píšíci o „ženských tajemstvích“ cítili potřebu vysvětlit, proč se této problematice věnují. V ženských (nejen porodnických) spisech 17. století je však výrazněji rozvinuta a má důraznější formu, neboť autorky musely překonávat větší potíže nežli muži. Žena věnující se sepsování literárního díla, které pak ještě navíc vydá tiskem, se příliš neslučuje s ideálním dobovým obrazem.²⁹ Základní pilíř argumentace Justiny Siegemund odrážející výhrady proti jejímu „nemateřství“ tvoří přesvědčení o božím vyvolení a povolání („*sonderbahre Schickung*“)³⁰ k činnosti porodní báby vycházející z její hluboké zbožnosti. Skrze boží požehnání tak z křesťanské lásky může pomáhat bližnímu, tedy rodícím ženám v jejich „těžké hodince“,³¹ ale i porodním bábám, kterým prostřednictvím svého spisu předává své znalosti a zkušenosti a vzdělává je tak. Slouží tím tedy i obecnému dobrému.³²

Druhý oddíl své předmluvy koncipovala Justina Siegemund jako vylíčení procesu vzniku svého porodnického spisu. Při svých cestách za urozenými rodičkami využívala volné chvíle k tomu, aby si zaznamenala poznámky k těžkým případům porodů, u nichž asistovala. Jejím záměrem nebylo sepsat knihu, ale uchovat si podrobnosti těchto případů pro potřeby ústního předávání zkušeností. Posléze o tom mluvila s mnoha učenými

28 Jeden ze základních předpokladů k výkonu „povolání“ porodní báby představovalo dle vrchnostenských reglementací a obecně vžitých představ její mateřství. Vlastní prožitek porodu byl v babickém prostředí považován za jakýsi základ, k němuž přibývala „nadstavba“ v podobě zkušeností s pomocí při porodech cizích. Srov. Claudia HILPERT, *Wehemütter, Amtshebammen, Accoucheure und die Akademisierung der Geburtshilfe im kurfürstlichen Mainz (1550–1800)*, Frankfurt am Main 2000, s. 35–38.

29 Rüdiger SCHNELL, *Sprechen – Schreiben – Drucken. Zur Autorschaft von Frauen im Kontext kommunikativer und medialer Bedingungen in der Frühen Neuzeit*, in: A. Bollmann (Hg.), *Ein Platz für sich selbst*, s. 3–41, zde s. 29.

30 J. SIEGEMUND, *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*, předmluva, I. oddíl, nepag.

31 „So kan ich nicht anders/als Gott die Ehre geben/der mich wunderbahrllich darzu beruffen/und reichlich dabey geseget: daß ob ich selbst zwar kein Kind getragen/viel weniger zu Welt gebracht/dennoch durch Gottes Gnade manchen bey schweren Geburten helfen müssen. [...] wann nicht Gott mir dazu hätte Gelegenheit gegeben/und zugleich einem Trieb aus Christlicher Liebe und Andencken meiner ausgestandenen Noth/meinem Nächsten zu dienen/ja gleichsam ohne mein Gedencken darzu beruffen.“ Tamtéž.

32 „Ist also [...] mein einziger Zweck in dieser Arbeit/und bey diesen Unkosten dem allgemeinem Wesen zu dienen.“ „In allen sey auch Ihm [Gott – pozn. aut.] die Ehre/wann mein Nechster mit dieser Arbeit kan erbauet werden.“ Tamtéž, předmluva, III. oddíl, nepag.

lékaři („*hochgelahrte H[erre]n Medicos*“) a předčítala své poznámky vznešeným ženám a všichni ji nabádali k tomu, aby je vydala tiskem. Rozhodující impuls autorce zavdala princezna Nasavská, za níž cestovala do Fríska a do Haagu, a její lékaři. Nechala proto v Haagu zhotovit mědiryty, předložila svůj spis lékařské fakultě univerzity ve Frankfurtu nad Odrou, která jí rovněž doporučila dílo vydat. Justina Siegemund se tedy rozhodla tak učinit a knihu prezentuje jako své dítě, které bude prospěšné ještě po její smrti. Znovu zde opakuje, že vydáním spisu neměla na mysli nic jiného nežli službu bližnímu („*daß mich nichts anders/ausser dem vorgedachten Befehl/und meinem Beruff zu diesem Druck gebracht/als die Begierde meinem Nechsten zu dienen*“), a dodává, že každý má povinnost používat svůj dar („*Gabe*“) a znalosti („*Wissenschaft*“) ku prospěchu bližního.³³

Waltraud Pulz dochází ve své analýze spisu *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter* k závěru, že odkaz na vzdělání získané z knih Justina Siegemund používá pouze jako strategii pro upoutání pozornosti mužských učených kruhů a pro vylepšení vlastního statusu, ale že nemá reálný základ.³⁴ Právě druhý oddíl předmluvy (stejně jako některé další textové pasáže) však dokazuje, že Justina Siegemund měla povědomí o rétorických postupech používaných v tomto typu „vědecké“ literatury a dokázala je také sama úspěšně používat. K těmto postupům patří topos skromnosti, hojně využívaný napříč literárními žánry již od starověku³⁵ a vyskytující se také v raně novověké porodnické literatuře. Autorka svůj spis označuje jako prostý („*einfältig*“),³⁶ zároveň však upozorňuje, že hodlá učit porodní báby, proto zvolila tento srozumitelný a prostý způsob psaní („*deutliche und einfältige Art von schreiben*“).³⁷ Omlouvá tedy svůj styl nikoliv svým pohlavím a jeho nedostatečností,³⁸ ale účelem a zacílením spisu. S pózou skromnosti úzce souvisí také topos přemlouvání k vydání, často ve spojitosti s vysoce postavenými či učenými jedinci.³⁹

V předmluvě spisu Justiny Siegemund zaujme také skutečnost, že autorka sama sebe nedefinuje skrze odkaz na muže, tedy nemluví o sobě programově jako o něčí dceři či manželce. V názvu spisu sice uvádí obě svá jména (*Siegemundin*, za svobodna *Dittrichin*), k nimž však připojuje také místo původu. První a jediná zmínka o otci se nachází až na sedmé straně předmluvy, kde se pouze konstatuje, že působil jako farář

33 Tamtéž, II. oddíl, nepag.

34 W. PULZ, „*Nicht alles nach der Gelahrten Sinn geschrieben*“, s. 154–155.

35 Srov. Ernst Robert CURTIUS, *Evropská literatura a latinský středověk*, Praha 1998, s. 95–98.

36 J. SIEGEMUND, *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*, předmluva, nepag.

37 Tamtéž, předmluva, III. oddíl, nepag.

38 Tak vystupuje starší francouzská předchůdkyně Justiny Siegemund, královská porodní bába Louise Bourgeois: „*wollest gedencken/daß sich allhie ein Weibsperson stellt und praesentiret, [...] deren es zwar an zierlicher geblümbter Rede wol kan mangeln*“. Louise BOURGEOIS, *Hebammen-Buch*, Hanau 1652, s. 16. HAB, sign. Xb 4798 (2).

39 E. R. CURTIUS, *Evropská literatura a latinský středověk*, s. 97–98.

v Rohnstocku a brzy zemřel. O několik řádek dál je zmíněno, že byla provdána za svého ještě žijícího muže,⁴⁰ nikde však nenajdeme jeho jméno. Poslední zmínka o manželovi se objevuje o něco dále v textu předmluvy, kde Justina Siegemund vysvětluje, že z pomoci při porodu ještě nechtěla udělat své povolání („*Profession*“), neboť ji manžel zabezpečí.⁴¹ Z těchto indicií můžeme usuzovat, že Justině Siegemund nechybělo sebevědomí, neboť neměla potřebu „opřít se“ o autoritu některého z mužů svého života, zároveň se můžeme domnívat, že v rámci svého manželství požívala značnou dávku volnosti, jež jí umožňovala velmi flexibilně cestovat za svou urozenou klientelou. V neposlední řadě musela být také ekonomicky nezávislá, uvážíme-li, že svou porodnickou příručku nechala vydat vlastním nákladem a nechala do ní v Haagu pořádit jistě velmi nákladné mědiryty.⁴²

Maria Cunitia: *Urania Propitia*

Zaměříme nyní pozornost na jednotlivá přírodovědná díla vzešlá z pera žen a na osobnosti jejich autorek. Chronologicky prvním z analyzovaných spisů je dílo *Urania Propitia*,⁴³ které roku 1650 nechala ve slezské Olešnici vytisknout Maria Cunitia (1604/1610?–1664).⁴⁴ Cunitia (či Maria Cunitz/Kunitz) pocházela ze Svídnice, kde její otec Heinrich Cunitz, vzdělaný humanista, působil jako lékař. Vzhledem k tomu, že se sám zajímal o astronomii,

40 „*da ich verheurathet ward/an meinem noch lebenden Mann/der zu der Zeit Renth-Schreiber war*“. J. SIEGEMUND, *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*, předmluva, I. oddíl, nepag.

41 „*war ich zwar noch nicht willens von diesem Wercke profession zu machen; angesehen ich sonst mit meinem Manne versorget war*“. Tamtéž.

42 Waltraud Pulz se podařilo dohledat několik údajů ke Christianu Siegemundovi. V době, kdy Justina Siegemund zažívala vrchol své kariéry, se její manžel octl ve vězení. Následně žili manželé odděleně, Justina Siegemund podle všeho vedla vlastní domácnost v Berlíně. Srov. W. PULZ, „*Nicht alles nach der Gelahrten Sinn geschrieben*“, s. 45–46.

43 Maria CUNITIA, *Urania Propitia* [...], *Das ist Neue und Langgewünschete / leichte Astronomische Tabelln*, Oels 1650. HAB, sign. A: 13.2 Astron. 2°.

44 Astronomkou Marií Cunitií se badatelsky dlouhodobě zabývá lingvistka Ingrid Guentherodt. Srov. např. Ingrid GUENTHERODT, *Maria Cunitz und Maria Sibylla Merian: Pionierinnen der deutschen Wissenschaftssprache im 17. Jahrhundert*, *Zeitschrift für Germanische Linguistik* 14, 1986, s. 23–49; TÁŽ, *Urania Propitia (1650) – in zweyerley Sprachen: lateinisch- und deutschsprachiges Compendium der Mathematikerin und Astronomin Maria Cunitz*, in: Sebastian Neumeister – Conrad Wiedemann (Hgg.), *Res Publica Litteraria. Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden 1987, s. 619–640; TÁŽ, *Kirchlich umstrittene Gelehrte im Wissenschaftsdiskurs der Astronomin Maria Cunitia (1604–1664): Copernicus, Galilei, Kepler*, in: Dieter Breuer (Hg.), *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Wiesbaden 1995, Bd. 2, s. 857–872; TÁŽ, *Augenschein und Finsternisse: zur Sprache von Maria Cunitia (1604?–1664)*, *Acta Universitatis Carolinae – Mathematica et Physica* 46, 2005, s. 15–28. Dále viz např. Klaus LIWOWSKY, *Einige Neuigkeiten über die Familie der Schlesierin Maria Cunitz*, Koblenz 2010. Její osobnost přirozeně také neunikla pozornosti polské historiografie, srov. např. Radosław SKOWRON – Ingrid GUENTHERODT – Paweł PREŚ – Karolina TARGOSZ ad., *Astronom Maria Kunic (Cunitia) 1610–1664: życie i dzieło*, Świdnica 2008.

podporoval zápal své dcery pro tuto disciplínu a poskytl jí také možnost adekvátního vzdělání (její matematické schopnosti pomáhal zdokonalit její budoucí manžel, rovněž lékař a nadšený astronom Elias von Löwen – v latinské podobě a Leonibus).⁴⁵ Za jeho asistence (sepsal latinskou předmluvu *Maritus ad Lectorem* k jejímu spisu, v níž svou ženu obhajuje a zaštiťuje) Maria Cunitia publikovala své monumentální dílo spočívající v zjednodušení Keplerových tabulek.⁴⁶ Velmi zajímavý je fakt, že tabulkám předchází úvod do jejich astronomických výpočtů, sepsaný dvojjazyčně latinsky a německy. Spis je dedikován císaři Ferdinandovi III.

Na první pohled by se mohlo zdát, že žena zájmová se na této úrovni o astronomii byla v raném novověku skutečným unikátem. Londa Schiebinger však uvádí, že mezi lety 1650–1710 tvoří přibližně 14 procent německých astronomů právě ženy.⁴⁷ Zdůrazňuje také skutečnost, že většina těchto žen sbírala své znalosti a zkušenosti v jakýchsi rodinných podnikcích, kdy pomáhaly svým otcům, bratrům či manželům při astronomických pozorováních a měřeních.⁴⁸ Žádná z astronomických „praktiček“ však své poznatky nepublikovala. Je evidentní, že Maria Cunitia byla vysoce vzdělaná⁴⁹ – její znalosti latiny byly na takové úrovni, že mohla nejen studovat astronomické spisy, jež byly bez výjimky publikovány v jazyce vzdělanců, ale sama také koncipovala latinské dílo směřující bezesporu do učeneckých kruhů. Navíc byla schopna převést Keplerovy „zahalené“ („in

45 Údaje o rodině a stručný životopis srov. I. GUENTHERODT, *Maria Cunitia: Urania Propitia. Intendiertes, erwartetes und tatsächliches Lesepublikum einer Astronomin des 17. Jahrhunderts*, *Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur* 20, 1991, č. 2, s. 311–353, zejm. s. 314–323.

46 Titul díla *Urania Propitia* odkazuje na múzu astronomie Uranii, *propitia* zde znamená „přístupná“. I. GUENTHERODT, *Autobiographische Auslassungen: Sprachliche Umwege und nichtsprachliche Verschlüsselungen zu autobiographischen Texten von Maria Cunitz, Maria Sibylla Merian und Dorothea Christiane Erxleben, geb. Leporin*, in: Magdalene Heuser (Hg.), *Autobiographien von Frauen. Beiträge zu ihrer Geschichte*, Tübingen 1996, s. 135–151, zde s. 139.

47 Londa SCHIEBINGER, *Schöne Geister. Frauen in den Anfängen der modernen Wissenschaft*, Stuttgart 1993, s. 106.

48 Mezi nejznámější astronomky tak patří např. sestra Tychona Brahe Sophie nebo manželka gdaňského astronoma Johanesse Hevelia Elisabeth. Dokonce několik žen se astronomii věnovalo v rodině Winkelmannů/Kirchů. Srov. Monika MOMMERTZ, *Schattenökonomie der Wissenschaft. Geschlechterordnung und Arbeitssysteme in der Astronomie der Berliner Akademie der Wissenschaften im 18. Jahrhundert*, in: Theresa Wobbe (Hg.), *Frauen in Akademie und Wissenschaft. Arbeitsorte und Forschungspraktiken 1700–2000*, Berlin 2002, s. 31–63; Gabriela BERNARDI, *The Unforgotten Sisters. Female Astronomers before Caroline Herschel*, Heidelberg 2016.

49 Všichni z výše citovaných autorů německých encyklopedických děl také Marii Cunitii zmiňují. Uvádějí, že to byla velmi vzdělaná žena, jež ovládala sedm jazyků a proslula svým astronomickým dílem. Srov. J. C. EBERTI, *Eröffnetes Cabinet*, s. 116–118; CH. F. PAULLINI, *Hoch- und Wohl-gelahrtes teutsches Frauenzimmer*, s. 43–44; J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal-Lexikon*, svazek 15, Halle und Leipzig 1737, sl. 2134–2135 (dostupné na URL: <<https://www.zedler-lexikon.de/index.html?c=blattem&id=150176&bandnummer=15&seitenzahl=1063&supplement=0&dateifformat=1%27>>, [cit. 12. 3. 2018]).

Logarithmischen zahlen verhüllet“) logaritmické výpočty do „rozbalených“ čísel („in außgewickelten Zahlen“).⁵⁰ Zároveň se však rozhodla zpřístupnit úvod do svých výpočtů i těm, kteří latinou nevládli, a sepsala ho také německy. Následující analýza bude vycházet právě z této německojazyčné části.

Maria Cunitia byla díky svému vzdělání zajisté obeznámena s rétorickými postupy používanými ve vědeckých spisech. Zároveň bylo nutné ospravedlnit fakt, že se do učených debat zapojuje jako žena. Hned v úvodu svého německého expoé se proto okamžitě pokouší vzít vítr z plachet argumentům možných oponentů (jako obvykle jsou anonymní a mluví „kolektivním hlasem“),⁵¹ kteří by mohli mít pochybnosti o kvalitě díla právě z toho důvodu, že jeho autorkou je žena, jež se všetečně míchá do nepotřebných záležitostí a upozaduje ty podstatné, aby si vydobyla slávu.⁵² Svou cestu k astronomii zde proto líčí následujícím způsobem. Už v pěti letech uměla číst a začala se vzdělávat v historii. Na brzké smrti svých rodičů si uvědomila, že lidský život je krátký a často po něm nezůstane ani památka udržovaná mezi potomky. Proto se rozhodla se svým životem naložit správně a nalézt něco, čím se запиše do paměti bližních i po své smrti a udrží tak vzpomínku na své stvoření. Primární motivací však není sláva, ale vzdání díky a chvály boží moudrosti, moci a dobrotě.⁵³ Nezapomíná však zdůraznit, že tak činila vedle úkolů, které příslušejí ženskému pohlaví,⁵⁴ a studovala pouze ve chvílích volna mezi jinými povinnostmi.⁵⁵ Nakonec největší zálibu našla v astronomických výpočtech, jež mnozí považují za těžké, a proto se rozhodla je zjednodušit.⁵⁶ Své odborné kompetence podtrhuje zmínkou, že

50 M. CUNITIA, *Urania Propitia*, An den Leser nothwendige Erinnerung, s. 148.

51 Susanne THIEMANN, „*Pudicitia cum eruditione linguarum.*“ *Weibliche Latinität am Beispiel der vielsprachigen Toledanerin Luisa Sigea (1522–1560)*, in: Friederike Hassauer (Hg.), *Heißer Streit und kalte Ordnung. Epochen der Querelle des femmes zwischen Mittelalter und Gegenwart*, Göttingen 2008, s. 168–182, zde s. 172.

52 „*welche ihnen die ungewönlichkeit solcher Sachen bey Weiblichen Geschlechts Personen/einen Zweifel erregen lassen. Andere/denen es scheint/als ob ich mich mit hindensetzung nothwendigerer Angelegenheiten/in unnötigere mischte; sehe ich solches für einen Fürwitz tadeln. Die dritten wollen solches durchaus für ein falsches/aus Ruhmsucht entsprungenes vorgeben halten.*“ M. CUNITIA, *Urania Propitia*, Verantwortung/auff vermuthliche Einwüffe des Lesenden, s. 147. Následující citace viz tamtéž.

53 „*Wo ich etwas finde/darinne ich meinem Schöpfer zu danck und preise seiner vollkommenen Weißheit/ unaußforschlichen Gewalt/und unerschöpflichen Gütte meinen neben Menschen in/und nach meinen Tagen erinnere/auch hierdurch die Gedächniß meiner Erschaffung erhalten möchte.*“

54 „*neben denen von meinen geehrten Eltern mir anbefohlnen übungen in allem so zu des Weiblichen Geschlechts notturfft/und zier/von Gott zugelassenes bekennt.*“

55 „*Der ursachen ich die folgende (von andern nothwendigen/durch den wechsel der Zeiten/und Läufe mir auffgetragenen Geschäften)/erübrigte Zeit/(so Tags/so Nachts) allein des Gemüts wirckungen in einsamlung/einer oder der andern Kunst und Wissenschaft zugetheilet.*“

56 Uvádí, že tak učinila na radu Eliase von Löwen. Je to jediná zmínka o mužském „mentorovi“ v německé části jejího spisu. Cunitia se tak nezaštiťuje ani jménem svého otce, ani manžela, vystupuje sebedovědomě sama za sebe a pod dívčím latinizovaným jménem. K postavě mentora u žen píšících latinsky srov.

od Longomontanových tabulek přešla k přesnějším, avšak početně složitějším tabulkám Keplerovým.⁵⁷ Několik učenců si je pak přišlo opsat, načež ji mnozí přemlouvali, aby dílo publikovala, a proto ho předkládá.⁵⁸

Maria Cunitia v této části svého úvodu používá hned několik legitimizačních strategií. Představuje proces svého vzdělávání, které bylo na ženu skutečně mimořádné, a obhájí ho odkazem na snahu využít svůj život pro pomoc bližnímu (v tomto případě ulehčením astronomických výpočtů) a oslavit tak boží moudrost a moc. Ačkoliv explicitně nemluví o božím „vyvolení“ jako Justina Siegemund, přesto z textu vyvstává její obraz jako hluboce zbožné ženy, jež se cítí být k tomuto úkolu Bohem povolána. Několikrát zde i v dalších pasážích textu zdůrazňuje, že nic nečiní pro svou slávu, ale výhradně pro slávu boží a svého bližního. Pro ženu pronikající do mužského vědeckého světa na tak vysoké úrovni jako Maria Cunitia je nezbytné prokázat, že ani jako „vědkyně“ neopouští pohlavní řád ustanovený Bohem a nezanedbává své povinnosti v domácnosti. Jak ukazuje Heide Wunder, nemusí být v tomto období slučitelnost úlohy hospodyně a vzdělavkyne vnímána problematicky, neboť pokud žena s otcem či manželem sdílí duševní zájmy, mohou tvořit komplementární pracovní pár nejen na oddělených místech v domácnosti, ale mohou pracovat společně v knihovně.⁵⁹ Zdá se, že v průběhu 18. století se tento názor pomalu mění, neboť i zastávce ženského vzdělání Johann Caspar Eberti (a po něm Johann Heinrich Zedler ve svém lexikonu) v hesle věnovaném Marii Cunitii autorku kritizuje, že kvůli svému vědeckému působení zanedbávala domácnost.⁶⁰

V dalších pasážích svého úvodu Maria Cunitia seznamuje čtenáře s tím, jak složitý a namáhavý úkol vzala na svá bedra,⁶¹ zároveň však ubezpečuje, že svou zjednodušenou

Eva CESCUTTI, *Lateinkompetenz und Gender im 16. Jahrhundert. Vier Beobachtungen und Thesen*, in: F. Hassauer (Hg.), *Heißer Streit und kalte Ordnung*, s. 155–166.

57 Longomontanus (1562–1647), dánský astronom, žák Tycho Brahe, autor díla *Astronomia Danica* (1622). Johannes Kepler (1571–1630) vydal své Rudolfské tabulky (*Tabulae Rudolphinae*) roku 1627.

58 „*Welches eben als das erste etlichen Gelehrten zu sehen/und abschreiben kommen: Weil denn von ihnen/und andern vielen/das solches publicirt würde/innstendig begehrt worden: wird es hiermit einem ieden communiciret*“.

59 Heide WUNDER, „*Er ist die Sonn', sie ist der Mond*“. *Frauen in der Frühen Neuzeit*, München 1992, s. 64–65.

60 „*Sie vermehrte damit die Bücher-Kammern grosser Fürsten und gelehrter Leute/dergestalt bey dergleich Kunstliebenden grossen Nutzen schaffende/wiewohl sie dabey gantz nicht das Haußwesen in acht genommen; sondern nachdem sie von dem Nächlichen Sternsehen ermüdet/den Tag meistens im Bette zugebracht/davon allerhand lächerliche Begebenheiten bekandt sind*.“ J. C. EBERTI, *Eröffnetes Cabinet*, s. 117–118.

61 „*hab ich mich einer solchen Arbeit (dehren müße/beschwerliche langwüdrigkei/und innhaltende gewißheit/ich den unpartheyischen in der Astronomia erfahrenen zu urtheilen gebe) vnterwunden*.“ M. CUNITIA, *Urania Propitia*, An den Leser nothwendige Erinnerung, s. 148. Následující citace viz tamtéž.

verzí nechce odsunout či zneplatnit nezaměnitelné Keplerovo dílo („*ienes ohnvergleiche Astronomische Werck abzuschaffen/verohnglimpfen/oder ohngültig machen*“), které ti nejučenější společně s ní považují za dokonalé („*von den gelehrtesten in dieser Kunst/ neben mir gehalten werden*“). Tímto výrokem se Maria Cunitia zařazuje mezi učence. Své kompetence také dokládá hojným a přesným používáním terminologie i citacemi astronomických autorit. Neváhá také poukázat na to, že se mnozí znalci budou divit tomu, co se jí podařilo vypočítat (zatmění měsíce), neboť tento výpočet byl považován za nemožný, což dokládá odkazem na jeho absenci v odborné literatuře.⁶² Několikrát autorka pro své „kompendium“ používá název plod („*Frucht*“)⁶³ a dokonce příměr s porodem („*meine frey gebohrne/und in Freyheit erwachsene geburt*“).⁶⁴ V tomto ohledu velmi připomíná přirovnání k dítěti, jež pro svůj spis použila Justina Siegemund. Nabízí se tedy otázka, nakolik je tento příměr, respektive naznačená citová vazba k vlastnímu dílu, charakteristickým rysem „ženského psaní“. Pro její zodpovězení by bylo nutné provést komparaci na širším vzorku spisů vzešlých z pera žen.

Poslední část textu předcházející samotnému vysvětlení, jak tabulky používat, věnovala Maria Cunitia rozkladu důvodů dvojjazyčnosti díla. Sama si je vědoma toho, že takový postup je nestandardní („*wieder gewonheit der Künste*“). Jako první důvod uvádí lásku k vlasti a snahu zpřístupnit astronomické výpočty širší německojazyčné veřejnosti, která nevládne latinou.⁶⁵ Důvodem, proč svůj spis tedy nevydala pouze německy, je nejen snaha o jeho širší recepci mezi čtenářstvem bez znalostí němčiny, ale především snaha zabránit plagiátorství – německý spis by bylo lehce možné přeložit do latiny („*unter einem Lateinischen Mantel*“) a vydávat za vlastní. Z takto podaného vylíčení můžeme vyvodit, že před sebou máme dílo autorky, která si je vědoma nejen své jazykové převahy, ale především hodnoty a originality své práce, jež má být pevně spojena pouze s jejím jménem.

Maria Sibylla Merian: *Der Raupen Wunderbare Verwandlung*

Další ženou, která se rozhodla zveřejnit své poznatky na poli přírodních věd, byla Maria Sibylla Merian (1647–1717), již bychom moderním termínem označili za entomoložku.⁶⁶

62 „*welches bißhero (so viel auß den publicirten Schrifften wissend) noch nie bekind gewesen ist. [...] Dessen sich/vermutlichen/viel in der Kunst Erfahrne verwundern werden/weil solches von vielen für ohnmöglich gehalten worden.*“ Tamtéž, s. 151.

63 Tamtéž, s. 148, 154.

64 Tamtéž, s. 154.

65 „*denn es ist offenbahr/daß unter den Deutschen zu erlernung der Astronomia/so begierig alß taugliche ingenia sindt/dehrer viel durch ohnkündigkeit der Lateinischen Sprache/davon zurück gehalten werden.*“

66 Maria Sibylla Merian se vzhledem ke své výjimečnosti těší intenzivní pozornosti badatelek a badatelů již dlouhou dobu, z bohaté sekundární literatury srov. např. Carin GRABOWSKI, *Maria Sibylla*

Na rozdíl od obou již zmíněných autorek publikovala hned několik titulů, první z nich roku 1679 pod názvem *Der Raupen Wunderbare Verwandlung und Sonderbare Blumen-nahrung*.⁶⁷ Roku 1683 vyšel pod stejným názvem druhý díl „*Knihy o housenkách*“. Pomyslný vrchol její publikační činnosti představuje titul *Metamorphosis insectorum Surinamensium*, jenž vyšel roku 1705 v Amsterdamu.⁶⁸

Maria Sibylla Merian se narodila ve Frankfurtu nad Mohanem jako nejmladší dcera slavného umělce, rytce a nakladatele Matthäuse Meriana staršího.⁶⁹ Po jeho brzké smrti (dceři byly tři roky) se jeho vdova znovu provdala za malíře Jacoba Marrela, v jehož dílně se Maria Sibylla učila malovat i vytvářet mědiryty. V osmnácti letech se provdala za dalšího umělce, malíře Johanna Andrease Graffa, a zanedlouho s ním odešla do Norimberku, kde působila bezmála jedno desetiletí. Zde také – pod vlivem pietismu⁷⁰ – vznikly dva díly její „*Knihy o housenkách*“. Roku 1685 (po krátkém intermezzu, kdy se s rodinou vrátila do Frankfurtu) opustila manžela a společně s oběma dcerami a matkou odešla do labadistického společenství u vesnice Wieuwerd v západním Frísku. I zde pokračovala ve svých výzkumech a pozorování hmyzu. Komunitu opustila krátce před jejím rozpuštěním v roce 1691 a usadila se v Amsterdamu. Ve svých dvaapadesáti letech se rozhodla podniknout dobrodružnou a velmi nákladnou cestu do holandské kolonie Surinam v Jižní Americe, kde pobývala dva roky a připravovala materiál pro svou „*Knihu o Surinamu*“. Do Amsterdamu se vrátila roku 1701 a pracovala na jejím vydání. Spis vyšel holandsky, za autorčina života byl ještě přeložen do latiny, německý překlad již nestihla

Merian zwischen Malerei und Naturforschung: Pflanzen- und Schmetterlingsbilder neu entdeckt, Berlin 2017; Natalie ZEMON DAVIS, *Metamorphosen: Das Leben der Maria Sibylla Merian*, Berlin 2016; TÁŽ, *Ženy na okraji. Tři životy 17. století*, Praha 2013, s. 131–184; Kay ETHERIDGE, *Maria Sibylla Merian: The First Ecologist?*, in: Donna Spalding Andréolle – Véronique Molinari (edd.), *Women and Science, 17th Century to Present: Pioneers, Activists and Protagonists*, Newcastle upon Tyne 2011, s. 35–54; Anne-Charlott TREPP, *Von der Glückseligkeit alles zu wissen. Die Erforschung der Natur als religiöse Praxis in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 2009; Kim TODD, *Chrysalis. Maria Sibylla Merian and the Secrets of Metamorphosis*, Orlando 2007; Kurt WETTENGL, *Von der Naturgeschichte zur Naturwissenschaft. Maria Sibylla Merian und die Frankfurter Naturalienkabinette des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 2003 ad.

67 Maria Sibylla MERIAN, *Der Raupen Wunderbare Verwandlung und Sonderbare Blumen-nahrung*, Nürnberg 1679. HAB, sign. A: 49.1 Phys.

68 Kromě těchto spisů je Marie Sibylla Merian rovněž autorkou tří dílů *Neues Blumenbuch* (vyšly v Norimberku v letech 1675, 1677 a 1680) a posmrtně vydaného třetího dílu *Der Raupen Wunderbare Verwandlung und Sonderbare Blumen-nahrung* (Amsterdam 1717). Tyto spisy stojí stranou analýzy.

69 Jak Johann Caspar Eberti (s. 167–168) tak Christian Franz Paullini (s. 71) Marii Sibyllu Merian uvádějí pod jménem *Graffin* a mylně ji jako dceru přiřazují k lékaři Marianu Graffovi. Až heslo *Merianin* v Zedlerově lexikonu ji zařazuje správně. Srov. J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal-Lexikon*, svazek 20, Halle und Leipzig 1733, sl. 1001–1002 (dostupné na URL: <<https://www.zedler-lexikon.de/index.html?c=blaettern&id=185126&bandnummer=20&seitenzahl=0510&supplement=0&da-teifformat=1%27>>, [cit. 13. 3. 2018]).

70 Srov. A.-Ch. TREPP, *Von der Glückseligkeit alles zu wissen*, s. 241–277.

zrealizovat.⁷¹ Všechny spisy Marie Sibylly Merian mají totožnou strukturu. Obsahují předmluvu (obě „*Knihy o housenkách*“ také oslavnou báseň, jejímž autorem je Christian Arnold),⁷² následovanou vyobrazením určitého hmyzu ve všech jeho vývojových stádiích na rostlině, kterou se podle autorky živí. K mědirytu je pak přidán detailní popis vzezření jednotlivých stádií včetně pozorování týkajících se jejich chování.

Předmluva Marie Sibylly Merian k prvnímu dílu „*Knihy o housenkách*“ představuje v porovnání s rozsahem předmluv u výše analyzovaných spisů relativně krátký text. Čtenáři se zde nedozví nic o autorčině původu či vzdělání, ihned jsou konfrontováni s líčením jejího „badatelského“ životopisu. Autorka popisuje svůj pilný a dlouhodobý výzkum housenek („*fleissige und langwierige Untersuchung*“)⁷³ trvající pět let a založený na časově náročném pozorování spojeném s vyhledáváním a vyživováním pokusných exemplářů.⁷⁴ Z textu tak vyplývá, že Maria Sibylla Merian je autodidaktička, která většinu svých znalostí čerpá z autopsie. Z určitých indicií lze usuzovat, že znala soudobé vědecké debaty týkající se původu hmyzu, jež v druhé polovině 17. století oscilují mezi tradičním aristotelským názorem o vzniku z bláta a nečistot samoplozením a novými zjištěními o funkci vajíček.⁷⁵ Sama se názorově ocitá takřkajíc na půl cesty, neboť původ z vajíčka přisuzuje motýlům, mûry, komáři a mouchy však podle ní vznikají z nečistot. Toto knižní vědění však nikterak nestaví na odív, v jejím díle nenalezneme žádné citace autorit. Maria Sibylla Merian vystupuje jako nestudovaná a v dané problematice teoreticky neškolená žena, je naopak ryzí praktičkou a bedlivou pozorovatelkou. Velkou část své předmluvy proto věnuje osvětlení terminologie, kterou na stránkách svého spisu používá. Termínem „*datlová pecka*“ („*Dattelkern*“) označuje kuklu, ačkoliv němčina v té době využívá pojmu „*Puppe*“. Motýly nazývá „*Sommer-vögelein*“, tedy „*letní ptáčci*“, mûry pak „*Motten-vögelein*“, čili „*molí ptáčci*“. Její jazyk je jednoduchý a srozumitelný, má emocionální náboj a vyznačuje se množstvím zdvořilých i příměrů z běžného života.⁷⁷ Tím se velmi podobá stylu Justiny Siegemund, jež pro názornost při vysvětlování počínání

71 L. SCHIEBINGER, *Schöne Geister*, s. 108–123.

72 K této osobnosti a Pegnickému květinovému řádu (Pegnesischer Blumenorden) srov. A.-CH. TREPP, *Von der Glückseligkeit alles zu wissen*, s. 259–268.

73 M. S. MERIAN, *Der Raupen Wunderbare Verwandlung*, 1. díl, předmluva, nepag.

74 „*daß es mich grosse Mühe und Zeit gekostet/solche Thierlein zu suchen/ihnen ihre Speise viel Täge/ auch Monaten zu reichen.*“ Tamtéž.

75 K. TODD, *Chrysalis*, s. 44–49.

76 Srov. např. popis hmyzu žijícího na modrém bezu: „*Dieses kleine/doch liebliche und angenehme Motten-vögelein (so einen sehr schellen Flug führt) hab ich oben/auf der Blümlein eines/hingesetzt; dessen Sträußlein/so zuvor von mir nach dem Leben abgemahlt/allhier zu sehen ist.*“ M. S. MERIAN, *Der Raupen Wunderbare Verwandlung*, 1. díl, s. 8.

77 „*schieben ihre Haut drey oder vier mal gantz ab/eben wie ein Mensch über den Kopf ein Hemd ausziehet.*“ Tamtéž, 1. díl, předmluva, nepag.

porodní báby rovněž sahá po snadno pochopitelných přirovnáních z každodenního života.⁷⁸ Velmi zajímavá je skutečnost, že jednotlivé kapitoly jsou uvozeny názvy rostlin, na nichž jednotlivé druhy hmyzu žijí, a to jak v němčině, tak v latině. Jedná se o jediný očividný „vědecký“ prvek v „*Knihách o housenkách*“, který Marie Sibylla Merian převzala z dobové vědecké literatury.

Marie Sibylla Merian z textu svých „*Knih o housenkách*“ vystupuje jako neustále zkoumající a experimentující badatelka, jež studuje objekty svého zájmu po všech stránkách. Popisuje, jak manipuluje s larvami a co tato manipulace způsobuje,⁷⁹ zkouší, jaká strava housenkám vyhovuje,⁸⁰ jak dlouho jim trvá, nežli se zakuklí, pozoruje výsledky svých dlouhodobých pokusů a vyvozuje z nich závěry.⁸¹ Praxe, vlastní poznání a zkušenost, z nichž abstrahuje své závěry, jsou nejcharakterističtější rysem jejích spisů.⁸² V kontextu dobového zájmu o hmyz a jeho zpodobňování (Jan Swammerdam, Jan Goedart)⁸³ je pak dílo Marie Sibylla Merian naprosto unikátní. Nejde jí o vytváření teorií, o systematizaci a klasifikaci hmyzu, naopak je pro ni nejdůležitější zachytit vše tak, jak je to přirozené, tedy jak to odpovídá božimu řádu. Proto na svých mědirytech reprodukuje živou přírodu („*fleissig nach dem Leben abgemahlt*“),⁸⁴ nepoužívá písmena či čísla označující jednotlivé komponenty vyobrazení, nýbrž je přirozeně propojuje s textem popisů.

Celým textem „*Knih o housenkách*“ prostupuje hluboká zbožnost jejích autorky.⁸⁵ Jako důvod pro vydání svých spisů uvádí snahu představit božské zázraky („*Göttliche Wunder vorzustellen*“)⁸⁶ a oslavit boží všemohoucnost a péči, kterou věnuje i tak malým

78 „*Das Kind lieget in der Mutter wie in einem nassen Tuche/das dem Kinde an dem Leibe anklebet. So dencke doch: wenn ich ein naß Hembde/daß es zugleich über dem Kopf wäre/anhätte/und du soltest mich aus dem Hembde heraus ziehen.*“ J. SIEGEMUND, *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*, s. 52.

79 „*oder man stellt sie an die Sonne/oder gar in warme Stuben; so kriechen die Würmlein aus den gemeldten Pünctlein hervor/die sich/als zeigezte/selbsten heraus beißen.*“ M. S. MERIAN, *Der Raupen Wunderbare Verwandlung*, 1. díl, s. 3.

80 „*Belangend dero Speise/so hab ich sie mit Rosenknöpflein erhalten/bis zu Ende des May*“. Tamtéž, s. 39.

81 „*Diese zu unterst vorgebildte/grosse Raupe ist von mir iederzeit auf dem Gras/im July/gefunden worden; also daß ich dafür halte/es sey das ihre beste Speise/die sie am libsten geneust.*“ Tamtéž, s. 65.

82 „*Welches ich wol in acht genommen/und wie mich bedunt/ein merklicher Unterscheid seyn mögte.*“ Tamtéž.

83 Srov. A.-CH. TREPP, *Von der Glückseligkeit alles zu wissen*, s. 229–230; K. TODD, *Chrysalis*, s. 46–48, 53–56.

84 M. S. MERIAN, *Der Raupen Wunderbare Verwandlung*, 1. díl, s. 5.

85 Někteří badatelky dokonce charakterizují „*Knihy o housenkách*“ jako nábožensky didaktickou literaturu. Srov. Heidrun LUDWIG, *Von der Betrachtung zur Beobachtung. Die künstlerische Entwicklung der Blumen- und Insektenmalerin Maria Sibylla Merian in Nürnberg (1670–1682)*, in: John Roger Paas (Hg.), *Der Franken Rom. Nürnbergs Blütezeit in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1995, s. 95–113; A.-CH. TREPP, *Von der Glückseligkeit alles zu wissen*, s. 210–305.

86 M. S. MERIAN, *Der Raupen Wunderbare Verwandlung*, 1. díl, předmluva, nepag.

a nicotným tvorům, jakými jsou housenky.⁸⁷ Její spisy poskytují čtenáři příležitost ponořit se do zbožných myšlenek a připomenout si velké boží skutky.⁸⁸ Autorčino snažení má podle jejích slov mít jediný cíl, a to vzdát čest Bohu a jeho dílu, nic nedělala pro svou slávu. S touto proklamací bezprostředně souvisí využití toposu skromnosti. Maria Sibylla Merian označuje své spisy jako skromné knížky („*geringes Büchlein*“)⁸⁹ a upozorňuje, že nebyť záměru oslavit svým dílem Boha, nikdy by se do tak namáhavé práce nepustila. Náročnost badatelské činnosti ještě podtrhuje upozorněním, že jako žena ji musela provádět zároveň se svými povinnostmi v domácnosti (v době vydání první „*Knihy o housenkách*“ se starala o dvě malé děti).⁹⁰ Tato legitimizační strategie je pak navíc ještě spojena s využitím toposu přemlouvání k vydání, který autorka opakuje jak v předmluvě⁹¹ k prvnímu dílu, tak v jeho závěru.⁹²

Přes uplatnění topoi vyvstává obraz Marie Sibylly Merian v jejích pojednáních o housenkách a jejich přeměnách jako obraz sebevědomé autorky, jež nepotřebuje legitimizovat své „vědecké“ kompetence prostřednictvím odkazů na svou knižní vzdělanost, ale opírá se pouze o své dlouholeté pozorování a pokusy, z nichž vyvozuje závěry. Nemá potřebu explicitně omlouvat, že se jako žena věnuje odborné činnosti a výsledky své práce publikuje tiskem. Pouze zcela výjimečně se uchyluje ke spojení své ženskosti s prostotou („*weibliche Einfalt*“),⁹³ tento výrazový prostředek je však možné zařadit do kontextu toposu skromnosti. Z titulních listů obou „*Knih o housenkách*“ je evidentní, že své „vědecké“ začátky zaštituje jménem svého slavného otce („*Matthaei Merians/des*

87 „*auch das allergeringste Thierlein/so Gott geschaffen/und dabey von vielen Menschen für unnütz gehalten wird/ihnen dennoch Gottes Lob und Weisheit vor Augen stellet.*“ TÁŽ, *Der Raupen Wunderbare Verwandlung Anderer Theil*, Nürnberg 1683, předmluva, nepag. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign. 8 ZOOL VI, 5183:2 RARA (dostupné na URL <<https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN476005221>>, [cit. 14. 3. 2018]).

88 „*So nun iemand all diesem weiter nachzusinnen beliebt/und seine Gedanken ein wenig anwenden will/wie Gott oft manches gantz unachtbares/und (wie wir vermeinen) auch unnützes Ding/so wunderbar und schön durch seine Magd die Natur ausziere/der hat allerseits genugsame Anlaß hierzu/seine Andachts=gedanken dadurch besser auszuüben.*“ TÁŽ, *Der Raupen Wunderbare Verwandlung*, 1. díl, s. 65.

89 Tamtéž, s. 8.

90 Srov. Ingrid GUENTHERODT, „*Dreyfache Verenderung*“ und „*Wunderbare Verwandlung*“. Zu *Forschung und Sprache der Naturwissenschaftlerinnen Maria Cunitz (1610–1664) und Maria Sibylla Merian (1647–1717)*, in: Gisela Brinker-Gabler (Hg.), *Deutsche Literatur von Frauen*, Band I, Vom Mittelalter bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, München 1988, s. 197–221, zde s. 200.

91 „*zumal da ich oftmals von gelehrten/und fürnehmen Personen/darum ersucht und gebeten worden/der Welt/in einem Büchlein/solches Göttliche Wunder vorzustellen.*“ M. S. MERIAN, *Der Raupen Wunderbare Verwandlung*, 1. díl, předmluva, nepag.

92 „*Sintemal ich sonst diß mühsame Werklein nie angefangen/viel weniger in Druck zu geben mich überreden lassen: Absonderlich/wann man mir solches/als einer Frauen/(die nur neben ihrer Haussorge diß zusamm tragen müssen) für eine unziemende Ehrsucht halten sollte.*“ Tamtéž, s. 102.

93 Tamtéž, s. 84.

Eltern/Seel. Tochter“) a vystupuje zde pod jménem svého manžela jako Maria Sibylla Gräffinn. Manžela pak zmiňuje ještě jednou, když v předmluvě k prvnímu dílu upozorňuje na jeho pomoc („mit wohlgeleister Hülfe meines Eheleibsten“) při zhotovování vyobrazení. Uvedení manžela coby pomocníka při jejím badatelském úsilí můžeme interpretovat jako obrannou strategii, pomocí níž autorka ukazuje, že manžel s její činností souhlasí a podporuje ji v ní. Vzhledem k manželské roztržce je nasnadě, proč se Maria Sibylla Merian o svém choti nezmiňuje také ve svém veledíle „*Kniha o Surinamu*“ z roku 1705. Zároveň však už ani necítí potřebu zaštitit se jménem svého otce. V tuto chvíli je již natolik známá a etablovaná (a to opět pod svým dívčím jménem Merian), že se již jako žena-badatelka nepotřebuje ospravedlňovat. V tomto díle také výrazněji využívá své znalosti latiny, které zřejmě nabyla při pobytu v labadistické komunitě (ačkoliv je zřejmé, že s latinským překladem jí někdo pomohl),⁹⁴ hojněji cituje další autory-entomology a zařazuje se tak do vědecké obce.

Dorothea Christiana Erxleben: *Academische Abhandlung*

Poslední v řadě analyzovaných ženských přírodovědných spisů je dílo *Academische Abhandlung von der gar zu geschwinden und angenehmen, aber deswegen öfters unsichern Heilung der Krankheiten*,⁹⁵ jež roku 1755 nechala vydat Dorothea Christiana Erxleben (1715–1762).⁹⁶ Tento spis je v kontextu ostatních zde zkoumaných textů specifický, jedná se totiž o vydanou dizertaci, díky níž její autorka získala akademický titul doktorky medicíny na univerzitě v Halle.⁹⁷

94 Srov. L. SCHIEBINGER, *Schöne Geister*, s. 116; N. ZEMON DAVIS, *Ženy na okraji*, s. 164; A.-CH. TREPP, *Von der Glückseligkeit alles zu wissen*, s. 300.

95 Dorothea Christiana ERXLEBEN, *Academische Abhandlung von der gar zu geschwinden und angenehmen, aber deswegen öfters unsichern Heilung der Krankheiten*, Halle 1755. HAB, sign. WT 288.

96 Stejně jako Maria Sibylla Merian není Dorothea Christiana Erxleben autorkou pouze jediného titulu, ale titulů dvou. Její prvotinou, kterou vstoupila do světa učených debat v rámci tzv. *querelles des femmes*, je spis *Gründliche Untersuchung der Ursachen, die das weibliche Geschlecht vom Studieren abhalten* z roku 1742 (reprint Hildesheim – New York 1977).

97 Tato skutečnost vedla k tomu, že se Dorothea Christiana Erxleben těší již dlouho badatelskému zájmu. Srov. např. Florian STEGER, *Dorothea Christiana Erxleben. Die erste promovierte Ärztin in Deutschland*, in: Achim Lipp – Jürgen Lasch (Hgg.), *Hallesche Helden der Heilkunst. Bedeutende Ärzte und Wissenschaftler der Medizinischen Fakultät*, Halle 2013, s. 64–79; Eike PIES, *Dorothea Christiane Erxleben geborene Leporin (1715–1762), die erste promovierte Ärztin in Deutschland*, Sprockhövel 2011; Brigitte MEIXNER, *Dr. Dorothea Christiana Erxleben. Ein ganz normales Ausnahme-Leben*, in: Thomas Weiss (Hg.), *Frauen im 18. Jahrhundert. Entdeckungen zu Lebensbildern in Museen und Archiven in Sachsen-Anhalt*, Halle 2009, s. 247–265; Eva BRINKSCHULTE – Eva LABOUVIE (Hgg.), *Dorothea Christiana Erxleben. Weibliche Gelehrsamkeit und medizinische Profession seit dem*

Dorothea Christiana Erxleben pocházela z Quedlinburgu, kde se narodila do rodiny městského lékaře a vzdělance Christiana Polykarpa Leporina. V dvaceti sedmi letech se provdala za místního ovdovělého protestantského faráře a diakona Johanna Christiana Erxlebena, s nímž vydala pět dětí a další čtyři mu porodila. Většinu svého dospělého života působila jako lékařka v Quedlinburgu a plnila povinnosti vyplývající z postavení manželky faráře.

Od autorky, jež se svou prací osvědčila na akademické půdě, je třeba očekávat vysoký stupeň teoretického vzdělání, schopnost výstavby vědeckého textu konvenujícího dobovým představám a znalost vedení kontroverze. Dorothea Christiana Erxleben vystupuje velmi sebejistě, a to hned od prvních řádků kratičké předmluvy ke své dizertaci. Hned první větou se nenuceně dotýká své promoce na univerzitě v Halle, jako by se jednalo o běžnou věc a nikoliv o zcela výjimečnou událost.⁹⁸ Dále zde používá standardní topos skromnosti, když mluví o skromné práci („geringe Arbeit“), jež vzbudila větší zájem, než čekala, a o jejíž zpřístupnění v němčině ji žádaly významné osoby, kterých si váží.⁹⁹ Zároveň upozorňuje na to, že překlad do němčiny poslouží také ženám. Vůči kritikům své práce se jasně vymezuje, když tvrdí, že jejich nevole je jí lhostejná. Podepsána je jako *D. C. Erxlebin, M. D.* Na první pohled tedy působí velmi sebejistým dojmem.

Samotný text její německé dizertace vychází z latinského originálu, který předložila na univerzitě v Halle roku 1754¹⁰⁰ a vykazuje všechny známky učeného textu. Autorka zde citacemi odkazuje na dobovou vědeckou literaturu, používá odbornou terminologii a svá tvrzení rozšiřuje pomocí poznámek pod čarou. V závěru textu prosí čtenáře, aby společně s ní vzdal čest Bohu. Je zcela evidentní, že Dorothea Christiana Erxleben naprosto

18. Jahrhundert, Halle 2006; Heinz BÖHM, *Dorothea Christiana Erxleben. Ihr Leben und Wirken*, Quedlinburg 1965.

98 „Als diejenige Abhandlung, welche ich bey Vollziehung meiner Promotion pro specimine inaugurali auszuarbeiten, und der hochlöblichen medicinischen Facultät zu Halle darzulegen schuldig war, das erstemal die Presse verließ“. D. CH. ERXLEBEN, *Academische Abhandlung*, předmluva, nepag. Ačkoliv ženám v 18. století nebylo působení na univerzitě principiálně zakázáno, našlo se jen několik málo studentek a pouze jediná přednášející (italská fyzička Laura Bassi). Srov. Beatrix NIEMEYER, *Ausschluss oder Ausgrenzung? Frauen im Umkreis der Universitäten im 18. Jahrhundert*, in: E. Kleinau – C. Opitz (Hgg.), *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, s. 275–294.

99 „haben viele, und zwar solche Personen, welchen ich grosse Hochachtung schuldig bin, ausdrücklich von mir gefordert, ihnen eben diese Arbeit deutsch zu liefern.“ Tamtéž. O požadavku překladu práce do němčiny mluví autorka již v rozšířeném názvu své práce („auf Verlangen ins Deutsche übersetzt“).

100 Jak ve své dizertační práci ukazuje Kornelia Markau, nejedná se o přesný překlad jejího učeného spisu, ale o určitou adaptaci určenou pro zájemce bez lékařského vzdělání. Srov. Kornelia Steffi Gabriele MARKAU, *Dorothea Christiana Erxleben (1715–1762): Die erste promovierte Ärztin Deutschlands. Eine Analyse ihrer lateinischen Promotionsschrift sowie der ersten deutschen Übersetzung*, dizertační práce, Marin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg 2006 (dostupné URL: <na <http://sundoc.bibliothek.uni-halle.de/diss-online/06/06H090/index.htm>>, [cit. 14. 3. 2018]).

přejímá a reprodukuje mužský akademický literární diskurz, jenž je zaměřen teoreticky a postaven na přírodní filozofii, nikoliv na praxi.¹⁰¹

Z hlediska legitimizačních strategií a rétorických postupů je nejzajímavější následující část spisu. Jedná se o přílohy vztahující se k procedurálnímu průběhu a podmínkám zkoušky a samotné promoci. Je zde přetištěn program dizertační zkoušky s charakteristikou uchazečky, jejímž autorem je tehdejší děkan lékařské fakulty univerzity v Halle Johannes Juncker, autorčin samostatně vyhotovený životopis, reflexe studia a dizertační zkoušky Dorothee Christiany Erxleben otištěná v listu *Hallische Anzeigen*, několik latinských dopisů a oslavné básně v latině i němčině. Stranou zde bude ponechán Junckerův výklad legitimizující postup univerzity v Halle, jež připustila k promoci ženu, a vychvalující její schopnosti a ctnosti.¹⁰² Tyto navýsost zajímavé pasáže by si zasloužily samostatnou studii. Pozornost bude věnována pouze vlastnímu životopisu Dorothee Christiany Erxleben, který předložila univerzitě před svou zkouškou.

Líčení své životní pouti až do okamžiku těsně předcházejícího univerzitnímu přezkoušení pojala Dorothea Christiana Erxleben jako přímou a od začátku zamýšlenou cestu k vytčenému cíli. Text má formu klasického životopisu, začíná tedy větou: „*Já, Dorothea Christiana Erxlebenová, jsem se narodila 13. listopadu roku 1715 v Quedlinburgu.*“¹⁰³ Odkazem na otce a dědečka a vážnost, které se těšili v rodném městě, demonstuje svůj dobrý původ. Poté již zcela bez průtahů přechází k popisu získání svého vzdělání a své záliby v učení se. Již od útlého dětství se účastní domácí výuky vedené jejím otcem a zamýšlené především pro jejího staršího bratra, jenž se systematicky připravoval na univerzitní studium medicíny, i výuky jazyků a různých věd pod dohledem učitelů. Korespondenčně si osvojuje také latinu.¹⁰⁴ V dalším kroku absolvuje společně s bratrem jakousi přípravu na univerzitní studium, již vede opět jejich otec. Jako základ používá několik odborných knih věhlasných lékařů, jako nadstavba mu pak slouží názorná výuka z případů jeho vlastní praxe. Po odchodu staršího bratra na univerzitní studia vypomáhá Dorothea Christiana Erxleben v otcově praxi. Díky rozhodnutí pruského krále Friedricha II. se mohla ucházet o promoci na univerzitě v Halle, Bůh s ní však měl jiné úmysly – provdala se a musela se

101 Ursula SCHMIEDGEN, *Dorothea Christiana Leporin, verheiratete Erxleben (1715–1762). Pfarrfrau und streitbare Ärztin in Quedlinburg*, in: E. Brinkschulte – E. Labouvie (Hgg.), *Dorothea Christiana Erxleben*, s. 32–54, zde s. 37.

102 Relativně mladá univerzita v Halle založená roku 1694 se evidentně chtěla etablovat jako pokroková a žena-absolventka posloužila jako vhodný ozdobný doplněk. Srov. B. NIEMEYER, *Ausschluss oder Ausgrenzung*, s. 293; I. GUENTHERODT, *Autobiographische Auslassungen*, s. 135.

103 D. CH. ERXLEBEN, *Academische Abhandlung*, s. 121.

104 Johannes Juncker v popisu průběhu zkoušky uvádí, že mluvila tak krásnou latinou, až měli dojem, že před nimi stojí stará Řimanka. „*Hierbey bediente sie sich eines so schönen und zierlichen Lateins, so daß wir glaubten, eine alte Römerin in ihrer Muttersprache reden zu hören.*“ Tamtéž, s. 136.

starat o děti a nemocného muže. Kvůli tomu, aby se odlišila od fušerů a mastičkářů,¹⁰⁵ později krále požádala o opětovnou možnost odpromovat, která jí byla poskytnuta.

Základní myšlenka, jež propstupuje celým autorčíným životopisem, je přesvědčení o důležitosti, užitečnosti a přirozenosti ženského vzdělání. Dorothea Christiana Erxleben tvrdí, že mladé ženy by měly studovat, stejně jako se učit obstarávat domácnost. Vzdělání se pro ženy sluší, měly by po něm dokonce bažit.¹⁰⁶ Tento názor autorka legitimizuje odkazem na řadu svých učitelů, učenců a otcových přátel, kteří zastávali stejný postoj a ženské studium podporovali. Dorothea Christiana Erxleben zde také obsírně upozorňuje na svou spisovatelskou prvotinu, dílo věnované právě otázce ženského vzdělání a opatřené rozsáhlou předmluvou dalšího zastávce vzdělaných žen – jejího otce. Jak ukazuje Ortrun Riha, je vyznění tohoto spisu jasné: existují pouze předsudky, ale žádné skutečné důvody mluvící proti studiu žen.¹⁰⁷

Ruku v ruce s požadavkem na ženské vzdělávání jde autorčina snaha ukázat, že studium a vykonávání práce hospodyně v domácnosti se nevyklučují. Několikrát upozorňuje na to, že svědomitě obstarávala domácí povinnosti a ve volných chvílích četla v knihách nebo se účastnila výuky.¹⁰⁸ Ani po uzavření sňatku není důvod se studiem přestat, neboť s rozumným manželem se studuje ještě veseleji, přesvědčila se o tom sama.¹⁰⁹ Jako přípravu na univerzitní přezkoušení sama studovala odbornou literaturu.¹¹⁰ Pro odložení promoce se rozhodla v době, kdy se starala o malé děti a manžela, a nemohla by se na studium plně soustředit.¹¹¹ Autorka se zde tedy prezentuje jako dobrá manželka a matka odpovídající představám dobové normativní literatury.

105 S tímto nařčením musela evidentně bojovat ve své skutečné praxi. Srov. U. SCHMIEDGEN, *Dorothea Christiana Erxleben*, s. 48–50.

106 „daß alle wohlgesittete junge Frauenspersonen in denen Studiis eben so fleißig, als in Dingen, die Haushaltung betreffend, müßten unterwiesen werden. Und weil ich urtheilte, daß die Gelehrsamkeit unserm Geschlechte nicht allein wohl anstehe, sondern auch Frauenspersonen nach derselben zu trachten verbunden wären, wurde ich niemals überdrüssig, mich unterrichten zu lassen.“ Tamtéž, s. 123.

107 Ortrun RIHA, „Gründliche Untersuchung“ und „Academische Abhandlung“. *Die wissenschaftlichen Schriften von Dorothea Christiana Erxleben, geb. Leporin*, in: E. Brinkschulte – E. Labouvie (Hgg.), *Dorothea Christiana Erxleben*, s. 55–70, zde s. 64.

108 „Ob ich gleich [...] beständig viele häusliche Geschäfte zu verrichten hatte, welchen ich mich weder entziehen konte, noch wolte; so vermochten dennoch diese nicht, mich vom Studiren abzuziehen, und ich fand, daß es sehr wohl möglich sey, bey verschiedenen häuslichen Geschäften so wol ein Buch mit Nutzen zu lesen, als auch den Unterricht des Lehrenden anzunehmen.“ D. CH. ERXLEBEN, *Academische Abhandlung*, s. 125.

109 „daß der Ehestand das Studiren des Frauenzimmers nicht aufhebe, sondern daß es sich in der Gesellschaft eines vernünftigen Ehegatten noch vergnügter studiren lasse“. Tamtéž, s. 130.

110 „Ich bediente mich besonders derer nie genug zu rühmenden Albertischen und Junkerschen, wie auch derer Hofmannischen, Werlhoffischen, Coschwitzischen, Böhavischen und anderer Gelehrten Schriften“. Tamtéž, s. 132.

111 „meinen Vorsatz, zu promoviren, annoch aufzuschieben, weil ich überzeuget war, daß ich übel handeln würde, wenn ich die Studia, die mich meiner Pflichten beständig erinnerten, auf eine solche Art treiben

Je patrné, že Dorothea Christiana Erxleben klade důraz na vyzdvížení významu knižního teoretického vzdělání, neboť si je vědoma zacílení svého spisu do akademického prostředí. Zároveň ani v jeho názvu, ani v předmluvě nijak netematizuje výjimečnost svého počínání v kontextu svého ženství, naopak sama sebe označuje mužským tvarem jako doktora medicíny („*der Medicin Doctor*“), ačkoliv by mohla užít ženského tvaru *Doctorin*.¹¹² V předmluvě tedy není třeba rozvíjet legitimizační strategie, autorka zde vystupuje naprosto sebejistě a přirozeně sama sebe zařazuje mezi akademicky vzdělané lékaře.

Závěr

Nízký stupeň organizovanosti (nejen) přírodních věd v 17. a 18. století umožnil ženám se na nich aktivně podílet.¹¹³ Jen několik málo z nich se však odvážilo výsledky svého badatelského úsilí představit veřejnosti v podobě vytištěného spisu. Studie se pokusila naznačit, jaké rétorické postupy, argumentační a legitimizační strategie tyto ženy ve svých dílech použily, aby mohly být odbornou veřejností přijaty s veškerou vážností. Porovnáme-li tyto postupy s porodnickou příručkou Justiny Siegemund, která sloužila jako matrice pro komparaci, dospějeme k několika zjištěním.

Z hlediska charakteru vzdělání spadají autorky do dvou okruhů, do okruhu „učených“ žen s teoretickým, ale i praktickým zázemím na jedné straně (Maria Cunitia vycházející z tradice pozdního humanismu a Dorothea Christiana Erxleben tvořící v období počínajícího osvícenství), a autodidaktiček propracovávajících se od praxe k teorii (Maria Sibylla Merian a Justina Siegemund) na straně druhé. Všechny autorky vtiskly do svých předmluv (či na jiné místo) své životopisy, v nichž prezentují cestu, která je přivedla až k vydání díla. Tyto pasáže jsou v rámci žánru přírodovědné „odborné literatury“ velmi ojedinělé – v mužských textech se s nimi v zásadě nesetkáme – a jsou to právě ony, jež nejvíce umožňují rozehrát legitimizační a sebeprezentační strategie jejich autorek. V tomto ohledu je lze označit za určité specifikum „ženského psaní“.

wolte, daß ich dabey die Pflichten ausser Augen setzte, die mir als einer Ehegattin und Mutter oblagen.“ Tamtéž, s. 131.

112 Také Johannes Juncker autorku až na jedinou výjimku tituluje mužským tvarem doktor, navíc – zřejmě pro větší váhu své argumentace spojené s obhajobou počínání univerzity, jež k promoci připustila ženu – se snaží naznačit, že Dorothea Christiana Erxleben naprosto odpovídá požadavkům na běžného studenta-muže, a označuje její počínání za mužné: „*daß Sie in dem Examine vortreflich bestanden, sich männlich erwiesen*“. Tamtéž, s. 141.

113 Londa SCHIEBINGER, *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*, in: E. Brinkschulte – E. Labouvie (Hgg.), Dorothea Christiana Erxleben, s. 296–308, zde s. 296.

Spisy všech autorek dokazují použitím shodných rétorických postupů znalosti pravidel výstavby učeného textu určeného pro tisk. Jedná se především o topos skromnosti spojený s toposem přemlouvání k vydání díla. Všem je také společné, že se neuchylují k užití toposu slabé a nedokonalé ženy, naopak vystupují jako sebevědomé autorky uvědomující si kvality své práce.

Autodidakticky a prakticky Justina Siegemund a Maria Sibylla Merian, jež založily své texty na názornosti a jednoduchém snadno pochopitelném stylu podpořeném hojným využíváním příměrů z každodenního života a charakteristické absencí odkazů na autority a „odbornou literaturu“, musely i přes své neteoretické založení prokázat znalost dobového kánonu v dané oblasti svého působení a nezřídka se zaštitit knižním věděním, aby se mohly úspěšně začlenit do učeného světa mužů. Nejedná se u nich pouze o pózu, jež by neměla reálný základ, neboť dokáží reprodukovat formu odborné práce a přizpůsobit ji standardům mužského diskurzu v dané vědní disciplíně.

Markantní je také snaha autorek vyargumentovat a obhájit tezi, že vzdělání i badatelskou činnost je možné úspěšně propojit s povinnostmi vyplývajícími pro ženu z jejího postavení manželky, matky a hospodyně. Právě obvinění kritiků ze zpronevěření se úkolům příslušejícím ženám v rámci pohlavního řádu mohlo nejvíce podrýt legitimitu autorek coby učených žen a zabránit vybudování jejich autority na poli dané vědní disciplíny. Pouze Justina Siegemund necítí potřebu tuto možnou výtku tematizovat, což bezpochyby vyplývá ze skutečnosti, že jako vyhledávaná porodní bába urozené klientely nebyla natolik vázána na vlastní domácnost, požívala určitou volnost a v neposlední řadě – jak se zdá – nebyla limitována institucí manželství, jež v jejím případě nefungovalo, žila bez manžela. Zatímco z textů 17. století je patrné, že jejich autorky tyto pasáže do svých spisů zařazují, ale jejich argumentace není nikterak vybroušená, Dorothea Christiana Erxleben této problematice věnuje velký prostor a nabízí propracované a promyšlené důkazy. V 18. století se etabluje dělba práce podle pohlaví, muž vydělává mimo dům a žena pracuje doma, vedení domácnosti se tedy stává jejím zaměstnáním.¹¹⁴ Požadavek autorek na ženské vzdělání se tedy za sto let ležících mezi vydáním prvního a posledního z analyzovaných spisů nemění, s postupem času je však daleko složitější ho obhájit a prosadit.

114 B. NIEMEYER, *Ausschluss oder Ausgrenzung?*, s. 280.

Zusammenfassung

**„Wann ich also ein müßiges Stündchen sahe, schrieb ich etwas zusammen.“
Das Werk von Justina Siegemund im Kontext der frühneuzeitlichen weiblichen naturwissenschaftlichen Schriften aus deutschsprachigen Gebieten**

Die Geburtshilfe erfuhr in der Frühen Neuzeit eine Reihe von bedeutenden Veränderungen, die als Umbruchpunkte bezeichnet werden können. Bis zum Ende des 17. Jahrhunderts hatten das Monopol in der Schwangeren-, Gebärenden- sowie Sechswöchnerinnenpflege die traditionellen Geburtshelferinnen – die Hebammen – inne. Erst zu dieser Zeit kamen allmählich Ärzte zu Wort, die sich bemühten, Kontrolle über die Bildung und insbesondere die Prüfung der Hebammen zu gewinnen, so dass man von den Anfängen des sog. Kompetenzstreites zwischen den Ärzten und Hebammen sprechen kann. Eine Vielzahl von Hebammenbüchern erschien im Druck, deren Verfasser Ärzte oder Chirurgen waren, zugleich publizierten jedoch drei schreibende Hebammen ihre deutschen Anleitungsbücher (Justina Siegemund, Anna Elisabeth Horenburg und Barbara Wiedemann).

Die Texte der schreibenden Hebammen stellen einen einzigartigen schriftlichen Beleg für die Fähigkeiten und Erfahrungen der traditionellen Geburtshelferinnen von der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts bis etwa zur Mitte des 18. Jahrhunderts dar. Sie zeigen zugleich, wie schwer es für die Verfasserinnen war, die in ihrer Tätigkeit überwiegende Tastempfindung in geschriebene Form, die ihnen nicht eigen war, zu übertragen. Äußerst interessant ist jedoch auch die formale Seite dieser Schriften, insbesondere die ausgenutzten rhetorischen Mittel und Argumentationsstrategien, deren sich die Verfasserinnen bedienten, um in die männliche „wissenschaftliche“ Welt einzudringen, die eigene Autorität in der Geburtshilfe aufzubauen

und von der männlichen „Fachöffentlichkeit“ als Partnerinnen mehr akzeptiert zu werden, als ihre literarisch stummen Kolleginnen. Von diesem Gesichtspunkt aus stellt die Schrift von Justina Siegemund den zweifellos interessantesten Text dar.

Genauso wie die Geburtshilfe entwickelten sich im 17. und 18. Jahrhundert schnell und dynamisch auch andere wissenschaftliche Fächer. In einige von ihnen schalteten sich durch ihre Forschung, die durch die Herausgabe eigener Schrift gekrönt wurde, auch Frauen ein. Auf dem deutschsprachigen Gebiet gilt diese Behauptung im Zeitraum von der Mitte des 17. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts besonders für die Astronomie (Maria Cunitia), Entomologie (Maria Sibylla Merian) und Medizin (Dorothea Christiana Erxleben). Auch diese Verfasserinnen waren eine einzigartige Erscheinung in ihren Disziplinen und mussten deshalb in ihren Schriften enorme Anstrengungen machen, um ihr Forschungsvorgehen und Publikationstätigkeit zu legitimieren. Die Studie befasst sich mit dem Vergleich dieser Schriften mit dem Hebammenbuch von Justina Siegemund und bemüht sich die Frage zu beantworten, ob gewisse Formeln des „weiblichen Schreibens“ in den Naturwissenschaften in der Frühen Neuzeit zu erfassen sind, und inwieweit sich diese im Laufe der hundert Jahre, die zwischen dem ersten und letzten untersuchten Werk liegen, verändern. Es werden besonders die Vorworte zu den einzelnen Schriften analysiert, welche die konzentrierteste Einsicht in die Strategien der Verfasserinnen bieten, teilweise die Haupttexte selbst und nicht zuletzt auch einige biographische Informationen, die das Gesamtbild ergänzen können.

Marie MACKOVÁ

Hadry a hadrnice: od důchodkového deliktu k průmyslové surovině a sběračkám odpadu¹

Abstract: Rags and Junkwomen: from a Pension Offence to an Industrial Raw Material and Rubbish Women Collectors

A junkwoman/Lumpensammlerin – a collector of waste rags, glass and bones appeared in the society in a broader context. Someone perceived her as a peculiar character of that time; others considered her to be the poorest being, and for the others she was a necessary labour force recycling solid municipal waste. Financial authorities were interested in her because she collected rags that were in a special customs regime and under official supervision. Permission to such work was issued by the district council, but a junkwoman ranked neither among tradeswomen nor door-to-door sellers. She became a subject matter for artists, journalists and cabaret performers.

Key words: financial authorities – 19th century – the Habsburg Monarchy – junkwoman

Na podzim roku 1884 se pánům z hraničního okrsku liberecké sekce finanční stráže podařil zřídka vídaný úspěch. V důsledku všímavosti a upozornění správce celnice ve Varnsdorfu Antona Petzolda zasáhli tři členové sboru při nesprávně deklarovaném i prováděném vývozu hadrů do Saska. Náklad, který byl na české straně deklarován jako obaly a na saské straně jako jutový odpad, byl ve skutečnosti přísně hlídanou průmyslovou komoditou – hadry pro papírenskou výrobu. V roce 1884 jedinou položkou zatíženou vývozní daní v celém habsburském Předlitavsku. Zatímco jinak se finanční stráž té doby pachtila za krejcarovými úniky na kolkovném, v lepším případě dokazovala zlatkové úniky na „převařeném“ pivu či nepřiznané surovině v lihovarech, tady bylo odhaleno celkem 14 441 kg nepřiznaného nákladu, který ve výsledku znamenal

¹ Část výzkumu pro tuto stať byla podpořena univerzitním projektem č. SGS-2017-008-Podpora vědeckých a prezentačních aktivit studentů doktorského programu Historie a magisterského programu Kulturní dějiny: badatelské trendy a aktuální metody výzkumu novověku a současných dějin.

zkrácení vývozního cla o 949 zlatých.² Zasahujícími ve jménu státu byli komisař finanční stráže Johann Fürtsch a respicienti finanční stráže Johann Fuchs a Julius Fischer.³ Všichni se ocitli nejenom v ročním hlášení úspěchů, ale také byli svým nadřízeným navrženi na vyznamenání. Patrně díky tomu se popis události optikou úředníků finanční správy zachoval. Nebyl to žádný zvlášť dobrodružný příběh: ani pachatelům, ani finanční strážní v něm nešlo o život, což nemuselo být při odhalování důchodkových deliktů na celní hranici úplně obvyklé. V tomto případě však stačilo kombinovat informace o zásilkách pro jediného příjemce a pak spojit úřední doklady s konkrétními náklady. K tomu samozřejmě vyslechnout další zainteresované osoby, především povozníka přepravujícího neobvyklý kontraband k železnici, a na závěr vypracovat předpisové hlášení a vše předat příslušnému nadřízenému okresnímu finančnímu ředitelství. Odtud spis putoval na zemské finanční ředitelství do Prahy, které v rámci svých pravomocí realizovalo příslušné finanční odměny a také podalo návrh na vyznamenání, resp. povýšení úspěšných pánů ze sboru finanční stráže.

2 Národní archiv ČR Praha (dále jen NA ČR Praha), Zemské finanční ředitelství Praha 1850–1918 (dále jen ZFRP), kart. 466, fasc. 4/35.

3 Komisař finanční stráže Johann Fürtsch byl v době zásahu šestačtyřicetiletý, původně krejčovský učedník, který sloužil od svých devatenácti let, aktuálně v době zásahu měl odslouženo téměř dvacet sedm let. Podle služebních údajů byl nevelké, štíhlé postavy, zcela zdravý, ochotný, tichý a sečtělý, velmi dobrých morálních vlastností a s úspěchy ve službě. Prošel ve službě téměř celé Čechy a postupně do jeho osobní charakteristiky přibýlo „*zkušený, rozvázný a nestranný*“. Komisařem byl od roku 1881. S jeho povýšením na vrchního komisaře nikdo z bezprostředních nadřízených neměl problém, ale přesto finanční správa nespěchala. Johann Fuchs byl v té době osmatřicetiletý respicient, který se původně živil jako tkadlec a v řadách finanční stráže měl odslouženo osmnáct let. Nastoupil ve válečném roce 1866 a byl průběžně charakterizován jako velký, silný a zcela zdravý muž, klidné povahy, jehož morální vlastnosti jsou velmi dobré a stabilní, je velmi pilný a ochotný ve službě, za celou dobu netrestaný. Od července 1885 se stal samostatným respicientem v Rokytnici v Orlických horách, s povýšením na komisaře však nadřízení váhali. Julius Fischer byl nejmladším ze zasahujících trojice, narodil se v roce 1852 a k finanční strážní nastoupil v roce 1870. Před tím byl „*soukromým písařem*“. Po fyzické stránce byl zdravý, obratný, velký a silný, jeho schopnosti ke službě byly charakterizovány poněkud mlhavě jako „*mnohé*“. Ovšem postupoval na zvyklosti sboru poměrně rychle ve služebních hodnostech, po prvním roce získal hodnost vrchního dohlázeatele a už během jedenáctého roku služby se stal respicientem. Nadřízení ho viděli jako klidného, důvěryhodného a ochotného, následně se některým jevilo, že by potřeboval více energie k vedení. Naopak komisař Fürtsch oceňoval jeho schopnost vést druhé a smysl pro spravedlnost. V počátcích kariéry si Fischer vysloužil jednu ústní důtku za zanedbání povinností šéfa oddělení a zanedbání vyřízení stížnosti od veřejnosti, další dva tresty byly za svévolné vzdálení se ze služby a za pozdní návrat do kasáren. Zatímco poslední z přestupků byl trestán pouze ústní důtkou, byť protokolovanou a sdělenou nadřízeným, svévolné opuštění služby mělo za následek finanční pokutu ve výši denní mzdy. Tresty byly vymazány v letech 1875–1876 (v přesném datu se různé výkazy ve složce neshodují, každopádně dávno před velkým úspěchem z roku 1884). Všichni tři muži byli v době úspěšného zásahu svobodní, jeden z nich byl evangelík, další dva katolíci. NA ČR Praha, ZFRP, kart. 466, fasc. 4/35.

Případ je ukázkou toho, že finanční ostraha státních hranic monarchie byla zvláště ve druhé polovině 19. století kombinací složitých úředních postupů a faktických akcí v terénu. V daných souvislostech byla rozhodující chyba právě ta úřední, zásah v terénu postrádal vypjatou dramatickostí. Na podzim 1884 měl najatý povozník dopravit z Čech do Saska zásilku vrácených obalů přes celní úřad II. třídy Floriansdorf,⁴ ale tyto komodity se mohly převážet jenom přes hlavní celní úřad Varnsdorf. Protože nešlo o první pokus ve jménu stejných firem na obou stranách hranice (následně byl obviněn i konkrétní saský královský hraniční vrchní dohlížitel, tedy odpovědná úřední osoba na opačné straně hranice),⁵ vzbudilo celkové množství vrácených obalů podezření: nebylo reálné, aby jich vzniklo takové množství v rámci jedné firmy a v tak krátkém čase. Když bylo vyjasněno, že nejde o obaly, ale o hadry – sledované a zatížené vývozní daní – kauzu zkomplikoval ještě povozník, který následně do protokolu tvrdil, že dříve vezl přes hlavní celní úřad Liberec hadry za hranice bez celního poplatku a podle tohoto příkladu se domníval, že jeho konání není v rozporu s platnými zákony. Šetření v řadách finanční stráže i celní služby ohledně takového pochybení se vleкло, ale tresty nakonec žádné nepadly. Do celního podvodu bylo zapojeno několik firem na obou stranách hranice, které byly v rámci doby zřejmě velmi dobře sešvané a spoléhající na pomalé, resp. někdy vůbec žádné šíření úředních informací mezi celní službou a finanční stráží. Což se nakonec ukázalo jako mylný předpoklad. Přes nesporný úspěch je však pravděpodobné, že úřední moc nakonec odhalila a byla schopná dokázat pouze část deliktu: v této kauze se – na rozdíl od některých jiných – nikdo z finanční stráže neodvolával na nalezené účetnictví či podobné doklady, které by dokazovaly další, již proběhlé, transakce srovnatelného typu.⁶ Na druhou stranu zachycené množství suroviny jen stěží mohlo být prvním pokusem.

Finanční správa se v 19. století hadry musela zabývat v několika směrech. Jednak šlo o ceněnou surovinu papírenského průmyslu, která byla natolik ochraňována pro domácí trh, že se nakonec ocitla v naprosto ojedinělé situaci ve smyslu celním. Kromě toho se však jednalo o ostře sledovaný artikl z hlediska veřejné hygieny té doby. Mimo sféru

4 Floriansdorf je jedna z vesnic, které byly v roce 1949 připojeny k Varnsdorfu. Od svého vzniku parcelací panského dvora v roce 1699 užívala německé pojmenování, ke kterému nebyl žádný český ekvivalent. Německý název lokality je užíván i například v KOL., *Varnsdorf, město průmyslu a zahrada*, Česká Lípa 2003, s. 91–93, 158–159, 175. Tamtéž ovšem tvrdí, že hraniční inspektoři (patrně ti finanční stráže) vedli správu celnictví. Finanční stráž však byla vůči celní službě dozorovým orgánem. V textu je navíc poměrně nejasné určení inspektorátu a komisariátu finanční stráže. O organizační strukturu finanční stráže včetně této oblasti podrobněji Marie MACKOVÁ, *Finanční stráž v Čechách 1842–1918*, Pardubice 2017, s. 38–57.

5 Ten měl o problém víc, protože na saské straně navíc došlo ke krácení udávané váhy do úředního protokolu. NA ČR Praha, ZFŘP, kart. 466, fasc. 4/35.

6 NA ČR Praha, ZFŘP, kart. 466, fasc. 4/35.

pravomocí finanční správy to však byla také součástí pevného komunálního odpadu, se kterým si v dané době musely poradit především samosprávy větších a velkých měst.

V souvislosti s vydáním celního a monopolního zákona platného od roku 1836 byl také zpracován nový Celní tarif, který vstoupil v platnost v roce 1838.⁷ Ten jako úplně první položku v seznamu clem jakkoliv dotčených komodit jmenoval odpady obecně,⁸ pokud nejsou zvlášť jmenovány u své základní suroviny, jako např. odřezky rohů, šlachy, špóny cínu apod. Základní měrnou jednotkou pro celní sazbu byl jeden cent,⁹ u odpadů bez další specifikace bylo k proclení příslušno každých započatých pět centů.¹⁰ Podstatně vyšší clo bylo uvaleno na surovou bavlnu, včetně bavlněného odpadu, což ovšem směřovalo především do odpovídajícího zpracovatelského odvětví, nikoliv k odpadové surovině.¹¹ Odpadní hadry, bez ohledu na jejich složení, byly přiřazeny do pol. 283 zároveň s papírovým odpadem všeho druhu¹² a lepenkou. Clem byl zatížen každý cent čisté váhy třemi krejčary při dovozu, ale celým jedním zlatým při vývozu. Vše bylo ještě zkomplikováno tím, že celní povinnosti právě u těchto komodity nešlo vyřizovat kdekoliv, ale pouze na celních úřadech určeného typu. Ačkoliv se celní politika monarchie v průběhu 19. století měnila, někdy i dost radikálně, v případě odpadních hadrů byl Celním tarifem z roku 1838 položen základ, od kterého se odvíjely časové změny, mající charakter buď novel, nebo dílčích ministerských nařízení. K takovým patřilo například společné nařízení ministerstev financí a obchodu z 28. 4. 1857 o kontrolách zboží,¹³ které bylo platné mimo jiných zemí monarchie i v českých zemích a odkazovalo na §§ 337–360 celního a monopolního zákona,¹⁴ specifikovalo kontroly poměrně široké škály zboží na vnější i vnitřních hranicích říše.¹⁵ Pohyb hadrů byl v tomto předpisu speciálně upraven

7 O vývoji celních tarifů na našem území mj. i v 19. století například František MAINUŠ – Jan JANÁK – Vladimír HORVÁTH, *Historie celnictví v ČSSR*, Praha 1977. Tam však pochopitelně není místo pro specifické informace nutné pro tuto studii.

8 *Politische Gesetzsammlung* (dále jen PGS) 1838, Celní tarif, s. 528, pol. 1, Abfälle.

9 Celní cent bylo ve Vídeňské soustavě 50 kg, vídeňský cent činil cca 56 kg. To vše až do změny měrné soustavy v roce 1876. URL: <<https://www.jednotky.cz/hmotnost/celni-cent/>>, [cit. 30. 11. 2017].

10 Dovoz 2/4 kr, vývoz 1/4 kr za každých započatých pět centů. PGS 1838, Celní tarif, s. 528, pol. 1, Abfälle.

11 PGS 1838, Celní tarif, pol. 23: bavlna surová, včetně odpadu – dovoz: cent – 1 zl 40 kr, vývoz: 12 2/4 kr.

12 Speciálně je vyjmenovaná makulatura, odpad od hracích karet a odpad papírový obecně. Lepenka tvoří samostatnou vyjmenovanou položku, stejně tak použité obaly, které ovšem mohly být jak textilní, tak papírové. PGS 1838, Celní tarif, s. 640, pol. 283.

13 *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des österreichischen Finanzministerium* (dále jen VFM) 1857, s. 156–159.

14 Změny s odkazem na §§ 48–50 předpisu ze 7. 6. 1853, *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder* (dále jen RGBL) 1857, s. 521.

15 Jednalo se na vnější hranici o cukr ve všech podobách (sypký, rafinát i sirup), kávu, bavlněné zboží (osvobodit bylo možné surovou bavlnu, bavlněnou vatou, přízi, nitě, knoty, prýmkařské a punčochářské

pro lombardsko-benátské království a Ilýrii,¹⁶ v ostatních oblastech byla tato komodita osvobozená od úředního dohledu ve vnitrozemí a v hraničních oblastech, pokud zásilka nepřekročila celkovou váhu 25 liber.¹⁷ S platností od 1. 1. 1860 byl upraven způsob hlášení a výkazů o dohlídkách nad vyjmenovanými dováženými komoditami.¹⁸ Z něj je patrné, do jak pestré společnosti se dostaly mnohé odpady, včetně hadrů. Ministerstvo financí, resp. jeho oddělení nepřímých daní bylo nadále příjemcem veškerých hlášení o dovozu mj. odpadů, mezi které byly v tomto smyslu počítány hadry, kosti, kostní moučka, paznehty, rohy, kopyta, kůže, kožešiny, včetně odřezků.¹⁹ Ve vývozním seznamu této vyhlášky se hadry neobjevují, protože šlo stále o komoditu zatíženou vývozní daní. Uvedena je pouze surová bavlna a její odpad.²⁰ Tato dozorová povinnost na území hraničních okrsků byla postupně novelizována, ale jako princip zůstávala v platnosti.²¹

Situaci speciálně v Čechách na nějakou dobu změnila celní dohoda mezi Rakouskem a Německým celním spolkem. Ta v oddíle XIII Odpady, pol. 44 b) uvádí hadry a jiné odpady k výrobě papíru, tj. lněné, bavlněné, hedvábné a vlněné hadry, polotovary, pevnou i tekutou papírovou hmotu, papírové odřezky, makulaturu (popsanou i potištěnou), sítě a provazy jako komodity s volným a clem nezatíženým dovozem do Rakouska z celního spolku. V podstatě stejná situace platila pro opačný směr z Rakouska do celního spolku. Vyvážet se navíc z Rakouska do zemí celního spolku mohla ještě cupanina.²² To však netrvalo dlouho.

zboží), sůl a na jižní hranici také o hedvábní. Na vnitřních hranicích jenom o cukr a výrobky z něj, kávu a sůl.

- 16 Pro Ilýrii zrušeno už 24. 11. 1857, VFM 1857, s. 518. K dalším změnám v tomto prostoru pak došlo s ohledem na ustanovení míru ve Villafranca a novou definici hraničního okrsku na lombardsko-benátské hranici. Vůči „*sardinské Lombardii*“ byla rozšířena povinnost dohledu nad pohybem hadrů s platností od 1. 5. t. r. VFM 1861, s. 102, 12. 4. 1861, čj. 16988–274.
- 17 Zhruba 12,5 kg.
- 18 VFM 1859, s. 445: nařízení ke zjednodušení pohybu zboží, čj. 6629/1859 FM. Platilo pro všechny země monarchie s výjimkou Dalmácie, řešilo i specifika obchodu s Tureckem a nerakouskými oblastmi Itálie.
- 19 Kromě odpadů k dozorovanému dovozu náležely mj. zvířecí produkty (šlo o zpracované i nezpracované kůže, srst, peří, ale i med a jiné nespecifikované zvířecí produkty), jantar, zvířecí zuby, mušle, perlorodky, korály, mořská houba, sloní kly, některé minerály, barviva, terpentýn a citronová šťáva, některé chemické látky, drahé kovy, kožešinové a slaměné výrobky, kostěné a plechové výrobky, lodě, povozy, přístroje, voskové zboží, zapalovací zboží nebo malby.
- 20 Speciálně dozorován byl například vývoz koloniálního zboží (jmenován např. kmín a anýz, včetně rostlin), ryb, vodních živočichů, divočiny, veškerých zvířecích produktů (kožešiny, rohovina, med, vosk), octa, ovoce včetně sušeného, pečiva a chleba, veškerých potravin, soustružnických a řezbářských výrobků, léků a parfémů, vyjmenovaných chemických látek, drahých kovů, voskového plátna a mušelínů, kartáčnického a kožešnického zboží, kostěného, kamenného a plechového zboží a jakýchkoliv maleb.
- 21 Novela týkající se Čech je z roku 1886. VFM 1887, s. 1, 13. 12. 1886, čj. 37 876.
- 22 Situaci ovšem mohly zkomplikovat například lidské vlasy, ať už surové nebo jakkoliv zpracované a péra v jakékoliv podobě. Samostatně byly obě komodity volně obchodovatelné přes hranici se

Všeobecný celní tarif z roku 1878 obsahuje padesáti stránkový seznam položek zatížených dovozním clem (například bavlněný odpad a surová bavlna se dovážely bez cla) a jedinou položku zatíženou vývozním clem: hadry.²³ Hadry a jiné odpady pro papírenskou výrobu, ať už lněné, bavlněné, hedvábné nebo vlněné, také polotovary pro papírenskou výrobu, tedy pevná i tekutá papírová masa, nejrůznější papírové odřezky a odkrojky, makulatura (popsaná i potištěná), staré sítě a provazy, to vše podléhalo vývoznímu clu ve výši čtyři zlaté za 100 kg.²⁴

Kromě celních ustanovení byl přeshraniční pohyb hadrů stále pečlivě sledován, byt důvody nebyly vždy primárně ekonomické.²⁵ V průběhu celé druhé poloviny 19. století se objevovaly zákazy dovozu hadrů, prádla, starého oblečení, nevyčištěného ložního prádla, někdy rozšířené o peří, kůže a veškeré rohovinové části zvířat z nejrůznějších zemí. Důvodem vždy byla hygienická situace, nejčastěji epidemie nějaké nakažlivé a těžko léčitelné choroby v zemích původu těchto surovin. Délka takového omezení bývala různá, vycházela vždy z konkrétní situace, mnohdy se počítala na roky a byla ještě prodlužována o dobu nutnou nejenom k úřednímu zpracování změny, ale také ke zveřejňování příslušných výnosů.²⁶ Pokud se rozmohla cholera, pak bývaly zákazy dovozu přímého i formou tranzitu přes další země ještě rozšířeny o poměrně dlouhý seznam

zeměmi celního spolku, ale pokud byly součástí oděvů nebo čistících prostředků, pak byly zatíženy daní v rádech až desítek zlatých. VFM 1865, s. 168–169.

23 *Haderlumpen, Strazzen*.

24 RGBL 1878, s. 203, zákon z 27. 6. 1878 o všeobecném celním tarifu pro rakousko-uherský celní prostor. Přehledně o tom též František VESELÝ, *Všeobecný slovník právní: příruční sborník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených*, díl první, Praha 1896, s. 134–135.

25 Ačkoliv Čechy a Slezsko měly velmi dlouhé úseky státních hranic, ne všechna nařízení o obchodním a zpracovatelském pohybu této suroviny se jich týkala. Tak byla zrušena od 1. 5. 1855 kontrolní povinnost vůči hadrům v hraničním okrsku ilyrského Přímoří, která byla zavedena dekretem dvorské komory čj. 24945–1410 ze dne 11. 6. 1836, č. 1261/1855, VFM 1855, s. 179.

26 Například v letech 1866–1867 platil zákaz dovozu těchto komodit ze Švýcarska, VFM 1867, s. 250, 13. 12. 1867, čj. 47388/1867. Od roku 1867 bylo zakázáno dovážet takové věci z Itálie, VFM 1867, s. 141–142, 2. 8. 1867, čj. 30461/1867. Kvůli choleře byl zákaz vůči Itálii a Dalmácii platný i pro léta 1873–1874. S platností od 24. 3. 1878, aby bylo zamezeno zavlékání nejrůznějších chorob, bylo na dobu neurčitou zakázáno dovážení hadrů, nevyčištěného prádla, starého oblečení, nevyčištěného ložního prádla z Turecka, Srbska, Černé Hory, Rumunska a Besarábie, to vše se týkalo i tranzitu těchto komodit. VFM 1878, s. 19. Velmi brzy nato, od 7. 6. 1878, bylo toto nařízení rozšířeno i na celé území Ruska a také na veškeré peří do ložního vybavení, VFM 1878, s. 86. Tato omezení trvala celý následující rok. Jako obrana proti zavlečení chorob byl v roce 1883 vyhlášen zákaz dovozu starých hadrů a souvisejících komodit z Egypta, v roce 1884 z Francie, Alžíru a Tuniska, z Itálie a Španělska, v roce 1885 z Gibraltarů, v roce 1888 znovu dovozu, včetně využití tranzitu, z Egypta, Francie, Alžíru, Tuniska, Itálie, Španělska a Gibraltarů, v roce 1890 byl vyhlášen zákaz dovozu a tranzitu ze Španělska a Malé Asie, z Egypta, následně z celé Asie. Omezení se mohla týkat i komodit přepravovaných přes určité přístavy, ať už francouzské nebo například rumunské. VFM 1880–1894.

především čerstvých potravin.²⁷ Veškeré změny musela při své práci reflektovat nejenom celní správa, ale i dozorující finanční stráž.

Hadry obecně (někdy jako výsledná podoba nejrůznější textilní veteše, pro kterou už se nenalezlo jiné uplatnění) byly pro papírny ještě v 19. století zásadní surovinou. Nežádanější byly ty lněné, ale ve směsi mohla být i bavlna, sláma a dobová technologie připouštěla už i rozemleté dřevo.²⁸ Bylo však nutné surovinu třídít alespoň na staré a nové hadry, na bílé a barevné, právě tak jako podle způsobu původního zpracování textilní suroviny. Někdy byly dokonce už hadry jako základní surovina tříděny podle druhu papíru, který z nich měl následně vzniknout, na hadry: poštovní, kancelářské, tiskací, obálkové, modré, kartounové (pouhá přísada z bavlněných odpadků) a režné a vlněné (používané na nejobyčejnější obálkový a savý papír).²⁹ Následující postup byl poměrně složitý. Hadry bylo třeba nejprve mechanicky zbavit všech krejčovských zásahů, jako jsou veškeré švy, sámký a obruby, ale i knoflíky, háčky a podobné součástky většinou právě zanikajícího oděvu či prádla. Pak bylo třeba surovinu rozřezat na drobné kousky, následně ve speciálním stroji co možná nejpečlivěji odprášit a pak vyprat ve vodě s louhem, někdy i s přidáním páleným vápnem a za přispění horké páry. Místo louhu v určitých případech následovalo pouhé ulezení nevysušených hadrů, které samo o sobě způsobilo jejich zpuchření. Pak bylo možné je snáze rozemlít ve speciálním stroji obecně zvaném holander.³⁰ Ten je zároveň znovu vyprat, protože proces řezání probíhal za mokra.

27 Například v roce 1892 byl takto jako opatření proti zavlečení cholery vyhlášen zákaz dovozu a tranzitu z Ruska, z Hamburku a Altony, ze všech německých přístavů na Severním moři, z Antverp a Le Havru, z celého Německa, z Nizozemí, Belgie, Francie a Rumunska, který kromě obvyklého textilu platil také pro čerstvé ovoce, zeleninu a ryby, kromě těch, které jsou konzervované v plechových obalech, dále se týkal dlouhé řady čerstvých potravin, nejenom ryb, raků a šneků, ale i tuků, všech živočišných produktů, včetně rohů, paznehtů, šlach, krve (i sušené), kůže surové i zpracované atd. Kromě toho bylo třeba dbát zvýšených bezpečnostních opatření vůči obalům všeho zboží, které sice nebylo zakázáno dovážet, ale zvláště u těch znečištěných mohla zasáhnout obsluha železniční stanice. VFM 10. 10. 1892, s. 645–646.

28 Době odpovídající technologie popisuje např. Josef BALDA, *Základové technologie*, Praha 1862, s. 132–151. K tomu též Dušan RIEGEL, *Vývoj zpracování textilních odpadů jako druhotné suroviny*, Sborník Technického muzea v Brně 6, 1991, s. 69–85. Výzkum se v současné době soustřeďuje především na dějiny konkrétních papíren. Z novějších například Miloš LEŠIKAR a kol., *180 let tradice výroby papíru v Hostinném: 1835–2015*, Hostinné 2015; Richard SEDLÁČEK, *Ruční papírna ve Velkých Losinách: 1596–1996. Kapitoly z dějin papírenské manufaktury*, Olšany 1996; Miroslav VANĚK – Josef VANĚK, *Příbravice: papírna – drážka a dráha*, Tišnov 2015; Václav ŠPLÍCHAL – Miloslav VÍTEK, *Papír a ruční papírny v Jihlavě a kraji Vysočina*, Jihlava 2010. Poněkud odlehlejší od tématu jsou například Casimír KATZ – Lothar GÖTTSCHING, *Papier-Lexikon*, Gernsbach 1999; Josef KORDA a kol., *Papírenská encyklopedie*, Praha 1991; Peter TSCHUDIN, *Grundzüge der Papiergeschichte*, Stuttgart 2002.

29 Josef SEDLÁČEK, *Stručná nauka o zboží, část druhá, Látky rostlinné*, Praha 1873, s. 167–168.

30 Holländer, čeština vytvořila pojem hadromel, patrně ne příliš často užívaný. J. BALDA, *Základové technologie*, s. 133–135.

Výsledkem musela být hladká hmota, ve které nebyla patrná dlouhá vlákna původní vstupní suroviny. K získání sloužil druhý mlýnek, pracující na stejném technickém principu, jen podstatně důkladněji s ohledem na drobné částice hmoty. Různá vylepšení přinášela holandery pracující s principem odstředivé síly, které byly nejenom výkonnější, ale i technologicky dokonalejší. V procesu dalšího zpracování musela být surovina opět vybělena, většinou pomocí některé ze sloučenin chlóru a pak znovu pečlivě vyprána. Tím byla připravena pro ruční výrobu papíru pomocí ráků. Ve druhé polovině 19. století však taková hmota mohla tvořit i základ pro strojovou výrobu papíru.³¹ Barevné hadry mohly být používány na výrobu barevných papírů, ale šlo spíš o podřadnější druhy: savý papír (červený), hrubý šedý papír nebo balicí papíry (červený nebo modrý). Častější bylo barvení papírové drti, jejímž výsledkem byl kvalitnější probarvený papír, ať už přírodními prostředky, nebo chemicky.³² Vlněné hadry, špatné bavlněné hadry, papírové odřezky a starý popsaný či potištěný papír se v této době používaly na výrobu hrubé lepenky.³³ Naopak všechny kvalitnější druhy lepenky vyžadovaly k výrobě lepší vstupní surovinu, nebo dokonce už hotový papír, právě tak, jako všechny další speciální papírové výrobky (například tapety). Za metrický cent hadrů pro papírny v monarchii se podle dobových učebnic zbožíznanství platilo podle jejich kvality v širokém rozmezí šesti až dvaadvaceti zlatých.³⁴

Hadry, tak ceněné v papírnách, ve skutečnosti tvořily jednu ze součástí pevného odpadu, který bylo potřeba z lidských obydlí a jejich okolí nějak odstraňovat. Ani velká města se relativně dlouho nezabývala systematickou likvidací takového odpadu, natož pak středně velké či dokonce malé lokality, kde kumulace lidí na malém prostoru nebyla tak vysoká, aby jimi produkované pevné odpady působily výraznější problémy. S výjimkou popela vznikalo pevného odpadu relativně málo. I poměrně dobře situovaní lidé byli zvyklí šetřit, věci opravovat a používat až do úplného zničení, případně je prodat nebo darovat. Kromě toho vše, co mohlo shořet, zmizelo v ohni, co se mohlo rozložit, bylo zvlášť v malých městech s alespoň částečným zemědělským zázemím odloženo na hnojiště. Pokud se vůbec v tomto smyslu cokoliv řešilo ještě hluboko v 19. století na komunální úrovni,

31 Tamtéž, s. 138–146 popisuje podrobně jak ruční, tak různé typy strojové výroby papíru aktuální na konci 50. let 19. století.

32 Např. Josef Balda považoval chemické barvení papíru za hezcí, používala se k tomu stejná barviva, jako při barevných úpravách textilu, která jsou z dnešního pohledu barvivy a čínidly přírodními: mořena barvířská, kamenec, fernambuk (pernambuk, *Caesalpinia sappan*), indigo, modré dřevo (kampeška neboli kreveň obecná, *Haematoxylon campechianum*), žluté dřevo (neboli moruše), duběnky, zelená skalice, nebo například ořechové slupky. Tamtéž, s. 148. URL: <<http://www.manahuna.cz/manahuna/eshop/2-1-Prirodni-barviva>>, [cit. 30. 11. 2017].

33 *Geformte Papp*, tvořená lepenka.

34 J. SEDLÁČEK, *Stručná nauka o zboží*, s. 167–168.

pak to bylo odvádění vody a kanalizace všeobecně, přičemž k inovacím v této oblasti, ale mnohde i k pouhému standardnímu řešení, přispěla v mnohém situace válečného roku 1866 a její následky. I zemské hlavní město Praha dostalo první *Řád čištění ulic pražských* až z iniciativy hraběte Chotka v roce 1838. Následně od roku 1848 se mezi jeho agendy zařadilo očišťování ulic a dozor nad jejich osvětlováním, od roku 1853 pak čištění všech veřejných prostranství ve městě.³⁵ Činnost spočívala v zametání a kropení ulic, odstraňování sněhu, posypu při náledí a odvozu pevného odpadu z domácností.³⁶ Řízení těchto aktivit se postupně přesouvalo mezi referáty a specializovanými úřady správy města Prahy.³⁷ Základní praktickou jednotkou pro tuto činnost byl obecní dvůr, jehož správce zaměstnával řadu kočích, závozníků, hlídačů, nosičů, kárkařů, metařů a podobných profesí. Pevný domovní odpad, včetně popela, se svážel každý den na určená smetiště, nebo ke kompostování do okolí Prahy. Na smetištích ještě byly vybrány sklo, železo, barevné kovy a hadry a prodány specializovaným obchodníkům s těmito surovinami, právě tak jako koňský trus a listí smetené z ulic. Praha byla ve druhé polovině 19. století považována za velmi progresivní ve využívání odpadů a ostatní velká města v českých zemích za ní v tomto směru patrně dost zaostávala.³⁸ Syrově a s třesnutým humorem jsou zapojeny postřehy o nakládání s odpadem v pražských ulicích do aktuálního politického komentáře v kabaretním provedení:

„My hadrníci přijdeme všichni ‚cu grunt‘ – vyhyneme. Jak pak ne? Dřív válelo se hadrů, skla i kostí dost na ulici. Teď co ‚majstrát‘ nařídil čištění ulic, musí to házet každý do ‚miskruvny‘. Tam nepolezu. Od té doby, co se mi stal ten malér – to mne přěšel apetyt. Bylo to loni v zimě. Skočím do žumpy a hledám. Našel jsem celej chumáč kostí v hadrech zabalenej. Naložím to do nůše

-
- 35 Další instrukce pro tuto činnost byla pro Prahu vydána v roce 1877 (*Řád čištění města*), v roce 1888 (*Všeobecný řád a způsob čištění ulic*) a po sporech s majiteli domů jeho novela podle rozhodnutí Nejvyššího správního soudu v roce 1910. Jaroslav LÁNÍK – Jan VLK (edd.), *Dějiny Prahy*, díl II, Praha 1998, s. 190–191.
- 36 Zaměstnanci obecních dvorů však měli i povinnosti jiného charakteru. Podle potřeby převáželi staré, nemocné a raněné lidi do nemocnic či chudobinců, opilce na policejní komisařství, tuláky a žebráky na hnanickou stanicí a utopence a sebevrahy na patologii. Kromě toho museli asistovat při exekučních řízeních a v době povodní roznášeli v zasažených oblastech pitnou vodu. Tamtéž, s. 190.
- 37 Nejprve byla agenda příslušná II. referátu – hospodářskému, pak se dostala pod správu Stavebního a hospodářského úřadu, následně jako většina technických záležitostí ke stavebnímu referátu, od roku 1908 do kompetencí XVI. referátu. Podrobněji o tom *800 let pražské samosprávy* (= Documenta Pragensia XXI), Praha 2002. Až v dubnu 2018 vyšla, navzdory uvedené dataci, stať Radky STRUŽKOVÉ, *Odpady v 19. století v Praze*, in: *Pražský sborník historický XLIV*, Praha 2016, s. 99–140.
- 38 K tomu též Lukáš FASORA, *Otázka zásobování pitnou vodou a nakládání s odpady ve městě Brně jako příklad integračního faktoru obcí brněnské aglomerace v letech 1881–1913*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C, 50, 2001, s. 157–16. Naopak pro Jiřího Peška to nebyla rovina jakkoliv zásadním způsobem charakterizující proměnu velkoměst druhé poloviny 19. století. Jiří PEŠEK, *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850–1920*, Praha 1999.

*a pospíchám s tím domů. Doma praštím nůši na zem a chci se podívat, co jsem si to přines' a ona se z toho vylíhla – baba hadrnice. Hrom ti dal pac! Mizera tam skřehla a já se s ní dřel až domů.*³⁹

Menší venkovská města byla nucena řešit kanalizaci a odvoz popela, ale ostatní pevné odpady mohly být do jisté míry přehlíženy či alespoň minoritním problémem, na který stačilo smetiště.⁴⁰ A někde mezi tím se proplétali ti, kdo sbírali hadry pro papírny a zároveň přispívali k čištění měst i vesnic: hadrnice a hadrníci. Tu povoz sbírající odpad předběhli a prošmejdili domácnosti sami, tu se vydali na smetiště, aby následně prohrábli vyspaný obsah a vydolovali vše, co hospodyně a služky zapoměly dát stranou a nabídnout jim ve směnném obchodu.

Ten, kdo dodával surovinu v podobě hadrů papírnám, byl většinou velký obchodník, jehož činnost byla stále pečlivěji sledována. Od roku 1884 byl obchod s hadry v hraničním okrsku⁴¹ zařazen mezi koncesované živnosti ve všech zemích Předlitavska, které hraniční okrsky na svém území měly. V praxi to znamenalo, že každý obchodník s hadry musel splnit zvláštní podmínky, mj. dané v §§ 22 a 23 zákona č. 39/1883 ř. z. Koncesi mohl dostat jenom tehdy, pokud proti němu nevedlo řízení okresní finanční ředitelství ve věci jakéhokoliv důchodkového deliktu a pokud nebylo námitek proti zvolenému místu takového podnikání.⁴² Prvním článkem tohoto obchodního řetězu byli sběračky a sběrači v terénu, již zmínění hadrníci a hadrnice. Jejich činnost však nespadala do kompetencí živnostenského zákona, a dokonce byla výslovně vyjmuta i z nařízení o podomním obchodu, byť se takovým praktikám na první pohled hodně blížila.⁴³ Při něm však šlo o prodej zboží, nikoliv o jeho nákup či sběr. Proto bylo sbírání hadrů, kostí, skla a jiných odpadků, stejně tak jako sběr léčivých bylin nebo pryskyřice pokládáno za činnost vykazující pouze spřízněnost. Přesto k provozování bylo potřeba zvláštní licence, kterou vydávalo místně příslušné okresní hejtmanství na základě předložení dokladu o zachovalosti.⁴⁴ Ani tam, kde bylo již nějakým způsobem organizováno čištění města,

39 Josef M. SRP (ed.), *Vybrané sólové výstupy, komické scény a popěvky*, Karlín (1887–1899), Hadrník politikář. Sólový výstup pro pány od Maxe Dvořáka, s. 1–3.

40 Tomu odpovídá i stav badání: zmapováno je v různé míře budování moderní kanalizace a zásobování měst vodou, ale pevnému odpadu není věnována pozornost.

41 Území hraničního okrsku bylo definováno už celním a monopolním zákonem z roku 1836, mělo vztah ke státní (nikoliv zemské) hranici, ale ne pouze prostou vzdáleností. Podrobněji k tomu M. MACKOVÁ, *Finanční stráž*, s. 49–53.

42 Na základě § 24, odst. 1 zákona č. 39/1883 RGBl, kterým byl změněn živnostenský zákon č. 227/1859 RGBl. VFM 1884, s. 377, 29. 7. 1884. Původní verze živnostenského zákona řadila mezi koncesované živnosti z této oblasti jenom vetešnictví a zastavárny. Na změnu upozornil například i *Samosprávný obzor* 1896, s. 320.

43 František Xaver VESELÝ, *Všeobecný slovník právní: příruční sborník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených*, díl druhý, Praha 1897, s. 610–619.

44 Tamtéž, s. 618 s odkazem na výnos ministerstva vnitra ze dne 17. 11. 1855, čj. 14 166.

nebyly tyto osoby jeho zaměstnanci.⁴⁵ Licence od státní správy jim přikazovala teritorium, na kterém mohou působit, čímž je do jisté míry omezovala v pohybu a tím oddělovala od specificky migrujících osob, občas svázaných s drobnou kriminalitou. Na druhou stranu je taková licence svým způsobem vydělovala z bezprostředního vlivu samosprávy a činila z nich osoby nezávislé. Velká města i venkov vnímali užitečnost těchto lidí, jejich obživu pokládali za počestnou, ovšem zároveň velmi bídnou, v podstatě na samém dně všech možností k užití se.

Tato práce nebyla vyhrazena ženám, lze nalézt i hadrníky, ale zřejmě byli v menšině. *Květy* z roku 1870 dokonce dělily výskyt mužů a žen v téhle profesi podle místa působení: pro města pražská to podle nich byly „*městské Popelky*“, většinou staré ženy vybavené nůši a dlouhým železným prstem – hákem k prohrabávání smetišť a jiných míst, která se jim naskytnou, zatímco po venkově chodili podle časopisu hadrníci s vozíkem, na rozdíl od svých pražských kolegů většinou čistě oblečení.⁴⁶ Ještě *Ottův slovník naučný* zná i výraz *chiffonnier*, nikoliv ve smyslu prádelníku či šicího stolku, ale hadrnice.⁴⁷ Ostatně název těchto lidí byl proměnlivý: baba hadrářka či handrle (plurál handrlata),⁴⁸ hadrník, haderlák či hadrlák,⁴⁹ Josef Jungmann uváděl hlavní výraz hadrářka, hadrnice jako další používané. Pro muže pak hadrář či hadrník. V německých ekvivalentech Lumpensammlerinn či Lumpenweib, resp. Lumpensammler a Lumpenmann, Haderlumpenmann, Plundermann.⁵⁰

Ve vzpomínkách Ignáta Hermanna ještě nebyla pražská hadrnice pouhou figurkou místního koloritu, ale užitečným článkem života společnosti, byť hodně specifickým:

„Potom se objevila drobná babka s nůši: ‚Háádry prodaj – starý sklo, kosti – hadry, kossstíí!‘ Tato zpěvačka měla notu nejbohatší, ‚nejmelodičtější‘ a své poslední ‚kosti‘ vyvrískla tak, že to mnohdy skutečně všechny kosti pronikalo. A ta taky byla do pater a na pavlač nejčastěji zvána. Někde si své cucky, staré sklo a kosti prodávala hospodyně sama, někde to bylo privilejem dcerek (bylo-li jich více, střídaly se; ten týden jedna, s neděle druhá atd.). V rodinách však lepších, noblesnějších, byly tyto odpadky ‚akcidencí‘ služek, domácí paní se s tím nechtěla špinit.

Tyto hadrářky čili hadrnice však nekupovaly vždy za hotové peníze. Býval to obchod výměnný. Panička, dcerka nebo kuchta vysypala obsah staré bedničky zpod postele, co do ní celý týden

45 Ačkoliv se to tak mohlo občas jevit, o čemž svědčí diskuze rozpoutaná ve *Fremden Blatt* v roce 1865: obyvatelé (skutečný počet lze stěží odhadnout, noviny referovaly obecně v plurálu) z oblasti kolem Nové brány ve Vídni si stěžovali, že sběrači kostí a hadrnice na ulicích působí odpudivě a „*Stadtsäuberungsamit*“ by jejich výskyt měl nějakým způsobem regulovat. *Fremden Blatt*, 11. 2. 1865, s. 5.

46 *Život z pražských ulic: Hadrnice*, *Květy*, 13. 10. 1870, s. 327–328.

47 *Ottův slovník naučný, illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, sv. 12, Praha 1897, s. 173. Právě tak *Novinářský slovník slov cizojazyčných*, 1910, s. 113: „*chiffonnière* (vyslov šifonjér): šatník, hadrnice“.

48 Ignát HERRMANN, *Zmizelá Praha*, Praha 1980, s. 44.

49 Václav KOSMÁK, *Obzor*, 5. 12. 1888, s. 348.

50 Josef JUNGSMANN, *Slovník česko-německý Josefa Jungsmanna*, Praha 1835, s. 648. Ale „*hadrářská živnost*“ (hadrářství) v překladu *Lumperei*.

svědomitě ukládala, a když hadrářka všechno svědomitě ocenila, nabídla za zboží přádenko nití, několik jehel, půl tuctu perleťových nebo nitěných knoflíčků ke košilím, půl tuctu hornodlí,⁵¹ papírový proužek špendlíků atd. Trvalo handrkování někdy jako by šlo o dukáty, a pokaždé slyšela hadrářka, že „ta druhá“ babka dává víc a lepších věcí.

Když babka hadrnice nashromáždila doma plnou nůši nebo dvě takovýchto odpadků, zanášela je k „velkoobchodníkům“ buď do ulice Klimentenské, buď na František, nebo někam až do Karlína. Tito velkoobchodníci, obyčejně židovští, třídili pak hadry, lněné, vlněné, bavlněné i hedvábné zvlášť, a z jejich skladů putovaly po dráze v žocích do papíren, kosti do špodáren, sklo do hutí.⁵²

Přesně tak skutečný sběr hadrů pro papírny i dalších surovin, resp. vybraného pevného odpadu, probíhal. Směnný obchod byl respektovaný dokonce i finanční správou. Sice sporadicky a ne pro zemi českou, ale lze nalézt upozornění, že hadrnice nesmí věci určené pro výměnu za odpad nabízet samostatně k prodeji. To by se už jednalo o podomní obchod, který měl jiná pravidla jak pro povolování, tak pro provozování i následné zdanění. Výměnný sortiment byl širší, než zaznamenal I. Herrmann. Řídil se nepochybně i místní poptávkou, která byla na venkově přece jenom odlišná od velkého města. Svě místo při něm tak našly například tkaničky (ženkličky),⁵³ kus tkalounu k zástěře, pár loket tkaniček ke košilím, nebo „kousek modrého“ tj. lístek šmolky napuštěného papíru, jež se místo šmolky dával do vody na prádlo,⁵⁴ sladké dřevo nebo drobné hračky pro děti, sirky a podobně.⁵⁵ Kromě toho však byli hadrníci a hadrnice, zvlášť ti působící mimo zemská centra a největší města, oceňováni ještě z jiného důvodu. Jejich sice nikoliv potulný, ale přesto pohyblivý způsob života, byť třeba realizovaný jenom vytrvalými obchůzkami jedním městem, případně přilehlými vesnicemi, z nich dělal ještě ve druhé polovině 19. století v očích současníků nepřehlédnutelný informační kanál. „Hadrník byl ten nejlepší zdroj informací, protože na venkově jsou noviny jen málo a chudý lid nechodí ani do hospody. Žádná světnička před ním není zavřená, všechno vidí a rád vypráví dál.“⁵⁶ Zorný úhel těch, kdo patřili k vyšší společnosti, se blížil víc blahosklonnému nadhledu: prostřednictvím těchto lidiček se pro ně objevoval kolorit města, figurky k zapamatování bez tíživého stínu nedostatku a bídy života. Karel Hynek Mácha tak viděl mj. i pražské hadrnice:

„Flašinetáři. Hadrnice. Spískem. Jablečnice. Dřevoštěpové. Nosičky. Vozíčkáři. Trakařníci. Fiakristé. Husařky. Vaječný trh. Barvířský ostrov. Střelecký ostrov. Báby a slečny neznající krásu okolí

51 Hornodle se dříve v Praze říkalo vlásničkám: Eugen RIPPL, *Z plavecké (vorařské) češtiny*, Naše řeč, 1934/18, s. 65–67. dostupné z URL <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=2787>>, [cit. 10. 4. 2017].

52 I. HERRMANN, *Zmizelá Praha*, s. 41–44.

53 *Obzor*, 5. 12. 1888, s. 348. *Paleček*, 31. 1. 1874, s. 2.

54 *Paleček*, 31. 1. 1874, s. 2.

55 *Život z pražských ulic: Hadrnice*, Květy, 13. 10. 1870, s. 327–328.

56 V. N., *Nezdar domácí germanisace*, *Paleček*, 31. 1. 1874, s. 2; tamtéž, 7. 2. 1874, s. 150.

*pražského, kdež nikdy nebyly, netouží po něm, jen po tanci, v nocích veselosti jsou přítomny, ve dne spí neb pilně pracují, a zemrou ani nevyjdouce z města, v kterém se zrodily, třeba v dost vysokém stáří.*⁵⁷

V dobovém vnímání 19. století měla hadrnice (i její mužský protějšek) poměrně široké spektrum významů. Byla právě tak součástí řetězu vázaného na papírenský průmysl,⁵⁸ jako článek čištění velkých měst, nebo zvláštní způsob obživy na samém okraji všech myslitelných řemesel. V obecnější rovině se pojmenování stalo synonymem totálního lidského úpadku i charakteristiky dna společnosti. Patřila do společnosti potulných muzikantů a flašinetářů nebo dráteníků,⁵⁹ tedy existencí sice se objevujících pravidelně, ale přesto ne zcela usedlých – ať už skutečně, nebo zdánlivě, i když sama tak volný způsob života vést nemohla pro úřední licenci vymezující teritorium působnosti. Pohybovala se v blízkosti drobného i většího zločinu právě tak jako v mezích striktní poctivosti (a přesto většinou nenalezla ocenění středostavovské společnosti).

Hadrnice mohla být překupnicí kradených věcí,⁶⁰ právě tak jako mohla cokoliv sama odcizit. Na druhou stranu nebyla prvoplánovým prototypem delikventky a zřejmě jí ve skutečnosti opravdu nebyla. Její výlety za hranu zákona vznikaly častěji náhodně než jako promyšlený zločin nebo přečin, někdy dokonce omylem. Skutečné, literárně neupravené příběhy hadrnic patřily čas od času mezi dramatické, jindy mezi definitivně tragické. Prolínaly se do nich neutěšené materiální poměry těchto žen, jejich neukotvený způsob života, každodenní bída, bezvýchodnost, jenom někdy vzpoura a zloba obrácená proti všem lépe zabezpečeným, kteří uměli opovrhovat. Zpráva o těžce zraněné ženě, která si navečer po práci sedla do průjezdu domu, mezi nohy si dala hrnc se žhavým uhlím pro zahřátí a usnula, následně se jí od žhnoucích uhlíků vznítla sukně a než se probrala, těžce se popálila na nohou, měla ještě relativně dobrý konec: díky včasnému zásahu lékaře žena přežila, byť o dalších možnostech jejího života už noviny celkem pochopitelně nereferovaly.⁶¹ Stejně tak se hadrnice mohla pohybovat v blízkosti zločinu, ať už vědomě,

57 Jaroslav ŠTASTNÝ (ed.), *Sebrané spisy Karla Hynka Máchy, Zápisník Máchův z let 1833–1834*, Praha 1906, s. 179, úvod, s. 174. Jde o drobné glosy bez souvislostí: před citovaným je reminiscence na Hvězdu a sv. Václava, za citovaným obrázek z pražské hospody nejnížší kategorie a v ní snad předobraz pražského pepectva.

58 Vídeňská *Die Bombe* takový řetězec pregnantně popsala v souvislosti se znovuzavedením kovové měny v Itálii: kdyby v Rakousku byly zrušeny papírové bankovky, byla by poškozena dlouhá řada lidí navázaná na papírenský průmysl: od poslední hadrnice až po presidenta trestního soudu, který odsoudí penězokazce falšujícího bankovky. *Die Bombe*, 17. 4. 1881, s. 2.

59 Josef Leopold HRDINA, *Povídky, obrázky a humoresky*, díl druhý, Praha (1893), s. 116–117.

60 Když se služka, která kradla v kavárně pana Kondelíka na Ferdinandově třídě v Praze, potřebovala svého lupu zbavit, prodala ukradenou kávu a cukr hadrnici. *Epoche*, 13. 4. 1879, s. 6.

61 *Prager Tagblatt*, 15. 11. 1879, s. 5.

nebo bezděky v důsledku toho, že patřila k ekonomicky nejslabší části společnosti řešící své materiální zabezpečení příležitostně a podle osobního rozhodnutí za hranou zákona. Delikty, se kterými byla nejčastěji hadrnice spojována, se nezdálo týkaly krytí osob, které přestupovaly zákon, a drobných krádeží, mnohdy neúmyslných. Když totiž v odpadu našla jakoukoliv cennost, byla povinna ji odevzdat. Pokud by si ji ponechala a přišlo se na to, bylo to posuzováno jako krádež.⁶² V souvislosti s těžkými zločiny, například vraždou, byly hadrnice v tisku zmiňovány snad výhradně ze zahraničí a nelze se ubránit dojmu, že šlo víc o pobavení čtenáře než o zpravodajství.⁶³ Čas od času se ovšem ve sloupcích soudniček vyskytla hadrnice i jako oběť. Zavražděná většinou tím nejprostším způsobem: uškrčená nebo bodnutá či podříznutá nožem, na ulici nebo v některém ze zapačků, kde se shromažďovaly kriminální živly města. Dramatický dojem ze zprávy byl umocněn třeba popisem sametového kabátku nebo prošlapaných střevičků, aby vynikl kontrast ztraceného luxusu a bezútěšné existence hadrnice. Častější je však zpráva o smrti staré hadrnice v jejím vlastním chudém příbytku, kterou navíc v některých případech nikdo dlouho nepostrádal. Zatímco jakýkoliv mord má vždycky příděch senzace, v samotě umírající stařena by měla vzbudit čtenářův soucit. Vypovídající jsou však zprávy, které hovoří o tom, že po smrti hadrnice žijící nuzný život byla v jejím příbytku nalezena finanční hotovost i v řádu stovek zlatých. Pod vrstvou senzační zprávy o pokladu je třeba vidět urputnou snahu majitelek střádat v době, kdy mohou pracovat, aby v horších časech nezemřely hladem. Novinářům se ovšem mnohdy jejich smrt jevila jako naprosté vyhladovění a vyčerpání a následně nalezená hotovost jako důsledek v lepším případě ztráty soudnosti, v tom horším jako bezuzdná lakota.⁶⁴

62 Ze soudní síně 1880: „*hadrnice B. vede na Žižkově bídný život, plahočí se od rána do noci, přehrabuje se ve smetí a z nepatrného výdělku živí početnou rodinu.*“ Tato žena našla pod smetím zlatý náramek, svěřila se domovníkovi, který ji poradil, aby se náramek pokusila prodat a jeho nález neohlašovala. Domovník se pak vydal ke klenotníkovi, aby mu šperk ocenil. První ho ocenil za 77 zlatých, ale nechtěl koupit, druhý hned zavolal strážníka, protože nuzně oblečený domovník se mu zdál podezřelý. Oba pachatelé se dostali před soud pro podvod a účastenství v podvodu. Oba se přiznali a oba byli vzhledem k polehčujícím okolnostem odsouzeni poměrně shovívavě: ona na 14 dnů vězení, on na 8 dnů. *České noviny*, 26. 10. 1880, s. 3. Naopak *Moravská orlice* informovala, že byl od jedné hadrnice nalezen zlatý zásnubní prsten a odevzdán na obecní úřad, kde se o něj může majitel přihlásit. *Moravská orlice*, 1. 2. 1871, s. 3.

63 Například zpráva o případu zavraždění čtyřech duchovních komunardy v Paříži v roce 1872 referuje o obvinění i dvou žen ze spolupachatelství: jednou byla dvacetiletá hospodská, která vrahy následně obsluhovala, a druhou třidvacetiletá hadrnice, provdaná, provozující markytánství, která byla přítomna přímo při činu, následně však uprchla a ve svém bytě se nevyskytuje, takže nemůže být souzena. *Neue Freie Presse*, 23. 2. 1872.

64 Takový příběh přinesly například *Neue Freie Presse* a týkal se šedesátileté hadrnice z Josefova, kterou našli mrtvou v jejím bytě. Úřední komise našla v ubohém příbytku pod nejrůznějšími hadry a zbytky plesnivého chleba jednak bankocetle, které už ztratily hodnotu, ale také 700 zlatých, pečlivě a celoživotně uspořených z tvrdé práce. Nešlo o bájný poklad, jak se okamžitě začalo roznášet po

Na druhé straně stály žurnalisticky modifikované příběhy, které bídný osud lidí na okraji společnosti obrušovaly do sentimentální podoby – vzdálené a proto dojmající, ale nepřekážející ve vlastním životě čtenáře, takové, které bylo možné po přečtení bez výčitek svědomí odložit spolu s novinami. Takový byl například *Sen hadrnice* publikovaný v *Oesterreichische Gartenlaube*:⁶⁵ mladá žena, skoro ještě děvče, se zasní před výlohou luxusního obchodu. Alespoň na chvíli by chtěla mít nádherné šaty a prodlévat ve zlatých sálech, ale protože se jí nepodaří chodit v čistém oblečení a jíst u prostřených stolů ve vytopených jídelnách, bere na sebe alespoň veselou masku dítěte ulice,⁶⁶ kterému nic není svaté, ale pokud maska spadne, sotva je k vidění smějící se člověk. Relativně časté byly příběhy ukazující pád ze společenských výšin do bezedné propasti chudoby. Byl to právě úděl hadrnice, ve kterém se takový propad zastavil. Pro zvýšení dramatického i nabádavého účinku byl takový příběh čas od času zasazen do francouzské, resp. přímo pařížské společnosti.⁶⁷ Hadrnice dostala přece jen jakousi noblesou zavánějící pojmenování *chiffonniere*, ale zůstala součástí společenstva žebráků města Paříže.

Specifickou záležitostí pak byla povídková tvorba nebo fejetony, ve kterých postava hadrnice plnila stejnou úlohu jako *chudá služka, která ke štěstí přišla*. Ne vlastní zásluhou, ale vlivem příznivých okolností se vymanila ze svého mizerného údělu. Lze nalézt i ostrá ohrazení proti takovým námětům povídek, ve kterých „*hrabě uvede hadrnici na zámek a obleče ji do sametu a hedvábí*“ a dalších podobných, v nichž chudák ke štěstí přišel náhodou nebo milosrdenstvím mocných: taková četba probouzí naděje, co se nikdy nevyplní a je nepřípustné podobně klamat.⁶⁸ Hadrnice byla v tomto kontextu vnímána víc jako symbol než skutečné společenské zařazení.

Častěji však byla hadrnice „*shrbená postava stařeny, v hadry bídně obalená*“, pevně spojená s nejsprostší lihovinou, za kterou je schopná utratit všechno: „*ano, tímto jedovatým lékem kultura 19. století podává úlevy rozervancům!*“⁶⁹ Fejeton rámoval protialkoholní úvahy příběhem společenského pádu mladé ženy, který neměl dobré východisko: jeho hlavní hrdince nezbyval jiný prostor, než život hadrnice schopné proklínat i Krista na náhrobku rodičů, které považuje za tyrany a kterým není schopná ani po letech odpustit.

celém okrese, ale dědic zůstal nejistý, protože žena neměla děti a žila zcela sama. *Neue Freie Presse*, 5. 7. 1885, s. 6. Téměř analogicky *Plzeňské listy*, 29. 2. 1880, s. 2 nebo *Pražský denník*, 16. 6. 1872, s. 2. O své úspory v řádech stovek zlatých, dokonce na vkladních knížkách, přišla další pražská hadrnice rukama dvou tuláků, které nechala u sebe přespat. Byť byli lapeni relativně rychle, většinu peněz stihli utratit. Hadrnice zůstala škodná, ale živá. *Pražský denník*, 27. 6. 1876, s. 4.

65 *Oesterreichische Gartenlaube*, 7. 2. 1881, s. 5 a 7.

66 *Naturkind*.

67 Vhodnou spojitosť býval v 60. letech 19. století důsledek burzovních spekulací, později většinou nezřízený a rozmařilý život, který se rovněž lépe ukazoval jako „cizí“ než jako „domácí“.

68 *Arbeiter Zeitung*, 24. 1. 1897, s. 6.

69 B. V. L., *Hadrnice*, Ohlas od Nežárky, 2. 8. 1879, s. 246–247.

Naproti tomu hadrnice Františka Emanuela Züngela, dávající veršované poučení do života mladým dívkám, je schopná v závěru vševědoucího nadhledu: „*Všechny světa milostnosti, jsou jen – hadry, sklo a kosti!*“⁷⁰

Velkým literárním námětem se hadrnice nestávala často, byť především romantikům nebyl příběh hraniční chudoby a lidského zoufalství cizí.⁷¹ V českojazyčné tvorbě zpracoval tento námět v baladě dnes téměř zapomenutý Josef Jaroslav Kalina.⁷² Hrdinkou jeho fantastické a děsivé balady je matka, která sebe a své děti živi jako hadrnice. Když se obživa nedaří, odhodí poslední zábrany a začne na hřbitově „*prstíčkem nemluvněte*“ vyhrabávat kosti mrtvých, aby je vyměnila za chleba pro své děti. Duchové se jí pomstí a po zběsilém nočním reji žena není mrtvá: „*Trčí kostroun – stuhlá upířice*“ – proměněná v monstrum, které saje krev bojarům, ale také rosu stírá, květy sbírá a hvězdy snímá, pluje povětrím, ničí úrodu i mladé životy, je odolná vůči zaklínačům upírů i jiným kouzlům, stojí jako nezničitelná socha všem na očích:

„*U strach všem, kdo bližním ubližují,
Nad jejich se bídou nesmilují!*“⁷³

Balada nemá šťastné zakončení, žena není v závěru vysvobozena, s dětmi se neshledává, zůstává všem pro strach v blízkosti živých. V básni jsou patrné lidové motivy, nemá však ani přímočarost původní lidové tvorby, ani formální půvab například balad Erbenových. Snad příliš složitě propletený děj spojuje velmi jednoduchá myšlenka: mezní životní situace hadrnice byla způsobena bídou, která nebyla příčiněním nikoho z lidí odstraněna, proto žena přestoupila veškerá přikázání lidská i božská a stala se stvůrou i mementem.⁷⁴ Dobová literární kritika nepřestala vnímat reálnou podobu hadrnice v ulicích měst 19. století a její prolnutí do umělecké licence:

„*není to více sprostá, ušpiněná žena, která hledá hadry a kosti ve smetištích, která kupuje staré sklo a jiné zvětšlosti, jakž to denně vidáme – nikoliv, v Kalinově baladě reprezentuje hadrnice chudobu*

70 František Emanuel ZÜNGEL, *Básně*, Praha 1868, s. 111–112.

71 Baladu *Hadrnice* lze nalézt například v díle Adama Mickiewicze.

72 Žil v letech 1816–1847. Vystudoval srovnávací filologii, živil se především jako učitel a překladatel, básně publikoval časopisecky a nedošel, snad s výjimkou balady *Kšaft*, bezvýhradného uznání ani za života, ani posmrtně. *Lexikon české literatury*, Praha 1993, s. 630–633.

73 Josef Jaroslav KALINA, *Básnické spisy*, Praha 1874, *Hadrnice*, s. 14–22.

74 Dnes je tato báseň prakticky zapomenuta, ale především druhá polovina 19. století cítila povinnost nějak na tvorbu J. J. Kaliny reagovat, vřadit ji do kontextu českého písemnictví a *Hadrnice* k tomu byla zvláště vhodným příkladem. Bez nároku na úplnost k tématu například: Josef HANUŠ a kol., *Literatura česká 19. století: od Josefského obrození až po českou modernu, díl 2: od M. Z. Poláka ke K. J. Erbenovi*, Praha 1917, s. 842–848; Jan JAKUBEC, *Dějiny literatury české, díl 2, Od osvícenství po družinu Máje*, Praha 1934, s. 965; Antonín PROCHÁZKA, *K pramenům Havlíkových Tyrolských elegií*, *Listy filologické* 41, 1914, s. 31 an.

*vůbec, která umírá hladem a nouzí. Bylo by zajímavější vidět člověka, kterého by při čtení této krásnopříšerné balady více dojala gramatikální pokleska, nežli balada sama.*⁶⁷⁵

Hadrnice nebyla pro literární ztvárnění samostatným námětem, ale přirovnáním, synonymem obecné nadávky nebo vyjádření naprosté bezcennosti čehokoliv (včetně života): nestojí to ani za to, aby se pro to hadrnice shýbla, je to tak špatné, že by to i každá pořádná hadrnice nechala ležet.⁷⁶ Pojmenování bylo používáno ve spojitosti se ženou opilou, nebo alespoň páchnoucí kořalkou. Ale také pro člověka vykořeněného, který ke své existenci potřebuje jenom „*nůši a šněrovadlo*“;⁷⁷ je odhodlaný kdykoliv odejít kamkoliv, neváže se ani ke kraji ani k lidem.⁷⁸ To všechno sice 19. století znalo, ale považovalo to za nedobrou osudu a ve většině případů za špatné rozhodnutí, následně přinášející jenom problémy. V poněkud odlehčenější rovině mohla mít hadrnice stejný význam jako třeba černá kočka: pokud byla prvním člověkem spatřeným po ránu, přinášela neštěstí celý den.⁷⁹ Je třeba připustit, že hadrník se – na rozdíl od své ženské kolegyně – vyskytoval v dobovém literárním, ale i dramatickém, a dokonce i žurnalistickém zpracování naprosto výjimečně, ať už v kladném nebo záporném významu.

Hadrnice se objevovala i v tvorbě dramatické, ale většinou jako epizodní postava, mnohdy komického typu. Výjimkou z toho by mohla být fraška J. K. Tyla *Dobrodruh a hadrnice*,⁸⁰ kde dobrodruhem je syn a hadrnici jeho matka. Jde o sice komplikovaně spleť, ale ne příliš přesvědčivý příběh, jehož vyústěním je zcela nefraškovité vyznání víry v mateřskou lásku. Hadrnice matka Truchotová zůstává ve stínu jiných postav a nemůže být ani obětavou a milující matkou, ani ráznou lidovou figurou, která si nebere servítky. V repertoáru současných divadel tato Tylova fraška není. Drama o čtyřech dějstvích od Anny Turnovské (Forchheimové-Rajské) s názvem *Hadrnice* dokonce zůstalo v rukopise.⁸¹

75 Josef Jaroslav KALINA, *Balady*, neautorizovaná recenze, Pražské noviny, 13. 5. 1853, s. 3.

76 Což ostatně mělo reálný základ ve skutečném vnímání: „*ženskou s policajdohlídkou k sobě na byt nevezme ani hadrnice*“, konstatovaly *České noviny* na účet 72x trestané recidivistky. *České noviny*, 24. 4. 1880, s. 3.

77 *Toman pámbičkář, poslední hejduk Šumavy*, Vídeň 1900, s. 771.

78 Což, jak už bylo zmíněno, ve skutečnosti nebyla pravda, protože licence k provozování tohoto způsobu obživy ve svém důsledku vázala každou hadrnici k určitému konkrétnímu místu.

79 Karel SABINA, *Morana, čili svět a jeho nicoty*, Praha 1909–1910, s. 83–84.

80 *Dobrodruh a hadrnice*: drama dle Arnošta Rittera přeložil J. K. Tyl, in: *Divadelní ochotníček, nové sbírky* 66, Praha 1874.

81 František DOUCHA, *Knihopisný slovník česko-slovenský: aneb seznam kněh, drobných spisův, map a hudebních věcí vyšlých v jazyku národa česko-slovenského od roku 1774 až do nejnovější doby*, Praha 1865, s. 272. Autorka je v soupise uváděna pod příjmením manžela Josefa Ladislava Turnovského, rozená Forchheimová, s uměleckým pseudonymem Rajská.

V dobové publicistice lze nalézt i obrázky alespoň od pohledu nekomplikovaných lidových figurek, které život braly tak, jak přicházel a jeho příkoří nebyla tím hlavním, co řešily. Tak byla představena hadrnice Kordula, „majitelka počestné hadrnické firmy v jedné z nejužších a nejtmařších uliček židovského města“,⁸² ke které sousedka přispěchala na návštěvu, aby zvěděla novinky, protože „hadrnice po celé Praze přece dost novinek seberou“, a také přehlédla, zda by se něco nedalo ještě výhodně koupit. Jak tak hrabala v sudu s kostmi, našla useknuté lidské ruce i s prsty. K hrůznému nálezu hned přivolala „strážníky“.⁸³ Zběh lidí kolem okamžitě vytvořil teorii, podle které měla hadrnice důvod vraždit: je chudá a kosti zpeněží. Ta rázná žena se však bránila a podařilo se jí vzpomenout si, kde tu věc sebrala. Na místě, kde našla useknuté „lidské“ ruce i s prsty, pracoval preparátor, který právě vycpával dva medvědy pro muzeum a nepotřebné hnáty stažené z kůže odhodil. Muž zákona na místě omdlel, aniž by shlédl vycpané medvědy, a hadrnice se mohla vrátit domů.

Do dobového humoru hadrnice pronikla čas od času a většinou to nebyla ona, ze které si autoři tropili smích. *Humoristické listy* uměly být lapidární: „V čem jsou si rovny policie a hadrnice? Obě sbírají!“⁸⁴ Zároveň vyžadovaly od čtenářů orientaci v současném dění: „U Macharů: Posluhovačka: „Už jsem vám řekla, že žádných hadrů nemáme.“ Hadrnice: „Prosím, líbějí se jen líp podívat. Mě se řeklo, že prej milostpán moc a moc trhá.“⁸⁵ Stejně tak byla důležitá znalost konkrétního prostředí: „Pán vykoukne z okna: Hadrů nemám, chcete-li ale mít hodně kostí, tu máte plíšek na oběd v pivováru U Křišpínů!“⁸⁶ V denním tisku kolem přelomu 19. a 20. století sporadicky proběhla i zpráva o vystoupení některého z kabaretních umělců, kteří představí novinku ve svém repertoáru – píseň nazvanou *Hadrnice*. Podle takových zpráv je obtížné odlišit, zda šlo stále o jeden opus, nebo o skutečné novinky. Lze však předpokládat, že to vždy byly text i melodie sloužící především pro pobavení posluchačstva, ať už žertovného nebo dojemného ražení.⁸⁷

V ještě lehčím duchu se nesl další trend, patrný na samém konci 19. a počátku 20. století. Když se především ve velkých městech objevila obliba „plesů ničemů“ („plesů hadrníků“),⁸⁸ hadrnice se dostala na čestné místo mezi zvlášť vybranou společností lůzy a holoty. Plesový kostým hadrnice byl patrně žádaný, protože jej pravidelně v sezóně

82 *Paleček*, 2. 5. 1874, s. 246–247, autor: AN.

83 Muž zákona opravdu není přesněji specifikován.

84 *Humoristické listy*, 5. 10. 1872, s. 319.

85 *Humoristické listy*, 30. 11. 1894, s. 3.

86 *Paleček*, ročník I (1872), č. 27, s. 211.

87 Například do Brna je podle tamní *Die Presse* importovali zajíždějící vídeňští umělci a většinou následuje poznámka, že po jejich vystoupení se bude tančit.

88 Vídeňské i pražské a brněnské německé noviny té doby užívaly termínu Lumpenball.

nabízely všechny luxusní půjčovny a výroby maškarních převleků.⁸⁹ S tím poněkud kontrastovalo vnímání hadrnice jako motivu výtvarného umění. Neobjevovalo se často, ale pokud už vzniklo, pak ve dvou základních rovinách. Buď se jednalo o zachycení typu městského obyvatelstva, nebo bylo využito pro zvýšení dojmu bezvýchodnosti, někdy i zoufalství. Takovým byl patrně i obraz René Reinickeho,⁹⁰ v té době kreslíře z *Fliegende Blätter*, který se pod názvem *Popeleční středa* objevil na pražské umělecké výstavě roku 1891. Podle referenta z *Prager Tagblatt* mu dominovaly dvě ženské postavy, z nichž jednou byla hadrnice jdoucí za svou prací.⁹¹ Ve stejném roce se objevila zpráva o pastelů Franze Skarbiny,⁹² zachycujícího londýnskou hadrnici. Stylizovaná je i fotografická sbírka vídeňských lidových typů, kterou zhotovil fotograf Otto Schmidt. Ženský svět v ní zastupují zelinářka, mlékařka, dva typy prادلen a také hadrnice.⁹³ Ta má na hlavě na pevno uvázaný šátek, kolem pasu obtočenou pytlou, na zádech nůši s vysokým zadním dílem, jenž ji lehce chrání hlavu. Jde o ženu velmi neurčitého věku, která možná nemá všechny zuby. Na fotografii vyhlíží poměrně realisticky. Ve srovnání s čistoučkou a nazdobenou pradelkou ze stejné série je však zřejmé, že se jedná o výrazně stylizované fotografie, které podle vkusu doby vznikly zástupce jednotlivých obslužných profesí hlavního města zásadním způsobem upravovaly. Skutečná vizáž hadrnice patrně byla neslučitelná s požadavky ateliérové fotografie i s rozvernými maškarními kostýmy vyšší společnosti pohasínajícího 19. století.

Pro hadrnice a hadrníky lze prostor jejich společenského pobývání patrně nepřiléhavěji vymezit pojmem „subkultura chudoby“.⁹⁴ Podstata jejich práce do jisté míry vylučovala, aby se stali migrujícím živlem: jednak to nešlo z úředních důvodů, jednak by vzbuzovali nedůvěru a odstup, který by jim bránil v úspěšné činnosti. Na druhou stranu mezi těmi, kdo pracovali, patřili k nejchudším. Někdy to bylo jenom vizuální, protože si

89 *Prager Tagblatt* z let 1910–1912 přinášel takové inzeráty opakovaně. Mužský kostým stejného typu se v inzerátech nevyskytuje.

90 Žil v letech 1860–1926, působil nejenom v mnichovských *Fliegende Blätter*, ale jako kreslíř pro další časopisy. Samostatnou tvorbu ovlivněnou secesí vystavoval od roku 1887. Roku 1894 získal malou zlatou medaili z berlínské umělecké výstavy. Je řazen mezi „mnichovské akvarelisty“, URL: <https://de.wikipedia.org/wiki/Ren%C3%A9_Reinicke>, [cit. 10. 12. 2017].

91 *Prager Tagblatt*, 20. 6. 1891, s. 1–2, Pražská umělecká výstava, nro 22.

92 Žil v letech 1849–1910, je řazen mezi impresionisty a náležel do okruhu berlínské akademie, kde byl od roku 1888 řádným profesorem. Pochmurným až děsivým situacím jako tématům svých prací se rozhodně nevyhýbal. URL: <https://de.wikipedia.org/wiki/Franz_Skarbina>, [cit. 11. 12. 2017]. V souvislosti s Pražskou uměleckou výstavou referoval *Prager Tagblatt*.

93 Referovaly *Neue Freie Presse*, 23. 12. 1885, s. 5. Tato série nebyla jediná, od stejného autora je dnes k dispozici na www.bildarchivaustria.at, fotografie hadrnice z roku 1886, inv. č. PK 3274,5–C, [cit. 12. 6. 2017].

94 Více pro starší období, ale bez výslovného vyloučení 19. století, používá Martin RHEINHEIMER, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450–1850*, Praha 2003.

byli schopni jistou finanční rezervu vytvořit, někdy to bylo skutečné. Včetně všech doprovodných jevů a bezvýhodnosti takového společenského zařazení. Pokud taková osoba zcela nerezignovala na způsob vlastní existence, tak musela v 19. století spoléhat jenom sama na sebe. Nehodila se do žádného modelu tehdy se měnící pomoci založené na milosrdenství ve starším smyslu slova a neměla místo ani ve vznikajících státních, resp. samosprávných podpůrných systémech nové doby. Bylo jenom na každém z nich, nakolik se bude umět postarat sám o sebe, jak si toho doba cenila a jak to do značné míry vyžadovala.⁹⁵ Pokud tomuto modelu dostáli a zároveň nepřekročili hranici zákona směřem k obecné kriminalitě, mohli být dokonce i svým způsobem respektovanými osobami, zvlášť v kontextu nevelkých venkovských měst a vesnic. Hadrníci a hadrnice nebyli zajímaví ani pro provozovatele papíren, byť stáli na počátku řetězce, který jim dodával tolik potřebnou surovinu. Nebyli zajímaví ani pro finanční správu, protože jejich činnost byla tak nevýnosná, že se při ní daly jenom stěží páchat důchodkové delikty. Ten v úvodu popsáný, jehož úspěšné odhalení urychlilo kariéru třech členů finanční stráže v obecně složité a nelehké službě hraničního okrsku, se vylíhl v hlavách a byl realizován lidmi naprosto nesouměřitelně bohatšími, než byla i ta nejspořivější hadrnice. A také, než byl kterýkoliv respicient i komisař finanční stráže.

95 K takovým postojům z druhé poloviny 19. století podrobněji např. Marie MACKOVÁ, *Josef Niederle*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (Hgg.), *Sozial-reformatorisches Denken in den böhmischen Ländern 1848–1914*, München 2010, s. 375–389.

Summary

Rags and Junkwomen: from a Pension Offence to an Industrial Raw Material and Rubbish Women Collectors

In the Habsburg Monarchy, waste rags were a raw material protected for the domestic paper industry, monitored by the financial authorities because it was the only commodity that eventually remained burdened with the export duty. It was possible to import it from abroad, albeit with restrictions following mainly from hygiene regulations and the occurrence of infectious diseases in the regions of the origin of the raw material. The detected customs evasion of a large scale at the Austrian–German border was caused by the export of rags from the Habsburg Monarchy without proper customs clearance. Before any such thing could have been organized, the raw material had to be picked up by petty collectors in streets. Junkwomen (and their far fewer male counterparts) worked on the basis of a permit issued by district offices for a precisely defined territory. They mostly did not pay for the collected raw material, but they exchanged it for useful trifles, such as needles, pins, buttons, threads, laces, matches and the like.

These women collectors could also search among the rubbish taken to the dumps. Towns in the second half of the 19th century were just learning how to treat solid municipal waste. Systematically, only ashes were taken away and gradually a sewerage system was modernized. People were used to handling things economically and getting rid of them as little as possible. Then junkwomen separated everything that could have been further processed: glass again in glassworks, bones mostly in factories for the production of

charcoal, further used in ever-increasing sugar refineries, and rags in paper mills. There, the rags were dusted off, washed and, in the prescribed manner, broke down to the substance used for the production of new paper of all sorts. A junkwoman was the prototype of a woman at the very bottom of the society, but she was not perceived as a criminal element. She supported herself by her own work and did not rely on the help of the society. Some of them were not entirely penniless, but mostly they had bad earnings and no social prestige. Such style of life was often the result of a past life failure, a bad decision or the coincidence of unfavorable circumstances.

For art rendering, a junkwoman served as a symbol of falling from social heights into total poverty and powerlessness, whether caused by her fault or by the coincidence of harsh circumstances. Regarding the literary rendering, it is appropriate to recall the ballad by J. J. Kalina entitled “Hadrnice” (“A Junkwoman”). A junkwoman could also be a synonym for the total worthlessness of anything, including life. She was also suitable for satirical texts, sporadically for anecdotes. On the contrary, fine arts used her as an attribute of gloom, perhaps even hopelessness, though very rarely. However, the milieu of large cities primarily perceived junkwomen as peculiar characters making up the specific atmosphere of a city. From them, it was only a little step to a rollicking carnival mask particularly popular at the turn of the 19th and 20th centuries.

Jana HORÁKOVÁ

Diskuze o talmudickém původu Chevra kadiša v časopisech *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, *Die Neuzeit* a *Oesterreichische Wochenschrift*¹

Abstract: *Discussions about the Talmudic Origin of Hevra Kaddisha in the Allgemeine Zeitung des Judenthums, Die Neuzeit and Oesterreichische Wochenschrift*

In the present article, the background of two discussions about the origin of Hevra Kaddisha (Jewish funeral brotherhood), which took place in the pages of the journals Allgemeine Zeitung des Judenthums, Die Neuzeit and Oesterreichische Wochenschrift in 1888–1889 and 1891–1893, is revealed. These discourses show that the efforts of the authors, trying to prove the Talmudic origin of this organization, were not only based on the conclusions of their research activity. Therefore, the study tries to find out the reasons and motivations of this claim. Primarily, it comes from the analysis of both discussions, the causes of their origin and their impact on further scientific research on Hevra Kaddisha. To put both of these discussions in a wider context and to uncover the motivations of particular authors, the paper presents the character of all three journals as well as the biographies of the individual authors and their relation to the then philological research concerning the topic of Hevra Kaddisha. Next, the whole question of Hevra Kaddisha is put into the context of the fight between the Jewish orthodoxy and the reform movement, the struggle of the Jewish communities against anti-Semitism and also the context of internal contradiction in the movement Wissenschaft des Judentums.

Key words: *Hevra Kaddisha – anti-Semitism – Moravian Jews – reform Judaism*

Na konci 19. století se v židovském německy píšícím prostředí objevily dvě diskuze o talmudském původu Chevra kadiša.² První z nich proběhla v letech 1888–1889 na stránkách časopisů *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (dále AZJ)

1 Na tomto místě bych chtěla poděkovat Mgr. Štěpánu Lisému, M. A., Th.D. za odborné vedení a Mgr. Danielu Soukupovi, Ph.D. za velmi podnětné připomínky.

2 Aramejský výraz „chevra kadiša“ (אשירק הרבח) se vyskytuje také ve variacích „chevra kedoša“ (הרבח אשודק) nebo „chevura kadiša“ (אשירק הרובח) a v překladu znamená svatá společnost. Pod tímto termínem byla v minulosti označována celá škála skupin. V první ze dvou ranních šabatových modlitbách Jekum Purkan jsou takto označeni všichni Židé, případně rabíni jako celek. Aškenázské (středo- a východoevropské) komunity v 17. a 18. století s tímto termínem zacházely velmi volně a používaly jej v názvech jakýchkoliv spolků a organizací. Můžeme se proto u nich setkat se svatou

a *Die Neuzeit*, druhá pak v letech 1891–1893 v časopise *Oesterreichische Wochenschrift*. Obě jsou zajímavé z několika hledisek. Jediným účastníkem těchto diskuzí, o kterém víme, že se dlouhodobě věnoval tématu židovského pohřebnictví, byl Gerson Wolf. Původ Chevry kadiša podle něj spadl do 16. století. Ostatní autoři se přesto snažili na základě pasáží z Talmudů dokázat její starší původ. Ten kladli do doby před zničením druhého Chrámu v roce 70 n. l. (Marcus N. Adler, Meir Friedmann), perzekuce po Bar Kochbově povstání v roce 132–135 n. l. (Adolf Schmiedl), do období, kdy žil rabi Hamnuna, tj. 3. – 4. století (Edward Neumann, Jakob Schwarz, Albert Löw), případně dobu jejího vzniku nespécifikují a pouze tvrdí, že existuje v židovských obcích odnepaměti (Moses Mannheimer).

Ve svém článku ponechám stranou otázku skutečného původu Chevra kadiša a zaměřím se na pozadí obou diskuzí a na motivace jednotlivých autorů, které mohli pro svá tvrzení mít. Proto nejprve krátce představím všechny tři časopisy a jejich hlavní zaměření a následně i obě diskuze o původu Chevra kadiša a jednotlivé autory. Následně celé téma Chevra kadiša zasadím do kontextu židovské ortodoxie, hnutí *Wissenschaft des Judentums* a boje proti antisemitismu.

Časopisy *AZJ*, *Die Neuzeit* a *Oesterreichische Wochenschrift*

Tradice židovského německého tisku se objevila v 50. letech 18. století (Mendelssohnův *Kohelet Musar*).³ Díky využití němčiny jako komunikačního jazyka představoval spojnicí mezi židovskou menšinou a německou společností. V nežidovské čtenáře (vedle židovských) konečně přímo doufali zakladatelé časopisu *Die Neuzeit*.⁴ Na druhé straně byl židovský německý tisk především prostorem, v němž mohli Židé volně diskutovat o svých

společností ševců, krejčích apod. Od 19. století takto začaly být označovány výhradně dobrovolnické spolky zaměřující se primárně na vykonávání posledních obřadů. Přestože určité spolky pro pohřbívání mrtvých existovaly již v talmudské době, k prvnímu spojení termínu „*chevra kadiša*“ s pohřebnictvím došlo v 16. století v Praze. Do 19. století se v jejich názvech používal dodatek upřesňující jejich činnost, nejčastěji v podobě „*Chevra kadiša gmilut chasadim*“ (מידת תולידת אשידק הרובה), tj. „*Svatá společnost pro dobročinné skutky*“, a výraz Chevra kadiša jako samostatný název se pro ně vžil až od 19. století. Vzhledem k tomu, že jde o vlastní název spolku, přikláním se po vzoru S. H. Liebena k verzi psaní „*Chevra kadiša*“ s velkým počátečním písmenem. Synonymně s ním používám výraz „pohřební bratrstvo“, který je v české oblasti vžitý.

3 David MEOLA, *A Sign of the Times: Baden and the Shift of the Allgemeine Zeitung des Judentums over its First Ten Years, 1937–1846* in: Susanne Marten-Finnis – Michael Nagel (edd.), *The PRESSA. International Press Exhibition Cologne 1928 and the Jewish Contribution to Modern Journalism*, Bremen 2012, s. 437.

4 *An unsere Leser!*, *Oesterreichische Wochenschrift* 1, 1861, č. 1, s. 1–2.

vnitřních záležitostech a stal se brzy jedním z nejvýznamnějších prostředníků, skrze něž se v židovské společnosti šířily nové myšlenky a potencionální změny uvnitř komunit.⁵

V době propuknutí první diskuze o původu Chevra kadiša měly časopisy *AZJ* a *Die Neuzeit* již dlouholetou tradici. *AZJ* byl poprvé vydán v roce 1837 v Lipsku Ludwigem Philippsonem a brzy dosáhl takové obliby, že již v roce 1845 dosáhl nákladu 1600 kopií na jedno číslo. Zatímco většina židovských německých časopisů založených před rokem 1850 nebyla vydávána déle než jeden rok od svého vzniku, časopis *AZJ* byl vydáván až do roku 1922.⁶ Populární byl v Rakousku a Holandsku, největšího vlivu na utváření veřejného mínění uvnitř židovských komunit nicméně dosáhl v německých zemích, kde mimo jiné významně podpořil vznik rabínského semináře v Berlíně (*Hochschule für die Wissenschaft des Judenthums*).⁷ Philippson svůj časopis využíval především pro propagaci židovské emancipace,⁸ důležitým tématem pro něj však byla i náboženská reforma, ke které časopis vyzýval dokonce i v 50. letech 19. století, kdy ostatní židovské německé časopisy přestávaly na ryze náboženská témata klást důraz.⁹

Podle vzoru časopisu *AZJ* byl ve Vídni koncipován časopis *Die Neuzeit* (1861–1903), který se v Rakousku v 60. letech 19. století stal v hlavním nástrojem židovské emancipace. Co se náboženských otázek týče, jeho redaktoři (Leopold Kompert a Simon Szanto) svoji pozici považovali za zlatý střed mezi náboženskou stagnací a radikální reformou. Szanto se nicméně distancoval od Philippsona – redaktora *AZJ*, kterého v této otázce považoval za příliš konzervativního. Sám se ostře vymezoval jak proti východoevropským chasidům, kteří přicházeli do Rakouska a odmítali se integrovat, tak proti moderní ortodoxii vedené S. R. Hirschem a A. Hildesheimerem. V 80. letech převzal vedení časopisu Adolf Jellinek, který pokračoval v Szantově linii zdůrazňování potřeby náboženské reformy, ale již se stavěl mnohem méně polemicky k otázce východoevropských židovských imigrantů a více se zaměřoval na boj proti antisemitismu.¹⁰ Antisemitismus byl silně reflektován také v časopise *Oesterreichische Wochenschrift* (1884–1920) založeném Josefem Samuelem Blochem. Bloch se poprvé zapsal do povědomí rakouské židovské i nežidovské veřejnosti v roce 1882 díky otevřené konfrontaci s Augustem Rohlingem, profesorem biblických studií a Starého Zákona na pražské univerzitě. Ten v roce 1882 využil probíhajícího procesu v Tiszaeszláru, ve kterém bylo třináct židů obžalováno z rituální vraždy čtrnáctileté

5 D. MEOLA, *A Sign of the Times*, s. 439.

6 Tamtéž, s. 445.

7 Richard GOTTHEIL – William POPPER, *Periodicals*, in: Cyrus Adler – Isidore Singer (edd.), *The Jewish Encyclopedia IX*, New York 1901–1906, s. 602.

8 D. MEOLA, *A Sign of the Times*, s. 445.

9 R. GOTTHEIL – W. POPPER, *Periodicals*, s. 603.

10 Jacob TOURY, *Die jüdische Presse im österreichischen Kaiserreich: Ein Beitrag zur Problematik der Akkulturation 1802–1918*, Tübingen 1983, s. 39–51, 69–74.

Eszter Solymosi, a publikoval ve Vídni sérii antisemitsky zaměřených článků. Vyvrácení Rohlingových obvinění, které Bloch sepsal, se stalo naprostou senzací a bylo přeloženo do několika cizích jazyků. O rok později byl Bloch povolán zastupovat zájmy Židů přímo v říšské radě. V rámci svého časopisu se Bloch stavěl proti naprosté asimilaci židů, a naopak propagoval myšlenku silnějšího veřejného vyjádření židovské identity, které mělo být podpořeno vytvořením židovské politické strany.¹¹

Diskuze v letech 1888–1889

První diskuze o původu Chevra kadiša byla bezesporu vyvolána vydáním knihy *A Szegedi Chewra 1787–töl 1887 -ig* od Immanuela Löwa a Salomona Kleina.¹² Autoři v úvodní části obecně představili fenomén Chevry kadiša a následně sledovali působení tohoto spolku v Segedínu mezi lety 1787 a 1887. V závěrečné části pak předložili opisy náhrobních nápisů z místního hřbitova a seznam současných členů Chevry kadiša, její stanovy a soupis majetku.

Časopis *AZJ* otiskl v únoru roku 1888 na tuto knihu recenzi od E. Neumanna,¹³ na kterou v březnu navázal krátkým článkem G. Wolf¹⁴ a o rok později nepřímou také M. Mannheimer.¹⁵ V časopise *Die Neuzeit* vyšly v roce 1888 dva články – jeden v květnu od J. Schwarze,¹⁶ který přímo reaguje na knihu *A Szegedi Chewra*, a druhý v červnu od A. Löwa.¹⁷ Ten se sice o knize přímo nezmiňuje, nicméně vzhledem k tématu a době vydání je stejně jako u Mannheimera pravděpodobné, že šlo o reakci na tuto knihu nebo na diskuzi, kterou vyvolala.

Löwova a Kleinova práce je ostatními autory hodnocena jako důkladná a precizní. Oceňují rovněž pietu, s jakou přistoupili k datům získaným z archivu. Neumann dokonce hodnotí knihu tak vysoko, že svoji recenzi pojal jako otevřenou výzvu pro židovské obce, aby badatelům otevřely své archivy a stejně jako segedínská obec si „*nechali vystavět památník skrze sepsání svých dějin*“.¹⁸ Kontroverzní místo pro ně nicméně představuje

11 Bruce F. PAULEY, *From Prejudice to Persecution. A History of Austrian Antisemitism*, Chapel Hill 1992, s. 50–51.

12 Immanuel LÖW – Salomon KLEIN, *A Szegedi Chewra 1787–töl 1887 -ig*, Szeged 1887.

13 Edward NEUMANN, *Gross-Kanisza, im Februar*, *Allgemeine Zeitung des Judentums* 1888, č. 11, s. 167–168.

14 Gerson WOLF, *Wien, 22. März (Historische Notiz)*, *Allgemeine Zeitung des Judentums* 1888, č. 15, s. 237.

15 Moses MANNHEIMER, *Die Chewra Kadischa und ihre Bedeutung*, *Allgemeine Zeitung des Judentums* 1889, č. 7, s. 100–102.

16 Jakob SCHWARZ, *Ueber den Ursprung der Chewra Kadischa*, *Die Neuzeit* 1888, s. 196–197.

17 Albert LÖW, *Die Chewra Kadischa speciell eine jüdische Institution*, *Die Neuzeit* 1888, s. 238–239.

18 E. NEUMANN, *Gross-Kanisza*, s. 167.

úvod, zejména stránky 11–18, kde Löw a Klein rozebírají původ Chevry kadiša. Přicházejí zde totiž s hypotézou, že Chevra kadiša vznikla jako nápodoba středověkých německých křesťanských bratrstev a gild nebo českých cechů. Tato myšlenka se v obecné rovině opírá o článek *Namen der Juden* od Leopolda Zunze,¹⁹ který zdůrazňuje hluboký vliv, jež měly na utváření židovského způsobu života okolní národy. Löw a Klein rozhodně popírají, že by Židé museli koncepci instituce typu Chevry kadiša převzít z křesťanského prostředí proto, že by bylo sociální citění judaismu cizí. Doklady o spolcích věnujících se posledním obřadům podle nich naopak máme již z talmudické doby a z vrcholného středověku. Přesto se domnívají, že se Chevra kadiša při svém vzniku více inspirovala křesťanskými spolky než těmito svými předchůdci, a to zejména co se týče její organizační struktury. Rovněž její název je podle nich imitací označení „*der Heiligen Brüderschaft*“, které některé křesťanské spolky používaly. Oba autoři přiznávají, že termín „chevra kadiša“ v různých modifikacích, stejně jako jeho variace „kehila kadiša“, byly používány pro různá uskupení v rámci judaismu již od Hasmonejské éry (142 př. n. l. – 6. n. l.). Tyto skupiny podle nich nicméně nemají s Chevrrou kadiša (pohřebním bratrstvem) nic společného.

S hypotézou, že se Chevra kadiša po organizační stránce inspirovala cechy, přišel poprvé otec I. Löwa Leopold Löw (1811–1875), moravský rodák, který postupně působil jako rabín ve Velké Kaniži, Pápě a Segedínu. Ten začal v Segedínu vydávat vědecké periodikum *Ben Chananja*, v kterém v roce 1865 publikoval na pokračování článek *Das Vereinswesen in Israel*,²⁰ který znovu vydal v roce 1890 jeho syn Immanuel v rámci otcových sebraných spisů.²¹ Podle Leopolda Löwa byla Chevra kadiša zformována v 16. století po vzoru křesťanských cechů, což dokládá shodným pořádáním výročních banketů, při nichž obsluhovali nově přijatí členové, a dále pak existencí vstupního poplatku za jejich inkorporaci a monopolem na vykonávání „skutků milosrdenství“ spojených se smrtí, který si Chevra kadiša postupně vytvořila.²²

Zatímco v roce 1865 zůstalo toto tvrzení bez odezvy, v roce 1888 se setkalo na stránkách časopisů *AZJ* a *Die Neuzeit* s negativním přijetím. Neumann, Schwarz a A. Löw nepopírají vnější podobnost mezi Chevrrou kadiša a německými křesťanskými spolky, nicméně to podle nich nedokazuje, že Chevra kadiša vznikla jako jejich nápodoba. Naopak je podle nich stejně pravděpodobné, že Chevra kadiša byla oním vzorem, podle něž vznikly zmíněné křesťanské spolky, případně že jak Chevra kadiša, tak křesťanské spolky vznikly

19 Leopold ZUNZ, *Namen der Juden. Gesammelte Schriften*, Berlin 1876, s. 5–86.

20 Leopold LÖW, *Das Vereinswesen in Israel*, Ben Chananja 8, 1865, č. 5–8.

21 Immanuel LÖW (ed.), *Gesammelte Schriften II*, Szeged 1890, s. 133–164, 150.

22 Tamtéž, s. 151.

nezávisle na sobě a jejich vzájemná podobnost je dána pouze shodnou oblastí a dobou jejich vzniku.²³

Klíčová je v tomto ohledu podle nich pasáž z Babylonského talmudu, Moed katan 27b:

„Když ve městě zemře člověk, všem obyvatelům toho města je zakázáno pracovat. Rabi Hamnuna jednou cestoval do Darumaty a slyšel zvuk pohřebních trubky a viděl některé lidi, jak se zaobírají prací. Řekl: nechť jsou exkomunikováni. Cožpak není ve městě mrtvý? Řekli mu, že je v tom městě spolek (chavurta). Je-li tomu tak, řekl jim, je vám dovoleno (pracovat).“²⁴

Zatímco L. Löw ani I. Löw a S. Klein nepovažují zde zmíněný spolek za Chevru kadiša, pro Neumanna, Schwarz a A. Löwa jde o totožnou organizaci, nebo alespoň její jasný prototyp. Schwarz dodává, že tak, jako „hledáme původ mocně se rozvíjejícího stromu v místech, kde se našlo bohatě nahromaděné osivo“, tak také veškeré tříbení pohřebních rituálů a zvyků, které dokládá pasážemi z Talmudů, nezbytně předznamenalo vznik Chevry kadiša jako autochtonní židovské organizace. Zatímco německá křesťanská bratrstva podle něj byla přechodným jevem a po reformaci opět zanikla, původ Chevry kadiša můžeme datovat až k praotci Abrahámovi, který jako pohřebiště pro svoji rodinu koupil jeskyni Machpela. Fakt, že Chevra kadiša přetrvala, vzkvétala a rozvíjela se až do jeho dnů, je podle něj dostatečným důkazem, že „svoji životní mízu sála z mateřských prsou židovství“.²⁵

Schwarz, Neumann i A. Löw mají zároveň silnou potřebu zdůrazňovat, že vykonávání dobročinných skutků (gmilut chasadim) vychází ze samotného jádra judaismu a nejedná se o pouhou nápodobu křesťanského milosrdenství, přestože I. Löw a S. Klein nic takového netvrdí. Neumann si je jistý, že i kdyby byla Chevra kadiša „cizí rostlinka“, do své plné krásy mohla vykvést jen na půdě judaismu díky židovskému sociálnímu citění a smyslu pro konání dobročinnosti. Jako důkaz pro své tvrzení cituje luterského teologa a historika J. J. Schudta, který, přestože podle něj nebyl Židům příliš nakloněn, uznával, že dobré skutky jsou „anima judaismi“ a že nejzáslušnějšími z nich jsou skutky vůči mrtvým, kteří je již nemohou oplatit.²⁶

Důvod, proč jsou skutky milosrdenství tak nezvratně spjaté s judaismem, je pro A. Löwa jasný. Na jedné straně vyvěrají ze samotné víry a na druhé jsou důsledkem útlaku a pronásledování, které Židé zažili od ostatních národů, a při nichž zůstali odkázáni sami na sebe, vlastní svépomoc a dobročinnost. Chevra kadiša je pak pro něj zosobněním těchto

23 E. NEUMANN, *Gross-Kanisza*, s. 168.

24 Hersch GOLDWURM, *Talmud bavli: the Gemara: the classic Vilna edition (Bava Basra, Moed Katan, Sukkah)*, New York 2001, Moed katan 27b.

25 J. SCHWARZ, *Ueber den Ursprung der Chewra Kadischa*, s. 197.

26 E. NEUMANN, *Gross-Kanisza*, s. 168.

skutků, protože dobro, které působí, nevyvstává z pouhých peněžních příspěvků, ale je budováno vlastním úsilím jejich členů, „kteří i v neúprosne půlnoci a zuřící bouři opouštějí teplo svých postelí, aby usnadnili poslední hodinku umírajícímu a utěšili pozůstalé“.²⁷

Nad jejich motivací se obšírně zamýšlí také M. Mannheimer. Práce s umírajícími a zesnulými se podle něj protíví lidské nátuře. Mrtvé tělo nejen, že vydává zápach, ale při manipulaci s ním existuje také riziko nákazy. Přesto členové Chevry kadiša vykonávají svoji práci bez nároku na odměnu nebo uznání a vzdávají se kvůli ní svého pohodlí a možného výdělku. Jejich motivace je podle něj trojí, a totiž: 1) následování příkladu Hospodina, který pohřbil Mojžíše,²⁸ 2) vyvarování se hříchu díky neustálé připomínce pomíjivosti lidského života a 3) zachovávání Tóry skrze její společné studium i skrze samotné rituály, které se symbolicky odkazují k jejímu učení. Tyto rituály podle něj uchovávají víru v posmrtný život a ve spravedlivou odplatu lépe než napsaná nebo vyřčená slova, a proto považuje Chevru kadiša bezmála za zástupce této víry.²⁹

Jediný účastník diskuze, který souhlasil s tvrzením o pozdně středověkém původu Chevry kadiša, byl G. Wolf, který čtenáře informoval, že se tento spolek poprvé objevil v Praze v důsledku zoufalých podmínek ve zdejší obci, které nastaly po vyhnání většiny Židů z Prahy v roce 1561 a následující morové ráně.³⁰

Diskuze v letech 1891–1893

Příčina vzniku druhé diskuze v časopise *Oesterreichische Wochenschrift* není tak jasná jako v případě první diskuze. Téma vzniku Chevra kadiša zde v roce 1891 znovu oživil Wolf, který ve stručnosti informoval čtenáře o existenci pozvánky na výroční hostinu jisté „chavura kedoša“ působící v 14. století ve Vídni.³¹ Měl-li tento spolek podobný účel jako Chevra kadiša, je však podle něj sporné. Nadále trvá na tom, že první Chevra kadiša vznikla v Praze. Argumentuje, že tak jako jsou všechny židovské obce nazývány *kehila kedoša* (svatá obec), tak také tento spolek mohl být nazýván svatý (*kedoša*) pro sledování nějakého chvályhodného úkolu, jenž se ale vůbec nemusel shodovat s tím, který má pohřební bratrstvo.

Wolf tuto zprávu nepublikoval proto, že by se jednalo o nový archivní nález, naopak o existenci této pozvánky se zmínil již v roce 1879 ve své knize *Die jüdische Friedhöfe und die „Chewra Kadischa“ (fromme Bruderschaft) in Wien*. Zde však ještě mezi tímto spolkem

27 A. LÖW, *Die Chewra Kadischa speciell eine jüdische Institution*, s. 238.

28 Citováno podle Babylonského Talmudu, Sota 14a.

29 M. MANNHEIMER, *Die Chewra Kadischa und ihre Bedeutung*, s. 102.

30 G. WOLF, *Wien*, 22. März, s. 237.

31 TÝŽ, *Zur Geschichte der Chewra Kadischa*, *Oesterreichische Wochenschrift* 1891, č. 45, s. 830.

a pražskou Chevrou kadiša nečinil rozdíl. Skutečnost, že nejstarší dochované stanovy vídeňské Chevra kadiša jsou datovány do roku 1764 a že se kromě výše zmíněné pozvánky nedochovaly o její rané existenci jiné zprávy, připisuje na vrub nejistému osudu Židů ve Vídni, kteří z ní byli často vyháněni, a proto se nestarali o uchování písemnosti podobného druhu.³² Důvod, proč Wolf reinterpretoval význam této pozvánky, mohla být kritika ze strany M. Steinschneidera, který zpochybňoval správnost jím uváděného data (1320) kvůli nečitelnosti a nepravděpodobnosti. Za touto datací si Wolf nicméně stál a tvrdil, že ve 14. století již žilo ve Vídni dostatečné množství Židů, aby mohli podobnou organizaci založit.³³

M. Adler, který publikoval 7. října 1892³⁴ v časopise *The Jewish Chronicle* článek *The Chevra Kadisha*, jehož překlad od Ignáce Kaufmanna byl v témže roce pod názvem *Die Chewra Kadischa* otištěn v časopise *Oesterreichische Wochenschrift*, nereflekoval tuto Wolfovu změnu názoru a dál s odkazem na něj uvádí zmiňovanou pozvánku jako důkaz o existenci Chevry kadiša ve 14. století. Samotný spolek je podle něj starší a byl pravděpodobně založen ještě před zničením druhého Chrámu (70 n. l.). Adler se zde opírá o pasáž nekanonického traktátu Smachot 12:5: „V Jeruzalémě existovalo několik spolků. Jeden chodil do domů pozůstalých, jeden na svatby, jeden na obrízku a jeden se věnoval přemístování kostí z jednoho hrobu do dalšího.“³⁵

Traktát Smachot je sice mladší než výše uváděný traktát Moed katan, nicméně zmínka o tom, že dotyčné spolky působily v Jeruzalémě podle Adlera průkazně odkazuje k době před zničením Chrámu. Po něm ztratil Jeruzalém svoji důležitost, nesídlila zde akademie a talmudičtí učenci se nadále o jeho obyvatelích zmiňovali jen velmi zřídkka. Je podle něj tedy téměř jisté, že první Chevra kadiša vznikla v 1. století n. l. nebo dříve. Samotný traktát Smachot byl podle něj sepsán pro její potřeby, protože se věnuje výhradně zvykům spojeným se smrtí a umíráním.

32 TÝŽ, *Die jüdischen Friedhöfe und die „Chewra Kadischa“ (fromme Bruderschaft) in Wien*, Wien 1879, s. 3.

33 TÝŽ, *Die Einladung der Wiener Chebra vom J. 1320 und der Satzbrief v. J. 1329*, Hamazkir-Hebraeische Bibliographie. Blätter für neuere und ältere Literatur des Judenthums 6, 1863, s. 118–119. Samotná pozvánka se buď ještě za Wolfova života, nebo krátce po jeho smrti (1892) ztratila, protože již autor knihy *Das Wiener Ghetto* vydané v roce 1909 uvádí, že není k nalezení a že její text má k dispozici pouze skrze citace od Wolfa a Steinschneidera. Na jejich základě (respektive na základě jmen v nich obsažených) se přesto domníval, že šlo o dokument z 16. století, snad z roku 1520. Ignaz SCHWARZ, *Das Wiener Ghetto – Seine Häuser und seine Bewohner*, Wien – Leipzig 1909, s. 52.

34 V překladu je chybně uvedeno, že originál byl vydán 7. října 1983.

35 Dov ZLOTNICK, *The Tractate „Mourning“ (Semahot), Regulations Relating to Death, Burial, and Mourning*, New Haven – London 1966, Smachot 12:5. Přemístování kostí z jednoho hrobu do dalšího je míněna praxe osilegia, tj. dvojího pohřbu, kdy bylo tělo zesnulého nejprve umístěno do výklenku v hrobce a bylo zde ponecháno, dokud se nerozpadly jeho měkké části. Kostí byly následně shromážděny pozůstalými a umístěny do ossuária (ozdobné schránky na kosti) a uloženy v rodinné hrobce.

Na tento článek reagoval v témže roce krátkou zprávou Meir Friedmann³⁶ a o rok později Adolf Schmiedl.³⁷ Friedmann souhlasí s Adlerem, že vznik Chevry kadiša sahá do doby před zničením druhého Chrámu. Její stáří je však podle něj vhodnější dokazovat z pasáže Tosefta Megila 3:8, protože Smachot 12:5 je podle něj její pouhou zkomoleninou.

Schmiedl nesouhlasí s existencí pohřebního bratrstva v období druhého Chrámu. Chevra kadiša podle něj musela vzniknout kvůli specifické historické události, protože v biblické době bylo zvykem, že zemřelého pohřbívali jeho příbuzní. Důvodem pro změnu pohřební praxe podle něj nebylo setkání se s institucí spolků u okolních národů, protože Židé znali přednosti spolkového života již v dobách proroka Jeremiáše. Židovské spolky se navíc podle něj od nežidovských značně odlišují. Nežidovské spolky, pro které si jako demonstrativní příklad vybral spolek pythagorejců, templářské rytíře a zednáře, představuje jako vzniklé ve tmě a obklopené tajnostkářstvím ze strachu, aby nebyl odhalen jejich pravý účel. Židům podle něj naopak vždy leželo na srdci pouze dobro a spravedlnost, a proto ani jejich spolky nemusely před veřejností skrývat svoji činnost.³⁸

Důvodem pro vznik Chevry kadiša byla podle něj perzekuce Židů po Bar Kochbově povstání (132–135 n. l.) Padlé povstalce bylo zakázáno pohřbívat pod trestem smrti. Přesto se našlo dost statečných mužů, kteří byli ochotní raději riskovat svůj život než se dívat, jak jsou jejich spolubratři trháni divou zvěří. Právě z těchto mužů podle něj vznikla první Chevra kadiša a na památku jejich hrdinství jim byla i do budoucna přiřknuta péče o zesnulé.

Autoři

Gerson Wolf (16. 7. 1823 Holešov – 29. 10. 1892 Vídeň)

Narozen v Holešově, kde již ve věku tří let začal studovat hebrejštinu a poté také latinu a němčinu. V roce 1836 se odešel připravovat na rabínskou kariéru do Pohořelic a později do Mikulova, kde pokračoval ve studiu Talmudu a zároveň navštěvoval i soukromé gymnázium. Wolf dále pokračoval ve studiu na vídeňské univerzitě, kde navštěvoval přednášky z pedagogiky, filosofie a moderních jazyků. V roce 1852 zde získal doktorský titul. Ve Vídni zpočátku působil jako žurnalista. Kvůli sérii revolučních článků byl v roce 1849 vyhoštěn, na přímlovu vlivných přátel mu byl nicméně povolen návrat. O tři roky

36 Meir FRIEDMANN, *Eingesendet (Hebra Kaddisha)*, Oesterreichische Wochenschrift 1892, č. 9, s. 867.

37 Adolf SCHMIEDL, *Zur Entstehungsgeschichte der allerersten Chevra-Kadischa*, Oesterreichische Wochenschrift 1893, č. 8, s. 133–135.

38 Tamtéž, s. 134.

později byl na základě udání zatčen za držení zakázaného spisu *De la Democratia en France* od Françoise Guizota a odsouzen ke čtyřem týdnům vězení. Wolf po této zkušenosti opustil novinářskou dráhu a začal pracovat jako učitel náboženství v dívčí škole a následně v průmyslové škole v Leopoldstatu. Mezi lety 1884–1892 působil jako inspektor na židovských školách ve Vídni. Založil zde knihovnu pro mládež (1859) a spolupodílel se na vzniku organizace pro podporu chudých studentů ve Vídni (1861).

Badatelsky se Wolf zaměřoval především na zmapování dějin Židů v Rakousku, nejvíce pak na období vlády Marie Terezie a Josefa II.³⁹ Svě články často publikoval v časopise *Ben Chananja* vedeném L. Löwem. Je tedy více než pravděpodobné, že s jeho článkem *Das Vereinswesen in Israel* byl obeznámen. Co se týče jeho příspěvků do obou diskuzí, tématu Chevry kadiša se Wolf věnoval již v monografii *Die jüdische Friedhöfe und die „Chewra Kadischa“ (fromme Bruderschaft) in Wien* z roku 1879 a ve výše zmíněné polemice s M. Steinschneiderem, a oba jeho příspěvky odráží jeho badatelský zájem o tuto problematiku. Publikování jeho druhého článku bylo nicméně motivováno i jinak. Wolf hned v úvodu přiznává, že svým článkem reaguje na projev J. Blocha, říšského poslance a editora časopisu *Oesterreichische Wochenschrift*, v kterém byly jak Blochův projev, tak Wolfův článek otištěny. Bloch se vyslovil proti antisemitismu, který se projevil ve výboru, jenž měl ve sněmovně hájit zájmy lékařské komory. V reakcích na jeho řeč zazněla mimo jiné stížnost, že zatímco těla zesnulých křesťanů jsou ponechávána v nemocnicích pro studijní účely, Židé si své mrtvé okamžitě vyžadují k pohřbení. Židům bylo v tomto ohledu doporučeno, aby si vzali z křesťanů příklad a od této praxe upustili. Bloch proti tomuto požadavku namítl, že Židé nemají žádný důvod se domnívat, že se zaměstnanci nemocnic budou k zesnulým semitského původu chovat s pietou a dodal, že je velkým nedostatkem křesťanů, že ztratili úctu k mrtvým i pokud jde o jejich vlastní nejbližší. Zároveň poukázal na to, že i v té nejmenší židovské obci existuje Chevra kadiša, která pokládá za svoji svatou povinnost postarat se o pohřeb každého zesnulého, byť by to byl ten nejchudší z celé obce. Bloch nezůstal pouze u tohoto konstatování, ale přímo vyzval členy křesťansko-socialistické strany, aby spíše dali své peníze na vytvoření podobného spolku a procvičovali se tak v křesťanské lásce k bližnímu, než aby jimi plýtvali na antisemitskou agitku.⁴⁰

Meir Friedmann (10. 7. 1831 Kružná – 1908 Vídeň)

Narozen v Kružné na Slovensku. Publikoval také pod pseudonymem Iš šalom. Mezi lety 1848–1858 prošel několika osobními krizemi a zásadními změnami v názorové orientaci,

39 Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, 57 Teil, Windischgrätz – Wolf, Wien 1889, s. 284–290.

40 *Rede des Reichsraths-Abgeordneten Dr. J. S. Bloch in der 55. Sitzung des Abgeordnetenhauses am 20. October 1891*, *Oesterreichische Wochenschrift* 1891, č. 42, s. 789.

kdy se nejprve jako asketický chasid připravoval na emigraci do Palestiny, poté byl krátce pod vlivem haskaly, aby se následně přiklonil ke studiu Talmudu a zemědělskému způsobu života. Po smrti své ženy se nakonec stal magidem. Ve Vídni působil jako knihovník a učitel Bible a Talmudu, od roku 1894 také učil na zdejším rabínském semináři (*Israelitisch-Theologische Lehranstalt*). Oblastí jeho výzkumu byla zejména agada a halachické midraše, přičemž řadu z nich redigoval a opatřil předmluvou a komentáři.⁴¹ To se odráží i v jeho příspěvku v diskuzi v časopise *Oesterreichische Wochenschrift*, kde otázku původu Chevry kadiša v podstatě ponechal stranou a soustředil se především na vzájemný vztah mezi traktátem Semachot a Toseftou Megila.

Immanuel Löw (20. 1. 1854 Segedín – 19. 7. 1944 Budapešť)

Pocházel z moravské rabínské rodiny. Byl vnukem Löwa Schwaba⁴² a synem Leopolda Löwa.⁴³ Studoval nejprve v Segedínu a posléze v Berlíně na rabínském semináři (*Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums*). V roce 1878 získal doktorský titul na univerzitě v Lipsku a nahradil svého otce na pozici rabína v Segedínu. Od roku 1927 zastupoval neologické komunity v horní komoře maďarského parlamentu a byl členem Židovské agentury.⁴⁴ Na základě archiválií, které měl jako segedínský rabín k dispozici, sepsal Löw v roce 1885 k stému výročí této obce její dějiny.⁴⁵ O dva roky později k nim přidal zmiňované dějiny segedínské Chevry kadiša, jejímž členem byl od roku 1878.⁴⁶ Jeho hlavním badatelským zájmem nicméně bylo identifikování flóry a fauny zmiňované v židovské starověké literatuře. O Löwovu spoluautorovi Salamonu Kleinovi víme pouze to, že v roce 1867 vstoupil do řad segedínské Chevry kadiša a v době sepsání zmíněné knihy působil jako její tajemník.⁴⁷

41 Joab FRIEDMANN (ed.), *Lector M. Friedmann zur 100. Wiederkehr seines Geburtstages. 15. Juni 1831–15. Juni 1831. Neubearbeitetes bibliographisches Verzeichnis, eingeleitet durch Schilderungen aus seinem Leben*, Wien 1931.

42 Löw Schwab (1794–1867). Rabín v Prostějově, Jevíčku a posléze v Pešti. Měl spory s moravským zemským rabínem Mordechajem Benetem a s jeho nástupcem Nechemjou Trebitschem, kteří mu několikrát odmítli vydat povolení k výkonu rabínské služby. Po Benetově smrti začal zavádět umírněné reformy jako kázání v němčině nebo provádění svatebního obřadu uvnitř synagogy. Radikálním reformám, jako bylo zrušení obřízky nebo posunutí šabatu na neděli, které navrhoval Peštský reformní spolek, se bránil.

43 Leopold Löw (1811–1875). Narozen v Černé Hoře na Moravě, působil jako učitel v Prostějově a poté jako rabín ve Velké Kaniži, Pápě a Segedínu, kde prosadil kázání v maďarštině. V roce 1858 založil časopis *Ben Chananja*, který editoval až do maďarské emancipace a vzniku Rakouska-Uherska v roce 1867.

44 Alexander SCHREIBER – Menahem Zevi KADDARI, *Loew, Immanuel*, in: Fred Skolnik (ed.), *Encyclopedia Judaica XIII*, Detroit 2007, s. 163.

45 Immanuel LÖW, *A Szegedi zsidók 1785–től 1885–ig*, Szeged 1885.

46 I. LÖW – S. KLEIN, *A Szegedi Chewra*, s. 77.

47 Tamtéž, s. 7, 78.

Adolf Abraham Schmiedl (27. 1. 1821 Ivančice/Prostějov – 7. 11. 1913 Vídeň)

Narozen v Ivančicích⁴⁸ nebo Prostějově,⁴⁹ bratr Neudy Fanny Schmiedl, která jako první žena sepsala modlitební knihu určenou ženám.⁵⁰ V roce 1846 nahradil L. Schwaba (dědečka I. Löwa) na postu rabína v Jevíčku. Následně působil v Těšíně (1849), Prostějově (1852) a ve Vídni (1869). Do revolučních událostí v roce 1848 se Schmiedl zapojil pouze kritikou politicky motivované emigrace, která podle něj poškozovala boj za emancipaci,⁵¹ jinak zůstal politicky neaktivní, za což následně sklidil ostrou kritiku.⁵² Publikoval v řadě německy a hebrejsky psaných časopisů včetně časopisu *Der Orient*. Badatelsky se zaměřoval na židovskou arabsky psanou filosofii, zejména na dílo Saadji Alfajumiho.⁵³

Albert Löw (1838 Holešov – 8. 6. 1929 Vídeň)

Narozen v Holešově. Zabýval se dějinami Židů na Moravě a jejich genealogií. Ve Vídni inicioval vznik spolku *Humanitäre Verein der Holleschauer* sdružující osoby pocházející z Holešova. V roce 1899 vydal řeč *Unsere Freunde und unsere Feinde*, kterou reagoval na antisemitské výtržnosti v Holešově.⁵⁴ V roce 1891 vydal spis *Thierschutz im Judenthume nach Bibel und Talmud*, v němž reagoval na Schopenhauerovo obvinění Židů z krutosti ke zvířatům.⁵⁵

Jakob Schwarz (1835 – 1913 Čakovec)

Stoupenec neologismu. V letech 1862–1913 působil jako rabín v uherském (dnes v Chorvatsku) Čakovci, kde poprvé zavedl maďarštinu jako bohoslužebný jazyk.⁵⁶

Edward Neumann

Absolvent rabínského semináře v Budapešti a žák Davida Kaufmanna. V letech 1883–1918 působil jako rabín ve Velké Kaniži, kde navázal na reformní snahy Leopolda Löwa

48 Österreichische Akademie der Wissenschaften, *Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation*, L, Wien 1993, s. 329.

49 Michael L. MILLER, *Moravští Židé v době emancipace*, Praha 2015, s. 94.

50 Aliza LAVIE, *A Jewish Woman's Prayer Book*, New York 2008, s. 44.

51 M. L. MILLER, *Moravští Židé*, s. 248.

52 Tamtéž, s. 193.

53 *Dr. Adolf Smiedl*, Oesterreichische Wochenschrift 1901, č. 4, s. 53–54; *Die Feier des achtzigsten Geburtstages des Herrn Dr. Adolf Schmiedl, Rabbiner der israelitischen Cultusgemeinde in Wien*, Oesterreichische Wochenschrift 1901, č. 5, s. 77–82.

54 Susanne BLUMESBERGER – Michael DOPPELHOFER – Gabriele MAUTHE (Hgg.), *Handbuch österreichischer Autorinnen und Autoren jüdischer Herkunft 18. bis 20. Jahrhundert*, Saur 2002, s. 847.

55 Jan C. JOERDEN – Bodo BUSCH, *Tiere ohne Rechte?*, Berlin 1999, s. 247.

56 Kinga FROJIMOVICS, *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869–től napjainkig: archontológia (az anyahitközségek rendjében)*, Budapest 2008, s. 55.

a Hirsche Bär Fassela. Jako jedinému z nich se mu podařilo začlenit některé rituální reformy navrhované Abrahamem Geigerem.⁵⁷

Marcus N. Adler

Narozen do kohenské rodiny pocházející z Frankfurtu. Syn Nathana M. Adlera (1802–1890), který působil jako vrchní rabín v Oldenburgu (1830), Hanoveru (1831–1845) a v Londýně (1845–1890). Bratr vrchního britského rabína Hermana Adlera (1839–1911). Ženatý s Fanny Myers a později s Emmou Kish, s kterými měl sedm dětí. V roce 1909 sepsal genealogii své rodiny – *The Adler Family*.⁵⁸

Moses Mannheimer (11. 5. 1810 – 1892)

Rabín a učitel v Darmstadtu. Autor katechismu *Lehrbuch der israelitischen Religion* (1866) a historických knih *Die Juden in Worms* (1842) a *Die Judenverfolgungen in Speyer, Worms und Mainz im Jahre 1096* (1877). V roce 1857 se zúčastnil valného shromáždění učitelů náboženství v Offenbachu nad Mohanem, na které spolu se Solomonem Formstecherem a Ludwigem Lewysohnem předložil petici, v níž vyzdvihl důležitost výuky náboženství pro dobro státu.⁵⁹ Náboženskou výukou se později zabýval i ve spise *Das Gebetbuch und der Religionsunterricht: zwei hochwichtige Fragen im jetzigen Judenthume* (1881). Spolu s Lewysohnem byl Mannheimer členem výboru pro renovaci židovských památek ve Wormsu, který sdružoval představitele jak ortodoxního, tak reformního hnutí.⁶⁰ Mannheimer sám byl příznivcem reformy. Ve spise *Die Kunst und das deutsche Lied im israelitischen Cultus* (1869) se například zastával smíšených pěveckých sborů, varhanního doprovodu a zavedení německého jazyka do bohoslužby.⁶¹

Pozadí diskuzí o původu Chevry kadiša

Jak je vidět z těchto biografí, motivace některých autorů pro zapojení se do diskuze o původu Chevry kadiša je poměrně jasná. I. Löw a S. Klein svoji knihu o segedínské Chevře kadiša sepsali, protože měli k dispozici dostatek archivního materiálu, oba byli členy tohoto spolku, který navíc v době vydání jejich knihy slavil sto let od svého založení.

57 Jenó ZSOLDOS, *Nagykanizsa*, in: Fred Skolnik (ed.), *Encyclopedia Judaica XIV*, Detroit 2007, s. 734; Gotthard DEUTSCH, *Nagy-Kanizsa*, in: C. Adler – I. Singer (edd.), *The Jewish Encyclopedia*, s. 142.

58 Marcus N. ADLER, *The Adler Family*, London 1909, s. 6, 11.

59 Moses MANNHEIMER, *Darmstadt*, *Der israelitische Volkslehrer* 6, 1857, č. 12, s. 370.

60 Nils H. ROEMER, *German City, Jewish Memory: The Story of Worms*, Brandeis 2010, s. 83–84.

61 Moses MANNHEIMER, *Die Kunst und das deutsche Lied im israelitischen Cultus*, Darmstadt 1869, s. 5–6.

Pro Friedmanna a Wolfa byla diskuze zajímavá z hlediska jejich badatelského zaměření. Motivace ostatních autorů nejsou nicméně tak explicitní.

Všichni autoři s výjimkou M. Adlera byli příznivci reformního judaismu, není proto překvapivé, že se zmíněné diskuze objevily právě na stránkách *AZJ*, *Die Neuzeit* a *Oesterreichische Wochenschrift*. Otázka původu Chevry kadiša v sobě implikuje její legitimitu na správné vykonávání posledních obřadů. Zhruba od poloviny 18. století, kdy byla v židovských obcích diskutována otázka brzkého pohřbu, se Chevra kadiša začala profilovat jako ortodoxní instituce.⁶² V českém prostředí je to dobře patrné na provázanosti pražské Chevry kadiša s rodinou Liebenů.⁶³ Z tohoto pohledu je jasná motivace u ortodoxně smýšlejícího Adlera, který poukazováním na její starobylost podporuje její pohřebnický monopol. Adler přímo přiznává, že Chevra kadiša byla ve Velké Británii transformována do tzv. *Burial Society of the United Synagogue*, která vykonávala podobnou činnost, ale její členové byli placeni jako zaměstnanci. Tato situace pro něj byla nepochopitelná, a proto vyjmenovává přednosti Chevry kadiša a doufá, že v budoucnu bude její činnost ve Velké Británii opět obnovena.⁶⁴

Z jakého důvodu by nicméně měli mít důvod podporovat její starobylost ostatní reformně smýšlející autoři? Jejich postoj podle S. A. Goldbergové ilustruje vnitřní rozpocenost stoupenců *Wissenschaft des Judentums*, kteří sice odmítali zvyky svých otců, přesto měli potřebu si přivlastnit tuto tradiční organizaci kvůli jejím morálním hodnotám.⁶⁵ Důraz kladený na ušlechtilost tohoto spolku, jehož členové svoji práci

62 Brzký pohřeb, tj. pohřeb v den úmrtí nebo den poté, připadalo-li úmrtí na šabat, byl běžně rozšířenou praxí. S rozvojem medicíny a objevením stavu kómatu začal být kritizován jako nebezpečný, protože smrt nemohla být podle lékařů v tak krátké době dostatečně prokázána. Do roku 1820 přijaly všechny země Německého spolku předpis povolující pohřeb až po dvou, případně třech dnech od skonu, navíc pouze s osvědčením o úmrtí od lékaře. Reformní Židé tuto změnu vítali, nicméně ortodoxní Židé a Chevra kadiša se toto nařízení snažili obcházet. Spor o brzký pohřeb mezi reformními a ortodoxními Židy přerostl v některých obcích až ve vznik nových, reformních pohřebních spolků, nebo v rozdělení komunit. Více Falk WIESEMANN, *Jewish Burials in Germany – Between Tradition, the Enlightenment and the Authorities*, Leo Baeck Institute Yearbook 37, 1992, s. 20–22; Solomon PAPPENHEIM, *Die Frühe Beerdigung bei den Juden*, Breslau 1795; Salomon PAPPENHEIMER, *Die Nothwendigkeit der Frühen Beerdigung*, Breslau 1797; TÝŽ, *Deduction Seiner Apologie für die Frühe Beerdigung*, Breslau 1798; Max FREUDENTHAL, *Die ersten Emancipationsbestrebung der Juden in Breslau*, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums 1892–1893, č. 12, s. 570–579.

63 Pavel SLÁDEK, *Rabi Aharon Epstein a jeho pražské práce: Materiály ke studiu dějin pražské židovské ortodoxie ve třicátých letech 20. století*, *Historie – otázky – problémy* 5, 2013, č. 1, s. 191.

64 Marcus N. ADLER, *Die Chewra Kadischa*, *Oesterreichische Wochenschrift* 1892, č. 46, s. 837–839.

65 Sylvia Anne GOLDBERG, *De l'origine de la Hévrach Qadichah: Rachi au service de la Wissenschaft des Judenthums*, in: G. Sed-Rajna (ed.), *Rashi, 1040–1990 hommage a Ephraim E. Urbach*. *Congres européen des Etudes juives*, Paris 1993, s. 756–757. Článek Goldbergové je problematický z toho důvodu, že z účastníků debat, kteří podporovali talmudský původ Chevry kadiša, identifikuje pouze Schmiedla a Friedmanna. Jako účastníky *Wissenschaftu* dále uvádí L. Löwa a G. Wolfa, kteří ale zastávali středověký původ Chevry kadiša, S. Krausse, podle kterého její předchůdce vznikl podle

vykonávají zdarma, je z obou diskuzí dobře patrný. Jak jsem naznačila u Gersona Wolfa, pravděpodobně za ním stojí reakce na tehdejší antisemitismus. Podobné poukazování na morální hodnotu judaismu nebylo v této době ojedinělé, pro časopis *Oesterreichische Wochenschrift* bylo přímo typické. Jen několik měsíců před vypuknutím druhé diskuze zde byla například publikována zpráva informující o zasedání zemského sněmu, kde byla projednávána otázka fondu na podporu chudých.⁶⁶ Poslanec Lueger navrhl, že by měly být od Židů vybrány peníze a “křesťansky” rozděleny, protože jediným skutečným potěšením Židů je peníze shromažďovat. Anonymní autor článku vyjadřuje rozhořčení nad pokrytectvím, jakým je hlásat lásku k lidem a současně nabádat k honu na Židy. Čtenářům připomíná, že Židé jsou jediným národem na zemi, v jehož zákonodárství je již od biblických dob začleněna pomoc chudým v podobě paběrky nebo šabatového roku. Zároveň tvrdí, že židovská pomoc chudým nemá charakter „chleba a her“ Římanů, ani se nepodobá rozlévání piva zdarma na antisemitských agitkách, ale že jde o naprosto nezištnou pomoc, která má být podle Lv 25, 35 navíc poskytována i nežidům.

Svoji roli v obhajobě starobylosti Chevry kadiša mohl sehrát ještě jeden faktor, a totiž geografická provázanost jednotlivých aktérů. S výjimkou M. Mannheimera a M. Adlera⁶⁷ šlo o učence pocházející z Moravy a/nebo působící v Uhrách, přestože se obě diskuze odehrály v německých a rakouských časopisech. Díky odchodu velké části moravských Židů do Uher po vydání familiantských zákonů byla provázanost moravských a uherských rabínů přirozená a jejich učenecký okruh lze v 19. století pokládat za jednotnou konstantu. Moravská haskala, která měla vliv na formování uherského neologického judaismu, byla velmi umírněná a pevně zakořeněná v tradici.⁶⁸ Právě tento fakt se mohl promítnout do obhajoby talmudického původu Chevry kadiša.

Diskuze je z tohoto úhlu pohledu zajímavá tím, že nese znaky geografického judaismu – tedy odráží myšlení a zvyky země, odkud její aktéři pocházeli. Je tedy příznačné, že první diskuzi vyvolal spis I. Löwa, tedy syna čelního představitele uherského neologismu, původem z Moravy, který působil v Prostějově jako Schmiedl a ve Velké Kaniži jako Neumann. Vzájemnou provázanost jednotlivých účastníků debat podtrhuje rovněž její

římského vzoru, a A. Geigera a K. Kohlera, kteří se sice věnovali identifikaci tzv. spolků v literatuře z talmudického období, rozhodně je však nepovažovali za pohřební bratrstva. Jí uvádění příslušníci Wissenschaftu se tedy z valné části neshodují s účastníky zmiňovaných diskuzí.

66 *Ueber Sanct Luegers geplanten Raubzung gegen die Juden*, *Oesterreichische Wochenschrift* 1891, č. 3, s. 41–43.

67 Adlerův článek byl do němčiny přeložen Ignatzem Kaufmannem z Kojetína.

68 M. L. MILLER, *Moravští Židé*, s. 71–72. Tato úcta k tradici a rabínské autoritě je patrná i u M. Mannheimera, který po smrti ortodoxního rabína Jacoba Koppel Bambergera sepsal jeho nekrolog a hájil jej proti útokům, které na jeho osobu byly otištěny v *AZJ*. Moses MANNHEIMER, *Worms, Der Israelit* 5, 1864, č. 15, s. 200–202, č. 22, s. 288–289.

značná izolovanost. Od 50. let 19. století probíhalo v židovských kruzích filologické bádání o významu výrazů *chevra* (spolek), *chever* (člen spolku) a jejich modifikacích, v rámci něž byly diskutované rovněž pasáže Moed katan 27b a Smachot 12:5.⁶⁹ I. Löw a S. Klein tuto diskuzi reflektovali a ve své práci použili závěry A. Geigera, na kterého se přímo odkazují.⁷⁰ Ostatní autoři ji nicméně zcela ignorovali. Rovněž jejich závěry o talmudickém původu Chevry kadiša zůstaly těmito filology, zabývajícími se výrazem „chevra“, nepovšimnuty, a stejně tak autory několika málo etnografických prací týkajících se židovského pohřebnictví, které byly na přelomu 19. a 20. století publikovány.⁷¹ K oběma diskuzím se nicméně odkazuje autor hesla *Hebra Kaddisha* v *Jewish Encyclopaedia* Gotthard Deutsch, rabín původem z Dolních Kounic, a to přesto, že pochybuje o pohřebnickém účelu talmudských spolků a jako pravděpodobnější mu přijde hypotéza, že se jednalo o esénská bratrstva.⁷²

Závěr

Od 16. století do 18. století měla Chevra kadiša v aškenázských židovských obcích monopol na vykonávání posledních obřadů a v rámci obce měla výsadní postavení. Její autorita začala být ohrožována jak restrikcemi ze strany nežidovských úřadů, týkajících se brzkého pohřbu, tak spojením konceptu dobročinnosti se státním sociálním programem, ke kterému došlo u části židovské veřejnosti pod vlivem židovské emancipace.⁷³ Toto oslabení pozice Chevry kadiša vedlo v židovských obcích k otevření možnosti změn v pohřebních rituálech, kterého využili reformní Židé k prosazení více estetických prvků,

69 Heinrich GRAETZ, *History of the Jews II*, Philadelphia 1956, s. 364; Abraham GEIGER, *Urschrift und Uebersetzung der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwicklung des Judenthums*, Breslau 1857, s. 121–123; Joseph DERENBOURG, *Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine, d'après les Thalmuds et les autres sources rabbiniques*, Paris 1867, s. 83; Abraham Moritz LEVY, *Geschichte der jüdischen Münzen*, Leipzig 1862, s. 50; Kaufmann KOHLER, *Zum Kapitel der jüdischen Wohltätigkeitspflege*, in: A. Freimann – M. Hildesheimer (Hgg.), *Festschrift zum Siebzigsten Geburtstage A. Berliners*, Frankfurt am Main 1903, s. 199; Frederic MADDEN, *Coins of the Jews*, London 1881, s. 77–78; Emil SCHÜRER, *A History of the Jewish People in the Time of Jesus Christ I*, New York 1896, s. 285.

70 I. LÖW – S. KLEIN, *A Szegedi Chewra*, s. 13.

71 A. P. BENDER, *Beliefs, Rites, and Customs of the Jews, Connected with the Death, Burial and Mourning (As Illustrated by the Bible and Later Jewish Literature)* V, *The Jewish Quarterly Review* 7, No. 2, 1895, s. 259–269; Samuel KRAUSS, *Talmudische Archäologie II*, Leipzig 1911.

72 Cyrus ADLER – Gotthard DEUTSCH, *Hebra Kaddisha*, in: TÍŽ (edd.), *The Jewish Encyclopedia* VI, s. 298–300.

73 Joseph JACOBS – Kaufmann KOHLER – Cyrus ADLER – A. M. FRIEDENBERG – Lee K. FRANKEL, *Charity and charitable institution*, in: C. Adler – I. Singer (edd.), *The Jewish Encyclopedia* III, s. 671–676.

jako například k používání rakve.⁷⁴ Chevra kadiša odmítající tyto snahy se začala profilovat jako ortodoxní instituce.

Skrze tvrzení o její starobylosti podporují tito autoři její autoritu jako instituce zasvěcené péči o poslední věci člověka, a tím také potvrzují její nárok na monopol na určování toho, jaké pohřební praktiky jsou v souladu se židovským právem a jaké ne. Zároveň tím ale také odmítají možný křesťanský vliv na její utváření a připisují tak veškeré morální zásluhy, které plynou z existence tohoto dobrovolnického spolku, židovskému sociálnímu citění.

Autoři zapojující se do diskuze o původu Chevry kadiša vycházeli z několika pozic: 1) téma se dotýkalo jejich badatelské činnosti. Tento motiv je zřejmý u I. Löwa a S. Kleina, G. Wolfa a M. Friedmanna. 2) Snažili se podpořit ohrožený pohřebnický monopol Chevry kadiša. K této pohnutce se, jak jsem uvedla výše, přiznává M. Adler, tedy stoupenec židovské ortodoxie. Je vlastní ale také M. Mannheimerovi, tedy stoupeneci umírněné reformy. Ten žehrá na rozmáhající se zlozvyk svěřovat zesnulé najatým pracovníkům, kteří neznají židovské zvyky a doufá, že jeho článek podnítl ve čtenářích úctu k Chevře kadiša, aby tato organizace v židovských obcích nezanikla.⁷⁵ 3) Vyjadřují vnitřní rozpor hnutí *Wissenschaft des Judentums*. Tato pozice je podle S. A. Goldbergové vysledovatelná u A. Schmiedla a M. Friedmanna. Tito autoři, přestože podle ní odmítali tradiční obec a její instituce, oceňovali morální hodnotu tohoto spolku natolik, že se snažili prokázat jeho ryze židovský původ. Nicméně jak jsem již naznačila výše, ve Friedmannově případě jde mnohem více o představení vlastního výzkumu na poli talmudické literatury než o prokazování původu Chevra kadiša. 4) Využívají morální hodnotu pohřebního bratrstva v boji s antisemitismem. Tato pohnutka je platná jak pro zastánce židovské reformy, tak ortodoxie. Nejvíce patrná je v případě druhé diskuze v časopise *Oesterreichische Wochenschrift* a u A. Löwa, který na antisemitské útoky reagoval i ve svých jiných spisech, pravděpodobná je ale i u ostatních autorů snažících se zdůraznit, že Chevra kadiša je starobylá, čistě židovská instituce s vysokým morálním kreditem.

74 Cornelia AUST, *Secularisation and religious conflict within Jewish communities throughout Central Europe*, in: *The Contours of Legitimacy in Central Europe: New Approaches in Graduate Studies*, Oxford 2002, s. 4. Dostupné online na URL: <http://users.ox.ac.uk/~oaces/conference/papers/Cornelia_Aust.pdf>, [cit. 19. 5. 2018].

75 M. MANNHEIMER, *Die Chewra Kadischa und ihre Bedeutung*, s. 102.

Summary

Discussions about the Talmudic Origin of Hevra Kaddisha in the *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, *Die Neuzeit* and *Oesterreichische Wochenschrift*

Since the 16th century, in Ashkenazi Jewish communities, Hevra Kaddisha has had a monopoly to perform halachically correct funerals. In the 18th century, its authority started to be threatened by the restrictions of the Gentile offices regarding an early burial. For the reforming Jews, this weakening of the position of Hevra Kaddisha opened the opportunity to change funeral rituals. Hevra Kaddisha, rejecting these efforts, began to be profiled as an Orthodox institution. At the end of the 19th century, two debates on the Talmudic origin of Hevra Kaddish appeared in the Jewish German-written reform-liberal press. The first one took place in the pages of the journals *Allgemeine Zeitung des Judenthums* and *Die Neuzeit* in 1888–1889, the second one in *Oesterreichische Wochenschrift* in 1891–1893. Most participants of these discussions came from the Moravian-Hungarian scholarly circle and belonged to the reform movement. The only writer who dealt with the subject of a Jewish funeral outside these discussions was Gerson Wolf (1823–1892), who devoted himself to the Viennese Hevra Kaddisha

in the monograph *Die Jüdische Friedhöfe und die "Chewra Kadisha" (fromme Bruderschaft) in Wien* and in several articles, where he argued with M. Steinschneider. In his opinion, Hevra Kaddisha was firstly established in Prague in the 16th century. On the contrary, the other authors try to prove its Talmudic or pre-Talmudic origin. They suppose it was created at the time before the Second Temple was destroyed in 70 AD (Adler, Friedmann), the persecution after bar Kokhba revolt took place in 132–135 AD (Schmiedl), and Rabbi Hamnun lived, i.e. the 3rd–4th centuries (Neumann, Schwarz, A. Löw). By this defense of the ancient origin of the orthodox Hevra Kaddisha, they support its legitimacy in terms of funeral rituals, even though they claim allegiance to a reform movement. This fact illustrates the moderation of the Moravian Haskalah which influenced the formation of Hungarian neologism. It also reflects the then struggle with anti-Semitism, since Hevra Kaddisha, whose members are volunteers and perform funeral rituals without a reward, had a high moral credit in the eyes of the Jewish public.

René NOVOTNÝ

„Pruští emigranti“. Kladsko-slezské komunity ve východních a středovýchodních Čechách (1763–1946)

Abstract: “Prussian Emigrants”. Glatz-Silesian Communities in East and East-Central Bohemia (1763–1946) After the Seven Years’ War (1756–1763) a number of so-called “Prussian emigrants” arrived in Bohemia. These migrants came mainly from the County of Glatz and Silesia. Their homeland was permanently connected to Prussia, but many Catholics remained loyal to the Habsburgs. Some of them initially found their refuge in the Bohemian borderland. Later a part of them moved to Bohemian inland. Between 1780 and 1785 they founded, or participated in the founding, twelve villages near Pardubice and one settlement in the Poděbrady estate. The German-speaking colonists came to the purely Czech regions. The aim of this article is to analyze the course of this migration, colonization, integration and later assimilation processes that led to the decline of the German settlements by the early 20th century. Attention will be paid to the collective identity of immigrants and their descendants, their relations to the Czech surroundings, marriage strategies, demographic trends and changes in language identity. The relics of the defunct German settlements, including the fate of the last native German-speaker, will also be mentioned.

Key words: migration – language enclaves – Germans – integration of migrants – assimilation – mixed marriages – German schools – Pardubice estate/region – Poděbrady estate/Nymburk region

Po prohraných válkách o rakouské dědictví musela habsburská monarchie odstoupit Prusku převážnou část Slezska a Kladsko. Obsazená území přitom dosud patřila k českým korunním zemím. Sedmiletá válka (1756–1763) pak pruskou anexi jen potvrdila. Část katolického obyvatelstva ve Slezsku a Kladsku však zůstala loajální a nepřála si zůstat v područí protestantské vlády v Berlíně. Jednotlivci i celé rodiny se proto rozhodli své domovy opustit a vrátit se pod habsburské žezlo. Německy mluvící kladští a slezští vystěhovalci zamířili především do Čech, Haliče a Uher. V menší míře se pak usazovali i na Moravě a v Rakousích. Ve východním Polabí měl tento migrační pohyb kolonizační ráz, neboť vedl k zakládání celých osad. V Uhrách a Haliči se emigranti připojili k širšímu německému osídlování.

Tato studie se zaměří především na početnější migrační přesuny, jež vedly k založení kolonizačních sídel v Čechách – konkrétně na území pardubického a poděbradského panství. Uzavřené komunity slezských a kladských imigrantů a jejich potomků se udržely po dobu více než sta let, což poskytuje možnost jejich sledování v longitudinální perspektivě. Výzkumný záměr se nemůže omezit jen na samotný akt migrace, ale i na její dalekosáhlé konsekvence. Pozornost tak bude rovněž soustředěna na proces integrace a adaptace přistěhovalců v novém prostředí, jež se lišilo od toho původního především po stránce jazykové. V tomto ohledu nelze opomenout ani formování, prezervaci a proměny vlastní identity. Autor se také zaměří na následné etnokulturní procesy ve formě akulturace a asimilace potomků imigrantů, které probíhalo nestejněměrně v závislosti na různých faktorech. Důkladné zkoumání těchto fenoménů umožní interpretovat zánik vystěhovalckých komunit v českém prostředí na přelomu 19. a 20. století.

Dosavadní historiografické zpracování problematiky kladských a slezských imigrantů z druhé poloviny 18. století postrádá komplexnější pohled. Problémem se zprvu zabývali německy píšící geografové a etnografové v 19. století,¹ kteří však svou pozornost upínali výhradně na samotnou existenci německých osad. Ve velmi podobném duchu látku zpracovávali i čeští regionální autoři.² O obecnější zhodnocení emigrace z Pruska do habsburské monarchie se pokusil na začátku 20. století rakouský historik a etnolog Raimund Friedrich Kaindl (1866–1930).³ První skutečně analytické pojednání o kladsko-slezských koloniích v českém vnitrozemí představují práce sudetoněmeckého lingvisty Franze Josefa Beranka (1902–1967) vycházející ve 30. – 50. letech 20. století.⁴ Tématu se

-
- 1 Karl von CZOERNIG, *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, I. Band, Erste Abteilung, Wien 1857, s. 40; Adolf FICKER, *Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Gränzen und Inseln*, Wien 1869, s. 46; Richard ANDREE, *Nationalverhältnisse und Sprachgrenze in Böhmen*, in: Neunter Jahresbericht des Vereins von Freunden der Erdkunde zu Leipzig 1870, Leipzig 1870, s. 51–88, zde s. 83; Friedrich Moritz GEHRE, *Die Deutschen Sprachinseln in Oesterreich*, Großenhain 1886, s. 15–16.
 - 2 Josef NECHVÍLE, *Dašice a přifařené obce*, Pardubice 1882, s. 84–85; Antonín KOPECKÝ, *Sezemice nad řekou Loučnou: jich minulost a přítomnost*, Kutná Hora 1887, s. 109–110; František K. ROSŮLEK, *Pardubicko, Holicko, Přeloučsko: Dějinný a místopisný obraz*, II. díl, Pardubice 1905–1907, s. 9–10, 193, 220–221; TÝŽ, *Pardubicko, Holicko, Přeloučsko*, III. díl, Pardubice 1910–1926, s. 141, 179–180, 208–210, 226, 237, 341, 405, 419, 578–579; TÝŽ, *Našim i cizím: Vlastivědná okresní čítanka pro mládež i dospělé*, Pardubice 1925, s. 54–58; Antonín ŠAFAŘÍK – Otokar POSPÍŠIL, *Holice: Obraz vývoje a současnosti*, Holice 1911, s. 55–56; Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, díl I., část 2., Pardubice 1923, s. 174–175.
 - 3 Raimund F. KAINDL, *Preußische Ansiedler in Österreich im achtzehnten Jahrhundert*, Die Grenzboten 69, Heft 3, 1910, s. 175–181. Zvláštní pozornost věnoval zejména usazování „pruských emigrantů“ v Uhrách. Srov. TÝŽ, *Die Ansiedlung der Deutschen in den Karpathenländern*, Leipzig – Prag – Wien 1917, zde s. 106–115.
 - 4 Franz J. BERANEK, *Verschollene Glätzer Dörfer in Ostböhmen*, Glatzer Heimatblätter 24, 1938, s. 37–41; TÝŽ, *Die Pardubitzer deutsche Volksinsel*, Deutsch-mährisch-schlesische Heimat 24,

pak dlouho nikdo nevěnoval a stalo se předmětem pouze několika regionálně zaměřených textů popisného charakteru.⁵ Drobnou výjimku představovala stručná studie Vladimíra Kristena.⁶

Autor této studie se pak pokusil v poslední době o nástin dalšího interdisciplinárního zpracování předmětného tématu a připravil dvě dílčí studie zaměřené na etnokulturní procesy.⁷ Na výzkumném projektu, mezi jehož výstupy patří i tento text, se podílí také německý slavista Tilman Berger zabývající se proměnou jazyka potomků původních osadníků.⁸ Takto koncipovaný výzkum nutně vyžaduje – vedle důsledné heuristické práce – pevné teoreticko-metodologické ukotvení. Z hlediska obsahového lze bádání rozdělit do dvou základních směrů: 1. studium vlastních migračních pohybů a osídlování a 2. analýza integračních a etnokulturních (resp. asimilačních) procesů. V obou případech je nutno vycházet i ze sociologických, demografických a antropologických koncepcí.⁹

O uplatnění migračních teorií v historiografii se dlouhodobě snaží v českém prostředí Josef Grulich, jehož přístupem se autor této studie nechal v mnoha ohledech

1938, s. 4–14; TÝŽ, *Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel bei Pardubitz in Ostböhmen*, Schlesisches Jahrbuch 11, 1939, s. 153–167; TÝŽ, *Kowansko, ein Vorposten der Pardubitzer Sprachinsel*, Glatzer Heimatblätter 25, 1939, s. 12–15; TÝŽ, *Die glätzsische Herkunft der Siedler von Kowansko*, in: Kurt Oberdorffer – Bruno Schier – Wilhelm Wostry (Hgg.), *Wissenschaft im Volkstumskampf*, Festschrift, Erich Gierach zu seinem 60. Geburtstag überreicht von Freunden, Schülern und Fachgenossen, Reichenberg 1941, s. 277–289; TÝŽ, *Untergegangene deutsche Dörfer bei Pardubitz*, Jahrb. der Heimat, Braunau 1941, s. 160–167; TÝŽ, *Neuzeitliche Deutschensiedlungen im tschechischen Sprachgebiet*, Volksforschung 5, 1942, s. 10–23; TÝŽ, *Neuzeitliche Deutschensiedlungen in Böhmen und Mähren*, Deutsche Volksforschung in Böhmen und Mähren, Prag 1944, s. 23–36; TÝŽ, *Volkskundliches aus der Pardubitzer Deutscheninsel*, Zeitschrift für Volkskunde 51, 1954, s. 237–251.

5 Jan PROCHÁZKA, *Německé osídlování na Pardubicku v 18. století*, diplomová práce Pdf v Hradci Králové, Hradec Králové 1983; Oldřich ULLRICH, *Kladští emigranti na pardubickém panství*, Zprávy Klubu přátel Pardubicka (dále jen ZKPP) 26, 1991, č. 9–10, s. 203–205; ZKPP 26, 1991, č. 11–12, s. 243–246; ZKPP 27, 1992, č. 1–2, s. 19–22; ZKPP 27, 1992, č. 3–4, s. 66–68; ZKPP 27, 1992, č. 5–6, s. 120–123.

6 Vladimír KRISTEN, *Německá josefínská kolonizace v Čechách a genealogie*, Genealogické a heraldické listy 15, č. 1–2, 1995, s. 31–37. Autor ve svém textu vyzval k využití genealogické metody pro výzkum asimilačního procesu v rámci „josefínské německé kolonizační minority v Čechách.“

7 René NOVOTNÝ, *Příspěvek k dějinám zaniklého německého osídlení na Pardubicku: Předpoklady a východiska*, Východočeský sborník historický (dále jen VČSH) 29, 2016, s. 79–141; TÝŽ, *Pamětní kniha osady Velkolánské (Teichdorf) jako pramen ke studiu německého osídlení na Pardubicku v 18. a 19. století*, Sborník prací východočeských archivů 16, 2018, v tisku (přijato v r. 2017); TÝŽ, *Německé kolonie Weska, Gunstdorf a Kleindorf (1780–1946): Případová studie k asimilačním procesům v malých jazykových enklávách*, VČSH 33, 2018, s. 79–147.

8 V roce 2016 přednesl dva příspěvky na toto téma: „*Wenig Bekanntes zum deutsch-tschechischen Sprachkontakt: Verschüttete deutsche Sprachinseln vom 14. bis zum 20. Jh.*“ (Tübingen, 15. 7. 2016) a „*Das Ende der deutschen Sprachinsel bei Pardubice*“ (Greifswald, 31. 8. 2016).

9 Dušan DRBOHLAV – Zdeněk UHEREK, *Reflexe migračních teorií*, Geografie: Sborník České geografické společnosti 112, 2007, č. 2, s. 125–141.

inspirovat.¹⁰ Opomenout však nelze ani další práce věnující se novověkým migracím v domácím i evropském kontextu.¹¹ Pro zkoumání etnokulturních procesů u již usazených imigrantů a jejich potomků se vedle teoretických modelů¹² nabízí též komparace s četnými případovými studii zaměřenými na přistěhovalecké komunity v cizím kulturním a etnickém prostředí.¹³ Zvláštní pozornost si pak zaslouhují přístupy k problematice německých jazykových enkláv.¹⁴

Z hlediska metodologie a pramenné základny představovalo zpracování tématu náročný úkol. Pro sledování migračních pohybů kladských a slezských vystěhovalců ve druhé polovině 18. století byl stěžejní kvantitativní a kvalitativní výzkum církevních matrik, a to zvláště oddacích, z nichž lze zpravidla čerpat údaje o původu osob.¹⁵ Za účelem studia integračních a asimilačních procesů autor využil širokou škálu pramenů zahrnující aktový materiál a úřední knihy provenience patrimoniální, církevní, školské, státoprávní, komunální i justiční. Značný význam měly i různé soupisy obyvatel (soupisy duší, konskripce, domovské matriky, sčítací operáty). Matriky a snubní protokoly umožnily sledovat změny v reprodukční strategii.¹⁶ Vývoj etnokulturní (v tomto případě

10 Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva: farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013. K úvahám o využití migračních teorií v historiografii viz TÝŽ, *Migrační teorie, integrační procesy a evropské dějiny migrací*, Český časopis historický (dále jen ČČH) 111, 2013, č. 2, s. 378–406.

11 Např. Eduard MAUR, *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Historická demografie 30 (suplement), Praha 2006, s. 7–18; Klaus J. BADE, *Evropa v pohybu: Evropské migrace dvou staletí*, Praha 2004 [v něm. orig. *Europa in Bewegung: Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, München 2000].

12 Richard JENKINS, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, London 1997.

13 Např. Milton Myron GORDON, *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*, New York 1964; Stanislav BROUČEK – Zdeněk UHEREK – Naďa VALÁŠKOVÁ, *Adaptace přesídlenců v české společnosti*, Český lid 82, 1995, č. 1, s. 1–17; Gabriela FATKOVÁ – Lenka JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ – Marek JAKOUBEK – Radka MAGLIA – Roman MOČIČKA – Jitka MOČIČKOVÁ, *Vojvodovo: historicko-etnologická ohlédnutí: původ, subsistence, oděv*, Plzeň 2013.

14 Souhrnně Petr LOZOVIUK, *Interethnik im Wissenschaftsprozess: Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*, Leipzig 2008, s. 168–187. Sám Lozoviuk provedl sondu do dějin drobné německé jazykové enklávy v Karlově nedaleko Žďáru nad Sázavou, která byla založena koncem 18. století přistěhovalci z Českolipska. Srov. TÝŽ, „Jednou to padne samo.“ *K historii etnického soupeření o „nejmenší jazykový ostrov“ meziválečného Československa*, Český lid 89, 2002, č. 2, s. 105–124. K problematice německých ostrovů též Csaba FÖLDES, *Kontaktdeutsch: Zur Theorie eines Varietätentyps unter transkulturellen Bedingungen von Mehrsprachigkeit*, Tübingen 2005, s. 281–288.

15 Matriky oddaných používal pro podchycení migrací ve velké míře J. GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva*, s. 97–100. Pro starší období do konce 18. století totiž křestní matriky zpravidla neposkytují téměř žádné údaje o původu rodičů. Tamtéž, s. 100–102.

16 Systematické studium církevních matrik pro výzkum zaniklých německých jazykových enkláv navrhl už F. J. Beranek: „*sondern vor allem in einer systematischen Durcharbeitung der Personenstandsregister*,

zejména jazykové) identity potomků imigrantů zachycovaly četné vzorky jejich vlastního písemného projevu, jež ale nebyly většinou příliš obsáhlé.¹⁷ Cenné informace autor získal také ze zpráv v dobových publikacích či pamětních knihách a rozbořem kartografického a topografického materiálu.

Téma předložené studie dlouho patřilo mezi takřka neprobádané kapitoly dějin migrací v českých zemích, na což už dříve upozornil Eduard Maur: „[...] *stejně jako nemáme např. shrnující studii o usídlení německého obyvatelstva z Kladska v Polabí v rámci tzv. raabizace.*“¹⁸ Autorovým záměrem je tento dluh české historiografie alespoň částečně splatit. Rozhodně nejde jen o téma regionální, ale má pro svůj charakter význam daleko širší. Migrace mezi etnickými a kulturními celky patří ostatně mezi problémy velice aktuální.

Dějství první: Pronikání kladských a slezských vystěhovalců do českého pohraničí

Slezsko patřilo spolu s Kladskem již od středověku mezi země Koruny české. Kladské hrabství přitom představovalo zvláštní územní jednotku v rámci samotných Čech.¹⁹ Převážná část zdejšího obyvatelstva hovořila německy,²⁰ pouze v tzv. „Českém koutku“ na západě Kladska žila významnější českojazyčná menšina.²¹ Velkou většinu Slezska a celé Kladsko ovládlo Prusko pod vedením krále Friedricha II. během válek o rakouské dědictví (1740–1748).²² Marie Terezie však ještě dlouho nepřestala doufat ve znovuzískání těchto ztracených území. Šance se naskytlá už v roce 1756, kdy vypukl další rakousko-pruský konflikt, jenž byl součástí širší sedmileté války. Počáteční dílčí úspěchy habsburské

d. h. in der Hauptsache, der Pfarrmatriken des Protektorats zu bestehen haben wird, in denen sich ja die gesamte Bevölkerungsbewegung der letzten Jahrhunderte widerspiegelt.“ F. J. BERANEK, *Neuzeitliche Deuschensiedlungen in Böhmen und Mähren*, s. 36.

- 17 Dochovala se pouze jedna kniha pamětního charakteru, do níž prokazatelně zapisovali potomci původních imigrantů a která umožňuje sledovat jazykový projev za delší časové období. Srov. R. NOVOTNÝ, *Pamětní kniha osady Velkolánské (Teichdorf)*, v tisku.
- 18 E. MAUR, *Problémy studia migrací*, s. 15.
- 19 Kladsko získalo postavení hrabství v roce 1459. Svůj správní svéráz v rámci Čech si však drželo již delší dobu. Podrobněji Ondřej FELCMAN – Ladislav HLADKÝ – Jaroslav ŠŮLA, *Právní postavení Kladska v českém státě do roku 1742*, 1. část, *Kladský sborník* 2, 1998, s. 9–32.
- 20 Srov. Josef Vítězslav ŠIMÁK, *Osídlení Kladska*, *ČČH* 25, 1919, č. 1–2, s. 39–57; František MUSIL, *Vztahy Kladska a Čech z pohledu dějin osídlení*, *Kladský sborník* 2, 1998, s. 83–98.
- 21 „Český koutek“ tvořily především vsi patřící městům Náchod a Nové Město nad Metují – Slaný (Slone), Čermná (Czermna), Stroužné (Pstrązna), Jakobovice (Jakubowice) a Chudoba (Kudowa-Zdrój) a další.
- 22 K válkám o rakouské dědictví Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA, *Velké dějiny zemí Koruny české X. 1740–1792*, Praha – Litomyšl 2001, s. 15–41.

armády vedly k dobytí slezské metropole Vratislavi (1757) a města Kladska (1760).²³ Nedlouho poté se však situace obrátila na „všech frontách“ a vídeňský dvůr musel přiznat porážku. Zástupci habsburské monarchie, Saska a Pruska se sešli na jednání na zámku Hubertusburg v Sasku, kde byla 15. února 1763 uzavřena mírová smlouva, jež ukončila vleklý vojenský konflikt.

Hubertusburský mír (*Frieden von Hubertusburg*) znamenal uznání pruského záboru Slezska a Kladska v předválečném rozsahu. Článek X mírové smlouvy navíc garantoval obyvatelům města Kladska a Kladského hrabství právo se během dvou let legálně vystěhovat.²⁴ Tato možnost přišla vhod především kladským lojalistům, kteří zůstali věrni Habsburkům. Mírová smlouva tak v podstatě počítala s odchodem obyvatel nespokojených s pruskou vládou. Přesto je její reálný význam pro spuštění migrace poněkud sporný, a to i proto, že nijak neupravovala emigraci Slezanů.

První vystěhovalci z Kladska a Slezska se přitom objevovali v pohraničních oblastech Čech už před rokem 1763.²⁵ Jednalo se především o válečné uprchlíky, zajatce a dezertéry.²⁶ Nelze však ani vyloučit pokračování běžných přeshraničních styků a s nimi spojených sňatkových migrací. Uzavření hubertusburského míru představovalo pro mnohé loajální Slezany a obyvatele Kladska konec nadějí na návrat jejich vlastí pod habsburské žezlo. Řadu z nich to pak přimělo k odchodu. Dvouletá lhůta stanovená mírovou smlouvou však nehrála u kladských emigrantů zásadní roli, protože jejich přesun pokračoval nejen v šedesátých letech, ale i během dalších dvou desetiletí. Pro Slezany se neměnilo vůbec nic, protože své domovy opouštěli nelegálně po celou dobu.

Za migrací stály nejspíš pohnutky politického a náboženského charakteru. Na území Kladska zůstávalo na rozdíl od Slezska dominantní katolické vyznání.²⁷ Ačkoliv pruský

23 František STELLNER, *Sedmiletá válka v Evropě*, Praha 2000, s. 162–164, 258–262.

24 „Denen Einwohnern der Grafschaft, und Stadt Glatz, welche sich hinweg begeben, und ihre Wohnung anderswo aufschlagen wollen, wird es frey stehen, ein solches, und zwar ohne Bezahlung einiges Abzug-Rechtes vollziehen zu können, und wird ihnen hierzu eine Zeit von zwey Jahren gestattet.“ *Definitiv-Friedens-Tractat*, welcher zwischen Ihrer Kayserl. auch zu Hungarn und Böhheim Königl. Apostolischen Majestät etc. etc. und Seiner Majestät dem König in Preussen etc. etc. zu Hubertusburg den 15. Febr. 1763 geschlossen worden, Wien 1763.

25 Státní oblastní archiv (dále jen SOA) Zámrsk, Sbírka matrik Východočeského kraje (dále jen Sb. matrik), Farní úřad římskokatolické církve (dále jen FÚ) Králíky, sign. 78–11, matrika oddaných (dále jen O) (1758–1784), fol. 10, 29. 9. 1760; fol. 17, 3. 11. 1761, 5. 11. 1761.

26 R. F. KAINDL, *Preußische Ansiedler*, s. 175–176.

27 Philipp Ludwig WOLFART, *Preußen in seinen religiösen Verhältnissen: Beiträge zu einem Staats-Kirchenrecht einer christlich-evangelischen Monarchie*, Berlin – Posen – Bromberg 1839, s. 47. Náboženské poměry zůstaly zřetelné ve prospěch katolické víry v Kladsku a Horním Slezsku i v 19. století, zatímco v Dolním Slezsku převažovali evangelíci. Srov. *Die Ergebnisse der Volkszählung und Volksbeschreibung im Preussischen Staate vom 1. Dezember 1871*, Preussische Statistik XXX, Berlin 1875, s. 97–98.

král slíbil dodržovat náboženské svobody,²⁸ řada kladských a slezských katolíků tomu zřejmě nevěřila. Nelze ovšem opomenout ani důvody hospodářské a sociální, neboť anektované země byly dlouhotrvajícími válkami značně vyčerpané. Tento neutěšený stav mohl některé mladé lidi motivovat k odchodu do habsburské monarchie, v níž spatřovali záruku stability.

Obyvatelé Kladska opouštěli svou domovinu především západním směrem do Čech přes Orlické hory a Broumovskou vrchovinu. Pochopitelně přecházeli i východní hranice směrem do neobsazené části (později tzv. rakouského) Slezska, resp. na Jesenicko,²⁹ a také na Moravu.³⁰ Tato cesta však byla pro svůj hornatý a lesnatý terén dosti náročná. Mířili sem proto spíše slezští přistěhovalci ze severu, kteří sem proudili v poměrně hojných počtech.³¹

V Čechách se kladští a slezští emigranti usazovali od 60. let 18. století především v třech pohraničních oblastech: na Broumovsku, Králicku a Kunštátsku (obr. 1).³² Všechny tyto regiony byly z území Kladska velmi snadno přístupné a za výhodný se považoval i velmi podobný etnografický svéráz. Nelze vyloučit ani to, že tu měla řada přistěhovalců již své příbuzné nebo známé, což se týkalo hlavně těch, kteří pocházeli z příhraničních osad v Kladsku. Jednotlivé emigranty se podařilo identifikovat pouze pomocí oddacích matrik, což je velmi limitující, protože z nich nelze odvodit skutečné počty přistěhovalců. Pro absenci jiných zdrojů však tento typ pramene podává alespoň přibližný obraz charakteru migrace.

Významným cílem emigrantů se stalo od roku 1763 Broumovsko sousedící se severním Kladskem a částí Dolního Slezska.³³ Tito přistěhovalci pocházeli většinou z příhraničních vesnic Novorudska v severozápadní části Kladska (okolí města Nová Ruda, něm. *Neurode*, pol. *Nowa Ruda*). Odsud byla vzdálenost do Broumova (něm. *Braunau*) a okolních vsí zanedbatelná a mnohdy stačilo překročit jen hranici. Z kladského Tlumačova (něm. *Tuntschendorf*, pol. *Tłumaczów*) vedla cesta podél řeky Stěnavy přes Otovice přímo do Broumova.³⁴ Kladští vystěhovalci také často pronikali do broumovského regionu z jihu

28 Ph. L. WOLFART, *Preußen in seinen religiösen Verhältnissen*, s. 47–51.

29 Zemský archiv Opava, Sběrka matrik Severomoravského kraje, FÚ Vlčice, inv. č. 3358f, matrika O (1708–1811), pag. 285, 4. 11. 1779.

30 Tamtéž, FÚ Bruntál, inv. č. 458, matrika narozených, oddaných a zemřelých (dále jen NOZ) (1773–1784), O, pag. 28an.

31 Tamtéž, pag. 254, 20. 11. 1774; pag. 280, 20. 2. 1778; pag. 281an.

32 Tyto oblasti byly autorem vytípany nejen pro jejich polohu u hranic s Kladskem, ale i díky indiciím získaným z matričních záznamů o pozdějších kladsko-slezských osadnících na Pardubicku a na poděbradském panství.

33 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Broumov, sign. 13–31, matrika NOZ (1760–1783), O, pag. 21–236.

34 *První vojenské mapování (1763–1787)*, mapový list č. 48, dostupný z URL: <<http://oldmaps.geolab.cz/>>, [cit. 1. 6. 2018].

a jihovýchodu, a to především z okolí města Hrádek (něm. *Wünschelburg*, pol. *Radków*).³⁵ Jen menšina emigrantů přišla ze vzdálenějších oblastí středního a jižního Kladska.³⁶

Na území farního obvodu Broumov se za období 1763–1783 podařilo identifikovat kolem 40 přistěhovalců z Kladska, kteří tu uzavřeli sňatek s místními obyvateli, přičemž se jednalo převážně o kladské muže.³⁷ Velmi málo broumovská řádová fara oddávala snoubence, kteří oba přišli z Kladska.³⁸ Nebylo možné až na výjimky podchytit jména těch imigrantů, jež se přistěhovali už se svými rodinami, protože v matrikách narozených se většinou neuvádělo místo narození, ale jen aktuální bydliště. Skutečný počet přistěhovalců tak patrně dosahoval trojmístného čísla. Zhruba čtvrtina „pruských“ přesídlenců pocházela ze Slezska (Dolního i Horního). Přicházeli především z nedaleké oblasti Frankenštejnska (město Frankenstejn, něm. *Frankenstein*, pol. *Ząbkowice Śląskie*) severně od Kladska a přilehlých měst jako Dzierżoniów (něm. *Reichenbach*) a Strzelin (něm. *Strehlen*).³⁹

Řada emigrantů se usadila v pohraniční vesnici Šonov (*Schönau*) východně od Broumova, která měla i svůj vlastní římskokatolický farní úřad. Od 60. do 80. let 18. století tu bylo zaznamenáno 27 sňatků, na nichž se podíleli kladští a v menšině i slezští přesídlenci.⁴⁰ Část z nich přišla ze severokladských vesnic Soššina (něm. *Fichtig*) a Čtyři Dvory (něm. *Vierhöfen*, pol. *Dworki*) vzdálených jen několik kilometrů od Šonova. Ostatní pak pocházeli z dalších osad Novorudska a přilehlé části Slezska.⁴¹ Na rozdíl od Broumova tu častěji uzavírali sňatky imigranti mezi sebou.⁴² Šonov se dodnes považuje za největší vesnici na celém Broumovsku, přičemž v roce 1763 tu žilo 1 071 obyvatel.⁴³ O třináct let později se však počet obyvatel zvýšil na 1 407 osob, tedy o více než tři sta. V dalších obdobích přitom šonovská populace už nikdy tak nevzrostla. Za skokovým nárůstem tak možná stálo právě kladské přistěhovalectví, jelikož právě tehdy sem tito

35 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Broumov, sign. 13–31, matrika NOZ, O, pag. 21–236.

36 Tamtéž. Sem náleželo přímo město Kladsko, dále pak i některé vsi z panství Mezilesí.

37 Demografickým výzkumem Broumovska se zabývala Eliška Čáňová, avšak specifikům kladsko-slezské emigrace na Broumovsko nevěnovala větší pozornost. Srov. Eliška ČÁŇOVÁ, *Demografický výzkum Broumovska*, in: Marie Bláhová – Ivan Hlaváček (edd.), *Břevnov v českých dějinách: Sborník z konference pořádané ve dnech 14. a 15. září 1993 Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy u příležitosti milénia břevnovského kláštera*, Praha 1997, s. 69–72; TÁŽ, *Prameny k vývoji migrací v Čechách (17. a 18. století)*, *Historická demografie* 10, 1986, s. 145–160.

38 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Broumov, sign. 13–31, matrika NOZ, O, pag. 215, 4. 9. 1781.

39 Tamtéž, pag. 21–236.

40 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Šonov, sign. 159–3, matrika NOZ (1742–1884), O, pag. 68–111.

41 Tamtéž, pag. 111, 24. 11. 1783.

42 Tamtéž, pag. 97, 25. 11. 1776; pag. 103, 8. 5. 1780; pag. 107, 8. 10. 1781.

43 Gertruda DIMTEROVÁ – Hildegarda KAHLEROVÁ – Adolf KAHLER, *Obec Šonov. Kniha o vsích kraje broumovského – Sudety*, 2. díl, Forchheim 1981, s. 6.

imigranti přicházeli. Ve vyšších počtech se usazovali ještě v sousedním farním obvodu Martínkovice a v menší míře též v Heřmánkovicích (*Hermsdorf*).⁴⁴

Severní Kladsko a Broumovsko pojily vždy pevné vazby, a to nejen pro svou polohu a podobný charakter osídlení,⁴⁵ ale sdílely též společné osudy historické. Broumovsko tak značně zasáhly obě tzv. slezské války i válka sedmiletá.⁴⁶ Teprve uchvácení Kladska Pruskem tyto dvě oblasti od sebe uměle oddělilo. Kladští přistěhovalci se na Broumovsku, jež jim jistě připomínalo domov, velmi snadno adaptovali pro podobnost folkloru a především jazyka, resp. nářečí. Broumovský dialekt (*Braunauisch-Niederdorfisch*) se totiž prakticky nelišil od toho severokladského (*Glätzisch-Niederdorfisch*).⁴⁷

Emigranti z jižního Kladska směřovali většinou do oblasti Králicka. Vzájemné styky obyvatel obou regionů se projevovaly už před rakousko-pruským konfliktem.⁴⁸ První pováleční vystěhovalci se tu objevili už v roce 1764, a to konkrétně z města Mezilesí (něm. *Mittelwalde*, pol. *Międzyzlesie*) vzdáleného asi 8 km severně od Králík (*Grulich*).⁴⁹ Mezi častá místa původu patřily i příhraniční vesnice Smreczyna (něm. *Schönau bei Mittelwalde*) a Bobošov (něm. *Bobischau*, pol. *Bobosów*), ležící přímo na cestě od Mezilesí do Králík.⁵⁰ Zastoupení pak byli ještě vystěhovalci z dalších osmi jihokladských vsí.⁵¹ Zanedbatelné množství migrantů pocházelo ze severního nebo středního Kladska (oblast Bystřicka, něm. *Habelschwerdt*) a velmi výjimečně i ze Slezska. Kladští přesídlenci směřovali nejen do Králík a jeho předměstí, ale i do přilehlé rurální oblasti.⁵²

Ve farním obvodu Králíky vzniklo v letech 1764–1784 celkem 50 manželství za účasti kladských nebo slezských vystěhovalců.⁵³ Mimo kolaturu králické fary se kladští imigranti objevovali ve vyšších počtech také v nedalekém Mladkově, Lichkově (*Lichtenau*)⁵⁴ a v menší míře pak ještě v Českých Petrovicích (*Böhmisch-Petersdorf*).⁵⁵ Celá oblast Králicka měla na tu dobu kvalitní dopravní spojení s jižním Kladskem, což migrační

44 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Martínkovice, sign. 99-3, matrika NOZ (1730–1784), O, pag. 127an. Tamtéž, FÚ Heřmánkovice, sign. 38–2, matrika NOZ (1748–1784), O, pag. 75–132.

45 V obou regionech dominují tzv. lesní lánové vsi typické svým protáhlým půdorysem. Tyto vsi jsou typickými představitelkami středověkých kolonizačních vesnic.

46 K tomu Ludmila ŠTĚPÁNOVÁ, *Vliv slezských válek v Kladském hrabství a na Broumovsku*, in: 550 let Hrabství kladského 1459–2009, Kladský sborník, Supplementum 6, Trutnov 2009, s. 237–251.

47 Srov. Alban Julius PRAUSE, *Die Laute der Braunauer Mundart*, Reichenberg 1927, s. 12–13, 98–105. Podle Prauseho je možné broumovský dialekt zařadit do kladské jazykové oblasti.

48 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Králíky, sign. 78–8070, matrika NOZ (1713–1739), O, fol. 635an.

49 Tamtéž, sign. 78–11, matrika O, fol. 25, 14. 2. 1764.

50 Tamtéž, fol. 55–93.

51 Tamtéž, fol. 81–122.

52 Tamtéž, fol. 25–122.

53 Tamtéž.

54 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Mladkov, sign. 103–8088, matrika NOZ (1771–1784), O, fol. 189an.

55 Tamtéž, FÚ České Petrovice, sign. 23–4, matrika O (1783–1844), pag. 17.

toky jistě usnadnilo.⁵⁶ Králícké nářečí, stejně jako broumovské, se velmi podobalo tomu kladskému, resp. v tomto případě jihokladskému (*Oberdörfisch*).⁵⁷

Poměrně soudržná komunita kladských vystěhovalců vznikla na Kunštátsku, jež bylo odděleno od zbytku Čech Orlickými horami. Oblast tvořila kdysi velká venkovská sídla Kunštát (*Kronstadt*), Bedřichovka (*Friedrichswald*), Černá Voda (*Schwarzwasser*), Jadrná (*Kerndorf*), Nová Ves (*Neudorf*), Trčkov (*Trtschkadorfl-wald*) a Zelenka (*Grünborn*). Poválečný odsun německého obyvatelstva po roce 1945 tyto vesnice téměř zcela vyhladil, přičemž následně nedošlo k jejich dostatečné rekolonizaci. Na torzech těchto sídel byla zřízena počtem obyvatel malá obec Orlické Záhoří.

Díky své specifické poloze mělo Kunštátsko blíže spíše ke Kladsku než k východním Čechám, což se projevilo i v církevní správě. K filiálnímu kostelu v Kunštátu⁵⁸ patřily také čtyři kladské vesnice ležící na levém břehu Divoké Orlice: Mostovice (něm. *Langenbrück*, pol. *Mostowice*), Piaskowice (něm. *Friedrichsgrund*), Lasówka (něm. *Kaiserswalde*) a Królewski Las (něm. *Königswalde*). Tento stav vydržel ještě celých 17 let po hubertusburském míru a teprve v roce 1780 došlo k založení samostatné fary v Mostovicích.⁵⁹ Emigraci to velmi zjednodušilo, protože obyvatelé přiřazených kladských obcí mohli volně docházet do kostela v Kunštátu a pak případně v Čechách zůstat natrvalo.

Není divu, že obyvatelé Kunštátska a této pohraniční části Kladska uzavírali relativně často vzájemné sňatky. Přesto se sem vypravili i migranti ze vzdálenějších koutů Kladského hrabství. Jednalo se například o vesnice na Bystřicku nebo z okolí města Kladska.⁶⁰ Na Kunštátsku byly přitom prokázány mezirodinné vztahy mezi jednotlivými migranty, kteří si tak vzájemně svědčili u křtů a svateb. Celkem se podařilo dohledat kolem dvaceti přistěhovaleckých rodin.⁶¹ Ani v tomto mikroregionu neměli přesídlenci problém s jazykem, protože se tu mluvilo jakýmsi přechodovým subdialektem typickým pro střední Kladsko.⁶²

56 *První vojenské mapování (1763–1787)*, mapový list č. 133, dostupný z URL: <<http://oldmaps.geolab.cz/>>, [cit. 1. 6. 2018].

57 Oswald PAUTSCH, *Grammatik der Mundart von Kieslingswalde, Kr. Habelschwerdt. Ein Beitrag zur Kenntnis des glätzschen Dialektes*, I. Teil, Lautlehre, Breslau 1901, s. 8.

58 Kostel byl do roku 1855 filiální k Nebeské Rybné. Od 18. století tu působila tzv. reálná administratura. Zuzana DUBOVÁ – Jana HLÁVKOVÁ – Jiří KUBA – Milan NOVOTNÝ – Kateřina PAVLÍKOVÁ – Martin PAUKRT, *Sbírka matrik Východočeského kraje 1587–1949*, Prozatímní inventární seznam, stav k 22. 6. 2018, SOA Zámorsk 2018, s. 1017.

59 Tamtéž.

60 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Kunštát, sign. 81–2, matrika NOZ (1756–1784), O, fol. 178an.

61 Tamtéž. Viz též R. NOVOTNÝ, *Pamětní kniha osady Velkolánské (Teichdorf)*, v tisku.

62 Tento subdialekt se někdy nazýval jako „*Teeschdörfer*“ podle nářeční variace pro stůl – ve spisovné němčině *Tisch*, v dialektické formě *Tesch*. Srov. A. J. PRAUSE, *Die Laute der Braunauer Mundart*, s. 104.

V nižších počtech se kladští přistěhovalci usazovali také v podhůří Orlických hor, například v oblasti Bartošovic a Rokytnice v Orlických horách.⁶³ Od 80. let 18. století se pak začala část vystěhovalců a jejich potomků stěhovat do dalších převážně německých lokalit v podhůří – především do Nebeské Rybné, Kačerova a Zdobnice.⁶⁴ Někteří zamířili ještě dále na západ až do blízkosti Rychnova nad Kněžnou – do převážně české Solnice.⁶⁵

Nabízí se legitimní otázka, zda docházelo i k dobrovolnému přesídlování katolíků ze západokladského „českého koutku“. Pro ně přicházela logicky v úvahu migrační trasa přes Chudobu do Náchoda a okolí. V matrikách náchodské farnosti se záznamy o vystěhovalcích z této „české“ oblasti Kladska skutečně vyskytují.⁶⁶ Pocházeli především z kladských vesnic Čermná a Březová. Četnost výskytu českých příjmení byla ovšem velmi nízká.⁶⁷

Němečtí emigranti z Kladska zřetelně preferovali právě jazykově spřízněné oblasti, a do „cizího“ českého vnitrozemí se o své vůli příliš nehrnuli. Značná absorpční kapacita pohraničních sídel, kam se přistěhovaly stovky rodin, předpokládala jistou koordinaci. Zcela jistě se to neobešlo bez vědomého souhlasu vrchnostenských a městských správ. Po své adaptaci získávali přistěhovalci status pouhých podruhů (lat. *inquilinus*, něm. *Inwohner*). Pokud se však příchozí muži oženili s lépe situovanými místními dívkami, mohli se z nich stát chalupníci, sedláci anebo měšťané. Poměrně často se přitom jednalo o řemeslníky (např. ševce nebo skláře),⁶⁸ tudíž se mohli ucházet o vstup do cechů. Ačkoliv se snadno přizpůsobili novému prostředí, ještě dlouho se nemohli zbavit označení „emigrantů“.⁶⁹

Dějství druhé: Kolonizace na pardubickém a poděbradském panství

Těšínský mír uzavřený v květnu 1779 pohřbil i ty poslední naděje kladských a slezských loajalistů na návrat jejich původní vlasti zpět pod habsburskou korunu.⁷⁰ Řada z nich

63 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Bartošovice v Orlických horách, sign. 2–2752, matrika NOZ (1758–1784), O, pag. 45, 30. 9. 1776; Tamtéž, FÚ Rokytnice v Orlických horách, sign. 138–5, matrika NOZ (1752–1784), O, fol. 64, 23. 10. 1775; fol. 78, 2. 3. 1783.

64 Tamtéž, FÚ Nebeská Rybná, sign. 107–2, matrika NOZ (1735–1784), O, pag. 163, 31. 1. 1780; pag. 164, 24. 5. 1780; pag. 173, 4. 1. 1783; Tamtéž, sign. 107–5, matrika O (1784–1834), pag. 3, 1. 2. 1787; pag. 12, 16. 8. 1798; pag. 14, 4. 11. 1802; Tamtéž, FÚ Kačerov, sign. 72–2, matrika NOZ (1784–1887), O, pag. 8, 28. 5. 1799; pag. 16, 14. 11. 1819; Tamtéž, FÚ Zdobnice, sign. 173–1, matrika NOZ (1784–1834), O, pag. 7, 11. 1. 1791.

65 Tamtéž, FÚ Solnice, sign. 150–8, matrika O (1784–1816), pag. 24, 30. 5. 1802.

66 Tamtéž, FÚ Náchod, sign. 106–50, matrika O (1736–1780), pag. 412–460.

67 Tamtéž, pag. 454, 18. 1. 1780. Jednalo se o příjmení „Stara“.

68 Tamtéž, FÚ Broumov, sign. 13–31, matrika NOZ (1760–1783), O, pag. 21–236.

69 Tamtéž, FÚ Zdobnice, sign. 173–1, matrika NOZ, O, pag. 7, 11. 1. 1791.

70 Srov. F. J. BERANEK, *Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel*, s. 153.

žila tou dobou už více než desetiletí v českém exilu. Vystěhovalci zřejmě považovali svůj pobyt v pohraničních oblastech za provizorní. Přesto tu mnozí zůstali natrvalo a přirozeně splynuli se zdejšími jazykově i kulturně blízkým prostředím. To se projevilo mimo jiné v Šonově a Lichkově, kde se usadilo větší množství imigrantů, kteří byli připomínáni ještě v 19. století.⁷¹ Svě rodové stopy však zanechali v místní populaci až do odsunu po druhé světové válce.

Otázku „pruských emigrantů“ začaly od roku 1779 systematicky řešit vídeňské státní orgány.⁷² Přesídlencům měla být zajištěna zvláštní ochrana a právo na trvalé usazení na území habsburské monarchie. Určitá část z nich se posléze podílela na rozsáhlé kolonizaci Uher (Sedmihradska, Banátu), Haliče, Volyně a Bukoviny.⁷³ Do celé záležitosti se pak vložil sám císař Josef II., který se koncem léta 1779 vypravil na cestu podél česko-kladského pomezí, aby se seznámil s následky nedávno proběhlé tzv. bramborové války s Pruskem. Když začátkem září 1779 pobýval v Kunštátu, setkal se na tamější faře i se zástupci „mnoha pruských emigrantů“, kteří tu prý se svými rodinami doslova živořili.⁷⁴ Vystěhoveckou delegaci vedl Joseph Rathmann (1736/1737–1803), který pocházel z kladského Pertoltova (*Altbatzdorf*, pol. *Starków*).⁷⁵ V kunštátském exilu, konkrétně ve vsi Zelenka, pobýval už více než 12 let.⁷⁶ Založil tady i rodinu s Apolonií Eimannovou ze sousední osady Jadrná.⁷⁷ Rathmann předložil císaři jménem emigrantů memorandum, v němž ho vystěhovalci žádali o pomoc. Josef II. nápravu jejich situace přislíbil a sám je údajně obdaroval „několika dukáty“.⁷⁸ Nabídl jim možnost se trvale usadit v českém

71 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Šonov, sign. 159–8, matrika O (1785–1839), pag. 20an; Tamtéž, FÚ Mladkov, sign. 103–3, matrika narozených (dále jen N), fol. 3an.

72 R. F. KAINDL, *Preußische Ansiedler*, s. 176.

73 Tamtéž, s. 177–179. Za účelem dosídlování Uher vydala svůj „kolonizační patent“ (*Ansiedlungspatent*) už Marie Terezie v roce 1763. Srov. Karl-Peter KRAUSS, *Deutsche Auswanderer in Ungarn: Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2003, s. 32–33. Další patenty reagující na potřebu kolonizace Haliče pak byly vydány v letech 1774 a 1781. Srov. Fritz SEEFELDT (Hg.), *Quellenbuch zur deutschen Ansiedlung in Galizien unter Kaiser Joseph II.*, Plauen im Vogtlande 1935, s. 19–21.

74 Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Pardubice, Archiv obce (dále jen AO) Velkolánské, ref. 1/1, Pamětní kniha obce Velkolánské (1803/1806–1896), pag. 5. Srov. též F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, II. díl, s. 9. Rosůlek uvádí, že tu císař pobýval ve dnech 3. – 4. 9. 1779, avšak na pomníku se připomíná datum 5. 9. 1779, kdy měl Josef II. sekát oves, což by znamenalo, že v Kunštátu přenocoval ze 4. na 5. 9. 1779. Pomník byl poprvé vztyčen 5. 9. 1879 ke 100. výročí císařovy návštěvy. Srov. Johann WENDRINSKY, *Kaiser Josef II.: Ein Lebens- und Charakterbild zur hundertjährigen Gedenkfeier seiner Thronbesteigung*, Wien 1880, s. 80.

75 SOKA Pardubice, AO Velkolánské, ref. 1/1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 6, 25.

76 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Kunštát, sign. 81–2, matrika NOZ, N, fol. 132, 20. 1. 1767.

77 Tamtéž, O, fol. 191, 1. 2. 1769.

78 SOKA Pardubice, AO Velkolánské, ref. 1/1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 6.

vnitrozemí, kde měli získat vlastní hospodářství. Posléze se možná setkal i s emigranty na Broumovsku.⁷⁹

Císař na svůj slib nezapomněl a celou věc předal své dvorské administrativě, která vystěhovalcům poskytla příležitost získat půdu na území pardubického komorního panství. Tam se v té době začínala uplatňovat pozemková reforma navržená dvorním radou Franzem Antonem Raabem (1722–1783).⁸⁰ Proces tzv. raabizace (někdy také Raabův systém, *Raabesches System*) spočíval v parcelaci nerentabilní dominikální půdy a jejím předávání do dědičného nájmu (emfyteuze) osadníkům. Reforma byla přitom založena na robotní abolicí. Noví držitelé půdy se nazývali familianti a jejich usedlosti familie. Pozemková reforma se realizovala zprvu především na státních (komorních) dominiích, což se týkalo i Pardubicka, kde za tímto účelem bylo vybráno velké množství půdy na plochách rušených rybníků, obor, bažantnic nebo poplužních dvorů (*Meierhof*), což umožňovalo zakládání celých kolonií. První taková osada tu vznikla už v roce 1777 a dostala jméno Ráby po architektovi reformy.⁸¹ Nastaly ale určité problémy s nedostatkem osadníků,⁸² což měli zčásti vyřešit právě „pruští emigranti“.

Jako jedno z vhodných míst pro novou vesnici osazenou německými kolonisty byla vybrána půda po vysušeném rybníku Velkolánském (něm. *Großlahner Teich*) severozápadně od Dašic (obr. 2). Kromě toho se využila k parcelaci i plocha dašické bažantnice a taktéž zrušeného Platěnického rybníku.⁸³ Osada byla vybudována patrně během dubna nebo května 1780,⁸⁴ čili celkem nedlouho po „kunštátském jednání“ imigrantů s císařem. Ostatně právě tady získal příděl půdy Joseph Rathmann (obr. 4) a řada jeho druhů z Kunštátu.⁸⁵ Celkem bylo rozděleno devět parcel, na kterých se měly vystavět domy, stodoly a jiné hospodářské stavby. Zemědělci získali 40 měřic půdy, zatímco

79 Lydia BAŠTECKÁ (ed.), *Jak se žilo na kladském pomezí: Čtení ze starých pamětí a kronik*, Červený Kostelec 2004, s. 51.

80 K Raabově reformě Václav ČERNÝ, *Pozemková reforma v XVIII. stol.*, Praha 1928; William E. WRIGHT, *Serf, Seigneur, and Sovereign Agrarian Reform in Eighteenth-Century Bohemia*, Minneapolis 1966, s. 55–94.

81 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic*, díl I., část 2., s. 174–175.

82 F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 209.

83 SOA Zámorsk, Sběrka pozemkových knih Východočeského kraje (dále jen Sb. poz. kn.), Pozemkové knihy Okresního soudu Pardubice (dále jen PozK Pardubice), kn. 50, Gruntovní kniha pro Teichdorf, Kleindorf a Gunstdorf (1780–1834), fol. 1–150.

84 První matriční záznam pochází z konce května 1780. SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Dašice, sign. 417, matrika NOZ (1765–91), O, fol. 168, 30. 5. 1780. Autor v jedné z předchozích studií datoval chybně tuto zmínku už do dubna 1780. Srov. R. NOVOTNÝ, *Německé kolonie Weska, Gunstdorf a Kleindorf*, s. 90, pozn. 39.

85 SOA Pardubice, AO Velkolánské, ref. 1/1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 7; SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Kunštát, sign. 81–2, matrika NOZ, O, fol. 179–208.

řemeslníci jen polovinu.⁸⁶ Novopečení familianti byli na tři roky osvobozeni od daní a do doby první sklizně obdrželi od vrchnosti denně šest krejcarů na dospělé a čtyři na děti. Roční nájem činil 10 krejcarů na měřici půdy.

První písemné zmínky označují osadu latinským názvem *Lan in Piscina* neboli „Lány na rybníku“.⁸⁷ Téměř souběžně se začalo užívat německého jména *Teichdorf* (*Teich* = rybník).⁸⁸ Česky se dnes tato původně raabizační osada nazývá Velkolánské. Zřídkka se používalo ještě alternativní německé toponymum *Groß-Lan*.⁸⁹ Sedm z devíti familiantů (tab. 1) si přivedlo i své rodiny a tento kontingent osadníků čítal 30 osob.⁹⁰ Všichni původně pocházeli z Kladska. Příslušníci familiantských rodin však netvořili jedinou vrstvu v nově založené osadě. Spolu s nimi se přistěhovali i další jednotlivci,⁹¹ kteří měli status podruhů a většinou pomáhali familiantům, na jejichž usedlostech bydleli, případně vykonávali řemesla.

Ještě na jaře 1780 byla založena druhá osada kladsko-slezských imigrantů s názvem Veská. Vznikla na půdě bývalých rybníků Novočernský a Strejček vzdálených asi 3 km západně od Velkolánského a zhruba 6 km východně od centra Pardubic.⁹² Nejstarší přesně datovaná zmínka o ní pochází z 22. června 1780.⁹³ Ještě před rokem 1785 se ujalo pro novou vesnici v němčině jméno *Weskadorf*,⁹⁴ později zkrácené na *Weska*. Osadníci si rozdělili celkem 13 parcel (tab. 2), přičemž pět familiantů obdrželo 40 měřic a osm jen 20 měřic půdy.⁹⁵ Deset kolonistů si přivedlo do nového domova své rodiny. Téměř všichni původně pocházeli z různých částí Kladska a nejméně část z nich přišla z přechodného bydliště v českém pohraničí.⁹⁶ Pouze Paul Kerzel byl rodem Slezan z hornoslezské vesnice

86 SOKA Pardubice, AO Velkolánské, ref. 1//1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 7.

87 SOA Zámrsk, Sb. matrik, FÚ Dašice, sign. 417, matrika NOZ, O, fol. 168, 171; 30. 5. 1780, 3. 2. 1782.

88 Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 50, fol. 1–150. V matrikách se výrazu „*Teichdorf*“ užílo poprvé 3. 2. 1782 s latinským dodatkem „*in Piscina Lan*“. Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Dašice, sign. 417, matrika NOZ, O, fol. 172, 3. 2. 1782.

89 Jaroslava SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen, 11. Theil, Chrudimer Kreis*, Prag 1789, s. 77.

90 SOA Zámrsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 50, fol. 1–150.

91 Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Dašice, sign. 432, matrika NOZ (1784–1819), N, fol. 18 (32)an.

92 Na prvním vojenském mapování – *První vojenské mapování (1763–1787)*, mapový list č. 130, dostupný z URL: <<http://oldmaps.geolab.cz/>>, [cit. 1. 6. 2018] – jsou již vyznačeny Veská a Velkolánské.

93 SOA Zámrsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1548, matrika N (1741–1784), pag. 456. V latinských zápisech se už uvádělo jméno *Weska*, ale zároveň se objevovalo i provizorní označení *Novus Pagus in Piscina Nowočenensky* (sic) – tedy „*Nová ves na rybníku Novočernském*“. Tamtéž, pag. 457; sign. 1554, matrika OZ (1741–1784), O, pag. 168. V češtině se též udával název „*Nová Veska*“ (srov. českou zdobnělinu „*víska*“, něm. *Neudörfel*, lat. *Novus Pagus* nebo také hybridně *Neo-Veska* a *Neiweska*).

94 SOA Zámrsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 52, Gruntovní kniha pro Weskadorf a Sehndorf (1780–1831), fol. 1; Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1549, matrika N (1785–1814), fol. 214–218.

95 SOA Zámrsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 52, fol. 1–189.

96 Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Šonov, sign. 159–3, matrika NOZ, N, pag. 308, 25. 11. 1779.

Przydroże Małe (něm. *Klein Schnellendorf*) východně od města Nysa.⁹⁷ Ten do Čech přišel prokazatelně už v 70. letech, kdy se usadil ve městě Králíky a odkud si do Veské přivedl manželku a děti.⁹⁸ Obyvatelstvo nové osady čítalo zpočátku 44 osob,⁹⁹ ale spolu s podruhy brzy dosáhlo počtu asi 90 lidí (tab. 14).¹⁰⁰

Na území poplužního dvora východně od vesnice (Staré) Hradiště u Pardubic došlo k parcelaci půdy, kterou měli získat noví familianti složení z řad okolních Čechů i německých přistěhovalců z Kladska a Slezska. Tak vznikla ještě v roce 1780 osada Nové Hradiště rozdělená do dvou částí – české a německé, což dokládá i existence dvou samostatných gruntovních knih.¹⁰¹ Tyto knihy však byly založeny až v roce 1790, přičemž v nich chybí záznamy o datech příchodu jednotlivých osadníků. První zmínka v matričních záznamech pochází z listopadu 1780, avšak týká se jen českých kolonistů.¹⁰² Na prvním vojenském mapování byly už přitom zakresleny osady Velkolánské a Veská, zatímco na místě Nového Hradiště se nacházel stále jen poplužní dvůr.¹⁰³ Kladsko-slezští familianti byli zmiňováni až od září 1781.¹⁰⁴ Německy hovořící osadníci tak mohli přijít o něco později než Češi.

Německou část Nového Hradiště tvořilo 13 domů (tab. 3), z nichž ovšem pět připadlo vrchnostenským úředníkům, dvěma Čechům a jednomu Židovi.¹⁰⁵ Kladsko-slezských osadníků tak sem přišlo pouze osm. Gruntovní kniha však bohužel neobsahuje údaje o rodišti příchozích a v matrikách se většinou uvádí vágní odkaz na jejich „pruský“ původ.¹⁰⁶ Značná část z nich měla manželky z Kunštátu a Broumovska, což značí, že tam sami po odchodu z Kladska po nějakou dobu přebývali.

Nové Hradiště bylo tedy národnostně smíšenou osadou se dvěma separátními oddíly. Pro německou část se většinou užívala poněmčená podoba českého toponyma, tedy *Neu-*

97 Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 52, fol. 123.

98 Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Králíky, sign. 78–11, matrika O, fol. 82, 12. 9. 1775.

99 Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 52, fol. 1–189.

100 SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, statistický přehled německých osad na Pardubicku pro léta 1795–1796, fol. 14v.

101 SOA Zámorsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 35, Gruntovní kniha pro Nové Hradiště (1790–1843); Tamtéž, kn. 34, Gruntovní kniha pro Hradiště na Písku (1790–1831). Českou část tvořila především dnešní osada Psinek. SOKA Pardubice, AO Staré Hradiště, kn. 1A, Kronika obce Staré Hradiště (1922–1987), pag. 5.

102 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1548, matrika N, pag. 463.

103 *První vojenské mapování (1763–1787)*, mapový list č. 129, dostupný z URL: <<http://oldmaps.geolab.cz/>>, [cit. 1. 6. 2018].

104 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1554, matrika OZ, zemřelí (dále jen Z), pag. 276, 30. 9. 1781.

105 SOA Zámorsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 35; SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//2, sešit 2, Nové Hradiště, fol. 55r–62r.

106 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1554, matrika OZ, O, pag. 176an.

Hradischt nebo *Neuhradischt*. Sami obyvatelé však někdy používali také název *Deutsch-Hradischt* (příp. *Deutsch-Hradischt*),¹⁰⁷ tedy Německé Hradiště.

Kladsko-slezští imigranti, kteří přišli v letech 1780–1781, založili další dvě osady v blízkosti Veské, a to Malolánské (*Kleindorf*) a Staročernsko (*Gunstdorf*). Už v roce 1780 byla rozparcelována půda po vysušeném rybníku Malolánském (*Kleinlahner Teich*) západně od Velkolánského a v těsném sousedství s vesnicí Zminný.¹⁰⁸ Celkem se zde usadilo pouze pět kolonistů (tab. 4), z nichž čtyři pocházeli z Kladska a jeden ze Slezska.¹⁰⁹ Dohromady se sem přistěhovalo 19 osob včetně žen a dětí. Před vybudováním nové vesnice našli osadníci provizorní útočiště ve Veské, kam přišli nejpozději na jaře 1781.¹¹⁰ Přestože měli osadníci vazby na Veskou, vzniklo Malolánské jako dceřiná kolonie Velkolánského, což dokládá i navazující číslování domů.¹¹¹

Až dosud se v literatuře uvádělo, že Staročernsko ležící západně od Malolánského vzniklo už v roce 1780, což vycházelo ze zápisů v gruntovních knihách. V nich je ale „pouze“ uvedena datace příchodu osadníků, nikoliv založení vesnice jako takové. Budoucí obyvatelé Staročernska se totiž v matrikách až do roku 1782 uváděli jako podruzi ve Veské, kde přebývali do doby, než si postavili vlastní domy v nové osadě, podobně jako v případě Malolánského. Veskou tak lze považovat za významné kolonizační středisko „pruských emigrantů“. Nejstarší matriční záznam o Staročernsku pochází až z konce roku 1782.¹¹² Zdejší domy tak byly patrně postaveny nejdříve na jaře téhož roku.¹¹³

Staročernsko vyrostlo na půdě po zrušených rybnících Staročernský (*Altscherner Teich*) a Strejček.¹¹⁴ Přistěhovalo se sem devět osadníků pocházejících výhradně z Kladska (tab. 5). Někteří z nich přitom pobývali už v 70. letech v českém pohraničí, jako např. Joseph Monse původem z kladského Dolniku, který založil rodinu v Králíkách.¹¹⁵ Manželku si našel na Králicku, konkrétně v Mladkově, také Joseph Elsner.¹¹⁶ Familianti opět dostali přiděly půdy o výměře 40 nebo 20 měřic.¹¹⁷ Počet osadníků včetně žen a dětí činil 30 osob, ale včetně podruhů tu žilo v letech 1795–1796 celkem 69 obyvatel (tab. 14).¹¹⁸

107 Tamtéž, FÚ Holice, sign. 6599, matrika NOZ (1788–1905), O, pag. 2.

108 SOKA Pardubice, AO Velkolánské, ref. 1//1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 8.

109 SOA Zámorsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 50, fol. 175–235.

110 Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1548, matrika N, pag. 468, 28. 3. 1781; pag. 469, 2. 4. 1781.

111 SOKA Pardubice, AO Velkolánské, ref. 1//1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 8, 22.

112 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1554, matrika OZ, Z, pag. 283, 27. 12. 1782.

113 Tamtéž, sign. 1548, matrika N, pag. 480, 23. 2. 1782; Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 50, fol. 325.

114 Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 50, fol. 271–413.

115 Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Králíky, sign. 78–11, matrika O, fol. 89, 13. 8. 1776.

116 Tamtéž, FÚ Mladkov, sign. 103–8088, matrika NOZ, O, fol. 211 (pag. 46), 2. 5. 1782.

117 Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 50, fol. 271–413.

118 SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, statistický přehled německých osad na Pardubicku pro léta 1795–1796, fol. 14v.

Usazování kladsko-slezských imigrantů na Pardubicku zřejmě splnilo očekávání, a tak mohla být zahájena „druhá kolonizační fáze“, během níž vyrostlo na Pardubicku dalších pět osad: Drahoš (*Maydorf*, později *Maidorf*), Moravanský (*Sehndorf*), Roveňsko (*Trauerdorf*), Platěnsko (*Dreydorf*, později *Dreidorf*) a Hrachoviště (*Streitdorf*). Osada Drahoš byla už podle svého německého jména *Maydorf* založena patrně v květnu 1782 na pozemcích po bývalých rybnících Drahoš a Starorokytenském jihovýchodně od Rokytna.¹¹⁹ Přišlo sem původně osm osadníků z Kladska (tab. 6), kteří si rozdělili pozemky ve výměře od 28 do 40 měřic. Někteří opět strávili určitou dobu v pohraničních oblastech, což byl případ Antona Mohaupta, jenž se už v roce 1765 oženil v Zelence na Kunštátsku.¹²⁰ Další čtyři kladští familianti se i s rodinami usadili v roce 1784 jihovýchodně od Drahoše a severně od Dolních Ředic (tab. 6), kde založili malou kolonii, jež původně nesla jméno Dolní Drahoš (*Unter-Maydorf*).¹²¹ Teprve až v polovině 19. století se ujal název Nový Drahoš, ačkoliv se jednalo paradoxně o starší z obou sídel – jako Starý Drahoš se označovala novější část spojené osady.¹²² Na ploše vysušeného rybníku Moravanský a bažantnice Hejský mezi Dašicemi a Moravany vznikla v roce 1782 osada *Sehndorf* neboli česky Moravanský.¹²³ V prvním roce přišlo 14 kladských osadníků a o rok později se tu usadili další dva familianti (tab. 7). Celkem čtyři pocházeli z Mostovic v blízkosti Kunštátu.¹²⁴ Kolem roku 1795 měla osada 133 obyvatel (tab. 14).¹²⁵

V roce 1782 dorazila skupina deseti osadníků do myslivny na roveňské bažantnici severně od vesnice Dolní Roveň a jihovýchodně od města Holice.¹²⁶ Na tomto místě se kdysi rozkládal Roveňský rybník. V tamější myslivně se tehdy rozdělovaly pozemky pro budoucí familianty, z čehož byl podle pověsti panský myslivec tak smutný, že se rozplakal. Motiv plačícího myslivce se pak vtělil do názvu budoucí osady jménem *Trauerdorf* („Smutná ves“) – Roveňska.¹²⁷ Při parcelaci se nakonec ukázalo, že nezbyde už žádná půda pro desátého imigranta, a ten se tak musel usadit jinde.¹²⁸ První zmínka o obyvatelích

119 SOA Zámorsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 33, Gruntovní kniha pro Maydorf a Nové Jesenčany (1780–1831), fol. 1an; SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, Drahoš, fol. 63r–74r.

120 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Kunštát, sign. 81–2, matrika NOZ, O, fol. 183, 9. 6. 1765.

121 Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1554, matrika OZ, Z, pag. 291 (fol. 146), 6. 8. 1784.

122 SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, Drahoš, fol. 63r–74r.

123 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Dašice, sign. 416, matrika N (1765–1787), fol. 96, 26. 8. 1782.

124 Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 52, fol. 239–550.

125 SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, statistický přehled německých osad na Pardubicku pro léta 1795–1796, fol. 14v.

126 F. K. ROSŮLEK, *Pověsti a báje z Pardubicka*, Pardubice 1932, s. 29–35.

127 Tamtéž, s. 34–35. Viz též F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 208–210. Postava myslivce byla vyobrazena na pozdější obecní pečeti.

128 F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 208–210.

osady pod označením *Familia Raunensi* pochází až z března 1783.¹²⁹ Jméno *Trauerdorf* se pak v matrikách objevuje až o něco později.¹³⁰ Z devíti osadníků pocházelo osm z Kladska a jeden ze Slezska (tab. 8).¹³¹ Začátkem 19. století pak vznikla severněji ležící dceřiná kolonie Nové Roveňsko.¹³²

Půda zrušených rybníků Jiříček, Platěnického a Turovského ležících mezi Moravany, Platěnicemi a Slepoticemi se v roce 1782 rozdělila mezi dalších jedenáct kladsko-slezských přistěhovalců.¹³³ Kolonie pojmenovaná pro svou polohu mezi třemi českými vesnicemi jako *Dreidorf* měla přitom dvě separované části. Prvních šest domů stálo jižně od Platěnic a severovýchodně od Moravan a ujalo se pro ně označení Platěnsko. Zbývajících pět usedlostí rozkládajících se v severním sousedství Slepotic se nazývalo Jiříčky.¹³⁴ Osada Platěnsko-Jiříčky byla nejspíš postavena až v roce 1783.¹³⁵ Deset familiantů pocházelo z Kladska a jeden ze Slezska (tab. 9).¹³⁶ Na konci 18. století tu žilo 71 obyvatel (tab. 14).¹³⁷

Vůbec největší německou osadou na Pardubicku se stalo Hrachoviště (zejména dříve užíváno též v plurálu – v Hrachovištích) neboli *Streitdorf* ležící na Hrachovištských pastvinách jihovýchodně od Býště. V roce 1783 sem přišlo 18 familiantů původem z Kladska a další dva ze Slezska (tab. 10).¹³⁸ O rok později si postavil dům č. 21 Christoph Heinze, který mohl být tím osadníkem, na kterého nezbyla v Roveňsku půda.¹³⁹ K roku 1796 tu žilo 138 německy mluvících obyvatel včetně podruhů (tab. 14).¹⁴⁰

Tím německá kolonizace v úrodném Polabí neskončila. Během let 1783–1786 probíhala „třetí vlna“ kladsko-slezské imigrace, jež si počtem zájemců o volnou půdu nezdala

129 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Holice, sign. 448, matrika N (1774–1784), fol. 119, 13. 3. 1783.

130 Tamtéž, FÚ Horní Roveň, sign. 520, matrika N (1785–1800), fol. 110, 27. 3. 1785.

131 Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 38, Gruntovní kniha pro Dreidorf a Trauerdorf (1780–1833); SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, Roveňsko, fol. 33r–40v.

132 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Holice, sign. 6599, matrika NOZ, O, pag. 4an.; SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, Nové Roveňsko, fol. 79r.

133 Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 38; SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, Platěnsko, fol. 42r–49r.

134 F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 237.

135 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Horní Roveň, sign. 518, matrika NOZ (1781–1785), N, fol. 25, 8. 11. 1783. Zkomolením vznikl název *Treudorf*. Tamtéž, FÚ Moravany, sign. 508, matrika N (1785–1827), fol. 78an.

136 SOA Zámorsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 38.

137 SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, statistický přehled německých osad na Pardubicku pro léta 1795–1796, fol. 14v.

138 SOA Zámorsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 36, Gruntovní kniha pro Streitdorf (1780–1830); SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, Sešit 1, Hrachoviště, fol. 51r–62v. Část z nich se přitom pohybovala těsně před svým příchodem na Králickou. Jednalo se např. o Franze Hübnera a Johanna Knauera. Tamtéž, FÚ Mladkov, sign. 103–8088, matrika NOZ, O, fol. 206, 215 (pag. 35, 54).

139 Srov. F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 209.

140 SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, statistický přehled německých osad na Pardubicku pro léta 1795–1796, fol. 14v.

s předchozími kolonizačními fázemi. Příchod poslední větší skupiny osadníků umožnilo nařízení z 16. srpna 1783,¹⁴¹ které vycházelo už z dříve přijatých rezolucí a dekretů. Do listopadu 1783 se krajské úřady měly vyjádřit, „zda a kolik imigrantů by mohly a chtěly přijmout na komorní, exjezuitské a zrušené klášterní statky, jakožto i na partikulární panství.“¹⁴² Nařízení se výslovně týkalo emigrantů z Pruska a Saska. Dosud přitom probíhalo usazování těchto přistěhovalců poněkud *ad hoc*. Tímto normativem získala celá záležitost jasný právní rámec. Vrchnostenský úřad v Pardubicích se přitom už v březnu 1783 obrátil na městečko Bohdaneč s dotazem, zda by souhlasilo s usazením rodin „pruských imigrantů“ na zdejších vysušených rybnících.¹⁴³ Nová německá osada v blízkosti Bohdanče však nevznikla, protože v roce 1785 bylo rozhodnuto, že se dá přednost domácímu obyvatelstvu.¹⁴⁴

Pro nové přistěhovalce se usilovně hledalo vhodné umístění. Na pardubickém panství se už zřejmě nepočítalo s přidělováním většího množství půdy pro kladské a slezské kolonisty a dalších raabizačních projektů se už účastnilo takřka výhradně domácí české obyvatelstvo.¹⁴⁵ Neusazených „pruských emigrantů“ se však na Pardubicku nacházelo příliš mnoho, aby je mohly dosavadní německé komunity trvale absorbovat. Osadníkům tak byla nabídnuta půda na poděbradském komorním panství. Konkrétně se jednalo o parcely na ploše zrušeného Bobnického rybníku, jenž se nacházel zhruba 3 km severně od Nymburku.¹⁴⁶ První zmínka o výskytu německých přistěhovalců pochází ze srpna 1784 a je v ní uveden „*Franz Kočzlich* [Franz Gottschlich], *emigrant z hráze Bobnický*“.¹⁴⁷ Dosud bezejmenná osada se v matrikách zprvu vykazovala jako součást sousední vsi Draho.¹⁴⁸ Původně přišli jen tři kolonisté, jejichž jména lze doložit z matrik.¹⁴⁹ Nová raabizační vesnice dostala mezi lety 1785–1786 české jméno Kovansko (*Kowansko*).¹⁵⁰

141 Verordnung Nr. 221 vom 16. August, in: *Geseze für das Königreich Böhmeim unter glorreichester Regierung Joseph des Zweyten vom Jahr 1783*, Prag 1784, s. 91.

142 Tamtéž.

143 SOkA Pardubice, Archiv města (dále jen AM) Bohdaneč, kart. 2, inv. č. 436, vrchnostenský úřad Pardubice městečku Bohdaneč, 30. 3. 1783. Úřad se odkazoval na dvorskou rezoluci z 30. 1. 1783.

144 Tamtéž, vrchnostenský úřad Pardubice městečku Bohdaneč, 12. 10. 1785.

145 Srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic*, díl I., část 2., s. 175.

146 K tomu více F. J. BERANEK, *Kowansko*, s. 12–13.

147 SOA Praha, Sběrka matrik a průvodní listinný materiál, Středočeský kraj (dále jen Sb. matrik), FÚ Chleby, sign. M 14–5/2, matrika N (1784), pag. 5, 18. 8. 1784.

148 Tamtéž, sign. M14–5/8, matrika O (1785–1828), fol. 156; sign. M14–5/3, matrika N (1785–1805), fol. 274.

149 F. J. BERANEK, *Kowansko*, s. 13. Prvními zdejšími obyvateli byli vedle zmíněného Franze Gottschliche ještě Joseph Kramer a Joseph Knapp, kteří se objevují v záznamu o prvním sňatku mezi „pruskými imigranty“. SOA Praha, FÚ Chleby, sign. M14–5/8, matrika O, fol. 156, 6. 2. 1785. Ještě v roce 1785 se uvádí další jména: Michael Elsner, Joseph Maier a Andras Hetwer. Tamtéž, sign. M14–5/3, matrika N, fol. 274–275.

150 Samostatný oddíl v matrice byl zaveden až od roku 1786. Tamtéž, sign. M14–5/3, matrika N, fol. 248.

Zájemci o zdejší půdu se prokazatelně rekrutovali z „pruských imigrantů“, kteří dosud pobývali bez pevného zázemí na Pardubicku.¹⁵¹ V seznamu vrchnostenského úřadu v Poděbradech ze dne 26. března 1786 bylo evidováno celkem 17 rodin (64 osob), které žádaly o přidělení parcely v Kovansku.¹⁵² Někteří ze zájemců přitom dosud pobývali v osadách Moravanský a Velkolánské.¹⁵³ Na čtyři rodiny se ovšem nedostalo a musely se i nadále spokojit se statusem podruhů.¹⁵⁴ Kovansko se pak během dalších let rozrostlo až na 30 domů (tab. 13).¹⁵⁵ V pozemkové knize je uvedeno, že osadníci pocházeli ze Slezska bez udání konkrétního místa.¹⁵⁶ Také v matrikách se většinou setkáme s výrazem „aus Schlesien Immigrant“.¹⁵⁷ Z dalších záznamů však jasně vyplývá, že většina z nich pocházela z Kladska.¹⁵⁸ Osada byla nicméně okolním obyvatelstvem nazývána jako *Slezsko*,¹⁵⁹ takže se lze domnívat, že už v té době se příliš nerozlišovalo mezi Kladskem a Slezskem, jež tvořily v rámci Pruského království jeden administrativní celek. Řada osadníků přitom sídlila před příchodem do Polabí v českém pohraničí (např. na Kunštátsku), o čemž vypovídá množství manželek familiantů, které se tam narodily.¹⁶⁰ Jeden z kolonistů měl české jméno (*Wenzel Hruby*), ale není vůbec jisté, zda se jednalo o místního, nebo snad kladského Čecha.¹⁶¹

Na Pardubicku zůstávalo v březnu 1786 dalších 59 zájemců o půdu z řad „pruských emigrantů“ i s jejich rodinami, což dohromady činilo 107 osob.¹⁶² Nejvíce jich přitom pobývalo ve Veské, Platěnsku (Jičičkách) a v Moravanském. Pro většinu z nich se žádná půda nenašla a jako podruzi se pak často stěhovali do dalších německých osad,

151 Beranek se odkazuje na konsignaci vrchnostenského úřadu v Poděbradech ze 13. 3. 1785, v níž se píše o imigrantech, kteří přicházeli od 14. 4. 1785 z Pardubicka a jimž byla přislíbena půda Bobnického rybníku. F. J. BERANEK, *Die glätzische Herkunft*, s. 281.

152 Tamtéž, s. 282–283.

153 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Dašice, sign. 432, matrika NOZ, N, fol. 1–3; 18. Jednalo se např. o Antona Hermanna, Ignatze Schmidta nebo Andrease Löweho.

154 Vlastní familii tak například nedostal ani jeden z prvních zmiňovaných obyvatel Joseph Knapp. F. J. BERANEK, *Die glätzische Herkunft*, s. 283.

155 F. J. BERANEK, *Kovansko*, s. 13. SOA Praha, Sb. matrik, FÚ Chleby, sign. M14–5/8, matrika O, fol. 144–151.

156 F. J. BERANEK, *Die glätzische Herkunft*, s. 280.

157 SOA Praha, Sb. matrik, FÚ Chleby, sign. M14–5/8, matrika O, fol. 144–147.

158 Tamtéž, fol. 145an. K otázce původu osadníků z Kovanska podrobně viz F. J. BERANEK, *Die glätzische Herkunft*, s. 280–287. Beranek vycházel z výše zmíněného seznamu dosud neusazených „pruských imigrantů“, který vznikl na poděbradském vrchnostenském úřadě. Obdobný seznam byl vyhotoven i v Pardubicích.

159 Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen, Dritter Band, Bidschower Kreis*, Prag 1835, s. 71.

160 SOA Praha, Sb. matrik, FÚ Chleby, sign. M14–5/8, matrika O, fol. 144–152.

161 F. J. BERANEK, *Die glätzische Herkunft*, s. 286.

162 Tamtéž, s. 283–285.

případně i zcela jinam.¹⁶³ Pro malou část bezprizorních přistěhovalců se půda přeci jen našla. Několika z nich byly přiděleny pozemky na Pardubicku a tři obdrželi půdu v Kovansku.¹⁶⁴

Do roku 1785 byla rozparcelována plocha bývalých rybníků Staro- a Novojesenčanského jižně od Pardubic.¹⁶⁵ Usadili se zde ovšem pouze čtyři familianti (tab. 11), kteří přišli na pardubické panství mezi lety 1783–1785. Tak vznikly základy drobné osady s názvem Jesničánky (*Klein-Jesnitschan*), dnešní stejnojmenné části Pardubic,¹⁶⁶ jež byla v matrikách poprvé zmíněna v listopadu 1786.¹⁶⁷ Po roce 1785 se pak podíleli čtyři německy mluvící přistěhovalci (tab. 12) na založení převážně české vesnice Spojil na půdě bývalých rybníků Spojil a Strejček mezi raabizační osadou Studánka a německými koloniemi Veská a Staročernsko.¹⁶⁸ Jeden osadník pocházel z Kladska, dva ze Slezska a jeden údajně ze Saska.¹⁶⁹ Celkem se jednalo o jedenáct lidí. Část spojilských Němců přitom přišla na Pardubicko už o několik let dříve.¹⁷⁰

Na pardubické panství se přistěhovalo v letech 1780–1785 celkem 121 rodin, z nichž převážnou většinu tvořili osadníci původem z Kladska a jen malá menšina přišla ze Slezska. Celkem se mohlo jednat snad o tisíc lidí včetně podruhů. Dalších možná 150 lidí osídlilo Kovansko na panství poděbradském. Jednotlivci přicházeli do Polabské nížiny ještě v prvních dekádách 19. století. Nestěhovali se sem však pouze „pruští imigranti“, ale v méně četných případech i Němci z pohraničních oblastí Čech – nejčastěji z rychnovského, solnického a broumovského panství. Tak se ve Veské usadil Franz Janisch z Jetřichova

163 Georg Liebich tak v letech 1786–1789 pobýval střídavě ve Velkolánském a Moravanském. SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Dašice, sign. 432, matřika NOZ, N, fol. 4, 20; F. J. BERANEK, *Die glätzische Herkunft*, s. 284.

164 F. J. BERANEK, *Die glätzische Herkunft*, s. 283–285.

165 SOA Zámorsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 33; SOkA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, Jesničánky/Nové Jesenčany, fol. 75r–77v.

166 SOA Zámorsk, Sb. matrik, Děkaný úřad (dále jen DÚ) Pardubice, sign. 1518, matřika O (1784–1807), fol. 91.

167 Tamtéž, sign. 1528, matřika Z (1784–1824), fol. 227.

168 SOA Zámorsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 45, Gruntovní kniha pro Spojil, Zástavu a Valkouš (1785–1832), fol. 1an; SOkA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//2, Sešit 2, Spojil, fol. 63r–78r.

169 Tamtéž. První zmínka o německých osadnících ve Spojile pochází ze září 1786. SOA Zámorsk, Sb. matrik, DÚ Pardubice, sign. 1519, matřika O (1784–1822), fol. 62, 3. 9. 1786.

170 Joseph Kromer bydlel asi už od roku 1781 jako podruh ve Velkolánském, ale naopak Johann Bauch ještě v dubnu 1785 pobýval v Červené Vodě jižně od Králík a posléze se dočasně usadil v Moravanském. SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Dašice, sign. 416, matřika N, fol. 91, 11. 6. 1781; Tamtéž, FÚ Červená Voda, sign. O2–2225, matřika O (1766–1839), fol. 7; F. J. BERANEK, *Die glätzische Herkunft*, s. 285.

u Broumova,¹⁷¹ ve Velkolánském Anton Wimmer ze Zdobnice¹⁷² nebo v Drahoši August Leder.¹⁷³ Tyto následné příchody patrně souvisely s existencí migračních sítí.¹⁷⁴

Podle Beranka se jednotliví „pruští emigranti“, kteří nezískali půdu, stěhovali do dalších měst a vesnic na pardubickém i poděbradském panství.¹⁷⁵ Doložit konkrétní případy je však obtížné. Za finanční podpory měli další kladsko-slezští vystěhovalci v menších počtech přicházet i do dalších částí Čech – například do Terezína nebo na frýdlantské panství.¹⁷⁶ Po vyčerpání výhod se však řada těchto emigrantů vracela zpět do vlasti. Úspěchu tak dosáhly pouze kolonizační projekty na Pardubicku a poděbradském panství.

Integrace kladsko-slezských přistěhovalců v českém vnitrozemí

Po příchodu kladských a slezských emigrantů do východního Polabí začal proces jejich postupného začleňování do nového prostředí. To se lišilo od jejich původní vlasti především po jazykové a folklorní stránce. Kulturní rozdíly v širším slova smyslu byly jen nepatrné. Osadníky naopak spojovalo s majoritní částí obyvatelstva katolické vyznání. Na rozdíl od rozptýlené primární migrace do českého pohraničí tu neprobíhala integrace přistěhovalců zdaleka tak přímočaře. Mísily se tu totiž faktory prointegrační s desintegračními.¹⁷⁷

Specifickým rysem této sekundární imigrace byl její kolonizační rozměr.¹⁷⁸ Jen na Pardubicku vzniklo deset separátních německých entit a dvě osady etnicky smíšené (obr. 3). Většina z emigrantských vesnic se přitom spravovala sama prostřednictvím vlastního rychtáře (*Richter*, resp. *Dorfrichter*), a to včetně Jesničánek se čtyřmi domy!¹⁷⁹

171 SOA Zámorsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 52, fol. 174; Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Ruprechtice, sign. 141–7599, matrika NOZ (1733–1785), N, fol. 355, 24. 2. 1783.

172 SOkA Pardubice, AO Velkolánské, ref. 1//1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 50. SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Zdobnice, sign. 173–1, matrika NOZ, N, pag. 22, 16. 6. 1794.

173 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1554, matrika OZ, O, pag. 176.

174 K tomu viz D. DRBOHLAV – Z. UHEREK, *Reflexe migračních teorií*, s. 125–141.

175 Beranek zmínil například města Pardubice a Poděbrady a „*snad také*“ Hradec Králové, Přelouč a Nymburk. Srov. F. J. BERANEK, *Die glätzsche Herkunft*, s. 287. Jeden Němec jménem Adam Panz se usadil v malé raabizační osadě Habrov u Tuněchod (okr. Chrudim), avšak ten nepocházel z Kladska či Slezska, nýbrž z („*římské*“) Říše (Německa). Tamtéž, s. 279. „Pruští emigranti“ se objevovali ve vesnici Draho západně od Kovanska – např. Anton Ludwig nebo Ignatz Tautz. Srov. SOA Praha, FÚ Chleby, sign. M14–5/3, matrika N, fol. 278–279.

176 R. F. KAINDL, *Preußische Ansiedler*, s. 176.

177 Tento jev bylo možné sledovat např. u německých přistěhovalců ve Spojených státech amerických v 19. století. Srov. M. M. GORDON, *Assimilation in American Life*, s. 132–136.

178 Jiným příkladem sekundární migrace bylo i osídlení Vojvodova. L. BUDILOVÁ, *Vojvodovo: Dějiny jed(i)né české obce v Bulharsku*, in: G. Fatková et al., *Vojvodovo*, s. 31–50, zde s. 32–34.

179 SOA Zámorsk, Sb. matrik, DÚ Pardubice, sign. 1518, matrika O, fol. 91. Pochopitelně však nešlo o samosprávu v pozdějším slova smyslu. Rychtář byl především zástupcem vrchnosti v konkrétní osadě.

Naopak Malolánské bylo součástí rychty velkolánské (*Gemeinde Teichdorf und Kleindorf*) a zastupoval ho pouze jeden z konšelů (*Geschworener*).¹⁸⁰ Nové Hradiště pak mělo rychtáře dva – pro českou i německou část.¹⁸¹ Tuto vnitřní integritu pak na konci 80. let 18. století dočasně narušilo zřízení katastrálních obcí na základě josefského katastru.¹⁸²

Když přicházeli osadníci do svých nových domovů, musely nejprve vzniknout nové společenské struktury, do kterých se mohli integrovat. Nutno totiž připomenout, že imigranti v jedné vesnici pocházeli z různých koutů Kladska a Slezska. Navíc sem přicházeli také německy hovořící přistěhovalci z Broumovska, Podorlicka a Králicka. Od začátku k sobě měli blízko pouze ti, kteří se znali už ze své původní domoviny (např. pocházeli ze stejné osady) nebo z dočasného exilu v pohraničí. Nové komunity se tedy formovaly postupně. Později docházelo k prolínání kladských (horno- i dolnokladských) a slezských nářečních prvků, čímž podle Beranka vznikl jakýsi svérázný smíšený dialekt němčiny (*Mischmundart*).¹⁸³ Specifická situace nastala v jazykově smíšených osadách (Nové Hradiště a Spojil), kde německy mluvící obyvatelé dávali přednost v každodenním styku svým soukmenovcům před českým okolím.

Součástí procesu „vnitřní integrace“ bylo i formování společné kolektivní identity obyvatel kladsko-slezských osad v Polabí. Ti udržovali mezi sebou během prvních několika dekád intenzivní styky, jež se neomezovaly pouze na ty nejbližší vesnice.¹⁸⁴ Jsou tak doloženy například zprvu relativně časté vzájemné sňatky mezi obyvateli „pardubických“ kolonií s osadníky z více než 60 km vzdáleného Kovanska.¹⁸⁵ Zároveň došlo i k několika výměnám usedlostí mezi familianty na Pardubicku a v Kovansku.¹⁸⁶ Tito lidé tak měli nejen o sobě vzájemné povědomí, ale chápali se za součást širšího společenství kladsko-slezských imigrantů. Vedle toho zachovávali někteří osadníci styky i se svými bývalými útočišti v pohraničí, jakožto i se svými druhy, kteří se usadili na Podorlicku.¹⁸⁷ Zpočátku pak ještě přetrvávaly jisté vazby na původní vlast v Kladsku a Slezsku, pokud tam osadníci zanechali příbuzné.¹⁸⁸ Kolektivní vědomí zvýrazňovaly také společné folklorní zvyky.

180 SOKA Pardubice, AO Velkolánské, ref. 1//1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 8.

181 SOA Zámrsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1548, matrika N, pag. 463an.

182 Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Josefský katastr, Praha*, sv. I., inventář, SÚA Praha 1989, s. 129–131. Z německých vesnic tvořily samostatnou katastrální obec jen Velkolánské (spolu s Malolánským) a Veská (spolu se Staročernskem). Ostatní se v tomto případě připojily k českým vesnicím.

183 F. J. BERANEK, *Volkskundliches aus der Pardubitzer Deutscheninsel*, s. 251.

184 SOA Zámrsk, Sb. matrik, FÚ Býšť, sign. 405, matrika O (1797–1811), fol. 110–111, 126–128.

185 SOA Praha, Sb. matrik, FÚ Chleby, sign. M14–5/8, matrika O, fol. 150–155.

186 SOA Zámrsk, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 52, fol. 398, 476.

187 Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1555, matrika O (1785–1826), fol. 77, 72; Tamtéž, FÚ Kačerov, sign. 72–2, matrika NOZ, O, pag. 4.

188 O. ULLRICH, *Kladští emigranti*, 3. část, s. 19.

Tato širší kolektivní identita se udržovala nejméně do 20. let 19. století – tedy zhruba do druhé generace, poté však začala postupně erodovat a slábnout.¹⁸⁹

Kladsko-slezští přistěhovalci byli pochopitelně vnímání svým českojazyčným okolím jako cizorodý prvek. Jejich vesnice se považovaly výslovně za německé. Až do poloviny 19. století se navíc v češtině skloňovala německá jména osad (např. „z *Teichdorfu*“ nebo „*Sehndorfu*“). Některé místní názvy se v českém jazyce komolily – kupř. se používalo „*Kunstdorf*“ namísto správného „*Gunstdorf*“.¹⁹⁰ České podoby toponym se prosazovaly jen velmi zvolna. Cizokrajný původ obyvatel osad se promítal i do některých pomístních jmen: Tak například les v okolí Hrachoviště se nazýval „*Slezská olšina*“.¹⁹¹ Do konce 18. století byli přistěhovalci označováni v matrikách jako „*pruští emigranti*“ (lat. sg. *emigrant Borussicus*),¹⁹² nebo „*emigranti z Kladska*“ (něm. sg. *Emigrant aus Glätzschen*).

Na první pohled se osadníci z Kladska a Slezska lišili především svým jazykem. Zatímco ve větších českých městech se v úředním styku koncem 18. století pod vlivem tehdejší státní politiky prosazovala němčina, na venkově stále držela primát čeština. Jazykový kontrast mezi imigranty a starousedlíky se zřetelně odrážel například ve snubních protokolech dašické farnosti, které byly standardně vedeny v češtině, ale pro emigrantské osady se zapisovaly zkoušky snoubenců německy ve stylu: „*Wir Brautleute gehen vorsichtig zu Weska und einer hat geg[en] anders nichts*“.¹⁹³ Na četných úředních dokumentech pak najdeme vedle sebe podpisy české od starousedlíků a německé od kladsko-slezských kolonistů.¹⁹⁴ Jazykové diference se vyskytovaly až do druhé poloviny 19. století též v matričních zápisech.

Úroveň psané němčiny většiny osadníků nebyla rozhodně vysoká. Písemný projev se vyznačoval některými nestandardními ortografickými prvky. Například velkolánský rychtář Anton Biel, který už patřil do druhé generace „pardubických Němců“, psal předložku „*von*“ zásadně ve fonetické podobě jako „*fon*“ a výraz „*Wirtschaft*“ (hospodářství) rozepisoval do dvou slov – „*Wirtd Schaft*“.¹⁹⁵ Chybny pravopis však lze přičíst nižší úrovni

189 To se projevilo poměrně zřetelně např. v relativně izolovaném Roveňsku. SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Holice, sign. 6599, matrika NOZ, O, pag. 6–20.

190 František PALACKÝ, *Popis království Českého čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajův, panství, statkův, měst, městeček a vesnic, někdejších hradův a twrzí, též samot a zpustlých osad mnohých v zemi české, s udáním jejich obyvatelstva dle popisu r. MDCCCXLIII vykonaného*, Praha 1848, s. 168; J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen, 5. Band, Chrudimer Kreis*, Prag 1837, s. 80.

191 F. J. BERANEK, *Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel*, s. 159.

192 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1554, matrika NOZ, Z, pag. 285.

193 SOKA Pardubice, FÚ Dašice, kn. 42, snubní protokoly, protokoly ze dne 1. 11. 1793, 10. 11. 1793, nefol.

194 Tak například Heinrich Schneider se podepsal jako „*Zeige*“ (svědek), zatímco Kašpar Hrdlička česky jako „*kaplan w Dassicich*“. Tamtéž, Protokol ze dne 8. 2. 1794, nefol.

195 SOKA Pardubice, AO Velkolánské, ref. 1/1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 79.

gramotnosti, která byla tehdy běžná mezi venkovským obyvatelstvem, a v tomto případě i kontaktem s českým jazykem. Nářeční prvky v písemném projevu nelze i pro nedostatek obsáhlejšího dokumentárního materiálu jednoznačně prokázat.

Původní osadníci hovořili výhradně německy a patrně vůbec neovládali český jazyk. Běžným stykům s Čechy se však přirozeně zcela vyhnout nemohli a ani o to patrně zvlášť neusilovali. Už velmi krátce po zahájení kolonizace byl na jaře 1780 dokonce uzavřen vůbec první sňatek mezi kladským imigrantem a českou ženou. Tehdy se Anton Christen z Velkolánského oženil s vdovou Annou Horákovou z Dašic.¹⁹⁶ Smíšená manželství se však v prvních třech dekadách vyskytovala spíše sporadicky a v takových případech se jednalo spíše o sňatky dcer německých familiantů s Čechy z okolních sídel. V prozatím malé míře se pak někteří potomci osadníků stěhovali dobrovolně do českých vesnic či měst.¹⁹⁷ To však lze považovat za přirozený proces, který vedl v důsledku ke sblížení s domácím obyvatelstvem. Příslušníci druhé generace se už dokázali domluvit česky, ačkoliv ještě preferovali němčinu. Bilingvismus podporovalo i stěhování prvních Čechů do německých osad, přičemž ti ještě do konce 18. století získali v některých vesnicích i svou vlastní rodinu.¹⁹⁸ Obě skupiny obyvatel se tak jistě vzájemně jazykově ovlivňovaly. Čeští přistěhovanci museli zprvu zvládnout i základy německého jazyka, kterým se dorozumívali nejen prostí sousedé, ale i rychtář.

Pro plné ukotvení německojazyčných komunit v prostředí jazykově českého pardubického panství byl klíčový způsob institucionální integrace. Zásadní vliv měl přitom duchovní život. Všichni imigranti vystupovali jako katolíci a jako takoví se museli začlenit do církevní soustavy. Německé osady neutvořily z geografických důvodů svůj vlastní farní obvod,¹⁹⁹ takže musely být přiděleny k již existujícím farnostem. Velkolánské, Malolánské a Moravanský patřily od počátku k farnímu úřadu v Dašicích. Osady Veská, Staročernsko a původně i Nové Hradiště a Drahoš náležely k sezemické farnosti. Nové Hradiště se posléze připojilo ke kunětické lokalitě. Osadníci z Platěnska docházeli do kostela v Moravanech, jenž byl původně filiální k Horní Rovni. Duchovní správu pro Hrachoviště vykonávala nejprve expositura v Dřítčici a od roku 1788 lokalie v Býšti, pod jejíž správu se připojil i Drahoš. Vesnice Jesničanky a Spojil náležely k děkanskému úřadu v Pardubicích.²⁰⁰

196 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Dašice, sign. 417, matrika NOZ, O, fol. 168, 30. 5. 1780.

197 Tamtéž, FÚ Sezemice, sign. 1555, matrika O, fol. 13–44. Tamtéž, FÚ Dašice, sign. 419, matrika N (1801–1836), fol. 69.

198 Tamtéž, Sb. poz. kn., PozK Pardubice, kn. 52, fol. 18–19.

199 Naproti tomu české kolonie v Banátu a Bulharsku si vybudovaly svou vlastní duchovní správu. Srov. L. BUDILOVÁ, *Vojvodovo*, s. 31–33, 38–41.

200 Z. DUBOVÁ – J. HLÁVKOVÁ – J. KUBA – M. NOVOTNÝ – K. PAVLÍKOVÁ – M. PAUKRT, *Sbírka matrik*, s. 266, 1856, 1012, 1342, 560, 365, 138, 1537–1538.

Značné problémy vyvolalo přiřazení Roveňska ležícího na hranici dvou kolatur – holické a hornoroveňské. Provizorně vykonávala pro Roveňsko duchovní správu holická fara, ale německou kolonii prý odmítla přijmout.²⁰¹ Převzal jí tedy farní úřad v Horní Rovni, a to až do roku 1788,²⁰² kdy se Roveňským podařilo přesvědčit holického faráře, aby je vzal zpět pod svou kuratelou. Nicméně desátek musel být nadále odváděn i do Horní Rovně.

Duchovní správy pro osadníky zprvu většinou zajišťovaly bohoslužby a některé obřady v jejich rodném jazyce. To jistě přispělo k usnadnění jejich strukturální integrace.²⁰³ Nemuseli se tak na tomto místě potýkat s jazykovou bariérou a napomohlo to i k jisté konzervaci jejich vlastní jazykové identity. Německá kázání jsou doložená v Pardubicích, Sezemicích, Dašicích a Holících.²⁰⁴ V němčině zřejmě probíhaly i ohlášky a samotné svatební obřady. Příslušnost k různým farním obvodům ovšem do jisté míry umožňovala rychlejší seznamování s Čechy ze sousedních vsí, protože ne všechny ceremonie se vykonávaly v němčině. Ostatně německé bohoslužby byly zpravidla omezeny na každou čtvrtou neděli.²⁰⁵

Příslušnost kladsko-slezských osad k farním obvodům upravovala fase z roku 1784 (obr. 5), v níž se píše doslovně o „*vsích nově osídlených německými imigranty*“ („*hier orte neu angesiedleten deutsche Imigranten*“ [sic]).²⁰⁶ Tento významný dokument také řešil otázku zajištění školní výuky pro děti osadníků. Návrh počítal se vznikem dvou německých triviálních škol: 1. pro Staročernsko a Veskou a 2. pro Moravanský a Platěnsko (Jiříčky). Dále se počítalo se založením společného ústavu pro Nové a Staré Hradiště. Ostatní německé vesnice měly náležet k dosavadním farním nebo filiálním školám.²⁰⁷ Ke zřízení dvou německých škol však hned nedošlo, a tak museli zprvu žáci z Veské a Staročernska docházet do Sezemic a děti z Moravanského do Dašic.²⁰⁸ Oba české ústavy potomkům imigrantů nabízely alespoň dvojjazyčné vyučování.²⁰⁹ Stejně tak tomu bylo i v případě

201 F. K. ROSŮLEK, *Pověsti a báje z Pardubicka*, s. 29–35.

202 Z. DUBOVÁ – J. HLÁVKOVÁ – J. KUBA – M. NOVOTNÝ – K. PAVLÍKOVÁ – M. PAUKRT, *Sbírka matrik*, s. 560, 495.

203 Gordon v této souvislosti píše o strukturální asimilaci. Srov. M. M. GORDON, *Assimilation in American Life*, s. 110–112.

204 F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 180, 405; A. KOPECKÝ, *Sezemice*, s. 110; J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, díl III., část 1., Pardubice 1926, s. 30; A. ŠAFAŘÍK – O. POSPÍŠIL, *Holice*, s. 55–56.

205 F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 180, 405; A. KOPECKÝ, *Sezemice*, s. 110.

206 SOKA Pardubice, FÚ Sezemice, kart. 6, fase k přiřazení obcí Staročernsko, Veská a dalších, 1784.

207 Počítalo se tak s přiškolením Velkolánského a Malolánského k Dašicím, Roveňska k Holícím, Drahoše k Ředicím a Hrachoviště k Rokytnu nebo Býšti.

208 SOA Zámorsk, Velkostatek (dále jen VS) Pardubice, kart. 73, přehled škol na pardubickém panství k 23. 5. 1801.

209 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, díl III., část 2., Pardubice 1927, s. 157.

holické školy, jež částečně poskytovala vzdělání v němčině žákům z Roveňska.²¹⁰ Česko-německé vyučování se prosadilo i v Rokytně pro děti z Hrachoviště a Drahoše.²¹¹

Rodiče z řad osadníků však toužili po školním ústavu vlastním, který by vedl vyučování výhradně v němčině. Než k jeho vzniku došlo, nabízela se možnost najmout soukromé učitele. Už k roku 1799 je tak ve Veské doložen mladý učitel Joseph Rudolph (1774–1823), který přišel z Šonova na Broumovsku.²¹² Ten vyučoval děti nejen z Veské, ale i z nedalekého Staročernska. Tato výuka měla oficiální status soukromé školy (*Privatschule*), jak vyplývá z výkazu škol na pardubickém panství z roku 1801.²¹³ Brzy poté se Rudolph přestěhoval do Staročernska a nejméně do roku 1810 se uváděl jako „*Schullehrer aus Gunstdorf*“ (učitel ve Staročernsku).²¹⁴

Vyučování bez pevného institucionálního zakotvení bylo ovšem patrně chápáno jako provizorní řešení. Brzy vyvstala potřeba opatřit si řádné školní zařízení. V roce 1816 se tak obrátili rychtáři a konšelé z Veské, Staročernska, ale i Malolánského, dosud přiškoleného do Dašic, na pardubický vrchnostenský úřad s žádostí o zřízení veřejné „*německé školy*“.²¹⁵ Vrchnost prosbu vyslyšela a v roce 1817 bylo rozhodnuto o založení nové triviální školy s podučitelským statutem ve Veské.²¹⁶ Ještě tentýž rok se podařilo školu otevřít a prvním jejím učitelem se stal Václav Šimek (uváděn též jako *Wenzel Schimek*).²¹⁷ Ústav využíval prozatímní prostory, než byla v roce 1823 otevřena nová zděná školní budova.²¹⁸ Po odchodu Šimka na pardubickou hlavní školu v roce 1830 se novým učitelem stal Josef Buchna (1801–?) z Borohrádku.²¹⁹ Ten se velmi zasloužil o rozvoj svěřené instituce,²²⁰ na což později vzpomínal vesecký rodák Ignaz Schneider (1823–1901): „*Tento ústav se těšil již brzy po svém zřízení dlouhou dobu velmi dobré pověsti pod vedením statečného učitele, pana Josefa Buchny, takže do této skromné vesnice docházely děti vážených rodičů i z koutů na míle vzdálených, aby si kontaktem a vyučováním osvojily německý jazyk.*“²²¹

210 A. ŠAFAŘÍK – O. POSPÍŠIL, *Holice*, s. 201–203.

211 F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 141.

212 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1555, matrika O, fol. 77, 29. 4. 1799.

213 Tamtéž, VS Pardubice, kart. 73, přehled škol na pardubickém panství k 23. 5. 1801.

214 Tamtéž, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1555, matrika O, fol. 77 (78).

215 Tamtéž, VS Pardubice, kart. 117, postoupení žádosti z 13. 8. 1816 Krajskému úřadu v Chrudimi, 30. 4. 1817.

216 Tamtéž, konzistoř v Hradci Králové faráři v Sezemicích, 20. 11. 1817.

217 Tamtéž, farní úřad Sezemice vrchnostenskému úřadu Pardubice, 6. 5. 1818.

218 Tamtéž, Krajský úřad v Chrudimi vrchnostenskému úřadu Pardubice, 14. 7. 1823 a 8. 11. 1822. Rok 1823 je v literatuře chybně vztahován ke vzniku školy jako instituce. Srov. O. ULLRICH, *O českou školu ve Veské*, ZKPP 28, č. 3–4, 1993, s. 92–96, zde s. 92.

219 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Borohrádek, sign. 9–5, matrika NOZ (1796–1833), fol. 20, 9. 1. 1801.

220 Česká literatura jej ale mezi učiteli ve Veské vůbec nezmiňuje! O. ULLRICH, *O českou školu*, s. 92–93.

221 [Anonym], *Die deutschen Kolonien auf der ehemaligen Staatsdomäne Pardubitz*, Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen (dále jen MVGD), 3, 1865, s. 25–27, zde

Do německé školy ve Veské docházely nejen děti ze zdejší české menšiny,²²² ale i z osady Malé Koloděje.²²³ Buchnu pak v roce 1844 nahradil Fabian Zimmer (1816–?) z Nebeské Rybné.²²⁴

Německé vyučování bylo v provizorní podobě zavedeno i v Moravanském. Prvním soukromým učitelem se stal Anton Hufnagel v roce 1825.²²⁵ Do roku 1855 se tu pak vystřídali další čtyři učitelé, o nichž chybí více informací: Baumgarten, Sprinz, Johann Zimmer a Leuchter.²²⁶ Děti z Moravanského byly posléze přiděleny k nové české škole v Kostěnicích.²²⁷ Privátního učitele si nakonec sehnali i osadníci v Roveňsku. Asi v roce 1834 sem přišel z Jadrné na Kunštátsku Dominik Kleiner, titulovaný jako „Privatlehrer in Trauerdorf“.²²⁸ Jeho působení však ukončilo předčasné úmrtí na tuberkulózu v roce 1839.²²⁹ Tak skončila po pouhých pěti letech i „soukromá německá škola“ v Roveňsku.

Německou školu se podařilo velmi brzy vybudovat v Kovansku na poděbradském panství. Její zřízení povolila vrchnost už v roce 1797 a o šest let později pak mohla být otevřena vlastní školní budova.²³⁰ Ústav se však musel potýkat už od počátku s velkými problémy. Nebylo totiž snadné najít vhodné německé učitele – tím prvním se stal dokonce Čech!²³¹ Přesto se podařilo na kovanské škole vychovávat nejméně dvě generace potomků imigrantů v německém jazyce.

Na počátku 19. století se zdálo, že německé osady ve východním Polabí v jazykově cizím prostředí úspěšně zakořenily. Podle šetření pardubické vrchnosti z roku 1801 jejich obyvatelé hovořili téměř výhradně německy.²³² Celkem v nich žilo téměř 1 000 osob. Nešlo však rozhodně o „paralelní společnost“,²³³ nýbrž svérázné komunity s vlastním jazykem a folklorem. Beranek a další německy píšící autoři považovali soustavu německých vesnic na

s. 26. Schneider sice článek nepodepsal, avšak byl autorem této studie již dříve identifikován. Viz R. NOVOTNÝ, *Příspěvek k dějinám*, s. 80–81.

222 SOKA Pardubice, Obecná škola (dále OŠ) Veská, kn. 7, Kniha cti (1831–1845), nefol., 22. 5. 1844.

223 O. ULLRICH, *O českou školu*, s. 92.

224 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Nebeská Rybná, sign. 107–3, matřika N (1829–1883), fol. 99.

225 Tamtéž, FÚ Dašice, sign. 4363, matřika N (1819–1874), fol. 10.

226 SOKA Pardubice, Německá soukromá obecná škola Moravanský, kn. 1, Kronika německé soukromé obecné školy v Moravanském (1882–1904), pag. 2.

227 Tamtéž.

228 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Holice, sign. 6599, matřika NOZ, N, pag. 38.

229 Tamtéž, Z, pag. 13.

230 F. J. BERANEK, *Kovansko*, s. 14.

231 Tamtéž.

232 SOA Zámorsk, VS Pardubice, kn. 355, přílohy k popisu panství, 1802 (1801); SOKA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//1, sešit 1, statistický přehled německých osad na Pardubicku k roku 1801, fol. 14r.

233 O paralelních společnostech coby důsledku odmítnutí integrace se v současnosti hovoří především v souvislosti s migrací z blízkovýchodních zemí do Evropy. Srov. Harald BAUDER, *Immigration Dialectic: Imagining Community, Economy, and Nation*, Toronto 2011, s. 170–183.

Pardubicku za jazykový nebo „národnostní“ ostrov („*Pardubitzer Volksinsel*“).²³⁴ Lozoviuk se naproti tomu domníval, že josefínská kolonizace k etablování nového jazykového ostrova nevedla.²³⁵ K jeho názoru se přiklání i autor této studie. Je nutné totiž reflektovat skutečnost, že německé osady nereprezentovaly stabilní a vnitřně konsolidované uzavřené společenství.²³⁶ Neexistovala žádná společná správa vyjma jednotlivých rychtářských úřadů a osady spadaly pod různé farnosti. Nejednota panovala i v oblasti školství. Kolonie navíc vytvořily kompaktní území a byly roztrženy mezi českými městy a vesnicemi. Jedinou výjimkou představovaly navzájem sousedící vesnice Veská, Staročernsko a Malolánské. Jako přesnější termín se tak nabízí jazykové enklávy. Rozdílnost vnějších i vnitřních podmínek vedla k nestejněměrnému etnokulturnímu vývoji.

Asimilační procesy a jejich projevy v německých osadách

Na rozptýlené německé osady začaly už v první polovině devatenáctého století působit asimilační tlaky. Za specifických podmínek rurálního prostředí se postupně projevoval fenomén „tavícího kotlíku“ (*Melting Pot*).²³⁷ Ten se prosazoval pomaleji v kompaktnějších komunitách jako v případě soustavy osad Veská, Staročernsko a Malolánské. Mezi základní faktory ovlivňující asimilaci patří reprodukční strategie (četnost smíšených manželství), míra styků s jazykově odlišným prostředím, možnosti vzdělání, duchovní život a schopnost předávat kulturní tradice.²³⁸ Nelze opomenout ani migraci, resp. vystěhovalectví potomků osadníků do českých měst, kde se velmi rychle asimilovali, a naopak míru českého přistěhovalectví do německých osad. S tím vším souvisely také ekonomické činitele jako možnost pracovního uplatnění v kontextu postupně se industrializující společnosti.²³⁹

Jako první podlely relativně rychlé asimilaci početně slabé německé komunity v Jesničáncích a ve Spojile. Němečtí obyvatelé Jesničánek udržovali kontakt se svými

234 F. J. BERANEK, *Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel*, s. 153–167; F. M. GEHRE, *Die Deutschen Sprachinseln*, s. 15–16.

235 P. LOZOVIUK, „*Jednou to padne samo.*“, s. 107.

236 Byla předložena řada definic jazykového ostrova, ale prakticky všechny se shodují na tom, že se jedná o uzavřené a ohraničené společenství jazykově (národnostně) odlišné od svého okolí. Peter Wiesinger předložil v roce 1983 následující definici: „*Unter Sprachinseln versteht man punktuell oder areal auftretende, relativ kleine geschlossene Sprach- und Siedlungsgemeinschaften in einem anderssprachigen, relativ größeren Gebiet.*“ Claus Jürgen Hutterer pak agregoval v roce 1991 tento výklad: „*Sprachinseln sind räumlich abgrenzbare und intern strukturierte Siedlungsräume einer sprachlichen Minderheit inmitten einer anderssprachigen Mehrheit.*“ Srov. C. FÖLDES, *Kontaktdeutsch*, s. 283.

237 Srov. M. M. GORDON, *Assimilation in American Life*, s. 115–131.

238 Ke sňatkové strategii v kontextu asimilace viz Madeline A. RICHARD, *Ethnic Groups and Marital Choices. Ethnic History and Marital Assimilation in Canada, 1871 and 1971*, Vancouver 1992, s. 18–21.

239 Srov. K. J. BADE, *Evropa v pohybu*, s. 63–77.

soukmenovci především z Veské a Staročernska, ale také ze vzdáleného Moravanského.²⁴⁰ Tyto vazby však ustaly ve 20. letech 19. století. Naopak rostl význam styků s českým obyvatelstvem z blízkých Pardubic a vesnic Svítkov nebo Popkovice. V letech 1801–1825 bylo uzavřeno šest smíšených sňatků a jeden český oproti šesti německým.²⁴¹ V dalším čtvrtstoletí se tam uskutečnily pouze dvě německé svatby z celkového počtu 18.²⁴² Řada potomků německých familiantů se navíc odstěhovala buď do jiných německých osad, nebo do jazykově českých Pardubic a okolních vesnic. Naopak do Jesničánek přicházelo stále více Čechů, kteří tu postavili do roku 1839 tři nové domy.²⁴³

Rodilí Němci se pak už ve druhé generaci silně počesťovali. Ti starší z nich přitom ovládali oba jazyky. Tak například Josef Hauk se sice už v roce 1817 podepsal česky jako „*familiant z Jesniczan*“, ale o devět let později znovu německy jako „*Familiant aus Jesnitschan*“.²⁴⁴ Příslušníci třetí generace už často pocházeli ze smíšených rodin, v nichž se patrně hovořilo spíše česky než německy. Za posledního aktivního mluvčího němčiny v Jesničánkách lze považovat místního rychtáře (*Ortsrichter*) Josepha Dittricha ml. (nar. 1791). Také on byl však už pochopitelně bilingvní, přičemž se podepisoval ve 40. letech česky jako „*Swiedek*“ stejně jako německy „*Zeige*“ (sic) nebo při příležitosti sňatku své dcery s Čechem ze Svítkova coby „*Fater*“ (sic).²⁴⁵ Po Dittrichově smrti v prosinci 1845 z dochovaných záznamů již nikdo němčinu nepoužíval.²⁴⁶ Drobná osada Jesničanky, poměrně izolovaná od ostatních německých sídel, se tak plně počesťovala a ve druhé polovině 19. století splynula s Pardubicemi.

Příčina rychlého zániku malé německé komunity ve Spojile spočívala v její marginalitě vůči výrazné české majoritě. Spojilští Němci se zpočátku snažili tento „handicap“ vyvážit styky se svými druhy ze sousedních německých osad Veská a Staročernsko,²⁴⁷ avšak to nemohlo stačit. Komunita se totiž nebyla schopna rozrůstat, zato naopak slábla. Podařilo se jí přivést na svět pouze druhou generaci, pro kterou němčina představovala ještě mateřský jazyk.²⁴⁸ Potomci německých familiantů se však povětšinou stěhovali jinam – například do Veské. Dcery pak často uzavíraly sňatky s Čechy.²⁴⁹ Posledním spojilským

240 SOA Zámorsk, Sb. matrik, DÚ Pardubice, sign. 1518, matrika O, fol. 91; sign. 1520, matrika O (1808–1836), fol. 163–165.

241 Tamtéž, sign. 1518, matrika O, fol. 91; sign. 1520, matrika O, fol. 163–164.

242 Tamtéž, sign. 1520, matrika O, fol. 164–165; sign. 1522, matrika O (1832–1862), fol. 352–356.

243 F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 419.

244 SOA Zámorsk, Sb. matrik, DÚ Pardubice, sign. 1520, matrika O, fol. 164, 165.

245 Tamtéž, sign. 1522, matrika O, fol. 352, 354.

246 Tamtéž, sign. 1530, matrika Z (1823–1869), fol. 173, 13. 12. 1845.

247 Tamtéž. SOA Zámorsk, Sb. matrik, DÚ Pardubice, sign. 1519, matrika O, fol. 62–66.

248 SOA Zámorsk, Sb. matrik, DÚ Pardubice, 1498, matrika N (1784–1824), fol. 157–166.

249 Tamtéž, sign. 1519, matrika O, fol. 65, 9. 7. 1811; SOkA Pardubice, Oldřich Ullrich, ref. 3/1/3//2//2, sešit 2, Spojil, fol. 68.

Němcem byl Johann Bauch ml., který zemřel v říjnu 1847 ve svých 68 letech.²⁵⁰ Všechny čtyři původně německé usedlosti přitom již dříve spočinuly v českých rukách.

Projevy počestřování se během první poloviny 19. století nevyhnuly ani dalším osadám. V Drahoši se tak už v roce 1820 objevil na jednom z domů nápis psaný v českém jazyce.²⁵¹ Potomci německých familiantů si velmi často vybírali za své partnery české protějšky. Jen v letech 1826–1850 tvořil podíl smíšených sňatků 72 %²⁵² V čele Drahoše navíc již kolem roku 1840 stanul český rychtář Jan Machač.²⁵³ Řada obyvatel už v té době ostatně preferovala češtinu.²⁵⁴ Stejně tendence se projevovaly i v nedalekém a mnohem větším Hrachovišti, kde ve druhé čtvrtině 19. století představovala smíšená manželství 60 % ze všech uzavřených sňatků (tab. 17).²⁵⁵ I tuto osadu navíc asi od roku 1838 zastupoval u vrchnosti český rychtář, kterým se stal Josef Vápeník titulovaný jako „rychtář ze *Streitdorfu*“.²⁵⁶ K počestřování přispíval patrně i farní úřad v Býšti, pod jehož kolaturu obě vesnice patřily.²⁵⁷ Sommer tehdy poznamenal, že němčina „je stále více vytlačována“ v někdejších imigrantských osadách na Pardubicku češtinou.²⁵⁸

Ve stejné době čelilo velmi silnému asimilačnímu tlaku také Kovansko, kde žilo ve 30. letech 19. století 245 obyvatel v 31 domech.²⁵⁹ Až do 20. let zdejší osadníci udržovali styky se svými souputníky na Pardubicku a v českém pohraničí.²⁶⁰ Už delší čas se ale tato největší kladsko-slezská kolonie potýkala se silícím českým přistěhovalectvím z okolních sídel – zejména z Nymburku a Bobnic. Reprodukční strategie u druhé a třetí generace vyznívala silně ve prospěch smíšených manželství s Čechy. Během let 1826–1850 přitom vzniklo pouze 17,9 % čistě německých manželství (tab. 18).²⁶¹ Do poloviny století tak byla značná část obyvatel Kovanska smíšeného původu, což se jistě projevilo i v jejich jazyku. To nakonec vedlo k zavedení českého vyučovacího jazyka na tamější triviální škole už v roce 1849.²⁶²

250 SOA Zámorsk, Sb. matrik, DÚ Pardubice, sign. 1530, matrika Z (1823–1869), fol. 59, 26. 10. 1847.

251 F. J. BERANEK, *Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel*, s. 163.

252 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Býšť, sign. 406, matrika O (1812–1838), fol. 98–100; sign. 407, matrika O (1839–1865), fol. 81–84.

253 Tamtéž, sign. 407, matrika O, fol. 80.

254 Tamtéž, fol. 80–84.

255 Tamtéž, sign. 406, matrika O, fol. 65–71; sign. 407, matrika O, fol. 126–132.

256 Tamtéž, sign. 406, matrika O, fol. 71.

257 Tamtéž, sign. 407, matrika O, fol. 126–132. Na rozdíl od duchovních správ v Sezemicích nebo Dašicích se totiž na býštské faře začal po roce 1810 silně prosazovat český jazyk, a to nejen v matričních záznamech.

258 J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen, Chrudimer Kreis*, s. 44.

259 Tamtéž, *Bidschower Kreis*, s. 71.

260 SOA Praha, Sb. matrik, FÚ Chleby, sign. M14–5/8, matrika O, fol. 144–155; 32–38.

261 Tamtéž, fol. 40; sign. M14–5/9, M14–5/20, matriky O (1829–1836, 1837–1901), fol. 7–13; 1–13.

262 F. J. BERANEK, *Kovansko*, s. 14.

Pro další osud německých enkláv na Pardubicku se stal přelomovým revoluční rok 1848 s jeho důsledky. Vlna nacionalismu se nejprve vzedmula ve městech a poté i na venkově. V převážně českých oblastech se přestala uplatňovat dvojjazyčnost a plně se prosadila čeština. To ovlivnilo také ochotu potomků kladsko-slezských emigrantů se přizpůsobit majoritě i po stránce jazykové. Asimilační procesy ostatně už delší dobu oslabovaly etnokulturní identitu obyvatel dotčených osad. V polovině 19. století postupně zanikaly vazby mezi jednotlivými dosud německými vesnicemi.²⁶³ Zrušení poddanství usnadnilo další pronikání českého živlu, protože se familianti mohli vykoupit z dědičného nájmu.²⁶⁴

Zesílení asimilačního procesu podpořila také rozsáhlá správní reforma z roku 1849, jež nabyla účinnosti v roce následujícím. Tehdy došlo ke zrušení dosavadního patrimoniálního systému a k zavedení obecních samospráv.²⁶⁵ Podle prozatímního obecního zákona se mohly stát místní obcí (*Ortsgemeinde*) pouze tzv. katastrální obce (*Katastralgemeinde*) vymezené stabilním katastrem.²⁶⁶ Tento status měly z německých osad pouze Veská, Moravanský a Hrachoviště.²⁶⁷ Ostatní patřily do katastrů sousedních českých obcí. Ani jedna z výše uvedené trojice katastrálních obcí však neustavila plnohodnotnou obec samosprávnou.²⁶⁸ Veská se tak sloučila s obcí Koloděje, Moravanský s Kostěnicemi a Hrachoviště s Rokytňem. Z dalších osad se Velkolánské spojilo s Dašicemi, Malolánské s obcí Zminný, Jiříčky s Platěnicemi a Staročernsko se Spojilem. Zvláštní situace nastala v „dvojosadách“ Drahoš a Roveňsko tvořících doposud společné rychty: Starý Drahoš se sloučil s Dolními Ředícemi, Nový Drahoš s Chvojencem, Staré Roveňsko s Dolní Rovní a Nové Roveňsko s Holicemi.

Vznik obecních samospráv probíhal postupně během jarních a letních měsíců roku 1850. Nejprve zahájily v únoru činnost podkrajské (okresní) úřady a na úrovni obcí

263 Např. SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Býšť, sign. 407, matrika O, fol. 126–137.

264 *Allerhöchstes Patent vom 7. September 1848, Aufhebung des Unterthänigkeitsbandes und Entlastung des bäuerlichen Besitzes*, PGV Nr. 112/1848, in: Sr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen, 76. Band, welcher die Verordnungen vom 1. Januar bis 2. December 1848 enthält, Wien 1851, s. 285–288.

265 *Kaiserliches Patent vom 17. März 1849* (Nr. 170/1849 Reichsgesetzblatt), Provisorisches Gemeindegesetz, § 1, 3.

266 Guberniální dekret č. 86 od 13. června 1849, *Navedení, jak se má zavést zákon obecní*, Zákoník zemský a Věstník vládní korunní země České. 1., 1849, s. 62–74, zde s. 62–63.

267 *Císařské povinné otisky map stabilního katastru Čech, 1824/1843*, dostupné z URL: <<http://archivnimapy.cz/uzk/pohledy/archiv.html>>, [cit. 1. 6. 2018].

268 SOKA Pardubice, Okresní úřad (dále jen OkÚ) Pardubice, př. č. 34/2014, kn. 1, Výkaz samostatných místních obcí v kraji chrudimském dle § 4 obecního zákona a dle poukazu vys. gub. nařízení z 13. června 1849.

pak jakési „přípravné výbory“, jež měly působit až do prvních obecních voleb.²⁶⁹ Osady zastupoval v těchto orgánech dosavadní rychtář. Tak se to stalo např. ve Velkolánském, za které vystupoval v dašickém výboru poslední rychtář Anton Beck. Ten se do protokolů podepisoval německy s přídomkem „Auschus“ (sic) – tedy „člen výboru“.²⁷⁰ Přestože zanikly původní rychty a německé osady se sloučily s českými obcemi, jejich správní svébytnost nezmizela úplně. Byly totiž zastupovány radními nebo členy obecního výboru. Ačkoliv se úřadovalo česky, zástupci německých vsí se ještě relativně dlouho podepisovali německy. Radní z Veské Josef Tirich tak používal přídomek „Gemeinderath“ a jeho kolega Karl Kerzel „Ausschußmann“ (obr. 8).²⁷¹ Stejně tak si počínal i Franz Herzig ze Staročernska na jednání spojilského představenstva.²⁷²

V 50. letech 19. století se podařilo ještě udržet německý ráz značné části z původních kolonií. Ve farních výkazech se tak například uvádělo, že převažujícím jazykem ve Veské a Staročernsku zůstávala němčina.²⁷³ K roku 1851 žilo ve Veské asi necelých 80 % Němců, zatímco ve Staročernsku 69 %.²⁷⁴ Soustava německých osad východně od Pardubic byla také vyznačena na Czoernigově etnografické mapě z roku 1855.²⁷⁵ Sám Czoernig však upozornil na již patrné důsledky asimilačních procesů.²⁷⁶

Konkrétnější zprávu o tehdejších národnostních poměrech podal již zmíněný Ignaz Schneider: „Zatímco totiž obce Staročernsko, Veská, Malolánské a také Moravanský můžeme považovat ještě za čistě německé, počet německých ‚familiaritů‘ ve Velkolánském, Platěnsku a Roveňsku již výrazně ubyl; v Drahoši a Hrachovišti je německé obyvatelstvo již v menšině, v bývalých Německých Jesničanech [Deutsch-Jesniczan] ale už úplně zmizelo.“²⁷⁷ Schneider zároveň vystihl hlavní příčiny asimilace: smíšené sňatky a české vyučování.²⁷⁸ Ještě skeptičtěji situaci popsal Franz Klutschak, podle něhož se „z německého původu

269 Patrimoniální úřady vykonávaly činnost až do konce ledna 1850. Srov. *Prohlášení místodržícího v korunní zemi české od 29. prosince 1849*, č. 2/1850, Zákonník zemský a Věstník vládní korunní země České 2., 1850, s. 6–7; *Erlaß des Ministers der Innern vom 8. April 1850*, Z. 7050–987, [...], *die Wahl der Gemeinde-Organen betreffend*, in: *Das Gemeinde-Gesetz vom 17. März 1849 sammt allen dazu erflossenen Nachträgen und Erläuterungen, dann den Instructionen über die Verwaltung des Gemeinde-Vermögens, die Besorgung der Gemeindegeschäfte und die Vornahme der Wahlen des Gemeindevorstandes*, Wien 1861, s. 93–114.

270 SOKA Pardubice, AM Dašice, kart. 32, inv. č. 975, protokol sepsaný dne 16. 5. 1850 v katastrální obci Dašice.

271 Tamtéž, OkÚ Pardubice, kart. 81, sign. 9–16–1–3, protokol sepsaný v obci Veská dne 6. 10. 1854.

272 Tamtéž, FÚ Sezemice, kart. 7, protokol, 23. 7. 1855. Herzig se tituloval jako „Rath aus Gunstdorf“.

273 Tamtéž, kart. 5, statistické výkazy o farním obvodu Sezemice, 1851, 1852, 1853.

274 Tamtéž, kn. 8, soupis obyvatel Veské a Staročernska (Gunstdorf) k r. 1851.

275 K. von CZOERNIG, *Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie*, Wien 1855.

276 TÝŽ, *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, s. 40.

277 *Die deutschen Kolonien*, s. 26.

278 Tamtéž, s. 26–27.

těchto osad neudrželo téměř nic jiného než německé jméno“. Sám je označil za „německé oázy uvnitř české populace.“²⁷⁹

Reformy z konce 40. let 19. století přispěly také k úpravě jazykových poměrů ve školství,²⁸⁰ což nakonec vedlo k ukončení dosavadní praxe česko-německého vyučování na školách v Rokytně, Holicích a Dašicích.²⁸¹ Zároveň ustaly bohoslužby a ohlášky vedené v německém jazyce, a to údajně i z nezájmu samotných obyvatel dosud německých vesnic: „[...] od čehož později, když živel německý klesl, bylo upuštěno. I sami občané pobožnost křížové cesty, kterou po německu drželi, zrušili.“²⁸² Tyto změny měly velmi nepříznivé dopady na jazykovou identitu potomků někdejších kladsko-slezských vystěhovalců.

Schneider ve svém pojednání o poměrech v německých osadách zcela vynechal Nové Hradiště, resp. Německé Hradiště, ačkoliv odsud ještě německý jazyk úplně nevymizel, což dokládají snubní protokoly. Když se v roce 1840 chystala provdat Alžběta Peikertová s Matějem Tluchořem, byly zkoušky snoubenců psány už v českém jazyce a sama nevěsta se podepisovala česky.²⁸³ Její otec Franz Peikert však podal své prohlášení k sňatku v němčině: „*Ich Franz Peikert Vatter der minder Järingen Tohter [sic] Elisabeth gebe zu dieser Eheligenverbindung meiner Tohter die Väterliche Einwilligung. Franz Peikert, Familiand aus Neihradischt N. 12, Zeige*“ (obr. 6).²⁸⁴ Narodil se přitom už v roce 1790 a patřil tak k rané druhé generaci osadníků a očividně stále upřednostňoval němčinu.²⁸⁵ Zemřel v roce 1850 jako jeden z posledních Němců v Novém Hradišti.²⁸⁶ Přežili ho další dva pamětníci konce 18. století, a to Franz Grund (nar. 1786) a Johann Adelt (nar. 1793).²⁸⁷ Franz Peikert ml. (1817–1868) se pak stal roku 1850 radním za osadu Nové Hradiště, které se sloučilo do samosprávné obce (Staré) Hradiště.²⁸⁸ Sám se přitom podepisoval německy, přestože používal česky psané tituly „*Wibor*“ nebo „*Předstaweny*“.²⁸⁹ Ačkoliv při úřadování a patrně i v běžném styku používal češtinu, jistě znal z mládí i původní německý dialekt.

279 Franz KLUTSCHAK, *Auf der Reichenberg-Pardubitzer Bahn ins Gebirge: Ein Büchlein für Touristen*, Prag 1860, s. 24.

280 *Maßregeln zur Verbesserung des Volksschulen-Unterrichtes und hinsichtlich der Sprache für denselben*, PGV Nr. 110/1848, in: Sr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen, 76. Band, welcher die Verordnungen vom 1. Januar bis 2. December 1848 enthält, Wien 1851, s. 281–284, zde s. 281.

281 *Die deutschen Kolonien*, s. 27.

282 A. KOPECKÝ, *Sezemice*, s. 110.

283 SOKA Pardubice, FÚ Kunětice, kn. 10, snubní protokoly od r. 1839, 1. 8. 1840.

284 Tamtéž.

285 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Kunětice, sign. 1422, matrika N (1785–1797), fol. 69, 20. 11. 1790.

286 Tamtéž, sign. 2625, matrika Z (1837–1874), pag. 210, 16. 6. 1850.

287 SOKA Pardubice, FÚ Kunětice, kn. 3, soupis duší k r. 1851.

288 Tamtéž, AO Staré Hradiště, kn. 107, zápisy obecního výboru (1851–1870), nefol.

289 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Kunětice, sign. 4474, matrika N (1849–1895), fol. 6–33.

Po Peikertově smrti se stal v roce 1868 starostou celého Hradiště Jan (Johann) Adelt ml. (nar. 1816),²⁹⁰ který byl patrně také ještě vychováván v německém duchu. Vznikla tak zajímavá situace, že rodilý Němec se dostal do čela české obce. Němčinu však v té době ovládali jen ti nejstarší, přičemž ji už ani nepoužívali v každodenním styku.

Obyvatelé Platěnska (Jiříček), nejvýchodněji ležící německé osady, se museli potýkat se stejným problémem jako jejich druzi z Nového (Německého) Hradiště – zdejší děti docházely do ryze českých škol. Přesto se tu německý element udržel relativně dlouho. Osada zůstala víceméně ušetřena české imigraci a až do poloviny 19. století silně převládaly čistě německé sňatky.²⁹¹ To se prudce změnilo po roce 1850, kdy smíšená manželství začala náhle výrazně převažovat,²⁹² což do jisté míry ovlivnila i výstavba Severní státní dráhy vedoucí podél Platěnska. Jistou zvláštností bylo také to, že osada udržovala až do 60. let styky s nedalekým Moravanským. Za jednoho z posledních Němců lze považovat Antona Heinze, který se ještě v roce 1872 podepsal německy jako „Anton Heintz, Vatter“.²⁹³ Němčinu pak sporadicky používalo několik dalších lidí až do konce 70. let.²⁹⁴

Průběh asimilačního procesu lze důkladněji sledovat na příkladu osady Velkolánské, odkud se dochovala vzácná pamětní kniha vedená do roku 1850 rychtáři a od 60. do 90. let pak synem posledního rychtáře Antona Becka.²⁹⁵ Když nastoupil Beck do funkce v roce 1848, zapisoval do knihy zprvu německy,²⁹⁶ ale hned po zrušení rychty v roce 1850 už jen česky (obr. 7).²⁹⁷ I nadále se však podepisoval německy.²⁹⁸ Zemřel 23. srpna 1871 jako jeden z posledních „ryzích“ Němců ve Velkolánském.²⁹⁹ Jeho syn Anton Beck ml. (1833–1916) již preferoval češtinu, ač německy jistě také uměl.³⁰⁰ Ve druhé polovině 19. století používalo němčinu aktivně jen několik starších osob. Na začátku 50. let tu žilo ještě šest osob narozených v 18. století a nejstarší z nich dokonce v roce 1774 – tedy ještě

290 SOKA Pardubice, AO Staré Hradiště, kn. 107, zápisy obecního výboru (1851–1870), nefol., 10. 9. 1868.

291 Tamtéž, FÚ Moravany, kart. 1, soupisy duší pro Jiříčky (Dreidorf), 1840–1859.

292 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Kuněticko, sign. 511, 4462, matriky O (1785–1867, 1857–1898), fol. 81–84, 65–66.

293 Tamtéž, sign. 4462, matrika O, fol. 66.

294 SOKA Pardubice, FÚ Moravany, kn. 6, snubní protokoly (1874–1881), 27. 1. 1877.

295 Tamtéž, AO Velkolánské, ref. 1//1, Pamětní kniha obce Velkolánské.

296 Tamtéž, pag. 51, 37–38, 178.

297 Tamtéž, pag. 180.

298 SOKA Pardubice, AM Dašice, kart. 32, inv. č. 975, protokol sepsaný dne 16. 5. 1850 v katastrální obci Dašice; Tamtéž, kn. 132, radní protokol (1826–1850) a zápisy schůzí obecního výboru a zastupitelstva (1850–1923), zápis ze schůze 16. 3. 1851, fol. 129.

299 SOKA Pardubice, Sbírka druhopisů matrik okresu Pardubice (dále jen Sb. druhopisů matrik), FÚ Dašice, kn. 383, matrika NOZ, Z, 23. 8. 1871.

300 Tamtéž, AO Velkolánské, ref. 1//1, Pamětní kniha obce Velkolánské, pag. 37.

před příchodem prvních osadníků na Pardubicko!³⁰¹ Počeštění Velkolánského umožnil nárůst smíšených sňatků, tvořících v období 1824–1849 více než 70% podíl.³⁰²

Administrativně rozdělení Drahoš už byl v důsledku dlouhotrvajícího asimilačního procesu začátkem 60. let 19. století jazykově českou vesnicí. Patrně poslední aktivní mluvčí němčiny Anton Ludwig zemřel v roce 1864 ve věku 70 let.³⁰³ Německý ráz si až do počátku 60. let v malé míře uchovalo ještě Hrachoviště, které čelilo intenzivním asimilačním tlakům stejně jako Drahoš. Hrachoviště mělo postavení katastrální obce v rámci rokytenské místní obce, což mu umožnilo si samo spravovat některé vlastní záležitosti. Dvě nejstarší dochované účetní knihy založené v letech 1860–1861 obsahují na prvních stranách ještě německé zápisy.³⁰⁴ Místní představenstvo disponovalo vlastním razítkem s ryze německým textem – „*Katastralgemeinde Streitdorf, Bezirk Pardubic*“ (obr. 9), jež se užívalo dokonce ještě v 90. letech,³⁰⁵ kdy už se v Hrachovišti německy dávno nemluvalo! Naopak stále převážně německá Veská měla razítko dvojjazyčné. Místním představeným v Hrachovišti byl do poloviny 60. let Franz Bernkraut, který ještě užíval německou formu svého jména.³⁰⁶ Německy se v té době podepisoval i jeho syn Anton (Antonín) Bernkraut, jež pak sloužil jako dlouholetý místní starosta od 80. let 19. století.³⁰⁷ Zemřel v roce 1912, a byl tak asi posledním zdejším znalcem kladského dialektu.³⁰⁸

Po rozštěpení Roveňska na dvě části lze kvůli stavu pramenné základny sledovat asimilační proces důkladněji pouze u Nového Roveňska, které bylo sloučeno s Holicemi. Německy mluvící menšina se tu udržela až do 80. let 19. století. Jednalo se však o starší obyvatele, jejichž děti německy patrně už vůbec neuměly. Němčinu tak preferovali např. Johann (Jan) Asmann,³⁰⁹ Franz Luchs,³¹⁰ Anton Beck a Franz Weniger, kterým

301 Tamtéž, AM Dašice, kn. 152, Seznam všech údů obecních městečka Dašice, 1851–1854, pag. 100–107.

302 Tamtéž, Sb. druhopisů matrik, FÚ Dašice, kn. 330, 333, 336, 339, 342, 345, 348, 350, 351, 353, 356, 358–365 [chybí ročníky 1827–1831, 1843 a 1848], matriční záznamy o sňatcích v letech 1824–1849, Teichdorf.

303 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Býšť, sign. 412, matrika Z (1839–1869), fol. 83, 8. 6. 1864.

304 SOA Pardubice, AO Hrachoviště, kn. 24, Pomocná hlavní kniha daní (*Gemeinde-Register*), 1860–1901; Tamtéž, kn. 29, účetní kniha ústavu chudých, 1861–1883/1885.

305 Tamtéž, kart. 1, domovské listy, 5. 11. 1865–30. 11. 1890.

306 Tamtéž, domovský list, 5. 11. 1865. Ve sňubních protokolech se podepisoval jako „Zeuge“. Tamtéž, FÚ Býšť, kn. 12, sňubní protokoly (1857–1865), 9. 1. 1864, 14. 1. 1865.

307 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Býšť, sign. 4388, matrika O (1861–1894), fol. 172; SOA Pardubice, AO Hrachoviště, kart. 1, domovské listy; Tamtéž, kn. 24, Pomocná hlavní kniha (*Gemeinde-Register*), 1860–1901.

308 SOA Pardubice, Sb. druhopisů matrik, FÚ Býšť, kn. 215, matrika Z, 3. 7. 1912.

309 Tamtéž, AM Holice, kn. 277, obecní matrika města Holice, 1870, Nové Roveňsko. Ten se v roce 1851 při své svatbě podepsal jako „*Breitigam*“ (sic). Tamtéž, FÚ Holice, kn. 15, sňubní protokoly (1846–1852), 22. 8. 1851.

310 Tamtéž, kart. 45, protokol ze dne 3. 11. 1873. Tamtéž, kn. 277, obecní matrika města Holice, 1870, Nové Roveňsko.

bylo v roce 1880 mezi 58 až 63 lety.³¹¹ Podobná situace panovala ve Staročernsku, kde příslušníci starší generace mluvili starým německým nářečím, ale místní výbor jednal už v roce 1875 výhradně česky, přestože se mnozí ještě podepisovali německy.³¹² Posledním aktivním mluvčím němčiny byl František (Franz) Herzig, který zemřel až v roce 1930.³¹³

Do osmdesátých let se plně počestilo také vzdálené Kovansko, kde asimilační procesy probíhaly po dlouhou dobu. Situaci nemohlo zvrátit ani otevření nové školy v roce 1862, kde se děti učily tři hodiny týdně německy, aby „si uvědomily, že jejich předci byli Němci“.³¹⁴ Tento stav navíc trval jen do roku 1869. Do matrik se podepisoval německy už jen Johann Exner, avšak pouze do 70. let.³¹⁵ Dva poslední mluvčí kladského nářečí skonali před první světovou válkou.³¹⁶

Průběh asimilačních procesů nelze exaktně kvantifikovat bez údajů o národnostním složení obyvatelstva. První sčítání lidu, při němž se zjišťoval také obcovací jazyk, proběhlo až v roce 1880. Jeho výsledky ukázaly, že se silná německá komunita udržela už jen ve Veské, kde se k německému jazyku přihlásila necelá polovina osob (tab. 15).³¹⁷ Němčinu pak preferovalo ještě 11,5 % obyvatel Moravanského. Zbytky německé menšiny se uchovaly ještě ve Staročernsku (8 lidí z 87 obyvatel) a v Roveňsku (11 osob). K němčině se již nepřihlásil nikdo v Malolánském, kde však podle dašického faráře Nechvíleho mělo žít ještě asi deset Němců.³¹⁸ Děti z Malolánského přitom stále docházely do německé školy ve Veské. Zdejší výsledek censu mohl nicméně poukázat na to, že němčina tu přestala plnit roli hlavního dorozumívacího prostředku. Podle dalšího sčítání v roce 1890 zůstala němčina jako obcovací jazyk zachována již pouze ve dvou osadách, a to ve Veské a Moravanském (tab. 15).

„Národnostní boj“ na Pardubicku

Dlouhodobá konzervace původního etnokulturního rázu Veské by nebyla možná bez působení tamější německé školy. Existence ústavu však ani v tomto případě nezabránila

311 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Holice, sign. 6599, O, pag. 33. SOkA Pardubice, AM Holice, kn. 277, obecní matrika města Holice, 1870, Nové Roveňsko.

312 SOkA Pardubice, AO Staročernsko, kart. 2, obecní protokol, 19. 12. 1875.

313 Tamtéž, Okresní soud (dále jen OS) Pardubice, kn. 419, rejstřík k dědickým spisům (1930–1931); Tamtéž, AO Staročernsko, kart. 2, obecní protokol, 19. 12. 1875.

314 F. J. BERANEK, *Kovansko*, s. 14.

315 SOA Praha, Sb. matrik, FÚ Chleby, sign. M14–5/20, matrika O, fol. 30, 1873.

316 F. J. BERANEK, *Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel*, s. 165.

317 *Das Deutsch-böhmische Sprachgebiet nach der letzten Volkszählung*, im Selbstverlage des Deutschen Schulvereines, Wien 1894, s. 33–34.

318 J. NECHVÍLE, *Dašice a přifařené obce*, s. 84.

asimilačním trendům, což lze ilustrovat na proměnách sňatkové strategie a českém přistěhovalectví. Už v letech 1826–1850 tvořila německá manželství pouhou polovinu ze všech uzavřených sňatků, zato v letech 1850–1875 se jejich podíl dále snížil až na 13,6 % (tab. 16).³¹⁹ Přes tyto změny ještě koncem 60. let 19. století velká část obyvatel mluvila německy.³²⁰

Následky asimilace se ovšem odrazily v požadavku na zavedení dvojjazyčné výuky na vesecké škole, který se objevil poprvé v roce 1861.³²¹ Jeho iniciátoři poukazovali na to, že školu navštěvovaly nejen německé, ale i české děti. Česko-německé vyučování uvedl do praxe učitel Josef Schindler, jenž nastoupil v roce 1862.³²² Před takovým zásahem přitom důrazně varoval velký podporovatel německé školy Ignaz Schneider.³²³ Veskou tak mohl velmi snadno postihnout osud Kovanska, které se po zrušení německé školy rychle počestilo.

Mezi německy mluvícími obyvateli Veské se však zvedl proti zavedení dvojjazyčné výuky na „jejich“ škole odpor. V této malé vesnici nedaleko Pardubic tak propukly nacionalistické vášně odpovídající konceptu tzv. „národnostního boje“ (*Volkstumskampf*).³²⁴ Do čela obhájců německé školy se postavil člen veseckého představenstva Franz Schneider (1819–1891), starší bratr Ignaze Schneidera.³²⁵ Proti žádosti o obnovení výhradně německého vyučování z roku 1868, pod kterou se podepsali dokonce i zástupci českých rodičů, se ostře ohradil Jakub Jindra ze školdozorního úřadu se sídlem v Holicích.³²⁶ Podle jeho názoru dvojjazyčnou výukou „*Ize obojím národnostem vyhovět a třenicím předejít*“.³²⁷ Rozlítla ho zvláště Schneiderova výzva k bojkotu českého katechety. Jindra proto požádal faráře o předvolání starosty Koloděj a ostatních „*českých otců*“, aby své podpisy odvolali.³²⁸ Schneider na to reagoval svou vlastní stížností farnímu úřadu, jež byla ale odmítnuta.³²⁹

319 SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 1557, matrika O, fol. 110–126; sign. 7934, matrika O (1852–1930), fol. 460–487.

320 SOKA Pardubice, FÚ Sezemice, kn. 74, snubní protokoly (1863–1869), nefol., 29. 4. 1869.

321 Tamtéž, FÚ Sezemice, kart. 6, Okresní úřad Pardubice farnímu úřadu Sezemice, 13. 10. 1861.

322 Tamtéž, kart. 7, Josef Schindler farnímu úřadu Sezemice, 15. 8. 1862; O. ULLRICH, *O českou školu*, s. 93.

323 *Die deutschen Kolonien*, s. 27.

324 K pojetí „národnostního boje“ srov. Jitka BALCAROVÁ, „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“ *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity*“, Praha 2013, s. 66.

325 V pozdějších letech žil Franz Schneider v Dašicích a povoláním byl finanční strážník. Zemřel dne 25. 5. 1891. SOA Zámorsk, FÚ Dašice, sign. 6561, matrika Z (1877–1917), pag. 108, 25. 5. 1891.

326 SOKA Pardubice, FÚ Sezemice, kart. 7, Pardubický úřad školdozorní Holice farnímu úřadu Sezemice, pod. Jakub Jindra, 9. 11. 1868.

327 Tamtéž.

328 Tamtéž, Pardubický úřad školdozorní Holice farnímu úřadu Sezemice, pod. Jakub Jindra, 13. 11. 1868.

329 Tamtéž, Franz Schneider za vesecké představenstvo farnímu úřadu Sezemice, 11. 11. 1868.

Jazykové poměry ve školství upravoval tzv. Hasnerův zákon z května 1869.³³⁰ Výnos zemské školní rady z června 1871 pak explicitně vyloučil existenci „*utrakvistických*“ škol, kam byly přikázány děti české i německé.³³¹ Pokračování česko-německé výuky na vesecké obecné škole se tak ukázalo být neudržitelné. Toho posléze využily obě strany sporu. Po nástupu nového učitele Jakoba Weicheta (1805–1898)³³² se na něj obrátili v říjnu 1871 rodiče s prosbou o opětovné zavedení německého vyučovacího jazyka.³³³ Žádost byla postoupena až na zemskou školní radu, která ji svým výnosem z 27. února 1872 schválila a prohlásila školu za německou.³³⁴ Tehdy se ustavila školní rada ve Veské, jejíž část byla zvolena zastupitelstvy Koloděj, Staročernska a Zminného.³³⁵ Za Veskou v ní zasedl Schneider coby školní dozorce.

V roce 1875 požádali zástupci téměř již počestěného Staročernska o přeškolení do Černé za Bory.³³⁶ Jejich záměr však zůstal nevyslyšen. Téhož roku pak rodiče některých žáků vznesli návrh na změnu vyučovacího jazyka na český. Zemská školní rada ale požadavek v lednu 1876 odmítla jako nedůvodný s odkazem na to, že před několika lety usilovali rodiče naopak o německý charakter školy.³³⁷ Tato protichůdná přání jasně vystihovala silící národnostní rozpory mezi obyvateli Veské a okolních obcí.

Podle Prochazkové zůstala Veská jedinou vesnicí (sic) na Pardubicku, ve které se ještě „*mluvalo německy*“.³³⁸ K dalšímu jejímu osudu byla navíc skeptická: „*Počestění této poslední německé osady v pardubickém okrese je jen otázka času...*“³³⁹ Sčítání lidu v roce 1880 toto tvrzení jen potvrdilo. V absolutních číslech žilo 21 podle obcovací řeči deklarovaných Němců ještě v osadě Moravanský. Schlesinger ale upozornil na to, že se to některým místním zdálo podezřele málo a podle jejich vlastního zjištění tam žilo „*36 německých, 10 českých a 2 utrakvistických rodin*“,³⁴⁰ což znamenalo většinu pro německý živel. Gehre

330 *Gesetz vom 14. Mai 1869* (Nr. 62/1869), *durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden*, Reichsgesetzblatt, s. 277an.

331 *Vynesení zemské školní rady ze dne 6. června 1871*, č. 6401, v *příčině přikazování ke školám a odlučování od nich*, in: *Zákony a nařízení u věcech obecného školství, na ten čas platné v království Českém*, Praha 1873, s. 1–2.

332 SOKA Pardubice, OŠ Veská, kn. 1, Pamětní kniha školy ve Veské založená r. 1855 (1855–1896), fol. 8.

333 Tamtéž, fol. 9.

334 O. ULLRICH, *O českou školu*, s. 93; F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, II. díl, s. 220.

335 SOKA Pardubice, AO Velké Koloděje, kn. 1, protokoly obecního výboru, nefol., 11. 3. 1873.

336 Tamtéž, OŠ Veská, kn. 1, Pamětní kniha školy ve Veské založená r. 1855, fol. 15.

337 Tamtéž, fol. 16.

338 Anastasia PROCHAZKA, *Das deutsche Sprachgebiet in Böhmen*, MVGDDB 14, 1876, s. 221–224, 267–283, zde s. 281–282.

339 Tamtéž.

340 Ludwig SCHLESINGER, *Die Nationalitäts-Verhältnisse Böhmens*, in: Richard Lehmann – Alfred Kirchhoff (Hgg.), *Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde*, 2. Band, Stuttgart 1886, s. 1–27, zde s. 24–25.

neváhal označit oficiální sčítání lidu bezmála za zmanipulované: „*das Zählungsergebnis für Sehdorf ist aber ganz entschieden falsch*“.³⁴¹ Nelze ovšem vyloučit možnost, že podíl aktivních mluvčích němčiny se zmenšil v důsledku absence německé školy.³⁴² Ostatně němčinu reálně používali spíše starší lidé³⁴³ a místní výbor v Moravanském už v polovině 80. let jednal v češtině.³⁴⁴

Aby se podařilo asimilační proces zvrátit, obrátili se zástupci Moravanského už v roce 1881 na nedávno založený Německý školský spolek neboli *Schulverein* (*Deutscher Schulverein*),³⁴⁵ jehož poslání spočívalo v revitalizaci německého školství v jazykově smíšených oblastech.³⁴⁶ O rok později se za jeho přispění podařilo zřídit v Moravanském německou školu.³⁴⁷ Jednalo se o soukromý ústav přímo řízený *Schulvereinem*, jehož plný název zněl *Privatschule des Deutschen Schulvereines in Sehdorf*. V této souvislosti byla v Moravanském založena místní pobočka (*Ortsgruppe*) této organizace. Počet jejích členů dosáhl do poloviny 80. let čtyřiceti.³⁴⁸ V roce 1885 došlo k otevření nové školní budovy. Školu tehdy navštěvovalo zhruba 40 dětí, což podle Gehreho přispělo k zachování německého rázu Moravanského.³⁴⁹ Do školy docházeli i žáci z Dašic, Kostěnic nebo Platěnska. Soukromou školu podporovali také obyvatelé Veské.³⁵⁰ V pořadí druhá německá škola u Pardubic si brzy našla nepřátele v čele s dašickým farářem Josefem Nechvílem.³⁵¹

Mezitím pokračovaly spory o vyučovací jazyk na vesecké škole. Sezemický farář si v roce 1879 vynutil, aby věrouku mohl učit v českém jazyce.³⁵² S příchodem nového učitele Theodora Anderleho v roce 1881 se začal i ve Veské angažovat *Schulverein*,³⁵³ jehož nástup zavalil patrně příčinu k demonstrativnímu pochodu pardubických studentů v září 1882.³⁵⁴ O rok později asi 20 českých učitelů svého kolegu Anderleho slovně napadalo.

341 F. M. GEHRE, *Die Deutschen Sprachinseln*, s. 15.

342 SOKA Pardubice, FÚ Dašice, kart. 1, Význam sobotálesu při škole koštěnické na rok 1860, 26. 10. 1859.

343 Tamtéž, Sb. druhopisů matrik, FÚ Dašice, kn. 383-391, matriky N a O, roč. 1871-1879.

344 Tamtéž, AO Moravanský, kn. 1, zápisy z jednání obecního výboru (1885-1941), fol. 1-4.

345 Tamtéž, Německá soukromá obecná škola Moravanský, kn. 1, Kronika, pag. 1-2.

346 Jednalo se o jeden z německých „obraných spolků“. J. BALCAROVÁ, „*Jeden za všechny...*“, s. 94-95.

347 SOKA Pardubice, Německá soukromá obecná škola Moravanský, kn. 1, Kronika, pag. 2.

348 Tamtéž, pag. 18.

349 F. M. GEHRE, *Die deutschen Sprachinseln*, s. 16.

350 SOKA Pardubice, Německá soukromá obecná škola Moravanský, kn. 1, Kronika, pag. 19.

351 O. ULLRICH, *Škola v Moravanském*, ZKPP 32, č. 5-6, 1997, s. 144-147, zde s. 145.

352 SOKA Pardubice, FÚ Sezemice, kart. 8, Okresní hejtmanský Pardubice farnímu úřadu Sezemice, 22. 8. 1879.

353 Tamtéž, OŠ Veská, kn. 1, Pamětní kniha školy ve Veské založená r. 1855, fol. 44an. Ve svém druhém zápisu do školní kroniky připomněl Anderle optimistická slova svého předchůdce Franze Janischty: „*Und ich sage Euch, die bleibt doch deutsch*“. Tamtéž, fol. 42.

354 O. ULLRICH, *O českou školu*, s. 94.

Sezemický kaplan Antonín Kopecký – sám velký odpůrce vesecké školy – k národnostním rozdmáškám napsal: „Dokud několik výtředními hlavami na říšské radě a sněmu českém nebyly vyvolány třenice národnostní, byla Veska milým a přívětivým místem výletníkům, najmě Sezemickým a s obyvatelý [sic] i původu německého žilo se v nejpřímnější shodě, kterýžto však poměr následkem výše řečených výtředníků za posledních let poněkud se změnil a napnul...“³⁵⁵

Německou školu ve Vesce značně ohrozilo tentokrát již úspěšné odškolení Staročernska v roce 1883, což přimělo českého předsedu školní rady Jeřábka k opakované snaze o změnu vyučovacího jazyka s cílem zachovat existenci zdejšího ústavu.³⁵⁶ Tomu nakonec zabránila až intervence *Schulvereinu*, takže v roce 1884 hlasovalo pro zachování němčiny 34 rodičů proti 30.³⁵⁷ Po své úspěšné misi odešel učitel Anderle na školu v Moravanském, proti níž vyšel v periodiku *Pernštýn* „nenávislný článek“.³⁵⁸ Kritizováni byli zvláště čeští rodiče, jež posílali své potomky do německé školy. Těmto dětem se říkalo posměšně „šulfrňáci“.³⁵⁹ Učitel přitom poukazoval na to, že zdejší škola měla pouze sloužit k „zachování zdejšího německého pokolení“.³⁶⁰

Aktivity *Schulvereinu* se promítly do „příznivého“ výsledku sčítání lidu v roce 1890.³⁶¹ Podíl německy mluvícího obyvatelstva vzrostl na 67 % ve Vesce, resp. 59 % v Moravanském. Problém ale nastal v úbytku počtu žáků na obou tamějších školách.³⁶² Ve Vesce se navíc neustále zvyšoval podíl českých školáků.³⁶³ Když v roce 1897 hrozilo uzavření školy v Moravanském, musel být založen spolek pro její podporu.³⁶⁴ V prosinci téhož roku pak došlo k přepadení školy skupinou údajně 120 Čechů.³⁶⁵

Přes urputné snahy o zachování německých škol se nepodařilo zastavit pokračující asimilaci. Při sčítání lidu v roce 1900 se přihlásila k němčině už jen pětina obyvatel Vesce a 18 % osob z Moravanského.³⁶⁶ Téměř všichni žáci německé školy v Moravanském přitom

355 A. KOPECKÝ, *Sezemice*, s. 110.

356 O. ULLRICH, *O českou školu*, s. 94.

357 Tamtéž.

358 F. M. GEHRE, *Die deutschen Sprachinseln*, s. 16.

359 O. ULLRICH, *Škola v Moravanském*, s. 146.

360 SOKA Pardubice, *Německá soukromá obecná škola Moravanský*, kn. 1, *Kronika*, pag. 19.

361 *Das Deutsch-böhmische Sprachgebiet*, s. 33–34.

362 R. NOVOTNÝ, *Příspěvek k dějinám*, s. 138. Počet dětí na vesecké škole se pohyboval kolem 30.

363 SOKA Pardubice, *OŠ Veská*, kn. 2, *Školní kronika* vedená od r. 1896 (1896–1926), pag. 1–8.

364 Tamtéž, *AO Moravanský*, kart. 1, *Satzungen des Deutschen Schulerhaltungsvereines in Sehndorf*, 29. 6. 1897.

365 Tamtéž, *Německá soukromá obecná škola Moravanský*, kn. 1, *Kronika*, pag. 115–116.

366 *Gemeindelexikon der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder*, Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, Bd. 9, Böhmen, Wien 1904, s. 558–562.

měli s němčinou velké potíže!³⁶⁷ V roce 1904 pak vydržovaný soukromý ústav zanikl pro nedostatek dětí, jejichž počet na konci školního roku činil pouhých šest.³⁶⁸

Mračna se tou dobou stahovala i nad německou školou ve Veské, na níž působil od roku 1897 český učitel Karel Brožek.³⁶⁹ V roce 1902 znovu požádali někteří rodiče o zavedení českého vyučovacího jazyka, avšak pro nedostatečnou účast na jednání před okresním hejtmanem se nepodařilo dosáhnout žádného výsledku.³⁷⁰ V lednu dalšího roku se vyslovila pro české vyučování těsná většina 17 ku 15 hlasům.³⁷¹ Mezitím ve školním roce 1903/1904 převýšil počet českých dětí německé.³⁷² Školské úřady začaly pod tlakem rodičů konat až v roce 1906, kdy se uskutečnilo další šetření s jednomyslnou podporou změny vyučovacího jazyka. Od 10. prosince téhož roku se pak začalo vyučovat ve Veské v českém jazyce.³⁷³

V roce 1910 se při sčítání lidu přihlásil k němčině ve Veské pouze jediný člověk, což platilo i pro Moravanský.³⁷⁴ Počestění obou „posledních ostrůvků němectví“ na Pardubicku tak bylo dokonáno. Bez vzednutí národnostních šarvátek a podpory *Schulvereinu* by ovšem plná asimilace nastala už o několik desetiletí dříve.

Odkaz kladsko-slezské imigrace do východního Polabí

Potomci kladsko-slezských imigrantů, kteří přišli na tehdejší pardubické a poděbradské panství v 80. letech 18. století, si svou etnokulturní identitu udrželi více než století. Asimilační proces v závislosti na místních podmínkách postupoval větší či menší rychlostí. Ani poslední dvě německé kolonie přes podporu *Schulvereinu* nedokázaly svůj jazykový svéráz zachovat déle než do začátku 20. století, tedy zhruba po dobu čtyř až pěti generací. Jen díky značným subvencím ze strany nacionálních spolků si z malých jazykových enkláv svou původní identitu udržela až do roku 1945 izolovaná osada Karlov (*Libinsdorf*) v nepřilíživé části Vysočiny.³⁷⁵ Dlouhou životnost měly i německé komunity v USA nebo česká osada Vojvodovo v Bulharsku.³⁷⁶

367 SOKA Pardubice, FÚ Dašice, kart. 5, konzistoř Hradec Králové c. k. Okr. školní radě Pardubice, 2. 8. 1900.

368 Tamtéž, Německá soukromá obecná škola Moravanský, kn. 1, Kronika, pag. 138.

369 Tamtéž, pag. 2.

370 Tamtéž, pag. 64.

371 Tamtéž.

372 Tamtéž, pag. 35–40.

373 Tamtéž, pag. 64.

374 *Seznam míst v království Českém*, Praha 1913, s. 414, 409.

375 P. LOZOVIUK, „*Jedno to padne samo.*“, s. 105–124.

376 Srov. K. J. BADE, *Evropa v pohybu*, s. 73; L. BUDILOVÁ, *Vojvodovo*, s. 31–50.

„Pruští emigranti“ i tak zanechali ve východních a středovýchodních Čechách své trvalé stopy, přestože jejich potomci během doby splynuli s českým prostředím a stali se z nich Češi. Zcela jiný osud postihl potomstvo těch kladských a slezských přistěhovalců, jež se trvale usadili v jazykově totožném prostředí Broumovska, Kunštátska a Králicka. Své domovy totiž museli většinou opustit po druhé světové válce.

V prvních dekádách 20. století stále žili na Pardubicku pamětníci, jejichž rodiče ještě mluvili německy. Regionální historik František Karel Rosůlek (1859–1940) toho využil a začátkem minulého století sesbíral vzpomínky mimo jiné Františka (Franze) Pelze z Roveňska a Antonína Bernkrauta z Hrachoviště.³⁷⁷ O vědecký terénní výzkum v německých osadách se pak ve druhé polovině 30. let pokoušel Franz Josef Beranek působící v letech 1936–1938 jako učitel němčiny na pardubické obchodní škole (pozdější obchodní akademii).³⁷⁸

Beranek měl možnost vést rozhovory s Josefem Spitzerem (1858–1946) z Veské, jenž byl zdejším posledním žijícím znalcem kladského dialektu.³⁷⁹ Tou dobou žil ještě druhý pamětník – Václav (Wenzel) Ender z Moravanského, který však zemřel v roce 1938.³⁸⁰ Tehdy osmdesátiletý Spitzer, který se s hrdostí označoval za „starého Němce“, sice uměl z dětství německy, ale se svým okolím mluvil už jen česky.³⁸¹ Spitzer seznámil Beranek se starými zvyklostmi, folklorem a lidovou slovesností někdejších „pardubických Němců“.³⁸² Beranek o něm psal jako o „živém pomníku kladského lidu ve východních Čechách“.³⁸³ Když pak na podzim 1938 „musel opustit“ Pardubicko, se Spitzerem si stále dopisoval.³⁸⁴

Ačkoliv se Spitzer v roce 1921 hlásil při sčítání lidu k české národnosti,³⁸⁵ požádal krátce po nacistické okupaci Čech a Moravy o německou státní příslušnost,³⁸⁶ kterou pak skutečně získal.³⁸⁷ Po válce to však pro něj mělo neblahé důsledky. Hned v květnu 1945 byl totiž zatčen a musel se zpovídat před právní komisí Okresního národního výboru v Pardubicích (obr. 10).³⁸⁸ Roli v jeho brzkém propuštění sehrál jeho vysoký

377 F. K. ROSŮLEK, *Pardubicko*, III. díl, s. 141, 209.

378 SOKA Pardubice, AM Pardubice, kart. 614, matrika domovských příslušníků, František Beránek, 1936–1938. Tamtéž, Obchodní akademie Pardubice, př. č. 149/1993, kn. 16, třídní katalogy 1937–1938.

379 F. J. BERANEK, *Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel*, s. 165.

380 Tamtéž.

381 Tamtéž.

382 TÝŽ, *Volkskundliches aus der Pardubitzer Deutscheninsel*, s. 240–250.

383 Tamtéž, s. 240.

384 TÝŽ, *Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel*, s. 154, 166.

385 SOKA Pardubice, OkÚ Pardubice, Sčítání lidu 1921, kart. 59, Veská, č. p. 14.

386 Tamtéž, AO Veská, kn. 3, Kniha domovských listů, 23. 7. 1939.

387 SOA Zámorsk, Oberlandrát Pardubice, kart. 7, inv. č. 80, seznam německých zemědělců, nedat.

388 SOKA Pardubice, Okresní národní výbor (dále jen ONV) Pardubice 1945–1949, kart. 347, sign. 372/45 (Josef Spitzer), hlášení četnické stanice v Sezemicích, 13. 6. 1945; Spitzerova výpověď, 13. 6. 1945; usnesení právní komise ONV Pardubice, 14. 6. 1945, 9. 1. 1946.

věk a skutečnost, že jeho rodina se k německé národnosti nehlásila – jeho první i druhá manželka byly ostatně Češky.³⁸⁹ Možné konfiskaci své usedlosti se vyhnul tím, že už ve 30. letech převedl dům na svého syna Ladislava.³⁹⁰ „Starý Němec“ Josef Spitzer zemřel dne 8. dubna 1946 ve věku nedožitých 88 let.³⁹¹

Německý jazyk sice z Pardubicka naprosto vymizel, ale zůstala tu kladská a slezská rodová jména. Velká část těchto příjmení se často vyskytuje v počestěné podobě – např. Kercl (Kerzel), Hercík (Herzig) nebo Šrom (Schramme). Ještě v 50. a 60. letech minulého století žilo ve Veské a Staročernsku několik osob, které ve svém dětství docházely do německé školy. To byl případ Karla Kercla (nar. 1885) a Františka Herziga (nar. 1879).³⁹² V bývalých německých vesnicích stále přežívalo několik původních rodů, ale jejich počet se postupně snižoval. V současnosti se setkáme se jmény starých familiantů jen v několika osadách, jako například rod Šromů v Hrachovišti.³⁹³ Jiná rodová jména jako Švajdler (*Schweidler*), Šlíma, Mohaupt, Bernkraut, Ullrich, Pelz, Veniger a řada dalších jsou rozptýlena po celém Pardubicku.³⁹⁴ V oblasti Nymburska a Poděbradska se pak setkáme s příjmením Grospič vycházejícím z formy *Großpitsch*,³⁹⁵ jehož nositelé přišli do Kovanska před více než 230 lety.

Německou minulost skupiny osad v okolí Pardubic dnes už prakticky nic nepřipomíná. Na první pohled se tyto bývalé raabizační kolonie neliší od jiných českých vesnic. Žádné německojazyčné epigrafické památky ve veřejném prostoru se téměř s jistotou vůbec nedochovaly. Dodnes se však mezi lidmi na Holickou používá zkomolené místní jméno *Trandorf* (z původního *Trauerdorf*) pro Roveňsko, které tak můžeme považovat za jeden z mála reliktnů kladsko-slezského osídlení ve východním Polabí.

389 Tamtéž, Sb. druhopisů matrik, FÚ Dříteč, kn. 686, matrika O, 22. 1. 1889; SOA Zámorsk, Sb. matrik, FÚ Sezemice, sign. 7934, matrika O, fol. 517, 8. 10. 1921.

390 SOKA Pardubice, Okresní soud Pardubice, sign. D II 470/46, kvitanice ke splátce ceny postupní, 1. 7. 1937.

391 Tamtéž, Zapsání úmrtí, 2. 8. 1946. V matričním zápisu se objevila poznámka o Spitzerově německé národnosti. Tamtéž, Sb. druhopisů matrik, FÚ Sezemice, kn. 5561, matrika NOZ, Z, 8. 4. 1946.

392 Tamtéž, Místní národní výbor (dále jen MNV) Staročernsko, kart. D1, voličské seznamy k roku 1954; Tamtéž, MNV Veská, kart. 1, seznam voličů k 13. 6. 1964; Tamtéž, OŠ Veská, kn. 4, třídní katalog 1894, nefol.

393 *Katastr nemovitostí ČR*, Hrachoviště, obec Býšť, č. p. 6, stav k 1. 6. 2018, dostupný z URL: <<http://nahlizenedokn.cuzk.cz/>>, [cit. 1. 6. 2018].

394 *Přehled příjmení a lokalit*, dostupný z URL: <<http://www.mvcr.cz/clanek/cetnost-jmen-a-prijmeni-722752.aspx?q=Y2hudW09MQ%3D%3D>>, [cit. 1. 6. 2018].

395 Tamtéž.

Závěr

Migrace obyvatel Kladska a Slezska do Polabské nížiny patří mezi méně známá témata dějin českých zemí na přelomu raného novověku a moderní doby. Autor si stanovil nesnadný úkol provést analýzu příčin, průběhu a důsledků tohoto transferu, přičemž na něj nepohlížel pouze prizmatem dějin migrací. Studie se proto zaměřila nejen na samotný akt migrace, ale i na následné procesy integrační a asimilační.

Když výsledek sedmileté války potvrdil pruský zábor Kladska a převážné části Slezska, řada zdejších katolíků se ve své loajalitě rozhodla pro přesun do habsburských zemí. Mezi *pull* faktory však patřily zřejmě i hospodářské důvody. První zastávkou přesídlenců se přirozeně staly pohraniční oblasti Čech – především Broumovsko, Kunštátsko a Králicko. Pro řadu z těchto „pruských emigrantů“ to však byla jen přestupní stanice. Sekundární migrace pak směřovala například do Haliče, Bukoviny, Sedmihradsko nebo Banátu, kde se uskutečňovaly rozsáhlé kolonizační projekty. Jiní vystěhovalci pak pokračovali dále do českého vnitrozemí. V roce 1779 císař Josef II. nabídl emigrantům, kteří zůstávali ještě v pohraničí, možnost trvalého přesídlení na pardubické a později i poděbradské panství, kde tou dobou probíhala raabizace.

Dosud převážně individuální přesuny se tak změnily v migraci kolektivní a řízenou, jež nabyla kolonizační ráz. Během první fáze kolonizace (1780–1782) byly založeny první čtyři osady a dalších pět vzniklo v rámci fáze druhé (1782–1784). Poslední třetí fáze už nemohla uspokojit přání všech zájemců o půdu, a vedla tak k založení dvou malých sídel na Pardubicku a jedné větší vesnice v blízkosti Nymburku – Kovanska. Další individuální migranti přicházeli z pohraničí až do začátku 19. století. Velkou roli přitom patrně hrály existující migrační sítě.

Proces integrace probíhal ve dvou základních rovinách – vnitřní a vnější. Vnitřní integrace umožnila vznik zprvu relativně uzavřených komunit lišících se především jazykem od svého okolí. Dále se vytvořila pevná pouta i mezi jednotlivými osadami, což lze chápat jako projev kolektivní identity. Integraci vnější představovaly vzájemné styky s českým okolím a dále pak začlenění imigrantů do institucionální sféry (strukturální integrace). Velký význam pro zachování jazykové identity měla zprvu alespoň omezená výuka v německém jazyce. Ve Veské, Moravanském a Roveňsku působily v první polovině 19. století privátní školy, přičemž ve Veské vznikla už v roce 1817 triviální škola veřejná. Dalším důležitým faktorem byly církevní obřady vykonávané v německém jazyce.

Prekursori budoucí asimilace se objevily už na začátku 19. století a souvisely zejména se zprvu sporadickým výskytem smíšených manželství a českým přistěhovalectvím. Ve 40. letech 19. století definitivně zanikly dvě malé německé komunity (Jesničanky, Spojil). Asimilační procesy následně akcelerovaly po roce 1848. Do 60. let se počestila většina

z původních 12 německých sídel na Pardubicku a před úplnou asimilací stálo i Kovansko. Na tom se podepsala též industrializace, jež vedla k odlivu mladých Němců do měst.

V 80. letech zůstaly pouze dvě významné, ač oslabené německé komunity ve Veské a v Moravanském. Ve Veské právě probíhalo už několikáté kolo zápasu o vyučovací jazyk na zdejší škole. Díky zásahu *Schulvereinu* došlo k revitalizaci německého školství ve Veské a k založení nové privátní školy v Moravanském. Tím se podařilo dovršení asimilace načas oddálit, nikoliv však zcela zastavit tendence k ní vedoucí. Proti existenci německého školství v jinak české oblasti se zvedla vlna nacionálních vášní ze strany české majority. Obě školy nakonec začátkem 20. století zanikly, což umožnilo brzké totální počestění obou osad. Ještě určitou dobu však přežívalo několik pamětníků, kteří ještě uměli z dětství německy. Smrtí Josefa Spitzera v roce 1946, jenž se za okupace přihlásil k Němcům, přímý vztah k původní etnicitě zcela zanikl.

Předložená studie měla představit na příkladu kladsko-slezských vystěhovalců migraci v co nejširší perspektivě včetně navazujících etnokulturních procesů. Zároveň v ní byly prezentovány nové poznatky vzešlé z autorova dlouhodobého archivního výzkumu. Text může sloužit i jako podklad k dalším srovnávacím a interdisciplinárním studiím věnujícím se migracím a jazykovým či národnostním enklávám.

Summary

“Prussian Emigrants”. Glatz-Silesian Communities in East and East-Central Bohemia (1763–1946)

The migration of the inhabitants of the County of Glatz and Silesia to the eastern Elbe lowlands after the Seven Years' War is one of the lesser-known themes of the history of the Bohemian lands at the turn of the 18th and 19th centuries. The author tried to analyze the causes and the impacts of this transfer. The paper focused not only on migration itself but also on its consequences – integration and assimilation processes.

When Prussia finally conquered the majority of Silesia and the whole County of Glatz in 1763, many local Catholics decided to move to the Habsburg countries. The first stop of the so-called “Prussian emigrants” was naturally the borderland of Bohemia – especially the regions of Broumov (Braunau), Kunštát (Kronstadt) and Králíky (Grulich). The secondary migration led to, for example, Galicia, Bukovina, Transylvania or Banat where extensive colonization projects took place. Others continued on to the Bohemian inland. In 1779 Emperor Joseph II offered them the possibility of permanent settlement in the Pardubice and later in the Poděbrady estate where the so-called Raab's system took place at the time. Individual migrations turned to the managed migration that took the form of colonization.

During the first colonization phase (1780–1782) the first four settlements were established and another five were established during the second phase (1782–1784). The third (and last) phase included very small settlements in Pardubice region and one larger village named Kowansko near Nymburk in the Poděbrady estate. Other individual migrants were arriving until the

beginning of the 19th century – mainly from the border regions. The existing migration networks played a major role here.

The integration process took place in two basic forms – internal and external. The internal integration led to the creation of the relatively closed communities, primarily based on language – differing from their Czech surroundings – and collective identity. The immigrants also had to get incorporated into the institutional sphere (structural integration).

The most important requirement for the preservation of the language identity was the teaching in German – the mother tongue of the immigrants. The villages of Weska (Veská), Sehndorf (Moravanský) and Trauerdorf (Roveňsko) hired their private teachers in the first half of the 19th century (in Weska even in 1798/1799). A public German school was opened in Weska in 1817. Another important factor was the execution of church ceremonies in German. A similar development took place also in Kowansko.

The precursors of future assimilation emerged as early as the beginning of the 19th century and were mainly related to the sporadic occurrence of mixed marriages and Czech immigration to the German settlements. Until the 1840s two small German communities of Jesničanky and Spojil disappeared. The assimilation processes accelerated after 1848. By the 1860s most of the original 12 German settlements in Pardubice region were Czechified, and only a few people still spoke German in Kowansko at the time. Many

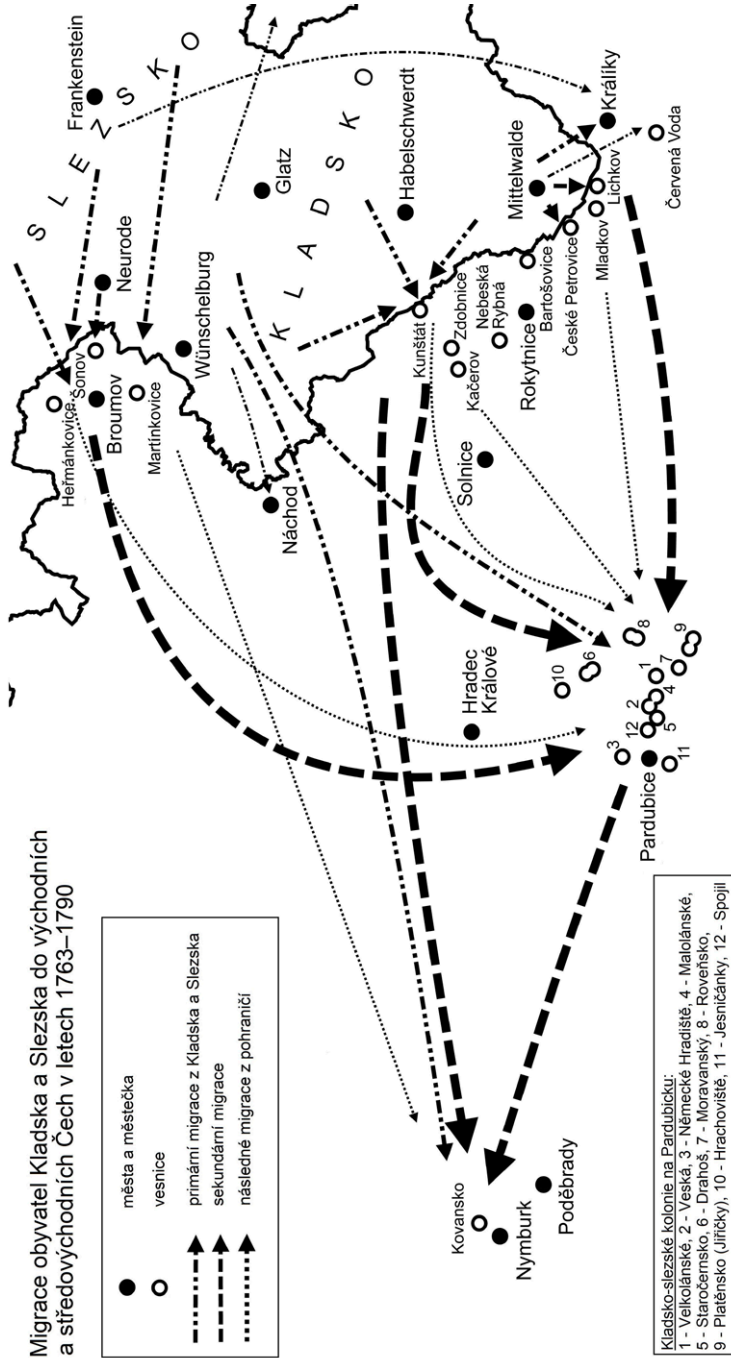
native Germans also moved to the nearby Czech cities or towns.

In the 1880s only two significant, but weakened, German communities were surviving – Weska and Sehndorf. In Weska the struggle for the German school took place. The intervention of the *Deutscher Schulverein* (German School Society) led to the rescue and revitalization of the German education in Weska. A new private German school was established in Sehndorf thanks to the “*Schulverein*”. But this just delayed the total assimilation. Some Czechs were fighting against the existence of German schools in almost purely Czech area and even some violent incidents occurred. Both schools eventually ceased to exist

at the beginning of the 20th century (the school of Weska continued as a Czech one). This was the end of the German settlements. For some time, however, a few people who used to speak German in childhood were still alive. The death of Josef Spitzer nick-named “Old German” in 1946 meant the final extinction of German identity of the former Glatz-Silesian communities.

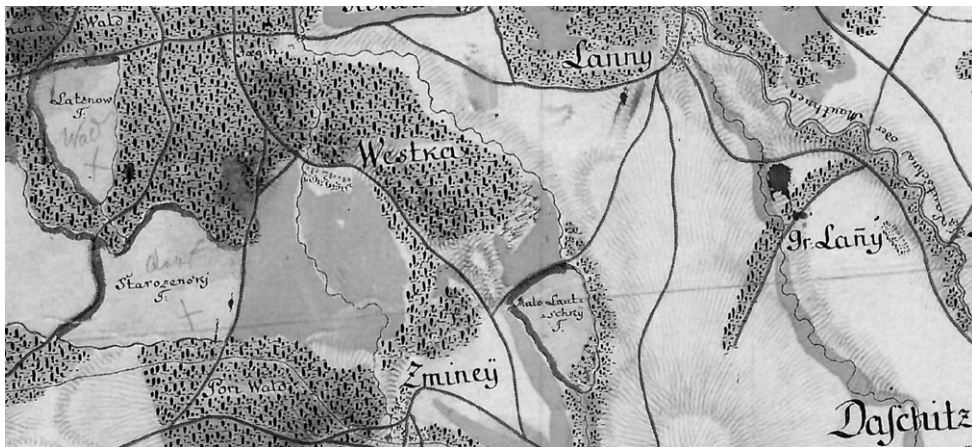
The paper was based on new findings from the author’s intensive archival research. The study was intended to provide a comprehensive interpretation of later migration and ethnocultural processes. The text could also serve as a basis for further comparative and interdisciplinary studies on migration and language enclaves.

Příloha 1

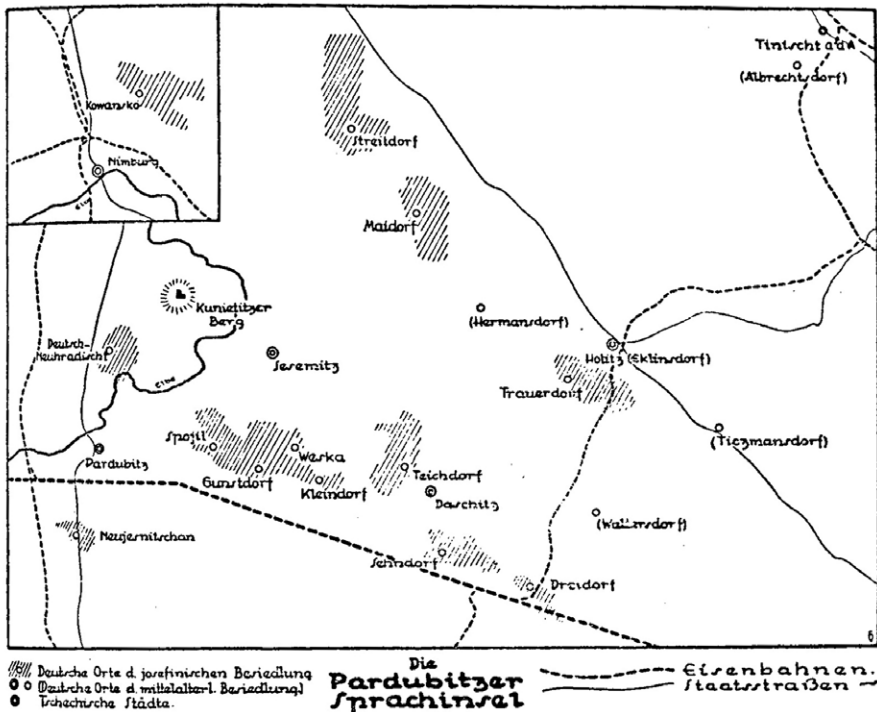

Obr. 1: Schematický náčrt migračních pohybů kladských a slezských vystěhovalců do východních a středovýchodních Čech.

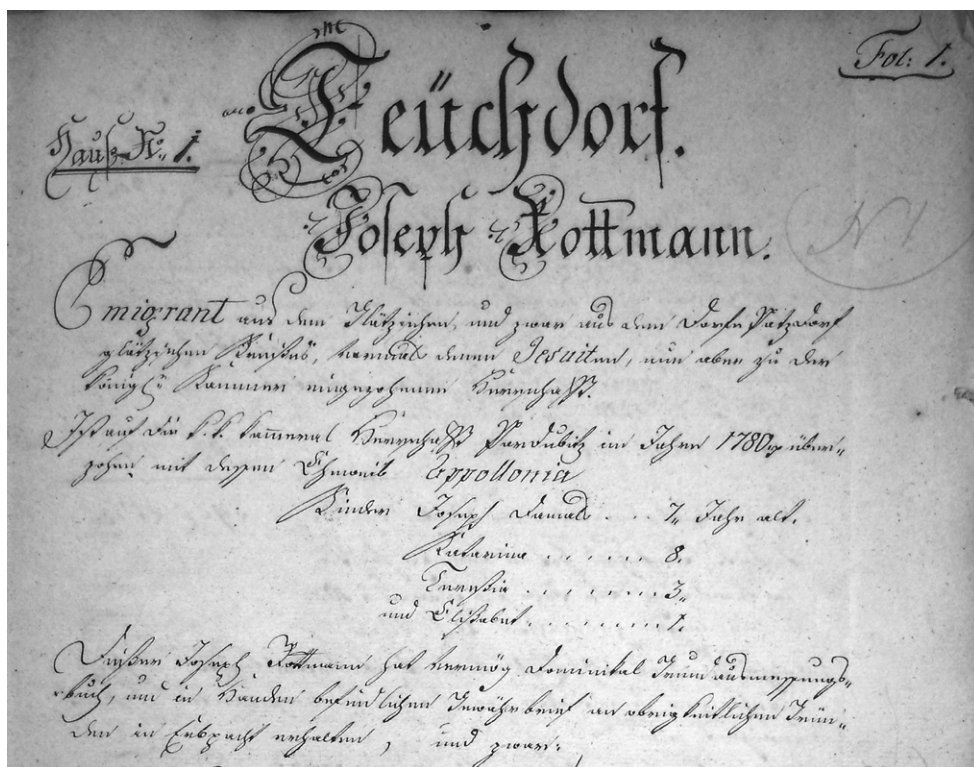
Zdroj: vlastní zpracování autora

Obr. 2: Veská (zde chybně *Westka*) a Velkolánské (zde *Gr-Lanny*) na mapovém listu 1. vojenského mapování kolem roku 1780. Na místě budoucích osad Staročernska a Malolánského byly zakresleny ještě rybníky. Zdroj: mapire.eu

Obr. 3: „Pardubický jazykový ostrov“ na mapě F. J. Beranka. Zdroj: Beranek (*Geschichte der untergegangenen schlesisch-glätzschen Volksinsel*, 1939)

Obr. 4: Zápis v gruntovní kolonizační knize osady Teichdorf (zde v tvaru „Teuchdorf“, čes. Velkolánské) o Josephu Rathmannovi, který se měl v roce 1779 setkat s císařem Josefem II. Zdroj: SOA Zámorsk, Sběrka pozemkových knih

Hochwürdiges Herr.

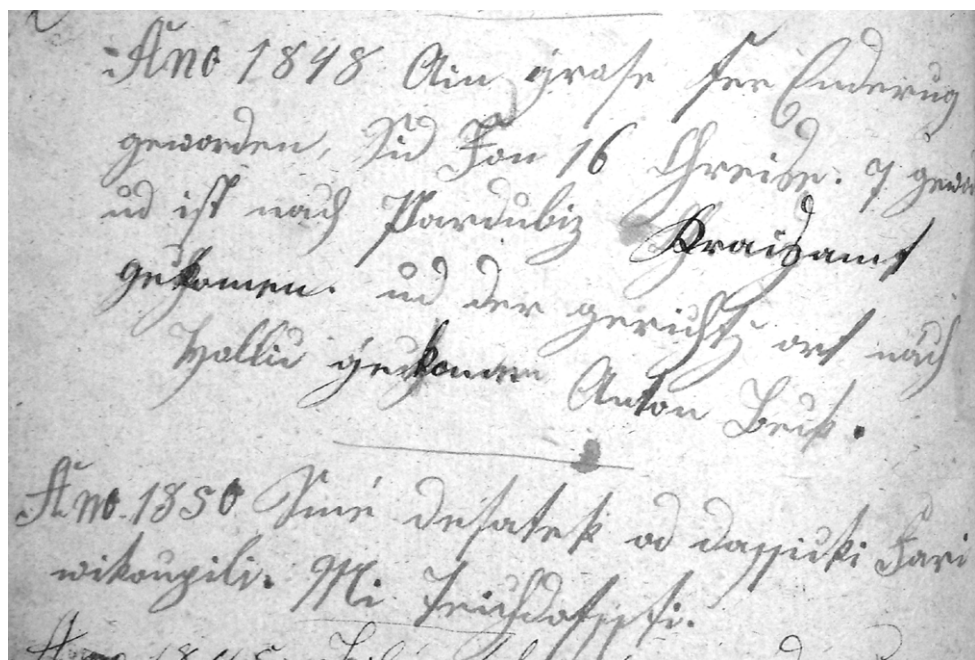
Mit allerhöchster resolution des
 Allen Ihm Joh^{ann} Georg d. J. ist nach dem
 Oberrathlichen Gutachten beschlüssen
 und bewilligt worden, daß die hiesige
 und die umliegenden Dörffer zum
 Pfarrort
 zum Pfarrort
 Pfarrort =
 und demnach über uns in Schrey
 bei in Langst ein Lokal Regleru
 nicht sein wird.

Das dem Neu freigelegt

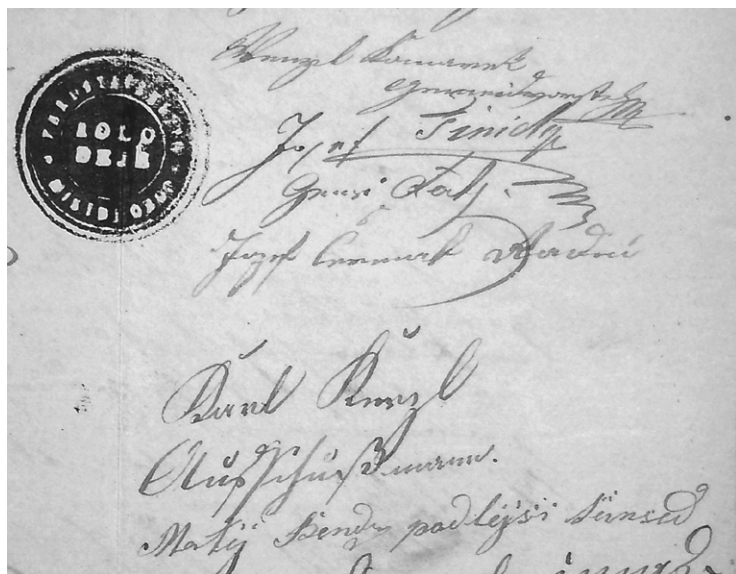
Obr. 5: Fase z roku 1784 o začlenění německých osad u Pardubic do farní správy. Zdroj: SOKA Pardubice, Farní úřad Sezemice

Ich Johann Reichart
Katholik Ehe mündig
Jüngling Testnis fliegend
geben zu dieser
Ehelichens Verbindung
mündig Testnis die
Katholische Einwilligung
Johann Reichart
Katholik aus
Kaiserlich 12 Zügen
Anton Reichart
Katholik ausmündig Testnis
Katholik
Johann Reichart Testnis
Katholik

Obr. 6: Prohlášení otce nevěsty z Nového Hradiště v německém jazyce z roku 1840. Povšimněme si českých podpisů svědků. Zdroj: SOkA Pardubice, Farní úřad Kunětice

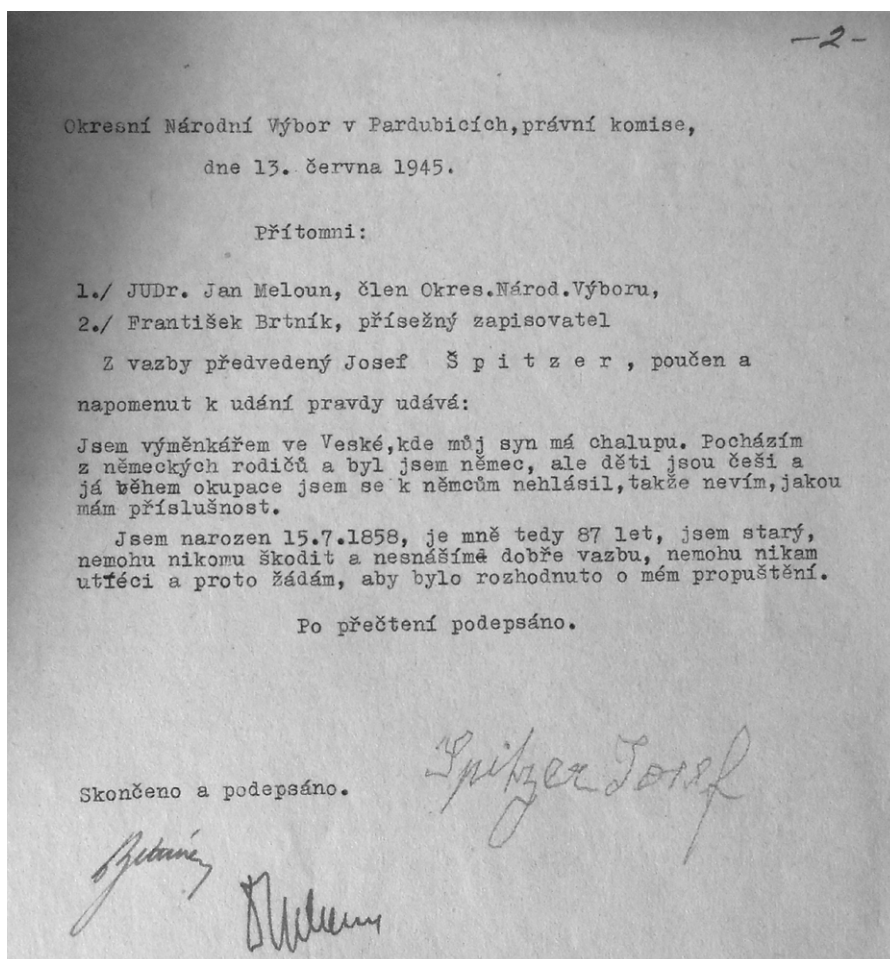
Obr. 7: Zápisy Antona Becka v pamětní knize Velkolánského v češtině a němčině (1848, 1850). Zdroj: SOkA Pardubice, Archiv obce Velkolánské

Obr. 8: Německé podpisy zástupců Veské v protokolu Velkých Koloděj (1855). Zdroj: SOkA Pardubice, Okresní úřad Pardubice

Obr. 9: Otisk starého razítka katastrální obce Hrachoviště (Streitdorf), které se používalo ještě v 90. letech 19. století, kdy už byla osada zcela počestěná. Zdroj: SOKA Pardubice, Archiv obce Hrachoviště

Obr. 10: Protokol o výslechu uvězněného Josefa Spitzera, posledního Němce z Veské, z roku 1945. Zdroj: SOKA Pardubice, Okresní národní výbor Pardubice (1945–1949)

Příloha 2

Číslo domu	Původní osadníci		Pozdější majitelé	
	Jméno	Původ	1851	1900
1	Joseph Rathmann	Altbatzdorf (Starków), Kladsko	Florian Rathmann	Jan Čermák
2	Franz Nitsche	Altbatzdorf (Starków), Kladsko	Anton Beck III.	František Beck
3	Heinrich Schneider	Neuwilmsdorf (Nowy Wielisław), Kladsko	Anton Wimmer ml.	Františka Pospíšilová
4	Casper Biel	Reichenau (Niwa), Kladsko	Petr Roček	Josef Roček
5	Joseph Ender	Konradswalde (Konradów), Kladsko	Ignaz Kerzel	Karel Kerzl
6	Joseph Weigang	Neu-Lomnitz (Nowa Łomnica), Kladsko	Johann Weigang	František Šmaha
7	Anton Christel	Alt-Mohrau (Stara Morawa), Kladsko	Joseph Christel	Josef Kristl
8	Anton Zörnig	Glassendorf (Szkłarka), Kladsko	Wenzel/Václ. Zörnig	Josef Zörnig
9	Wenzel Bartsch	Zabłocie (Krotenpfuhl), Kladsko	Josef Bartsch	Josef Horký

Tab. 1: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů ve Velkolánském.

Číslo domu	Původní osadníci		Pozdější majitelé		
	Staré	Nové	Jméno	Původ	1851
1	2	Anton Fritsche	Alt-Lomnitz (Stara Łomnica), Kladsko	Karl Bauch	Emil Sháněl
2	3	Anton Schmidt	Niederhannsdorf (Jazkowa Dolna), Kladsko	Alžběta Svobodová	Václav Bryčka
3	4	Georg Nentwich	Wünschelburg (Radków), Kladsko	Franz Fikeis	-
4	6	Franz Korn	Vierhöfe (Dworki), Kladsko	Peter Korn	Marie Svědihrová
5	7	Johann Pöschl	Thanndorf (Jodłów), Kladsko	Karl Kerzel	Josef Pětioký
6	8	Franz Späth	Schönfeld (Roztoki), Kladsko	Ignaz Tirich	Josef Gotvald
7	9	Heinrich Pelz	Schönau (Smreczyna), Kladsko	Josef Rada	Václav Havelka
8	10	Paul Kerzel	Klein Schnellendorf (Przydroże Małe), Slezsko	Ignaz Fiebich	František Kašpar

9	11	Anton Praus	Schönau (Smreczyna), Kladsko	Franz Kerzel	Marie Kerzelová
10	12	Johann Michael Korn	Königswalde (Królewski Las), Kladsko	Josef Tirich	Karel Macas
11	13	Ignaz Strauch	Karlsberg (Karłów), Kladsko	Augustin Janisch	Josef Janisch
12	14	Anton Spitzer	Falkenberg (Sokolec), Kladsko	Karl Spitzer	Josef Spitzer
13	15	Georg Hetwer	Thanndorf (Jodłów), Kladsko	-	-

Tab. 2: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů ve Veské.

Číslo domu		Původní osadníci		Pozdější majitelé	
Staré	Nové	Jméno	Původ	1851	1921
1	1	Michael Lerch	neurčeno, Kladsko	Franz Paikert	Marie Haničincová
3	2	Joseph Grund	Thanndorf (Jodłów), Kladsko	Franz Grund	Marie Maxová
9	6	Franz Rotter	neurčeno, Kladsko	Franz Rotter	Václav Beran
10	7	Joseph Mitschke	neurčeno, Kladsko	Karel Hušner	Arnošt Čermák
12	8	David Fitzke	Lewin (Lewin Kłodzki), Kladsko	Josef Kučera	Václav Beran
13	11	Anton Peykert	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Jan Kořánek	Marie Kudynová
14	12	Ignaz Peykert	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Franz Paikert	Jan Kučera
15	13	Joseph Adelt	neurčeno, Kladsko	Johann Adelt	František Červinka

Tab. 3: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů v Novém Hradišti.

Číslo domu	Původní osadníci		Pozdější majitelé	
	Jméno	Původ	1851	1900
1	Franz Erber	Weitengrund (Daików), Kladsko	Josef Hübner	Karel Macas
2	Ferdinand Schüller	Frankenstein (Ząbkowice Śląskie), Slezsko	Josef Schiller	Čeněk Šmejda
3	Joseph Anlauf	Ebersdorf (Dzikowiec), Kladsko	Anton Schiller	Karel Horák
4	Franz Güttler	Lewin (Lewin Kłodzki), Kladsko	Anton Schiller	-
5	Michael Volkner	Steinbach (Kamienczyk), Kladsko	Florian Wolf	Rudolf Volf

Tab. 4: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů v Malolánském.

Číslo domu	Původní osadníci		Pozdější majitelé	
	Jméno	Původ	1851	1921
1	Franz English	Rengersdorf (Krosnowice), Kladsko	Matyáš Kmoníček	Jan Marek
2	Joseph Elsner	Bobischau (Boboszów), Kladsko	Katharina Elsner	František Větrovský
3	Joseph Monse	Schönthal (Dolnik), Kladsko	Anton English	Antonín Pecák
4	Franz Wolf	Habelschwerdt (Bystrzyca Kłodzka), Kladsko	Anton Wolf	Jana Volfová
5	Albin Winkler	Lewin (Lewin Kłodzki), Kladsko	Franz Winkler	Václav Kolář
6	Anton Taus	Friedrichsgrund (Piaskowice), Kladsko	Anton Knapp	Josef Solnička
7	Karl Herzig	Weitengrund (Daików), Kladsko	Franz Herzig	František Herzig
8	Georg English	Rengersdorf (Krosnowice), Kladsko	Václav Štěpánek	František Nechvíle
9	Andreas Wagner	Schönfeld (Roztoki), Kladsko	Václav Žaloudek	Josef Hainc

Tab. 5: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů ve Staročernsku.

Číslo domu	Původní osadníci		Pozdější majitelé
	Jméno	Původ	1851
1	Jakob Schweidler	Wünschelburg (Radków), Kladsko	Antonín Schweidler
2	Ignaz Ulrich	Wallisfurth (Wolany), Kladsko	František Kristen
3	Peter Prause	Neuweistriz (Nowa Bystrzyca), Kladsko	Jan Praus
4	Franz Taus	neurčeno, Kladsko	Josef Wenzel
5	Kaspar Wenzl	Weitengrund (Daików), Kladsko	Terezie Wenzelová
6	Anton Mohaupt	Stuhlseifen (Rudawa), Kladsko	Václav Mohaupt
7	Joseph Ludwig	Stuhlseifen (Rudawa), Kladsko	Jan Ludwig
8	Ignaz Frimann	neurčeno, Kladsko	Jan Jareš
9	Joseph Christen	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Anton Taubic
10	Andreas Bittner	Neuwilmsdorf (Nowy Wielisław), Kladsko	Václav Bittner
11	Ignaz Klar	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	František Holý

12	Anton Fabel	Lewin (Lewin Kłodzki), Kladsko	František Ludwig
----	-------------	--------------------------------	------------------

Tab. 6: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů v Drahoši.
(č. 9 – 12: Dolní /Starý/ Drahoš)

Číslo domu	Původní osadníci		Pozdější majitelé	
	Jméno	Původ	1855	1921
1	Karl Stehr	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Anton Stehr	Matěj Vobrátilek
2	Joseph Ullrich	Oberschwedeldorf (Szalejów Górny), Kladsko	Antonín Meduna	Barbora Venclová
3	Franz Ullrich	Niederschwedeldorf (Szalejów Dolny), Kladsko	Ignaz Frosch	Marie Ulbrychová
4	Joseph Neißner	Thanndorf (Jodłów), Kladsko	Jan Hloupý	Rosálie Čermáková
5	Franz Schaar	Hammer (Młoty), Kladsko	Franz Schar	František Adámek
6	Joseph Weigang	Voigtsdorf (Wójtowice), Kladsko	Karl Stumpf	Václav Ender
7	Georg Neumann	Alt-Lomnitz (Stara Łomnica), Kladsko	Jan Ender	Václav Ender
8	Anton Knauer	Niederlangenau (Długopole Dolne), Kladsko	Josef Stumpf	Františka Endrová
9	Ludwig Bittner	Rauschwitz (Ruszowice), Kladsko	Franz Rotter	Jan Rotter
10	Christoph Schlimann	Friedrichsgrund (Piaskowice), Kladsko	Ferdinand Fibich	František Vimr
11	Joseph Wolf	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Anton Ender	Alois Čermák
12	Anton Schlimann	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Anton Wenzel	Antonín Klíma
13	Karl Partsch (Bartsch)	Gabersdorf (Wojbórz), Kladsko	Josef Fuksa	Josef Hurych
14	Georg Hasler	Rathen (Ratno), Kladsko	Anton Peikert	Antonín Besperát
15	Ignatz Kauklitz	Oberschwedeldorf (Szalejów Górny), Kladsko	Josef Kauklitz	-
16	Anton Ullrich	Oberschwedeldorf (Szalejów Górny), Kladsko	Johann Ulrich	Antonín Pastler

Tab. 7: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů v Moravanském.

Číslo domu	Původní osadníci		Pozdější majitelé	
	Jméno	Původ	1850	1921
1	Franz Aßmann	Frankenstein (Ząbkowice Śląskie), Slezsko	Franz Asmann	Anna Voženílková
2	Joseph Lux	Peikersdorf (Poniatów), Kladsko	Benedikt Lux	Karel Luks
3	Joseph Klinke	Friedrichsgrund (Piaskowice), Kladsko	Ignaz Kräußl	Františka Dittrichová
4	Franz Beck	neurčeno, Kladsko	Anton Weniger	František Horák
5	Anton Hofmann	Oberlangenau (Długopole Górne), Kladsko	Franz Hofmann	František Rychlík
6	Peter Pelz	Glassendorf (Szkłarka), Kladsko	Peter Pelz	František Rychlík
7	Ignaz Winke	Rothflössel (Czerwony Strumień), Kladsko	Heinrich Lux	Václav Jelínek
8	Franz Schlimann	Wallisfurth (Wolany), Kladsko	Wenzel Jung	Antonín Hájek
9	Franz Winke	Rothflössel (Czerwony Strumień), Kladsko	Josef Lutzke	František Hofman

Tab. 8: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů v Roveňsku (Starém Roveňsku).

Číslo domu	Původní osadníci		Pozdější majitelé	
	Jméno	Původ	1854	1921
1	Ignaz Kweke	Stephansdorf (Szczepanów), Slezsko	Ferdinand Fibich	Antonín Fibich
2	Franz Fischer	Alt-Lomnitz (Stara Łomnica), Kladsko	Josef Heinz	Filomena Haincová
3	Florian Ulbricht	Niederschwedeldorf (Szalejów Dolny), Kladsko	Josef Ander	Antonín Hainc
4	Anton Heinze	Altwilmsdorf (Stary Wielisław), Kladsko	Anton Heinz	Anna Haincová
5	Franz Wolf	Neudorf (Nowa Wieś Kłodzka), Kladsko	Johann Wolf	Marie Volfová
6	Anton Riesner	Neu-Lomnitz (Nowa Łomnica), Kladsko	Franz Keller	Josef Köhler
7	Franz Hanke	Hassitz (Goszyce), Kladsko	Franz Ulbrich	Josef Köhler
8	Christoph Peykert	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Anton Niederhaber	Marie Nydrhabrová
9	Franz Marche	Ullersdorf (Ołdrzychowice Kłodzkie), Kladsko	Anton Fischer	Josef Tuček
10	Franz Riesner	Heinrichsgrund, Slezsko	Josef Pavlíček	-

11	Anton Peykert	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Florian Ulbrich	František Köhler
----	---------------	-------------------------------------	-----------------	------------------

Tab. 9: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů v Platěnsku (Jiříčkách).
(č. 7 – 11 Jiříčky)

Číslo domu	Původní osadníci		Pozdější majitelé	
	Jméno	Původ	1850	1921
1	Joseph Gillert	Breslau (Wroclaw), Slezsko	Wenzl Felzmann	Josef Prouza
2	Franz Richter	Schniederberg (Kowary), Slezsko	Josef Mandys	Josefa Koubková
3	Johann Georg Geissler	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Franz Tyrych	František Koníř
4	Ignaz Dirich	Niederschwedeldorf (Szalejów Dolny), Kladsko	David Lewin	František Holeček
5	Peter Hofmann	Rosenthal (Różanka), Kladsko	Franz Meixner	Čeněk Holeček
6	Johann Schramme	Neudorf (Nowa Wieś Kłodzka), Kladsko	Anton Bernkraut	František Šrom
7	Franz Hübner	Schreibendorf (Pisary), Kladsko	Josef Vápečník	Františka Beková
8	Johann Knauer	Steinbach (Kamienczyk), Kladsko	Josef Koníř	Václav Dušánek
9	Joseph Korn	Vierhöfen (Dworki), Kladsko	Josef Richter	Josef Holeček
10	Anton Schneider	Konradswalde (Konradów), Kladsko	Ignác Koníř	Františka Červinková
11	Anton Tauz	Großgeorgsdorf (Jerzykowice Wielkie), Kladsko	Josef Peiner	Jan Jirout
12	Franz Meichsner	Steinbach (Kamienczyk), Kladsko	Franz Meixner	Karel Šrom
13	Franz Granich	Karlsberg (Karlów), Kladsko	Franz Granich	Čeněk Kosina
14	Michael Wolf	Freiwalde (Lesica), Kladsko	Josef Pavlíček	Čeněk Kosina
15	Joseph Latzel	Schönau (Smreczyna), Kladsko	Josef Jirák	Václav Kdrna
16	Joseph Bernkraut	Freiwalde (Lesica), Kladsko	Franz Bernkraut	Františka Červinková
17	Christoph Stehrer	Langenbrück (Mostowice), Kladsko	Anton Kastner	Obec Hrachoviště

18	Johann Fibich	Dreihöfe (Szwedówka), Kladsko	Josef Praus	Josef Praus
19	Christoph Hoppe	Lichtenwalde (Poręba), Kladsko	František Záleský	Františka Kudrnová
20	Wenzel Scholz	Mittelwalde (Międzyzlesie), Kladsko	Hynek Koníř	Václav Holeček
21	Christoph Heinze	Steinbach (Kamienczyk), Kladsko	František Pelikán	Josef Koníř

Tab. 10: Přehled původních osadníků a pozdějších majitelů v Hrachovišti.

Číslo domu	Původní osadníci	
	Jméno	Původ
1	Ignaz Lindner	Breslau (Wrocław), Slezsko
2	Heinrich Kolbe	Königshain (Wojciechowice), Kladsko
3	Heinrich Neugebauer	Rückers (Szczytna), Kladsko
4	Gottfried Scharf	Charlottendorf (Moszno), Slezsko

Tab. 11: Přehled původních osadníků a držitelů domů v Jesničánkách.

Číslo domu	Původní osadníci	
	Jméno	Původ
9	Johann Bauch	Königshain (Wojciechowice), Kladsko
10	Johann Friedrich Engler	neurčeno, Sasko
11	Johann Hornik	Gräditz/Schweidnitz (Grodziszczce/Świdnica), Slezsko
21	Joseph Kromer	Krotzel (?) (Sady), Slezsko

Tab. 12: Přehled původních osadníků a držitelů domů ve Spojile.

Číslo domu	Původní osadníci	
	Jméno	Původ
1	Georg Großpitsch	Rothwaltersdorf (Czerwieńczyce), Kladsko
2	Johann Schaar	„Slezsko“
3	Anton Exner	Wartha (Bardo), Slezsko
4	Franz Christen	Alt-Mohrau (Stara Morawa), Kladsko
5	Joseph Adelt	„Slezsko“
6	Joseph Exner	Langenbrück (Mostowice), Kladsko (?)
7	Anton Wentzel	„Slezsko“
8	Joseph Knappe	„Slezsko“
9	Andreas Löwe	Neuwilmsdorf (Nowy Wielisław), Kladsko

10	Joseph Krammer	Mittelsteine (Ścinawka Średnia), Kladsko
11	Gottfried Bischof	„Slezsko“
12	Joseph Tauz	„Slezsko“
13	Ignatz Klügel	Gabersdorf (Wojbórz), Kladsko
14	Friedrich Tauschke	„Slezsko“
15	Anton Beschoner	„Slezsko“
16	Wenzel Hruby	„Slezsko“
17	Andreas Hettwer	„Slezsko“
18	Joseph Mayer	„Slezsko“
19	Michael Elsner	neurčeno, Kladsko
20	Franz Gottschlich	Ullersdorf (Ołdrzychowice Kłodzkie), Kladsko
21	Joseph Klinge	Passendorf (Pasterka), Kladsko
22	Joseph Christen	Alt-Mohrau (Stara Morawa), Kladsko
23	Anton Hermann	Kieslingswalde (Idzików), Kladsko
24	Joseph Fasser	„Slezsko“
25	Joseph Schwatner	Altheide (Polanica-Zdrój), Kladsko
26	Ignaz Schmied	Neugersdorf (Nowy Gieraltów), Kladsko
27	Franz Rotter	Schreibendorf (Pisary), Kladsko
28	Ignaz Rösner	„Slezsko“
29	Georg Ludwig	Langenbrück (Mostowice), Kladsko
30	Franz Schüssler	Wölfersdorf (Wilkanów), Kladsko

Tab. 13: Přehled původních osadníků a držitelů domů v Kovansku. Zdroje k Tab. 1–13: SOA Zámorsk, Sběrka pozemkových knih; SOKA Pardubice, fondy farních úřadů Dašice, Sezemice, Moravany, Kunětice; Archiv města Dašice; Okresní úřad Pardubice, Sčítání lidu 1921; Beranek (*Kowansko, ein Vorposten der Pardubitzer Sprachinsel*, 1939; *Die glätzische Herkunft der Siedler von Kowansko*, 1941)

Osada	1795	1801	1837	1869	1880	1890	1900	1910	1921
Veská / Weska	93	111	184	136	138	125	130	106	91
Staročernsko / Gunstdorf	69	78	122	68	87	108	89	81	83
Malolánské / Kleindorf	91	93	157	43	45	37	28	36	35
Velkolánské / Teichdorf				60	54	66	71	77	66
Moravanský / Sehndorf	133	130	215	147	182	186	185	171	226
Platěnsko / Dreidorf	71	70	98	104	90	99	64	83	79
Roveňsko / Trauerdorf	65	62	96	152	154	124	126	132	150
Drahoš / Maidorf	72	101	114	101	99	99	113	123	113
Hrachoviště / Streitdorf	138	164	194	238	241	221	197	217	182
Nové Hradiště / Neu-Hradischt	266	115 *	227	-	-	-	-	-	332

Jesničanky / Klein-Jesnitschan (Nové Jesenčany)	28	33	47	43	66	43	621	1050	1056
--	----	----	----	----	----	----	-----	------	------

Tab. 14: Vývoj počtu obyvatel bývalých kladsko-slezských osad na Pardubicku v letech 1795–1921. Zdroje: *Ullrich (1992)*, *Sommer (1837)*, *Spezialortsrepertorium (1910)*, *Gemeindelexikon (1904)*, *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*.

* jen Německé Hradiště

Osada	1880		1890		1900		1910		1921	
	Němci	Podíl v %	Němci	Podíl v %	Němci	Podíl v %	Němci	Podíl v %	Němci	Podíl v %
Veská / Weska	67	48,6	80	64,0	26	20,0	1	0,9	0	0,0
Staročernsko / Gunstdorf	8	9,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Malolánské / Kleindorf	10 *	22,2	8 *	21,6	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Roveňsko / Trauerdorf	11	16,9**	0	0,0	1	2,3**	1	0,8	1	0,7
Moravanský / Sehndorf	21	11,5	96	51,6	33	17,8	1	0,6	0	0,0

* odhad autorův

** jen Staré Roveňsko

Tab. 15: Počty Němců a jejich procentuální zastoupení na obyvatelstvu v jednotlivých osadách (1880–1921). Zdroje: *Spezialortsrepertorium (1893, 1910, 1915)*, *Gemeindelexikon (1904)*, *Das Deutsch-böhmische Sprachgebiet nach der letzten Volkszählung (1894)*, SOkA Pardubice, Okresní úřad Pardubice, Sčítání lidu 1921

Období	Uzavřené sňatky celkem	Německé sňatky	České sňatky	Smíšené sňatky	
				Absolutně	%
1780–1800	23	21	1	1	4,4
1801–1825	30	25	0	5	16,7
1826–1850	30	15	2	13	46,7
1851–1875	44	6	12	26	79,6
1876–1900	29	1	5	23	79,3

Tab. 16: Reprodukční strategie obyvatel Veské na základě předpokládané etnické (jazykové) příslušnosti snoubenců. Zdroj: SOA Zámrsk, Sb. matrik

Období	Uzavřené sňatky celkem	Německé sňatky	České sňatky	Smíšené sňatky	
				Absolutně	%
1785–1800	22	17	0	5	22,7
1801–1825	40	25	6	9	22,5
1826–1850	52	12	9	31	59,6
1851–1875	53	2	11	40	75,5

Tab. 17: Reprodukční strategie obyvatel Hrachoviště na základě předpokládané etnické (jazykové) příslušnosti snoubenců. Zdroj: SOA Zámrsk, Sb. matrik

Období	Uzavřené sňatky celkem	Německé sňatky	České sňatky	Smíšené sňatky	
				Absolutně	%
1785–1800	30	25	0	5	16,7
1801–1825	52	38	7	7	13,5
1826–1850	56	10	8	38	67,9
1851–1875	59	0	11	48	81,4

Tab. 18: Reprodukční strategie obyvatel Kovanska na základě předpokládané etnické (jazykové) příslušnosti snoubenců. Zdroj: SOA Praha, Sb. matrik

Recenze a zprávy

FRIEDL, Jiří – JUREK, Tomasz – ŘEZNÍK, Miloš – WIHODA, Martin, *Dějiny Polska*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2017, 690 s. ISBN 978–80–7422–306–8

Dalo by se říci, že to bylo dlouhé čekání. Ale dočkali jsme se. Od počátku 90. let 20. století bylo jasné, že české prostředí potřebuje novou syntézu polských dějin. Dosavadní *Dějiny Polska* ze 70. let byly zoufale zastaralé, nové se však neobjevovaly. Čas od času vyšel překlad týkající se nějakého segmentu polské historie (např. práce Normana Daviese, monografie Marcela Kosmana), ale žádná z těchto knih nenaplňovala základní a nenahraditelný úkol – komplexní reflexi dějin našeho významného souseda zpracovanou přímo pro české prostředí. Toto dlouhé otálení je tak trochu příznačné – přestože je Polsko naším sousedem, přestože je to slovanský stát jazykově a kulturně blízký, který s námi sdílí jeden prostor a tudíž i celou řadu osudů, je všeobecné povědomí o jeho dějinách a kultuře v českém prostředí ostudně omezené. Snad to nové *Dějiny Polska* z řady Dějiny států v Nakladatelství Lidové noviny alespoň částečně napraví. Mají k tomu všechny předpoklady.

Knih o rozsahu bezmála 700 stran se sedmi velkými kapitolami je dílem tří českých historiků. Martin Wihoda – zkušený medievalista, který se s polskou tematikou pravidelně setkává a potýká – zpracoval první kapitolu věnující se ranému středověku. Miloš Řezník, který má za sebou již celou řadu studií z dějin polského raného

novověku a skvělou monografií o polských povstáních mezi lety 1764–1864, se ujal tematicky raně novověké kapitoly a dějin polské společnosti v „dlouhém“ 19. století. A nakonec Jiří Friedl, dlouhodobě se zabývající divokými zákrutami polské novodobé historie, sepsal kapitolu o 20. století. Navíc je k textu připojena kapitola šestá, která se snaží (pochopitelně v rámci možností) zmapovat události po roce 1989 do současnosti, a nakonec v sedmé kapitole se všichni tři autoři vyjádřili k česko-polským vztahům ve „svém“ období. Jen na období vrcholného a pozdního středověku se v českém prostředí nenašel žádný vhodný autor – což je tristní zpráva pro celou českou historickou obec, která by měla vést k hlubokému zamyšlení. Nezkoumáme-li dějiny našich nejbližších sousedů a příbuzných národů, jaká je úroveň naší historické vědy? Vždyť je již alarmující, že pro danou edici nebylo české prostředí schopno vyprodukovat ani vlastní monografie o dějinách Německa, Slovenska, Maďarska nebo Rumunska. Absenci domácího autora vyřešil autorský tým překladem textu Tomasze Jurka z kolektivní monografie *Historia Polski do 1572* (překlad Martin Veselka).

V každém případě je kniha obsáhlá, podrobná – a povedená. Přirozeně se odvíjí chronologicky, přičemž autoři zvolili

speciální způsob uvedení do tématu. Každá podkapitola, pojednávající o konkrétním historickém období, je uvozena jakýmsi „filmovým“ obrazem, v němž se čtenáři představí klíčová, emblematická či symbolická situace doprovázející významnou událost dané epochy. Každý z autorů se rovněž snaží o lehkost textu a jeho čtivost, aby se čtenář neutopil v přívalu jmen, dat a událostí a aby neztratil chuť k dalšímu čtení. To pochopitelně vede k tomu, že rukopis každého z autorů je výrazně znát, což ovšem není vůbec na škodu. Autoři rovněž vědomě nesklouzávají do stálé komparace s českým prostředím, k čemuž tematika polských dějin jistě svádí. České reálie jsou připomínány jen tam, kde je to nezbytně nutné, nebo tam, kde to českému čtenáři pomůže pochopit kontext (to je aktuální především v období Polské lidové republiky). Pokud již dojde na „konfrontaci“ českého a polského výkladu dějin (to je především problém Těšínska), je předložena z obou úhlů pohledu. Autoři rovněž procházejí různé kontroverzní či stereotypně vykládané jevy z polské historie, přičemž je třeba velmi ocenit jejich nadhled a objektivitu (např. polsko-židovský vztah, ale nejen ten).

Každá z kapitol má svoje silná místa, a proto nemá smysl pátrat, kdo z autorů je „nejlepší“. Rozdílný charakter textu k tomu ani nedává možnost. Martinu Wihodovi velmi svědčí 13. století, Miloš Řezník excelentně zpracoval 19. století, které kvůli roztržení Polska mezi tři státy není vůbec jednoduchou problematikou pro historický text, a Jiří Friedl perfektně zmapoval ob-

dobí druhé světové války. Tím ovšem není řečeno, že by ostatní části byly špatné, jen jsem chtěl na tomto místě vyzdvihnout ty nejpozoruhodnější.

Ke každé knize lze mít i kritické připomínky. Uvedu některé z nich, ovšem s vědomím, že na tak rozsáhlou a tematicky bohatou knihu je jich překvapivě málo, navíc některé z nich jsou spíše subjektivními dojmy, které nemají zpochybnit kvalitu celé knihy.

Nuže popořádku: tvrzení, že „*vlivný proud polského dějepisceví*“ obhazuje autochtonní výklad původu Slovanů na polském území již dnes patří minulosti (s. 15). Skutečnost, že Avari působili na osídlení Polska Slovy, je sporná a nejistá (s. 15). Na straně 25 autor hovoří o „*lutickém*“ knížeti Mstivojovi, zřejmě má však na mysli obodritského knížete, lutický svaz v té době (tj. konec 10. století) knížecí vládu neměl. Pro vládu Boleslava Chrabrého je podrobná pozornost věnována jeho bojům s říši, menší pak jeho významnému působení na Rusi. Na straně 34 je vyslovena kritika *středoevropského* modelu raně středověkých států jako dobově a politicky podmíněného – osobně bych ale nespěchal s takto ukvapeným odmítnutím, řada společných prvků ve státním zřízení a společenském životě v útvarech od dolního Labe až po Kyjevskou Rus k tomu nedává důvod. Na stranách 44–45 je zřejmě nedopatřením kníže Svjatoslav II. chybně nazýván Svjatopolkem. Na straně 57 je rovněž zřejmě nedopatřením uvedena polská pomoc Boleslavovi III. místo ruské. Na straně 59 by snad bylo vhodné doplnit

u uherského prince Borise, že se jednalo o *domnělého* syna Kolomana I.

K textu T. Jurka: pro 14. století asi není nejvhodněji zvolená formulace, že Vratislav patřila mezi hlavní střediska římsko-německé říše (možná se jedná jen o formulaci překladatele – s. 170). Rovněž označovat haličské knížectví připojené k Polsku za Kazimíra III. za Rus je poněkud nepřesné (s. 180). Ve výčtu nepolských národností Polského království chybí v té době ještě etnicky svébytní Prusové (s. 179).

Raně novověká kapitola je zpracována velmi hezky podle témat – ovšem Miloš Řezník se zde odklonil od chronologického výkladu, takže je otázka, nakolik se bude neškolený čtenář orientovat v posloupnosti panovníků a událostí 16. a 17. století a nakolik bude schopen popisované jevy zařadit.

Četnost překlepů na stranách 242–246 svědčí o tom, že zde redakce poněkud zaspala – ovšem pokulhává v práci s textem celkově, uveďme si příklad ze strany 81: popis k obrázku hlásá, že jde o svatbu Jindřicha II. Pobožného a Hedviky z Andechsů, ale lze úspěšně pochybovat, že by si syn bral vlastní matku.

K dějinám 20. století lze doplnit jen pár drobností: kritické zhodnocení hospodářské situace druhé republiky je jistě na místě, ovšem na druhou stranu lze považovat za velký úspěch provázání všech tří záborů do jednotného a funkčního celku. Možná by stál za zmínku pozoruhodný postoj Maďarska během německého útoku na Polsko v září 1939. Ke straně 489 doplníme, že ukrajin-

ské střední školství v Generálním guvernementu bylo nejen zachováno, ale i posíleno. „Volyňská řež“ zmíněná na straně 489 by si možná zasloužila delší pasáž. K potlačení varšavského povstání (s. 502) doplníme, že se jej účastnili nejen ruští, ale také ukrajinští kolaboranti s nacistickým režimem. Bohatá filmová tvorba, která se stala jistým druhem společenského fenoménu v druhé polovině 20. století, je sice připomínána, ale takřka výlučně jsou zmiňována pouze díla Andrzejе Wajdy – jedná se o skvělého režiséra, ale jisté společenské otřesy reflektovala celá řada dalších vynikajících tvůrců. Na straně 555 se hovoří o postojích Západu k polské situaci 80. let 20. století, ale konkrétně jsou zmiňovány pouze Spojené státy. A snad by stálo za větší zdůraznění skutečnosti, že za polským vývojem vedoucím až ke kulatému stolu stály především změny v SSSR – zde by bylo zajímavé zmínit, jaký byl postoj Jaruzelského ke Gorbačovovi a obecně k *přestavbě*.

Jak však bylo řečeno výše, tyto připomínky nemají knihu v žádném případě dehonestovat. Jedná se o skvělou publikaci, na níž je vidět poctivou a usilovnou práci jejich autorů. *Dějiny Polska* konečně zaplňují onu ostudně dlouhou mezeru v české historiografii a zaplňují ji důstojně. České veřejnosti se nyní otevírají dveře k poznání polské historie, kultury a souvislostí, které nám často při pohledu na naše severní sousedy unikají. Onen dlouhodobý pohrdlivý vztah k Polákům, který zamožuje českou společnost, se snad podaří i díky této knize rozptýlit, když už ne změnit v upřímný obdiv.

Proto při pohledu na nové *Dějiny Polska* můžeme bez uzardění smeknout klobouk,

vyseknout poklonu a zvolat – *Czolem mości panowie!*

Michal Téra

CHALUPA, Jiří, *Dějiny Španělska*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2017, 747 s., ISBN 978–80–7422–525–3

Když v roce 1994 začalo Nakladatelství Lidové noviny vydávat ediční řadu Dějiny států, mezi prvními svazky se objevil i překlad knihy *Introducción a la Historia de España*, kterou připravil kolektiv autorů pod vedením španělského medievalisty Antonia Ubieta Artety.¹ V pozadí vzniku této publikace, jež vyšla prvně v barcelonském nakladatelství Teide v roce 1963 a v příštích dvaceti letech se dočkala sedmnácti reedic, stála potřeba španělských filosofických fakult poskytnout studentům historie základní učebnici dějin, která by dostatečně odrážela význam, jež tehdy moderní západoevropská historiografie formovaná školou Annales přisuzovala sociálním a ekonomickým aspektům dějinného vývoje. Zatímco ve frankistickém Španělsku šedesátých let se jednalo o velmi novátorské zpracování dějin odpovídající soudobým historiografickým proudům, o českém překladu, jenž se objevil o více než třicet let později, se bohužel totéž říct nedalo. Díky hladu po knihách mapujících dějiny západoevropských zemí, který se v porevolučních letech objevil mezi českými čtenáři, i díky povedenému

grafickému zpracování, se přesto tato práce setkala s velmi pozitivním ohlasem a v roce 2007 proto NLN připravilo dotisk. Tím spíše je třeba ocenit, že po deseti letech, jež uplynuly od druhého vydání knihy Ubieta Artety, totéž nakladatelství nabídlo českému čtenáři zbrusu novou syntézu španělských dějin, kterou připravil olomoucký hispanista Jiří Chalupa.

Jméno Jiřího Chalupy není českým zájemcům o španělskou a latinskoamerickou historii neznámé. Již v roce 1997 publikoval svou práci o období španělského přechodu k demokracii, jež vycházela z jeho disertace obhájené na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.² V příštím sledu pak následovaly další převážně populárně laděné knihy přibližující českým čtenářům některá kontroverzní a polemická témata španělských dějin jako jsou inkvizice,³ karlistické války⁴ či španělská občanská válka.⁵ Neobvyklý rozsah odborného

1 Antonio UBIETO ARTETA – Juan REGLÁ CAMPISTOL – José María JOVER ZAMORA – Carlos SECO SERRANO, *Dějiny Španělska*, Praha 1995.

2 Jiří CHALUPA, *Jak umírá diktatura: pád Frankova režimu ve Španělsku*, Olomouc 1997.

3 TÝŽ, *Inkvizice: stručné dějiny hanebnosti*, Praha 2007.

4 TÝŽ, *Don Carlos a ti druzí: karlistické války ve Španělsku v letech 1833–1939*, Praha 2008.

5 TÝŽ, *Zápisky o válce občanské: studie o vybraných aspektech španělské občanské války 1936–1939*, Praha 2002.

zájmu sahající od pozdního středověku až po současnost i schopnost popularizace vědeckých poznatků Chalupu přirozeně předurčovaly k tomu, aby se pokusil své bohaté znalosti využít k novému syntetickému zpracování španělských dějin. Připomeňme jen, že naposledy se z našich hispanistů k podobnému počínu odhodlali Josef Polišenský a Ivo Barteček, v jejichž stručném výkladu historie celého Pyrenejského poloostrova se velmi originálním způsobem odrážela problematika vazeb, jež tuto část Evropy pojily k českým zemím.⁶

První krok na cestě k syntéze Chalupa učinil již v roce 2005, když v nakladatelství Libri vydal krátký přehled španělských dějin.⁷ O šest let později pak pro stejné nakladatelství připravil podstatně podrobnější chronologicky pojatou práci *Dějiny Španělska v datech*, která se stala jakousi faktografickou kostrou i pro recenzovanou publikaci.⁸ Ta je rozdělena do 24 kapitol a zahrnuje období od pravěku až po nedávnou minulost. Právě v dovedení výkladu španělských dějin až do současnosti spatřuji jedno z největších pozitiv Chalupovy knihy. Žádná z předchozích syntéz totiž období demokratického Španělska nezahrnovala. Polišenský s Bartečkem skončili svůj výklad španělsko-americkou válkou roku 1898, zatímco Carlos Seco Serrano dovedl své pasáže moderních

španělských dějin jen do vojenského puče roku 1981, který mnozí autoři považují za poslední tečku za samotným frankistickým režimem.

Nesporným pozitivem recenzované syntézy je rovněž Chalupova snaha dopřát jednotlivým dějinným etapám vyváženou pozornost. Přestože se i na podobě této knihy odráží autorovy osobní preference a tedy hlavně záliba v soudobých dějinách, zdaleka to není v tak velké míře, jako v případě ostatních syntéz, jež vznikly rukou jediného autora. Při koncipování jednotlivých kapitol se Chalupa opírá o velmi dobrou znalost moderní španělské historiografie i prací významných zahraničních hispanistů. Samotný seznam použitých zdrojů řazený přehledně podle jednotlivých období a tematických celků se jistě stane velmi užitečným nástrojem i zdrojem informací pro všechny studenty španělských dějin a obecně zájemce o hispánskou kulturu.

Na druhou stranu je nutné zmínit, že i přes veškerou snahu zprostředkovat čtenáři co možná nejaktuálnější výsledky současného bádání o španělských dějinách je na práci patrné, že jsou Chalupovi mnohem bližší moderní dějiny, než období středověku či raného novověku. Velmi zjevné je to například na pasáži věnované vládě Filipa III., k níž zaujímá tradiční přístup formovaný historiky 19. a první poloviny 20. století a již líčí jako období všeobecné dekadence. Nebere přitom výrazněji v potaz skutečnost, že práce publikované v posledních dvaceti letech španělskými i zahraničními historiky

6 Josef POLIŠENSKÝ – Ivo BARTEČEK, *Dějiny Iberského poloostrova (do přelomu 19. a 20. století)*, Olomouc 2002.

7 Jiří CHALUPA, *Španělsko. Stručná historie států*, Praha 2005 (druhé vydání 2010).

8 TÝŽ, *Dějiny Španělska v datech*, Praha 2011.

zcela jasně ukázaly, že je takový obraz Hispánské monarchie Filipa III. nadále neudržitelný.⁹ Některé z nich přitom Chalupa zná a cituje v seznamu zdrojů, jiné, a dle mého soudu klíčové, opomíjí.¹⁰ Velmi diskutovaným tématem je ostatně v dnešní době i vláda Filipa IV., již Chalupa vnímá jako zcela zjevně úpadkovou, zatímco španělští historikové hovoří namísto o krizi a dekadenci stále častěji o transformaci monarchie.¹¹ Vzhledem k cílům, které si Chalupova práce klade, nevnímám tyto výtky jako nikterak zásadní, pouze bych chtěl upozornit na to, že ne vždycky se autorův výklad dějin ztotožňuje s pohledem, jež ke stejnému období zaujímá současná španělská historiografie.

Velmi oceňuji Chalupovu snahu zasadit španělskou historii do širšího západoevropského kontextu, stejně jako to, že se neomezil pouze na dějiny politické, nýbrž věnoval rovněž nemalou pozornost společenskému, intelektuálnímu a kulturnímu

vývoji. Obdobně je třeba uvítat autorovo rozhodnutí představit čtenáři přednostně taková témata ze španělských dějin, která jsou z dnešního pohledu aktuální. Mám tím na mysli například tzv. obraz druhého, problematiku liberalismu anebo cestu Španělska k demokracii, jež nabízí celou řadu paralel s českým vývojem po roce 1989. Práci navíc, jak již jsme v řadě Dějiny států zvyklí, uzavírá stručný přehled dějin česko-španělských vztahů, do kterého autor zakomponoval rovněž údaje o vzniku a vývoji české hispanistiky.

Ačkoliv se již v úvodu své práce Chalupa vyznává, že cílem jeho knihy není zahltit čtenáře fakty, nýbrž nabídnout mu svou osobitou interpretaci španělských dějin a podnitit jej, aby o blízké i vzdálené minulosti přemýšlel a poučil se z ní, základní faktografie v ní rozhodně nechybí. Jsem proto přesvědčen, že se Chalupova kniha může stát vítanou pomůckou pro všechny studenty historie.

Vzhledem k rozmanitosti témat i rozsahu knihy nepřekvapí, že se místy objeví drobná pochybení. Patří k nim například informace, že Luisa z Pernštejna působila v madridském klášteře bosých karmelitánek (s. 622). Tento chybný údaj přinesly již dříve práce některých českých hispanistů. Klášter Descalzas reales, v němž dcera Vratislava z Pernštejna působila jako abatyše, však ve skutečnosti náležel řádu bosých františkánek. Podobně nepřesné je tvrzení, že Pernštejni či Lobkowiczové byli spřízněni s rodem Lara (s. 622). V době raného novověku totiž již z tohoto slavného pokolení

9 K tomu více Luis SALAS ALMELA, *Realeza, valimiento y poder: en torno a las últimas aportaciones sobre el reinado de Felipe III*, Hispania. Revista Española de Historia 70, núm. 234, 2010, s. 165–180.

10 Za všechny je možné jmenovat monumentální syntézu José MARTÍNEZ MILLÁN – Maria Antonietta VISCEGLIA (edd.), *La monarquía de Felipe III I-IV*, Madrid 2008. Zaráží rovněž absence práce Bernarda GARCÍA GARCÍA, *La Pax Hispánica. Política exterior del Duque de Lerma*, Leuven 1996.

11 José MARTÍNEZ MILLÁN – Félix LABRADOR ARROYO – Filipa M. VALIDO-VIEGAS DE PAULA-SOARES (edd.), *Decadencia o Reconfiguración? Las Monarquías de España y Portugal en el cambio de siglo (1640–1724)*, Madrid 2017.

přežívala jen jediná větev, pro niž se důsledně používalo jméno Manrique de Lara. Pro čtenáře neznalé španělských reálií může být poněkud matoucí též zařazení Filipa I. Sličného mezi vládců trastámar-ské dynastie (s. 663). V rejstříku (s. 707) i v samotném textu práce je však otázka Filipovy rodové příslušnosti uvedena na pravou míru.

Kniha je psána osobitým jazykem. Pro Jiřího Chalupu je charakteristický velmi expresivní styl překypující epitetami, který je sice vzdálený způsobu, na který jsme zvyklí v odborných pojednáních, ale širší čtenářské publikum, jemuž jsou *Dějiny Španělska* určeny, jej bezpochyby uvítá. Mnohem menší pochopení budou mít patrně čtenáři pro to, jak často Chalupa užívá původní španělskou terminologii. Vedle již zavedených termínů jako *reconquista*, či *valido* totiž v textu pracuje i s mnohem méně běžnými výrazy jako třeba *repoblación* či *extremaduras*. Přestože je v práci důsledně vysvětluje, obávám se, že pro čtenáře nevládnoucího španělštinou bude záplava hispanismů hůře stravitelná. Jistými pochybnostmi mne pak

naplňuje Chalupova interpretace výrazů *Austrias mayores* a *Austrias menores*, které překládá jako „Velcí Habsburkové“ a „Malí Habsburkové“. Sám bych se klonil spíše k označení „Starší“ a „Mladší“. Tyto drobnosti však rozhodně nemohou zkazit jinak velmi dobrý dojem z recenzované knihy, který umocňuje její povedené grafické zpracování i pestrý výběr obrazových příloh.

Ačkoliv jsem zastáncem toho, aby podobně chronologicky široce pojatá díla připravoval spíše autorský kolektiv složený z odborníků na jednotlivá dějinná období, Jiří Chalupa mě přesvědčil, že i práce vzniklá rukou jednotlivce může splňovat vysoké nároky kladené na podobný druh textu. Jeho čtenářsky vděčná a koncepčně zajímavá kniha má jistě veškeré parametry potřebné k tomu, aby dala zapomenout na všechny předchozí česky psané syntézy španělských dějin a stala se nepostradatelnou pomůckou pro všechny zájemce o dějiny Španělska.

Pavel Marek

CAZACU, Matei, *Dracula*, Leiden – Boston: Brill 2017, 457 s. ISBN 978-90-04-34921-6

Rumunský historik pôsobiaci v Paríži, Matei Cazacu, ponúka širokej verejnosti veľmi zaujímavú a do istej miery netradičnú monografiu. Ako prezrádza názov, monografia je venovaná Draculovi, v tomto prípade ide o známou osobu stredovekého valašského kniežata, ktorého poznáme pod menom

Vlad III. Dracula (cca 1430–1476), často i s rumunským prívlastkom „Țepeș“, teda „Napichovač“ alebo „Narážač“. Matei Cazacu sa tejto kontroverznej postave, nielen rumunských dejín, venuje už prakticky pol storočia. Výsledkom jeho podrobného výskumu prameňov sa stala monografia

publikovaná v roku 2004 vo francúzštine. Minulý rok sa však vydavateľstvo Brill rozhodlo vydať upravené vydanie v angličtine v rámci svojej série *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, ktorú editorsky riadi známy rumunský bal-kanista pôsobiaci v USA Florian Curta.

Cazacu sa venoval Draculovi už vo svojej diplomovej práci (1969) a neskôr dokonca „založil“ výskumný tím spolu s ďalšími historikmi, menovite to boli Radu Florescu a Raymond McNally. Tento tím sa podrobne sústredil na výskum na území Rumunskej socialistickej republiky, hoci z politických dôvodov nešlo o jednoduchú záležitosť. Ich výskum vyústil vo viaceré práce popisujúce život a smrť (a v niektorých prípadoch i „posmrtný“ život) valašského kniežata. Práca Mateia Cazacu vyšla napokon až v roku 2004, pôvodne vo francúzštine, neskôr bola preložená do viacerých jazykov, vrátane rumunčiny. Anglický preklad vyšiel až v poslednej dobe. Na prepracovanom anglickom vydaní má zásluhu najmä americký medievista Stephen Reinert, ktorý v tomto prípade nanovo preložil použité pramene z pôvodných jazykov do angličtiny, doplnil prácu o ďalšie pramene a literatúru. Práve hĺbková analýza prameňov rozličnej proveniencie bola jedným z kľúčových momentov, na ktoré sa Cazacu sústredil. Texty prameňov sú napokon zaradené v monografii ako príloha. Práca má celkovo deväť kapitol. Obsahuje mapové, obrazové a genealogické prílohy a taktiež slovník približujúci súdobú a menej známu rumunskú a osmanskú terminológiu. Prevažná časť knihy je venovaná životu a pôsobeniu Vlada

Draculu. Zvyšná časť si všima vznik jeho „legendy“. Za jej vznikom čiastočne stoja i texty nemeckej proveniencie, ktoré sa širili v Európe v poslednej štvrtine 15. storočia a hovorili o Vladovi Draculovi a jeho značne krutých činoch (napichovanie na koly a pod.). Cazacu predstavuje čitateľom i prierez rumunským upírsym folklórom a jeho dopad na vznik gotického románu *Dracula* (1897) od írského spisovateľa Brama Stokera.

Cazacu predostiera čitateľovi komplexný obraz Valašska v 15. storočí, nížinného regiónu dnešného Rumunska, v zložitej situácii medzi Uhorským kráľovstvom a Osmanskou ríšou. Valašsko (rumunsky *Țara Românească*) tak povediac oscillovalo medzi týmito dvoma ríšami. Dodajme, že západná časť Valašska, dnes známa ako Olténia, rozprestierajúca sa medzi riekami Dunaj a Olt, bola pripojená k Uhorsku v prvých desaťročiach 13. storočia v podobe útvaru známeho ako Severínsky banát (maďarsky *Szörényi bánóság*).¹ Zvyšná časť Valašska – Munténia, bola vo voľnejšom zväzku s Uhorskom, ako sa o tom môže čitateľ dozvedieť v prvej kapitole. Na jeseň roku 1330 sa udial konflikt medzi uhorským kráľom Karolom Róbertom a valašským kniežatom Basarabom, ktorý napokon viedol k osamostatneniu Valašska. Zložitú situáciu 15. storočia v strednej a juhovýchodnej

1 John V. A. FINE, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 2006, s. 129; István VÁSÁRY, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*, New York 2005, s. 146–150.

Európe Cazacu načrtáva už v pôvodnom úvode k francúzskemu vydaniu z roku 2004. Hneď tu však zostane čitateľ pomerne zaražený niektorými zvláštnymi vyjadreniami. Napr. na strane xiv sa píše o vzniku Dračieho rádu v roku 1408, v čase, keď Žigmund Luxemburský nebol uhorským kráľom, čo je nanajvýš zarážajúce a nevysvetlené tvrdenie. Čo je však kľúčové, hneď v úvodnom slove je možné dozvedieť sa o pôvode mien resp. prívlastkov *Dracula* a *Țepeș*. Ohľadom pôvodu mena *Dracula* existujú najmenej dve možné vysvetlenia. Prvé sa týka členstva Vladovho otca Vlada II. v Dračom ráde, nakoľko i on je známy s prívlastkom *Dracul*. Zároveň však ide o rumunské slovo označujúce diabla (druhé vysvetlenie). Meno *Dracculus* sa však objavuje i v Dalmácii v 11. storočí (tzv. Supetarski kartular).² Cazacu však uvádza i možné spojenie so starým slovanským termínom *drukol*, čo znamená kôl. Po rumunsky sa však kôl povie *țeapă*, z čoho vzniklo aj slovo *Țepeș* („Narázač“), anglicky *Impaler*, čo odkazuje na narážanie na kôl, čo bol známy trest v čase Vlada Draculu. Nešlo ani úplne o osmanský spôsob. Môžeme uviesť napríklad to, že počas I. križiackej výpravy nemeckí križiaci putujúci cez Uhorsko (vedení mníchom Gotšalkom)

v lete roku 1096 nabodli na kôl uhorského mladíka po potýčke na trhovisku v Mošoni (dnes Mosonmagyaróvár).³

Prvá kapitola je predovšetkým uvedením do stredovekých dejín Valašska. Ako už bolo povedané, táto časť dnešného Rumunska bola pod uhorským vplyvom, z ktorého sa však vymanila po roku 1330. Uhorskí panovníci však úplne nerezignovali na formálne ovládnutie Valašska. Ako Cazacu hovorí, o zrode Valašska a počiatkoch valašskej dynastie Basarabovcov, z ktorej pochádzal i Vlad Dracula, vieme len málo. Zakladateľom tejto dynastie bol podľa všetkého Negru Vodă (z rumunčiny „Čierny vojvoda“), ktorý bol vojvodom (*voivod*) v transylvánskej oblasti Făgăraș na konci 13. storočia. Z neznámych príčin bol nútený opustiť toto vojvodstvo a uchýliť sa do Valašska. Cazacu podotýka, že pôvodné vojvodstvo mu bolo zrejme odňaté a napokon darované uhorskému šľachticovi Ugrínovi v roku 1291 (bez uvedenia prameňa). Autor druhým dychom dodáva i to, že toto rozhodnutie uhorského kráľa Ondreja III. malo za následok ukončenie politického formovania Rumunov v Transylvánii, čo napokon viedlo k tomu, že Transylvánia pozostávala z troch národov – Maďarov, Sasov a Sikulov. Čo však autor neuvádza je to, že tento koncept troch národov (známy ako *Unio trium nationum*) sa utvoril až v roku 1437. Dovtedy existovala v Transylvánii i rumunská šľachta.⁴ Jedným

2 Marko KOSTREŇČIĆ (ed.), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Volumen I*, Zagrabiae 1904, č. 136, s. 177; Cazacu na toto meno upozornil a však ďalej sa ním nezaoberal, podľa všetkého sa jednalo o človeka, ktorý hovoril východorománskym jazykom. Matei CAZACU, *L'Histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale (XVe siècle)*, Genève 2006, s. 3; k tomu taktiež Ovide DENSUSIANU, *Histoire de la Langue Roumaine, tome I*, Paris 1901, s. 392–393.

3 Susan B. EDGINGTON (ed.), *Albert of Aachen, Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, New York 2007, s. 46, 47.

4 Miloš MAREK, *Národnosti Uhorska*, Trnava 2011, s. 330–332.

z potomkov „čierneho vojvodu“ bol pravdepodobne i Basarab, ktorý doviedol Valaško v 30. rokoch 14. storočia k nezávislosti na Uhorsku. Dôležitým faktorom nezávislosti bolo zriadenie vlastného (pravoslávneho) arcibiskupstva v roku 1359, ktoré bolo podriadené konštantínopolskému patriarchovi. Pravoslávie sa teda týmto krokom definitívne upevnilo vo Valašku ako dominantná viera. Možno len dodať, že i napriek tomu tu uhorskí králi v 13. a 14. storočí zakladali katolícke biskupstvá (Milkov, Severín, Argeş).⁵ Valaško zažilo svoj zlatý vek za vlády Mirceu Starého (*Mircea cel Bătrân*), Draculovho deda, na prelome 14. a 15. storočia, hoci už v časoch hroziacej osmanskej expanzie. Napriek nepriaznivým okolnostiam, Valaško prosperovalo zo svojej polohy a stalo „strážcom obchodných ciest“ do Ázie. 20. roky 15. storočia však priniesli politické turbulencie v podobe množstva pretendentov na valašský trón. Jeden z nich – Vlad II. Dracul, prežil mladosť zrejme v Budíne, kde si získal Žigmundovu dôveru, nakoľko mu zveril obranu južných častí Transylvánie a v roku 1431 sa stal aj členom Dračieho rádu a napokon mu dal aj titul valašského vojvodu/kniežaťa, hoci išlo o formálnu záležitosť. Cazacu uvádza, že Vlad bol dokonca za knieža korunovaný v Norimbergu, tu by bolo znova vhodné uviesť o tom vypovedajúci prameň. Môžeme ešte upozorniť na nesprávnu terminológiu (strana 16) týkajúcu sa Žigmunda, ktorý bol „*Emperor of Germany*“, určite je vhodnejší

termín „*Holy Roman Emperor*“, teda cisár Svätej rímskej ríše a nie termín nemecký cisár, ktorý poznáme až z 19. storočia. Tak či onak, Žigmund sa stal cisárom až v roku 1433, do tej doby bol rímskym kráľom. Cazacu bohužiaľ často odkazuje na Žigmundovu cisársku hodnosť ešte v čase keď ním nebol.

Vlad (II.) Dracul sa v 30. rokoch 15. storočia usadil v transylvánskom meste Sighișoara (Schäßburg), kde sa pravdepodobne narodil i jeho syn Vlad (III.) a tu razil svoje mince. Tu sa čitateľ dozvie i o nemeckom osídlení Transylvánie a o vzniku termínu Sedmohradsko (*Siebenbürgen*), ktorý poukazuje na sedem stolíc – územných celkov tu žijúcich Sasov. Autor však správne hovorí, že tu boli aj flámski hostia (*hospites flandrenses*), ktorí však žili podľa saského práva, preto boli spoločne označovaní ako Sasi (strana 19). Túto teóriu možno doložiť listinou mladšieho uhorského kráľa Bela z roku 1231, adresovanú „*fideles et dilectos milites nostros Saxones Ultrasilvanos*“ Konrádovi a Danielovi, synom Jána zvaného „*Latinus*“.⁶

Vladova cesta na valašský trón však nebola jednoduchá a kniežaťom sa fakticky stal až začiatkom roku 1437. V tej dobe sa snažil lavírovať medzi osmanským sultánom a transylvánskymi mestami. Uzavretie mieru so sultánom vrátane platenia tribútu však vyvolalo nevôľu v Byzancii i v Uhorsku. Vladov mier so sultánom bol kompromisom, pretože ako hodnotí Cazacu, Žigmund nebol dostatočne ochotný venovať sa záležitos-

5 Laurentiu RĂDVAN, *At Europe's Borders. Medieval Towns in Romanian Principalities*, Leiden – Boston 2010, s. 147, 216.

6 Gusztáv WENZEL (ed.), *Codex diplomaticus arpadianus continuatus, XI. Tomus*, Budapest 1873, č. 164, s. 236.

tiam späťých s osmanskou expanziou. Po krátkej vláde Žigmundovho zaťa Albrechta (na strane 32 ako „new Emperor“, hoci bol len rímskym kráľom), nastala v Uhorsku anarchia. Murad II. využil chaotickú situáciu a v roku 1438 zaútočil na Transylvániu, ktorú vydrancoval. Vlad Dracul pôvodne poverený obranou Transylvánie, však musel stáť na osmanskej strane. V roku 1440 sa stal uhorským kráľom Vladislav Jagelonský a do vysokej politiky sa dostal rumunský šľachtic Ján Huňady (Hunyady), v roku 1441 ako transylvánsky vojvoda. Vladova zložitá situácia však spočívala v tom, že sultán ho považoval za svojho vazala, rovnako však i uhorský kráľ. Vojské úspechy Jána Huňadyho však donútili sultána Murada II. prehodnotiť doterajšie plány. Hoci uhorský kráľ a sultán uzavreli mier, všetko sa zakrátko zmenilo. V tom čase začala križiacka výprava, ktorá skončila známou bitkou pri Varne 10. novembra 1444. Cazacu píše, že janičiari odsekli uhorskému kráľovi hlavu, ktorú si nechal sultán ako trofej. Čitateľ sa však nedozvie, aký prameň o tom vypovedá. Vlad musel reagovať, nakoľko jeho synovia, medzi nimi i budúci Vlad Dracula, boli v osmanskom zajatí ako záruka. Táto nevraživosť nakoniec eskalovala až do Vladovho zajatia a popravy v roku 1447, o čom rozhodol Ján Huňady. Na tomto mieste by sa zrejme hodilo podrobnejšie vykreslenie týchto okolností. Jedna Z dôležitých konfrontácií medzi Uhorskom a Osmanskou ríšou sa odohrala v roku 1448 pri Kiliu na pobreží Čierneho mora, čitateľa prekvapí informácia, že do tohto boja bola zapojená i uhorská flotila. V tomto čase sa konečne na scénu dostáva mladý

Vlad (III.) Dracula, už ako valašské knieža. Vlad mal už vtedy dosť skúseností, pretože vyrastal v Transylvánii, Valašsku ale i v Osmanskej ríši. Značná pozornosť je opäť venovaná Transylvánii a tunajším mestám. Za pozornosť stojí tunajší fenomén opevnených kostolov (*Kirchenburgen*, rumunsky *Biserici fortificate*), ktoré sa pravdepodobne výraznejšie začali objavovať po osmanskej expanzii v roku 1395. Ako správne konštatuje Cazacu, stavba opevnenia (fortifikácie) musela byť podmienená udelením práva resp. výsady.

Vlad Dracula bol ochotný slúžiť ako uhorský vazal a však nedostal žiadajú podporu, ktorú očakával najmä od transylvánskych miest. Preto bol napokon nútený podvoliť sa sultánovi. Uhorsko sa po Huňadyho smrti (1456) rozdelilo prakticky na dva tábory, prvý tvorili Huňadyovci (vdova Alžbeta, jej brat Michal Szilágy a Jánovi synovia – Ladislav a Matej), druhý tábor tvorili magnáti Cilli, Garai a Ujlaki, (teda Páni z Celje, Gorjan a Iloku). Dracula ostal verný Huňadyovcom, hoci sledoval i svoje záujmy, medzi ne patrilo urovanie vzťahov s transylvánskymi mestami. Na strane 105 je možné dočítať sa, že termín *Siebenbürgen* sa v 15. storočí vzťahoval len na región mesta Sibiu. S týmto tvrdením však nemožno súhlasiť, pretože sedem stolíc sa nenachádzalo len pri Sibiu (napr. Orăștie, Sighișoara).⁷

Rok 1457 opäť priniesol výrazné zmeny v uhorskej politike, náhla smrť Ladislava V. obrátila pozornosť uhorskej šľachty na ešte nedospelého Mateja Huňadyho, ktorý

7 L. RĂDVAN, *At Europe's Borders*, s. 83–84.

bol zvolený za uhorského kráľa. Musel však odsúhlasiť viaceré podmienky nastavené magnátmi, predovšetkým súvisiace s obranou krajiny. Jeho kráľovská pozícia však bola spočiatku chatrnejšia. Uhorskú korunu totiž držal cisár Fridrich III. a časť uhorských magnátov ho zvolila za uhorského kráľa, ako sa o tom dozvieme i v predloženej monografii. Treba však podotknúť, že išlo o prázdny titul založený na dvoch faktoroch – držba uhorskej koruny a príbuzenstvo so zosnulým Ladislavom V. Matejova nepriaznivá situácia teda spočívala v tom, že nebol ešte právoplatne korunovaný. Situácia Vlada Draculu tiež nebola jednoduchá. Vo Valašsku existovala pomerne odbojná šľachta, ktorej časť Vlad zlikvidoval. Podľa viacerých prameňov, nechal na Veľkú Noc v roku 1459 nabodnúť na kôl veľké množstvo bojarov. Vo Valašsku sa objavovalo aj značné množstvo pretendentov – jedným z nich bol Dan, ktorého však Vlad v roku 1460 porazil, dal stať a jeho mužov dal naraziť na kôl. Takto o tom a iných udalostiach informoval listom z 22. apríla 1460 z Pešti istý Blažej z Bardejova mešťanov vo svojom meste (strana 126). Na tomto mieste autor cituje úryvok z listu (v preklade), ktorý uverejnil uhorský historik Štefan Katona (1792) vo svojom viacväzkovom diele *Historia regum Hungariae*. Vhodnejšie by však bolo citovať priamo z tohto listu.⁸ Keďže vojvoda Dan bol podporovaný transylvánskymi mestami (najmä Brašov a Sibiu), Vlad Dracula pripravoval svoju pomstu – vydrancoval

niektoré okolité dediny a vypálil i kostoly a kaplnky. Podľa kroniky z kláštora Melk, Dracula nechal nabodnúť na kôl 200 ľudí pri kaplnke svätého Jakuba neďaleko Brašova, ktorú zničil a na jej oltárnom stole raňajkoval medzi kolmi.

Piata kapitola je predovšetkým rozprávanie o vzťahu Vlada Draculu a sultána Mehmeda II. Dozvedáme sa však aj o tom, že Matej Korvín navrhol Vladovi sobáš s jeho príbuznou a však jej meno ani stupeň príbuzenstva s kráľom Matejom nie je jasný. V roku 1462 podnikol Vlad Dracula ťaženie do osmanského teritória pri Čiernom mori a taktiež do oblasti za Dunaj. Zvesti o vojenských úspechoch valašského kniežata rýchlo prišli do Uhorska a šírili sa ďalej po Európe. Uhorský kráľ však potreboval súhlas uhorského snemu na začatie križiackej výpravy. Medzitým Mehmed II. zhromaždil mohutnú armádu, aby zničil Valašsko, v rovnakom čase sa však iná časť jeho vojska vydala na Belehrad. V Uhorsku zavládla atmosféra strachu a nadchádzajúcej katastrofy. Vlad Dracula v tom čase šikovne odolával mohutnej ofenzíve a dokonca podnikol náhly útok priamo do srdca sultánovho tábora. Sultán, ktorému sa nič nestalo, potom vstúpil do Valašska, tu však narazil na „les kolov“. Mehmedovo ťaženie sa napokon skončilo bez úspechu. Vlad Dracula bol „zatknutý“ a odvedený do Uhorska. Vladovo zatknutie sa dialo na základe jeho (dnes nezachovaných) listov so sultánom, hoci mohlo ísť o podvrh. V tomto čase vznikol vo Viedni zaujímavý prameň, pamflet známy ako *Geschichte Drakole Waide*, hovoriaci o Vladových krutých činoch. Začiatok

8 Maďarský národný archív (MNL), DF 213889, originál listu v Štátnom archíve MV SR Poprad, pobočka Bardejov.

60. rokov 15. storočia predstavoval turbulентnú dobu. Matej Korvín tušil, že situácia vo Valašsku sa nedá jednoducho vyriešiť a musel sa venovať iným záležitostiam. Mehmed II. medzitým dobyl Bosnu, zomrel pápež Pius II. a Viedenchania sa odvrátili od cisára Fridricha III. a urgovali Mateja, aby sa zmocnil cisárskeho úradu. Vlad Dracula medzitým pobýval so svojou rodinou v Pešti, svoj dom mal však aj v Päfkostolí (Pécs), ako na to upozornil Tamás Fedeles.⁹ V roku 1475 sa Vlad znova fakticky ujal valašského trónu, ešte sa však stihol zapojiť do vojenských operácií uhorského kráľa v Bosne. Krátko na to dosiahol víťazstvá nad osmanskou armádou vo Valašsku. V dobe po Vianociach roku 1476 bol však zradený a zavraždený. Vladova hlava putovala do Istanbulu ako trofej. Jeho telo bolo podľa tradície z 19. storočia pochované v kláštore Snagov. Zaujímavé však je, že v roku 1933 sa v tomto kláštore našla hrobka s pozostatkami honosne oblečeného muža (aj s hlavou). Pri kontakte s čerstvým vzduchom sa však pozostatky rozpadli a artefakty, ktoré boli uložené v mestskom múzeu v Bukurešti, boli stratené. Cazacu uvádza i ďalšie lokality, kde mohol byť Vlad Dracula pochovaný (kláštor Comana), domnieva sa však, že to bolo práve v Snagove. V tejto kapitole sa čitateľ dozvie i o rodine valašského kniežaťa. Najnovší výskum totiž odhalil, že jeho prvou manželkou bola nelegitímna dcéra Jána Huňadyho.

Draculovou druhou ženou sa stala sester-nica uhorského kráľa Justína Szilágyiová. Potomkovia Vlada Dracula žili v 16. storočí v Transylvánii a dokonca mali prakticky totožný erb ako významný šľachtický rod Báthoryovcov (strana 186). V 18. storočia jeho potomkovia niesli priezvisko Géczi a Papp. Cazacu hodnotí Vlada Dracula a predstiera situáciu, aká panovala vo Valašsku aj v Uhorsku na konci 15. storočia. Autor sa vracia aj k jeho „oblúbenému“ trestu, teda narážaniu na kôl, ktoré ako píše, sa nachádzalo už v nemeckom práve, ktoré bolo implementované v Transylvánii. Ďalšou zaujímavosťou je zmena v draculovskej legende. V 16. storočí (napr. Anton Vrančič) sa totiž o Draculovi píše o ako významnom vládcovi, ktorého meno pochádza zo slova milovaný či drahý.

Ďalšia kapitola je venovaná utváraniu draculovskej legendy v modernej literatúre. Symptomatickým sa stal bezpochyby román *Dracula* od írskeho dramatika Brama Stokera. Cazacu podrobne odhaľuje, za akých okolností vzniklo toto dielo a aké zdroje Stoker použil. Táto kapitola je však taktiež uvedením do upírskeho folklóru a to aj s prihliadnutím na rozličnú terminológiu (*opir, vurkolak, pricolic, strigoi*), ktorú poznáme v slovanských krajinách a v Rumunsku. Taktiež je tu vysvetlená aj etymológia termínu *nosferatu*, ktorého pôvodná podoba pochádza z rumunského *nefârtatu* (diabol ako „falošný brat“, ktorý sa objavuje vo folklóre). Na tomto mieste však mohol Cazacu použiť aj dielo Tommasa Braciniho, ktorý podrobne analyzoval upírsky folklór v juhovýchodnej Európe. Bram

9 Tamás FEDELES, *Drakwlyahaza*, in: Tibor Almási – Éva Révész – György Szabados (eds.), *Fons, skepsis, lex Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, Szeged 2010, s. 107–114.

Stoker vychádzal i z tohto folklóru, s ktorým sa zoznámil prostredníctvom uhorského orientalistu a svätoujurského rodáka Armína Vambéryho. Stokerov príbeh je však priam totožný s novelou Belgičanky Marie Nizet (*Le Capitaine Vampire*, 1879), a však doplnený o rumunské reálie. Dracula sa tak v priebehu 20. storočia stal najpopulárnejším literárnym aj filmovým upírom. Posledná kapitola je venovaná ľudovej viere v upírov v Rumunsku. Cazacu správne odkazuje na uhorské zákonníky z 11. storočia, ktoré spomínajú termín *striga*, teda bosorka. Podobným termínom bola označená i žena, ktorá bola upálená v roku 1521 v Brašove. Nemuselo však ísť o prípad vampirizmu. Bolo by na mieste dodať, že spomínané uhorské zákonníky odmietajú existenciu takýchto bytostí. Ľudová viera v upírov však spočívala najmä v nedostatočnej vedomosti procesu rozkladu ľudského tela, preto bolo nerozloženie

pozostatkov často chápané ako ukazovateľ vampirizmu. Táto prax je známa predovšetkým z pravoslávneho prostredia. Dokonca i v 20. storočí v Rumunsku sa objavili prípady kontrolovania pozostatkov a následného prebodnutia srdca. Záverom Cazacu hovorí však to, že žiaden prameň neoznačoval Vlada Draculu ako upíra, túto „nálepku“ získal až na konci 19. storočia.

Vlad Dracula (vo vlastných listinách najčastejšie *Vlad* ale aj *Wladislaus Dragwlya*) je bezpochyby výraznou osobou rumunských, ale i uhorských dejín celkovo. Matei Cazacu predstavuje čitateľom príbeh tohto kontroverzného valašského kniežata v celej komplexnosti dobových reálií 15. storočia. Napriek niekoľkým nedostatkom sa jedná o výnimočnú prácu.

Peter Bučko

10 Tommaso BRACCINI, *Před Draculou. Archeologie upíra*, Praha 2014 (taliansky originál publikovaný v roku 2011).

11 Stephanus Ladislaus ENDLICHER (ed.), *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*, Sangalli 1849, s. 367 (Decretum Colomani regis).

12 Maďarský národný archív (MNL), DF 245339 (listina vydaná 2. 6. 1475).

PRAŽÁKOVÁ, Kateřina, *Obraz Polsko-litevského státu a Ruska ve zpravodajství české šlechty (1450–1618)*, České Budějovice: Jihočeská univerzita 2015, 324 s. ISBN 978–80–7394–509–1

Kateřina Pražáková se polskými dějinami a raně novověkým zpravodajstvím zabývá již mnoho let. Předkládaná kniha, jež je její přepracovanou dizertační prací, je pomyslným závřením tohoto jejího výzkumu. Hlavnímu textu předchází detailní seznámení se s dostupnou literaturou (kap. II.) a prameny (kap. III.). Za zmínku stojí skutečně velké množství české i cizojazyčné (německé, anglické, polské, ruské) literatury, se kterou se autorka seznámila (v závěrečném seznamu zaujímá přes 60 stran!). Snad pouze v části o „vnímání jiného“, které je z hlediska tématu poměrně důležité, jsem vedle uvedených děl významných autorů (M. B. Campbell, S. Colin, A. Menninger, W. Neuber, s. 36–37) postrádal podnětnou knihu harvardského profesora Stephena Greenblatta, který se touto otázkou zabývá ve vztahu k Americe a která vyšla i v českém překladu.¹ Jako pramennou základnu si autorka zvolila psané novinové zprávy významných českých předbělohorských rodů – Rožmberků, pánů z Hradce a Lobkoviců. Zde je na místě vyzdvihnout, že novinové zprávy z uvedeného období zůstávají dosti opomínutým typem pramene a pokud jsou využívány, tak většinou jen ty tištěné. U toho však autorka nezůstala a své poznatky vhodně komparovala s příklady z jiných sbírek

(fuggerovské, saských kurfiřtů, polských králů) a také se šlechtickou korespondencí.

Hlavní částí knihy jsou kapitoly V. (s. 85–197) a VI. (s. 198–229), které se zabývají středoevropským zpravodajstvím o Polsko-litevské unii a Rusku. Vnitřně jsou rozděleny chronologicky podle vlády jednotlivých panovníků. Takové rozdělení považuji za velmi vhodné, neboť zpravodajská činnost doznávala pravidelných změn právě při nástupu nového panovníka v souvislosti s jeho vztahem k okolním zemím, nebo v případě války. Patrné je to zejména na případě Polsko-litevského státu, kde se situace v průběhu 16. století často měnila. Dokud byli v Polsku i v Čechách u moci Jagellonci, probíhaly mezi šlechtou z obou zemí čilé kontakty. Ty pak byly přerušeny po roce 1526, aby byly opět výrazně obnoveny v 70. letech 16. století, kdy se po vymření polské linie Jagellonců uvažovalo o tom, že by na trůn usedl příslušník habsburského rodu atd. Všechny tyto případy jsou bohatě podloženy archivními materiály i literaturou. Stejně tak v případě Ruska. Zde ovšem, z důvodu větší vzdálenosti, byli Češi mnohdy odkázáni na avíza pocházející z Polska. Některé zprávy se také v průběhu času měnily. Autorka do jisté míry vyvrací zažitý stereotyp zobrazení Rusů jako barbarů a opilců, resp. uvádí případy, které do tohoto konceptu nezapadají. Je pravdou, že zprávy, které vůči nim vyznívaly negativně, byla většina, nicméně např. v době, kdy se car

¹ Stephen GREENBLATT, *Podivuhodná vlastnictví: Zázraky Nového světa*, Praha 2004.

Ivan IV. ucházel o polský trůn, byl on a jeho země ve středoevropských relacích vykreslován v neutrálním až pozitivním světle. Dokonce byl vykreslován lépe, než polský král Štěpán Báthory (to samozřejmě neplatilo pro polské relace a letáky, kde byl ruský car znázorňován stabilně jako tyran).

Za vhodné považují rovněž zařazení, byť rozsahem nevelkých, kapitol o cestopisné a naučné literatuře a také o čtení zpráv samotnými šlechtici. Z cestopisů autorka pracuje se známými díly Sebastiana Münstera, Sigismunda Herbersteina a Antonia Possevina, které byly v dané době rozšířené a spoluvytvářely tak obraz dané země v očích Středoevropanů. Klíčovou otázkou pak je, jak šlechtici nakládali se zprávami, jež dostávali (resp. si nechávali zasílat, a to mnohdy s vynaložením značných prostředků). Pro nejstarší dobu sice nemáme přímé doklady o tom, že by urození zprávy četli nebo s nimi sami nějak výrazně pracovali, nicméně se to zdá pravděpodobné. Počínaje 16. stoletím je pak již možné spolehlivě říci, že příjemci novin a různých zpráv ze zahraničí i z domova je pozorně četli, dělali si do nich poznámky, vystříhovali a ukládali si zajímavé nebo důležité pasáže, případně je pak postupovali dále svým příbuzným a přátelům.

Kniha tedy přináší mnoho nového. Zpracovává téma, kterému se v českém prostředí zatím nikdo nevěnoval a přináší mnohé zajímavé výsledky. Již samotné zjištění, že takové zprávy vůbec existovaly a že si vysoce postavení šlechtici velice dobře uvědomovali jejich důležitost, považují za zásadní. Došlo

tedy k potvrzení teze, že psané noviny byly v dané době ve střední Evropě nejvýznamnějším zpravodajským prostředkem (s. 242). Za důležité pokládám také zjištění o tendenčnosti zpráv (např. v již zmiňovaném případě Ivana IV. Hrozného, ale také u Štěpána Báthoryho, když se stal polským králem). Záleželo tedy velkou měrou na tom, kdo dané noviny sestavoval, pro koho pracoval a z jaké země pocházel. V jednu chvíli tedy kolovaly dosti rozporuplné zprávy o jedné a té samé události, čehož si již současníci byli vědomi, a proto se je snažili získávat z různých zdrojů a na jejich základě si teprve tvořit představu o situaci – dobře zdokumentováno je to pro Viléma z Rožmberka. Za nosné považují také tvrzení, že to nebyla samotná politická situace v Polsku nebo v Rusku, která by příjemce z Čech nebo z Rakous zajímala. Byla to především otázka, jak mohlo dění na východě Evropy ovlivnit události, které dotyčné pálily daleko víc – např. situaci v Osmanské říši.

Kniha je tedy bezpochyby přínosem pro další bádání a může být na ni navázáno např. při výzkumu raně novověkých informačních sítí. Navíc je psána srozumitelným a čtivým jazykem. V textu se nachází minimum gramatických nebo jiných chyb a překlepů, což je v dnešní době, bohužel i u odborných knih, poměrně vzácné.

Filip Vávra

TOMÁŠOVÁ, Veronika, *Evangelíci na Těšínsku v tolerančním období (1781–1861)*, Český Těšín: Finidr 2018, 332 s. ISBN978–80–87340–03–5

Mgr. Veronika Tomášová se zabývá církevními dějinami na území Moravy a Slezska v 19. století a je členkou historické komise Slezské církve evangelické a.v. Předkládaná publikace představuje její první knižní dílo, dosud publikovala pouze studie.

Evangelíci na Těšínsku v tolerančním období mapují dosud velice málo a nekomplexně zpracované evangelické dějiny na Těšínsku. Těšínsko přitom v 18. století představovalo velice významné místo pro české a moravské (tajné) evangelíky, protože právě území Rakouského Slezska, kde se někdejší Těšínské a Bílské knížectví nacházelo, užívalo jisté náboženské svobody. Již vestfálský mír zaručoval Slezanům jiné náboženské postavení než zbylé části pozdějšího Předlitavska. Tato výjimečnost jim byla potvrzena Altranštáderskou konvencí z roku 1707 a Exekucním recesem z roku 1709.

Kniha je rozdělena do šesti tematických kapitol. První část připomíná dobové pozadí a popisuje jednotlivé toleranční sbory (augsburského vyznání) a významné osobnosti, jež se významně zasloužily o prosperitu komunity. Tyto nově založené sbory s odlivem věřících zapříčinily, že původní těšínské shromáždění kolem Ježíšova kostela značně upadlo. Další témata bezprostředně souvisí s církevním životem, jako byla výstavba a reorganizace v evangelické církevní správě či zakládání a vývoj evangelického školství. Otázka evangelického školství

byla zásadním bodem pro zajištění nejen první generace evangelických kazatelů, ale v následujících letech i jejich dostatku a odpovídající úrovni.

V pořadí čtvrtá část přibližuje náboženský život evangelíků na Těšínsku, který nebyl zcela jednotného rázu. Liturgie se sjednotila až v 30. letech 19. století na základě *Církevní agendy pro evangelické sbory rakouského císařství* od Jakoba Glatzeho a jazyková nejednotnost tohoto území byla typickým rysem obecně po celé 19. století. Ve zpěvu dominovala čeština, tištěná kázání byla stále v němčině a bohoslužby se vedly většinou v polštině. Předposlední kapitola se obrací do politických záležitostí, jež předcházely změnám v postavení evangelíků (1849, 1861).

Poslední kapitola velice zajímavě poukazuje, jaké společenské změny a nové myšlenkové proudy, především nacionalismus, ovlivnily tuto smíšenou oblast. Apeľování na uvědomění si národní příslušnosti vedlo sice k sjednocení jazykových skupin, ale v církevním společenství způsobovalo štěpení do malých nesourodých částí. Došlo k přeskupování napříč místní společností. Hlavním měřítkem byl jazyk a národnost, na tuto tematiku vznikala různá zájmová sdružení, která priority kdysi jednotných evangelíků přehodnocovala.

Předkládaná publikace představuje onen typ práce, která se nachází na pomezí popularizace a vědy. Text je sice opatřen

bohatým poznámkovým aparátem, který zahrnuje i cizojazyčnou literaturu, avšak velká část textu je tvořena dlouhými citacemi mnohdy i celých pramenů, které možná navozují romantiku dobové atmosféry, ale postrádají kritiku, popř. porovnání. Velké množství citovaných odstavců a celých stránek nevypovídají o kvalitní práci historika a jeho práci s prameny. Utvrzuje to onen popularizační ráz práce, jež rozhodně není zavrženíhodný, ale naopak v něm můžeme spatřovat výhodu vyššího potenciálu pro širší veřejnost. Tomuto záměru odpovídá i kvalitní celobarevný tisk

s velkým množstvím obrazové dokumentace, což je samozřejmě pro čtenářské oko lákavé.

Tematicky je zde však kvalitně zpracováno jedno téma církevních dějin z významné a jedinečné evangelické oblasti, jež dosud komplexností příliš neoplývala. Pro historika jsou uvedené informace použitelné a mohou nabídnout další cestu pro jeho bádání. Co se týče veřejnosti, nepředstavuje pro ni tato práce složitě, neproniknutelné dílo, které širší řady příliš neoslovuje. Díky čtivé češtině je monografie přívětivá i pro začínající zájemce o evangelickou problematiku.

Gabriela Krejčová Zavadilová

KESSLER, Vojtěch, *Paměť v kameni. Druhý život válečných pomníků*, Praha: Historický ústav AV ČR, v.v.i. 2017, 336 s. ISBN 978–80–7286–308–2

S podporou grantového projektu Místa paměti v procesu formování české společnosti v 19. a na počátku 20. století (GA ČR 17–113098) byla v řadě Opera Institutu historici Praegae (Series A – Monographia) vydána práce zabývající se vybranými bojišti a odrazem bitev v kolektivní paměti jak z pohledu míst, tak dlouhého času. Autor vybral pro své zkoumání bitvu u Kolína z roku 1757, bitvu u Slavkova z roku 1805, bitvu u Chlumce z roku 1813 a bitvu u Hradce Králové z roku 1866 (resp. především její část: boj rakouského dělostřelectva na pláni před Chlumem). Podle nich je i celý text strukturován. V rámci každého bloku se pak autor podle jednotně stanoveného schématu zabývá jak dosavadním stavem bádání o dané události, tak rámcovým popisem

základní historické události – tedy bitvy a nutných souvislostí vysvětlujících, v jakém kontextu k ní došlo. Pokud je třeba, pak je pozornost soustředěna i na dílčí aspekt, ať už skutečný (jakým byla například „baterie mrtvých“ z roku 1866) nebo do jisté míry legendární („holobrádci“ z roku 1757). Teprve pak přicházejí na řadu pasáže týkající se následného odrazu bitev v paměti společnosti, resp. jejich zhmotnění do podoby nejrůznějších pomníků. Vybraných z nich (zvláště válka z roku 1866 dala vzniknout širokému spektru nejrůznějších hmotných připomínek nejenom přímo na bojištích, ale leckde v krajině) si pak autor všímá v nejdelším možném spektru vývoje jejich mnohdy velmi pestrého života. Došlo přitom nejenom na sledování politických vlivů

a peněžních toků, ale i na osudy iniciátorů či samotných tvůrců. Vojtěch Kessler se rozhodně nebojí teoretických úvah, právě tak jako složitě strukturovaného a bohatě rozvíjeného širokého a mnohvrstevnatého úvodního rámce, k němuž následně konkrétní případové studie vztahuje.

Když společnost k uchování vlastní paměti potřebuje hmotný artefakt, protože tradované zpěvy bardů už jí nestačí, rozšiřuje se kultura pomníků. Jejich úspěšnost závisí nejenom na době vzniku, ale i koncepci původců: proto může být odolnější (ideou, nutně ne hmotnou podobou) pomník koncipovaný jako pocta obětem, resp. padlým hrdinům (nejlépe obráncům), než pomník věnovaný vítěznému vojevůdci. Ovšem v praxi to také může být zcela naopak. I za předpokladu, že bude odhlédnuto od specifické situace, která je dána vztahem obyvatel české kotliny 20. a počátku 21. století k válkám a jejich aktérům z téhož prostoru z 19. století. Aktuálně patrná a v textu zmiňovaná komercializace kultu válečných hrdinů, projevující se zvláště výrazně nejenom kolem zkoumaných a popisovaných pomníků, je nepochybně průsečíkem současných obav ze skutečného válečného konfliktu, který už společnost na vlastní kůži neprožila a prožít nechce, a úvahami, nakolik je podobná zkušenost postradatelná při konstruování vzájemné identity vůči zemi či společenství lidí. A nakolik lze takovou absenci nahradit hrátkami na bývalých bojištích. Přitom pomníky, které se při podobných akcích často dostávají do centra dění, zajímají jenom velmi malou část z návštěvníků: přitažlivější a ve svém

důsledku i podstatnější je příběh, ať už celé války, jediné bitvy, v poslední době stále častěji i konkrétního vojáka bez ohledu na hodnost. Pomník bývá většinou jiným příběhem, pro veřejnost občas zdaleka ne tak zajímavým.

Tam, kde se autor odchýlil od hmotných památek a došel (v kontextu „baterie mrtvých“ na bojišti z roku 1866) ke slovesné stopě, dostal se na zcela jinou půdu a v textu je to vidět. Stále živý popěvek o kanonýru Jabůrkovi na sebe nepochybně strhává pozornost, ale zůstává ojedinelým v celé práci a možná proto působí jeho připomínka poněkud bezradně (některé hypotézy a položené otázky by autorovi možná objasnily teoretické práce o žánru, ať už z pera Miroslava Novotného, Bohuslava Beneše či třeba Josefa V. Scheybala).

Vojtěch Kessler svou práci ukotvil do širokého rámce dosud vzniklých odborných prací, byť nutně musí jít o subjektivní výběr (kolem slavkovské bitvy a války roku 1866 vznikla tak široká paleta nejrůznějších výstupů, že nelze než selektovat). Při jejich specifikování by však nebyla od věci větší pečlivost: například diplomová práce Lenky Mařátkové byla v roce 2009 obhájena na Univerzitě Pardubice, nikoliv na Univerzitě Palackého v Olomouci, jak tvrdí autor.

Kniha, vyznačující se pečlivou strukturou, nepostrádající jednotnou ideu a nebojící se úvah v dlouhém časovém horizontu stojí za pozornost a nepochybně bude užitečná nejenom v ryze odborném prostředí.

Marie Macková

KLEČACKÝ, Martin, *Český ministr ve Vídni. Ve službách císaře, národa a politické strany*, Praha: Academia, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2017, 340 s. ISBN 978–80–200–2793–1, 978–80–87782–74–3

S podporou Akademie věd ČR (konkrétně podporou pro dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985921–Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.) byla vydána další z prací věnujících se výzkumu státního úřednictva habsburské monarchie v jeho „zlaté éře“, za kterou bývá považována zhruba poslední čtvrtina 19. a první desetiletí 20. století. Základním výzkumným bodem se stala funkce českého ministra krajana, tedy formálně vzato ministra bez portfeje, jehož úkolem bylo hájit zájmy národnostně vymezeného společenství lidí v rámci habsburského Předlitavska. Od roku 1879, kdy se poprvé objevil ve vládě Eduarda Taaffeho v postavě moravského staročecha Aloise Pražáka, zastávali takto definovaný post pouze tři další muži: Antonín Rezek, Antonín Randa a Bedřich Pacák. Všem je věnována odpovídající pozornost hned v úvodu práce, právě tak, jako jejich nejbližším úředníkům, kteří politické zadání transformovali do patřičného úřednického procesu, včetně jeho „šedé“ roviny, tedy působení – velmi vlivného – neformálních struktur v pozadí viditelné politicko-úřednické moci. V dalších částech práce autor ukázal na konkrétních příkladech působení české politické loby jak ve vídeňské centrální správě, tak v pražském zemském správním centru a regionální odraz ve zvoleném příkladu Českých Budějovic jako významného prvoinstančního střediska. Ze soudržného modelu týkajícího

se v konkrétních příkladech státní správy politické, soudní i finanční, včetně odboček například do poštovní služby, se poněkud vymykají pasáže věnované českobudějovickému biskupství. Ačkoliv při obsazování tamního biskupského stolce v roce 1907 šlo o výraznou politickou hru a císař musel být podle tehdejších pravidel jednou z velmi důležitých rozhodovacích stran, nejde asi bez většího zaváhání ztotožnit tuto rovinu církevně-správních struktur se státním úřednictvem. Pro zařazení této sondy do textu rozhodlo zřejmě to, že se v celé záležitosti exponoval ministr krajan: v pozadí, což ovšem nebyla nikterak výjimečná situace.

Při výzkumu (velmi rozsáhlém a důkladném) a následném zpracování se autor odrazil od dosud poněkud (možná vědomě) opomíjené problematiky postupné politizace státní správy, resp. více či méně viditelného prorůstání politických (konkrétních stranických) vlivů do sféry doposud majoritně ovládané loajalitou vůči vladařskému domu, odborným perfekcionismem a nacionální neutralitou. Ne, že by ve sledovaném období tyto vlastnosti z řad státního úřednictva zmizely, ale své místo na slunci si vedle nich začaly hledat i jiné vlastnosti: identifikace s novodobým národem (která se eventuálně nemusela s předchozími navzájem vylučovat, což ovšem zároveň mohlo komplikovat existenci v už tak zaplněném prostoru státní služby), souhlasný postup s programem některé z politických stran či dokonce přímé

členství v nich. Zachycuje situaci, ve které začínala politická orientace nejvyšších (nejenom) správních úředníků převažovat nad jejich odbornými kompetencemi, a dokonce i nad doposud tak rozšířeným správním rutinérstvím – někteří ze sledovaných ministrů krajanů jím dokonce, jak se zdá, ani nebyli zasaženi, ale takový trend našel Martin Klečacký i v nižších patrech úřednických struktur. V dobách, kdy ještě neplatila striktní služební pragmatika (a úřednictvo nižších tříd po ní usilovně volalo v domnění, že dojde k nápravě přehmatů při obsazování vyšších postů a k eliminaci neformálních struktur) a uvolněná místa byla obsazována konkurzy, měly nejrůznější vlivy v pozadí celkem otevřené pole působnosti – ty politické jsou popsány velmi názorně.

Ovšem v práci jsou i velmi sympatické pasáže týkající se různorodého uplatňování úředních postupů a principů, včetně hodnocení jejich dopadu nejenom do praktických projevů té které kanceláře, ale ukazující na důsledky mnohdy až politického charakteru, do nichž různé přístupy k úřednímu stere-

otypu mohly vyústit. Právě tak nezůstávájí stranou pozornosti drobné doklady o „kancelářské každodennosti“ doby přelomu 19. a 20. století: autor by se nepochybně neztratil v praktickém životě kanceláře ministra krajana někdy kolem roku 1900.

Nová kniha se nejenom nebojí širokých souvislostí, ale volným proplouváním mezi prakticky všemi součástmi státní správy předestírá pestrou mozaiku vlivů, trendů a podmínek ve stále ještě alespoň zdánlivě kompaktním světě odborného státního úřednictva. Jestliže ve sledované době už jeho špičky musely brát v úvahu aktuální parlamentní situaci a jejich postavení se od ní mohlo odvíjet, pak pro start a počáteční fáze úřednické kariéry byla i v této době stále ještě odbornost a stabilní růst rezortních znalostí tím podstatným. Z celkem pochopitelných důvodů jsou klasičtí černožlutí vlastenci z řad úřednictva v textu minoritní, jeho úkolem bylo ukázat cosi jiného. A to se zdařilo.

Marie Macková

BRAUER, Martin – GARSTENAUER, Rita – PERZI, Niklas – RESCH, Michael, *Von Mähren nach Hürm. Tschechische Migration und Remigration in der Region Hürm zwischen 1890 und 1930*, Hürm 2017, 192 s. Bez ISBN

Autoři monografie *Von Mähren nach Hürm*¹ působí hned na několika různých institucích (Institut pro dějiny venkova v St. Pöltenu, Městské muzeum Horn, Univerzita Klagenfurt, Rakouská akademie věd),² ale všichni jsou spojeni organizací Centrum pro výzkum migrace v St. Pöltenu,³ jehož ředitelkou je právě Rita Garstener. Centrum pro výzkum migrace se zabývá převážně výzkumem působení etnických menšin v oblasti Dolního Rakouska v různých dějinných etapách. V následujících letech je plánován rovněž výzkum rakouských menšin žijících v zahraničí.

Monografie komplexně zpracovává příčiny a pozadí jedné konkrétní migrační vlny na přelomu 19. a 20. století. Kniha je postavena na vzpomínkách nejen současných potomků přistěhovalců, ale i potomků místního obyvatelstva. Celkem bylo provedeno 21 interview s 23 narátory. Citáty jejich vzpomínek doplňují text, jež na základě výzkumu objasňuje jednotlivé kroky migrace a následné reemigrace. Celý jev je rozšířen i o kulturní aspekty, které souvisí s vlnou přistěhovalců, jako je změna českého příjmení do německé varianty

(popř. později zase zpět) či otázka osvojení si nového jazyka, udržení jazyka předků nebo přenesení zvyků z kulinařské oblasti.

Úvodní kapitola nastiňuje politickou situaci 19. století a podmínky, jež vůbec umožnily přesun obyvatelstva. Příčin pro masivní stěhování (především) z Moravy do Dolního Rakouska bylo hned několik. Základní podmínkou pro přesun obyvatel bylo zrušení poddanství, které umožnilo jejich volný pohyb v rámci státu. Dále čeští rolníci nebyli v takové míře postihnuti hospodářskou krizí a i po technické stránce bylo zemědělství na českém území na vzestupu, čímž se i produkce a příjmy navyšovaly. Zvláště pěstování cukrové řepy se v druhé polovině 19. století ukázalo být dobrým artiklem.

Samotná migrace do oblasti obce Hürm započala mezi lety 1880 a 1890. Z počátku šlo o jednotlivce, až od 90. let dochází k přesunu celých rodin, a to především z okolí Uherského Hradiště. Migrační vlna dosáhla svého vrcholu v prvním desetiletí 20. století a ve 20. letech byla na svém konci. Některé rodiny po příchodu do Dolního Rakouska nezůstaly na prvním místě, kam se přistěhovaly, ale po několika letech si našly jiné, výhodnější, hospodářství a opět se stěhovaly. Začátky v nové domovině nebyly vždy jednoduché. Nicméně většina přistěhovaných hospodářů byla po přesunu označována vyšším společenským zařazením.

1 Z Moravy do Hürmu. Hürm se nachází v okrese Melk v Dolním Rakousku.

2 Institut für Geschichte des ländlichen Raumes in St. Pölten, Museum der Stadt Horn, Alpen-Adria-Universität Klagenfurt, Österreichische Akademie der Wissenschaften Wien.

3 Zentrum für Migrationsforschung in St. Pölten.

Období po první světové válce, kdy došlo k vytvoření hranice mezi českým a rakouským územím, se Češi usazení v okolí obce Hürm museli vyrovnat s nově vzniklou situací, tedy že se stali cizinci. Z obou stran docházelo k různě silným projevům nacionalismu. Avšak i v této době stále docházelo k jisté migrační výměně. Z Československa do Rakouska začalo přicházet německy mluvící obyvatelstvo z pohraničních oblastí a naopak do Československa se začali vracet příslušníci české menšiny z Hürmu a okolí, a to nejen ti, kteří z českého území pocházeli (na rakouském území tedy strávili jen několik let), ale i ti, kteří byli již příslušníky druhé generace.

Za druhé světové války se užívání češtiny v rodinách přistěhovalců velmi omezilo. I když se v domácím prostředí stále užívala, rodiče později spíše preferovali lepší připravenost dětí na zahájení školní docházky a snazší splynutí s jejich okolím. Zajímavé je, že v době příchodu ruské armády potomci českých přistěhovalců sloužili jako zprostředkovatelé komunikace.

A co se stalo s českým jazykem přistěhovalců? Postupně docházelo k oficiálním změnám v českých příjmeních do německé podoby, tedy „č“ bylo nahrazeno „tsch“, diakritika byla vymazána a „v“ bylo nahrazeno „w“. Křestní jména byla nahrazena jejich německými ekvivalenty, pouze v domácím prostředí v ústním užívání se české varianty užívaly i nadále. V první generaci přistěhovalců nový jazyk ovládli převážně muži, protože oni zprostředkovali

kontakt s okolním světem. Druhá generace již němčinu ovládala slovem i písmem díky návštěvě místních škol, ale rovněž komunikace v češtině pro ně byla zcela běžná. Rodiče, popř. i prarodiče ji doma nebo se svými známými stále užívali. Třetí generace již měla znalosti češtiny omezené, často závislé pouze na komunikaci s prarodiči, kteří většinou ovládali pouze češtinu, ale jejich vliv na vnoučata byl dočasný.

Třetí generace přistěhovalců je pokládána již za plně asimilovanou. Návštěva místní školy, účast na náboženském životě a členství v místních spolcích z potomků českých přistěhovalců činily již zcela domácí příslušníky. V třetí generaci se rozšířil okruh výběru životních partnerů, běžným se stalo uzavírání sňatků s místním obyvatelstvem.

Po nástupu komunistické strany v Československu k moci došlo k zprerthání kontaktů potomků přistěhovalců s jejich příbuznými žijícími za hranicemi. Avšak nejen politická situace rozdělila širší příbuzenstvo, ale i jazyková bariéra, jež po uplynutí mnoha let byla vytvořena. Potomci českých přistěhovalců se schází dodnes a snaží se připomínat regionální historii, k níž čeští přistěhovalci z přelomu 19. a 20. století patří.

Předkládaná monografie se věnuje v současné době poměrně populárnímu tématu migrace českých skupin. Jedná se o sledování konkrétní emigrační vlny v jejím regionálním charakteru. I když tato práce byla sestavena týmem historiků působících na vědeckých institucích, po formální stránce práce vyhlíží spíše populárně. Text je prokládán nejen úryvky z rozhovorů, ale

i citáty z dobového tisku, pohlednicemi a fotografiemi ze soukromých sbírek. Zveřejnění soukromých pramenů je zvláště přínosné, protože k těmto dokumentům se nedostane každý badatel. Kromě soukromých dokumentů bylo využito i pramenů výhradně české provenience, a to z Moravského zem-

ského archivu v Brně. Podstatná část práce byla postavena na základě interview (tedy metodou *Oral History*) s potomky přistěhovalců a dokumentů místní samosprávy.

Gabriela Krejčová Zavadilová

LAKOSIL, Jan – SVOBODA, Tomáš, *Československé opevnění 1938. Velká obrazová kniha*, Praha: Mladá fronta 2017, 296 s. ISBN 978-80-204-4629-9

Problematika československého mezi-válečného opevnění představuje již tradiční – a dlužno zdůraznit, že oblíbené – téma domácích moderních vojenských dějin. Pod křídly nakladatelství Ing. Jan Škoda – FORTprint se v průběhu devadesátých let 20. století dokonce etablovala úspěšná ediční řada *Pevnosti – architectura militaris*, která do dnešního dne čítá již 35 svazků. Přesto je předložená publikace autorů Jana Lakosila a Tomáše Svobody svým způsobem unikátní a vykračuje ze stínu dosavadní produkce. Skutečností, že k tématu československého (nejen) pohraničního opevnění existuje početná literatura, jsou si vědomi i sami autoři. Správně však konstatují, že v těchto zpracováních převažuje optika technického řešení pevnostních objektů a dokumentace jejich výstavby. Podle jejich soudu však dosud chyběla práce, která by představila systém československého opevnění komplexně od Šumavy po Podkarpatskou Rus. Zároveň jsou si však vědomi, že by se jednalo vpravdě o olbřímí úkol, a proto se rozhodli učinit první krok k takovému zpracování formou vydání komentovaných historických fotografií.

Základní koncepce knihy se přidržuje přirozeného geografického členění před-válečného Československa. Má to svůj důvod – cílem autorů totiž bylo zachycení jednotlivých místních specifíků, tj. stavební odlišnosti, způsob maskování, stav na konci klíčového září 1938 a v neposlední řadě i charakter terénu, v němž opevnění vznikalo. Úvodní kapitola tak vykresluje kontext vzniku československého opevnění v letech 1935–1938. Vedle rozboru mezinárodní politické situace a vývoje v Německu autoři upozorňují i na faktor francouzského aliančního systému a skutečnost, že stavba pohraničního opevnění byla doporučována právě francouzskou stranou. Relativně podrobně, leč přehledně popisují Jan Lakosil a Tomáš Svoboda průběh výstavby opevnění. Poukazují např. na skutečnost, že prameny naznačují myšlenku převzetí podoby francouzských kasemat (v československé terminologii pevnostních srubů), v květnu 1935 však převládla vlastní československá koncepce, která francouzský model přizpůsobovala domácím potřebám a možnostem. Jako

první tak byla zahájena výstavba těžkého opevnění, které mělo chránit nejdůležitější směry předpokládaného útoku. To bylo tvořeno z pěchotních srubů a dělostřeleckých tvrzí, doplněných o překážkový systém a navazující infrastrukturu. Podle francouzských zkušeností byly převzaty také čtyři stupně odolnosti pěchotních srubů. Tento systém tak představoval základní kostru obrany. V roce 1936 pak byla tato soustava rozšířena o odlehčené pěchotní sruby se slabší výstrojí. Inspirací byl opět francouzský vzor. Tyto odlehčené sruby byly situovány v neschůdném terénu, v hustých lesích či ve směru, kde byl útok vyhodnocen jako méně pravděpodobný. Krom popisu opevnění i jednotlivých fází a okolností výstavby autoři poměrně podrobně přibližují konstrukci i výzbroj pěchotních srubů. Vrcholným typem obrany pak byly dělostřelecké tvrže, tj. soustava pěchotních a dělostřeleckých srubů, dělostřeleckých a minometných věží a pozorovaten, vzájemně propojených podzemními komunikacemi a obklopených souvislou překážkou. Takto koncipované opevnění disponovalo nejvyšší odolností a bylo zamýšleno jako zázemí pro dlouhodobý obranný boj. Pro nákladnost výstavby však byla výstavba omezena na nejvíce ohrožený úsek Odry – Krkonoše. Lakosil a Svoboda opět popisují podobu tvrzí i překážkového systému, zde upozorňují, že (logicky) vycházel ze zkušeností z první světové války.

Nepřekvapí, že výstavba takového celku byla finančně i organizačně náročná, přičemž poměry na zahraničněpolitickém

poli rychle akcelerovaly. V dubnu 1936 proto padl požadavek, aby byly opevněny i západní Čechy a oblast Orlických hor. To se stalo podnětem k výstavbě lehkého opevnění, tj. kulometných pevnůstek, situovaných v předpolí, v místech s dobrým výhledem. Armáda si samozřejmě byla vědoma slabin lehkého opevnění a nebezpečí ze strany nepřátelského dělostřelectva, čemuž se architekti obranného systému snažili čelit umístěním těchto pevnůstek na okraj lesů, do skupin stromů či pod linii horizontu. Autoři pak konstatují, že linie těchto pevnůstek byla poměrně řídká a jejich vzájemné krytí představovalo spíše výjimku. S ohledem na nedostatky byl posléze zaveden nový typ opevnění, které tvořilo souvislé linie, jejichž součástí se staly starší objekty. Autoři soudí, že po nepříliš vydařeném lehkém opevnění z roku 1936 představovala tato nová verze takticky i technicky velmi vyzrálou konstrukci, která přes přetrvávající nedostatky patřila k nejdokonalejším svého druhu v soudobé Evropě, přitom rychlostí i nákladností výstavby představovalo inovované lehké opevnění alternativu k těžké variantě. Stavbu opevnění přerušila zářijová mobilizace a definitivně ji ukončilo odstoupení pohraničí Velkoněmecké říši po Mnichovu.

S ohledem na výsledek mobilizace v roce 1938 představují debaty o smyslu, resp. rentabilitě výstavby pohraničního opevnění pomyslné téma věčného návratu odborných i laických diskusí. Jan Lakosil a Tomáš Svoboda v tomto ohledu znovu upozorňují na skutečnost, že opevnění

reagovalo na zkušenosti z let 1914–1918, přičemž druhá světová válka se ukázala být mnohem pohyblivější. Nákladná těžká opevnění, navíc často nedokončená, tak byla v praxi často buď proražena, nebo spíše obejita. Naproti tomu se ukázalo, soudí autoři, že do hloubky členěná polní obranná opevnění v řadě případů sehrála pozitivní roli. Podle jejich mínění v případě Československa vyústila relativní snadnost výstavby lehkého opevnění spolu s politicky podmíněnou snahou opevnit celé území státu a tendencí zajistit rovnoměrnou odolnost obrany v budování stovek kilometrů opevněných linií západní části republiky. Tato část ovšem byla z důvodů vojenských i geografických předurčena pro vedení spíše pohyblivých ústupových bojů, zatímco dlouhodobá obrana zde byla nepřilíš reálná. Lakosil a Svoboda se proto kloní k názoru, že stavební kapacita měla být raději napřena k zesílení a prohloubení opevnění na severní a jižní hranici, kde byla obrana s ohledem na tvar státu životní nutností. Autoři se v textu nevěnují jen technicistním otázkám výstavby a fungování opevnění, správně také připomínají ekonomický a sociální rozměr tohoto díla, které v letech 1935–1938 přineslo obživu tisícům lidí, postižených hospodářskou krizí.

Druhá část knihy se zaměřuje na jednotlivé oblasti a předchozí výklad ilustruje vybraným obrazovým materiálem, doplněným krátkým úvodem, který přibližuje místní kontext. Jednotlivé fotografie jsou vedle úvodního komentáře přirozeně doprovázeny bohatými popiskami (především

technického rázu), které jsou koncipovány tak, aby s komentářem tvořily integrální, provázaný celek. Tato fotografická část se dělí na 22 dílčích kapitol, které představují jednotlivé oblasti, v nichž bylo opevnění budováno. Samostatně je tak pojednáno Ostravsko, Opavsko, Bruntálsko, Jesenicko, Rokytnicko, Náchodsko, Trutnovsko, oblast Krkonoš, Jizerských a Lužických hor, pásmo Labe – Bílina, Podkrušnohoří, úsek Ohře – Blšanka, Plzeňská čára, Šumava, jižní Čechy, jižní Morava, jihozápadní a jižní Slovensko, východní Slovensko a Podkarpatská Rus, opomenuta nebyla ani jinak spíše přehlížená vnitrozemská opevnění a rozličné zkušební a cvičné objekty. Samostatně autoři ještě pojednali o výzbroji opevnění. Celkem je v publikaci obsaženo na 500 reprodukcí historických pohlednic a fotografií, mnohdy poměrně unikátních. Kniha je dále doplněna o reprodukce archiválií, obsahuje též užitečný tematický rejstřík a obligátní seznam použitých informačních zdrojů.

V souhrnu lze konstatovat, že kniha Jana Lakosila a Tomáše Svobody představuje zdařilé dílo. Oba autoři se tématem dlouhodobě zabývají, což je znát nejen na jejich erudici, ale i publikační aktivitě. Přínos jejich knihy spočívá jednak v komplexnosti pojetí tématu, jednak v přiblížení autentického dojmu, který skýtají dobové fotografie. Ve výsledku se tak domnívám, že knihu nepřivítají jen nadšení „bunkrologové“, ale že publikace má potenciál posloužit též profesionálním historikům. Díky kvalitě výkladu, především však pečlivému (a bezpochyby náročnému) výběru vyobrazení tak

Lakosilova a Svobodova práce představuje přínosné rozšíření dosavadní literární produkce.

Josef Šrámek

KAMP, Michal, *Konec 2. světové války na Havlíčkobrodsku, Havlíčkův Brod: Muzeum Vysočiny Havlíčkův Brod 2017, 299 s. ISBN 978–80–87302–33–0*

Problematika druhé světové války bezpochyby náleží ke čtenářsky nejatraktivnějším tématům na poli (nejen) vojenské historiografie, pro což není třeba snášet obsáhlejší důkazy. Obsah knihkupeckých regálů v tomto směru hovoří sám za sebe. Odvrácenou – a neméně známou – stranou této popularity je ovšem nevyrovnaná kvalita těchto publikací, jejichž autoři jsou mnohdy v lepším případě poučení laikové. V této záplavě by ovšem neměla zapadnout zdánlivě nenápadná publikace, kterou připravilo Muzeum Vysočiny Havlíčkův Brod, resp. tamní historik Michal Kamp. Publikace, lakonicky nazvaná *Konec 2. světové války na Havlíčkobrodsku*, nejenže ukazuje, že ani tak frekventované téma dosud není vyčerpané, především však demonstruje roli a přínos profesionálních regionálních historiků. Pokud by totiž čtenář čekal klasický pozitivistický popis dění na Havlíčkobrodsku na jaře roku 1945, bude překvapen.

Michal Kamp se totiž rozhodl využít množství dobových fotografií z konce druhé světové války a zprostředkovat čtenáři jejich prostřednictvím vzhled do atmosféry jara roku 1945. V úvodu nabízí bližší pohled do své

autorské kuchyně. Konstatuje nepřekvapivou skutečnost, že takových fotografií existuje takřka nepřeborné množství, badatel, který se však do tohoto moře ponoří, záhy narazí na úskalí, např. v podobě nedostatečného odborného zpracování a určení daných snímků. Michala Kampa totiž neuspokojuje obvyklý popis v podobě identifikace vojenských jednotek, jejich výzbroje a výstroje či vojenské techniky. Nenahlíží totiž na pramen jako rigidní historik vojenství, ale je si vědom toho, že se před ním nachází unikátní pramen, k němuž je však potřeba najít správný klíč. To předznamenalo koncepci Kampovy knihy. Jeho ambicí bylo proto rozklíčovat i to, co bývá často z hlediska náročnosti opomíjeno, a sice dataci pořízení fotografie, určení lokality i bližší identifikace zachycené události, včetně určení lidí na fotografii a pokud možno i fotografa. Kampovým mottem, s nímž přistoupil ke zpracování matérie i přípravě publikace, je nutnost detailní znalosti řady rozličných témat a okruhů.

Publikaci otevírá výklad, který čtenáři přibližuje historický kontext doby, samozřejmě s důrazem na oblast Havlíčkobrodsko. To

Michal Kamp chápe ve smyslu současného okresu Havlíčkův Brod, tj. v rozsahu okresů Německý Brod, Čáslav, Ledec nad Sázavou, Chotěboř a Humpolec k roku 1939. Dále přibližuje správní změny po vzniku Protektorátu Čechy a Morava. Upozorňuje také na dnešnímu čtenáři nejspíše ne zcela známé specifikum v podobě tzv. jihlavského jazykového ostrova, osídleného dominantně obyvatelstvem německé národnosti, což v pohnutých dobách 30. a 40. let sehrávalo nemalou roli. Michal Kamp vedle orgánů protektorátní i okupační správy přehledně skicuje i strukturu protinacistického odboje (Obrana národa, Československá obec sokolská, Komunistická strana Československa, partyzánské skupiny) v regionu. Podrobněji pak autor líčí průběh událostí z března a dubna roku 1945, tedy příchod tzv. národních hostů (německých uprchlíků z oblastí ohrožených blížící se frontou) a povinnosti, které to na obyvatele Havlíčkobrodská kladlo. Další tlak představovalo stahování se německých frontových i záložních jednotek k česko-moravské hranici a povinnost místních podílet se na budování obranné linie Jihlava – Pardubice. Do druhé poloviny dubna také spadá zvýšená aktivita partyzánských skupin. Samostatnou pozornost věnuje Michal Kamp událostem květnového povstání na Havlíčkobrodsku a relativně podrobně, leč přehledně, přibližuje průběh, zvraty i místní odlišnosti v jednotlivých obcích. Vypuknutím povstání 5. května odpoledne i přes dočasné opanování situace nacisty (především v Brodě či Chotěboři) padly plány využít oblast Havlíčkobrodská jako

uzavíracího pásma, konstatuje Kamp, a prioritou se stalo udržení zdejšího prostoru pro bezpečný a rychlý ústup frontových jednotek na západ. Již 6. května tak německé jednotky zahájily přesun, 9. května se v regionu objevily první sovětské tanky. Ještě 9. a 10. května tak docházelo ke střetům mezi německou a sovětskou armádou. Oddíly Rudé armády pak Havlíčkobrodsko opustily až v polovině června 1945. Michal Kamp se nevyhýbá ani hodnocení pobytu osvobozeneckých jednotek. Třebaže neskrývá, že docházelo během soužití k excesům, konstatuje, že se jednalo o poměrně ojedinělé přečiny. Vyzdvihuje také rozšíření zbraní mezi civilním obyvatelstvem a dokonce i mládeží, což s sebou v květnových dnech přinášelo řadu komplikací a nebezpečných situací.

Jak už bylo řečeno, tyto pasáže, bez ohledu na kvalitu a pečlivost zpracování, však tvoří toliko v dobrém slova smyslu úvod. Gros knihy totiž představují autentické fotografie, zachycující průběh květnových dní roku 1945. Ty Michal Kamp rozdělil do několika kapitol podle jednotlivých obcí regionu. Publikace tak reflektuje dění v okolí 20 lokalit poblíž Německého Brodu, Golčova Jeníkova, Ždírcu, Chotěboře, Přibyslavi, Ledče nad Sázavou a Světlé nad Sázavou. Těmto kapitolám, kladoucím důraz na období dubna a května 1945, předchází prolog, reflektující dění v regionu mezi podzimem 1938 a létem 1945. Samostatně je také pojednána problematika hromadných hrobů, v nichž byli pohřbeni (před smrtí často mučení) Češi z Německého Brodu a Chotěboře i vzdálenějších míst, popravení nacisty v květnových

dnech. Z fotografií z exhumace a ohledání těl mrazí, a proto se paradoxně nelze divit, že existují v mnoha exemplářích, neboť byly šířeny hned po osvobození jako doklad nacistických zvěrstev. Závěrečný epilog pak zachycuje poválečnou obnovu havlíckobrodského regionu. Michal Kamp do své knihy zařadil celkem 627 mnohdy unikátních fotografií, které výmluvně dokumentují atmosféru závěru druhé světové války na česko-moravském pomezí. Závěrečný seznam použité literatury a především projitých archivních fondů je dostatečně výmluvnou vizitkou Kampovy badatelské pile a poctivosti.

Přidanou hodnotou je však i Kampův komentář. V duchu úvodních proklamací se Michal Kamp neomezil na stručný popis vybraných snímků, ale pokusil se z nich vytěžit maximum. Uvádí proto nejen, kde a kdy byla fotografie pořízena a co zachycuje, snaží se identifikovat i fotografa a vůbec

co nejobsáhleji snímek popsat tak, aby jej zasadil do co nejuplněnějšího kontextu. Takto pojaté popisky se tak vlastně stávají plnohodnotným výkladem a celou knihu posunují o třídu výše nad obvyklý průměr fotografických publikací. Pokud Michal Kamp v úvodu vyzdvihl jako jistou nesnáz nutnost selekce fotografií, výběr snímků s co nejvyšší výpovědní hodnotou a následně jejich seřazení do smysluplného celku, lze konstatovat, že v tomto směru uspěl. Sám také zdůrazňuje, že jeho titul nemá být chápán jako náhrada regulérní historické monografie, která ve vztahu k regionu Havlíčkovobrodsko – i podle Kampova mínění – stále chybí. S tím lze samozřejmě souhlasit, jedním dechem však můžeme dodat, že Kampův Konec 2. světové války na Havlíčkovobrodsku bude pro takové budoucí zpracování užitečným základním kamenem.

Josef Šrámek

JANEČEK, Petr, *Mýtus o pérákovi. Městská legenda mezi folklorem a populární kulturou*, Praha: Argo, 2017, 360 s. ISBN 978–80–257–2315–9

Těžko najdeme v naší kultuře tak živý mýtus, jako ten o pérákovi – tajemném fantomovi přeskakujícím domy a děsící kolemdoucí v temných uličkách města. Pérák, Pérový muž, Skákavej nebo Franta Pérák – mnohým z nás vyprávěli rodiče či prarodiče o děsu, skrývajícím se pod jedním z těchto jmen. Že je mýtus i dnes stále oblíbený, napoví i množství uměleckých zpracování tématu – ať už velice zdařilá divadelní hra *Pérák: Na jméno nezáleží. Rozhodují činy!*

souboru VOSTO5 (premiéra 2011, obnovená premiéra 2018), novela *Pérák* Petra Stančíka (2008), dva krátkometrážní filmy (2013 a 2016) nebo množství komiksových a jiných výtvarných zpracování – a to zmiňujeme jen díla vzniklá během posledních několika let, ačkoli pérák se v ulicích českých měst měl objevovat už v první polovině dvacátého století, nejčastěji pak během druhé světové války, a první film o něm vznikl už roku 1946. Není tedy divu,

že se právě pérák konečně stal i tématem odborné monografie. Při výčtu uměleckých reflexí a zejména při dělce existence legendy samé se skoro vnucuje otázka: jak to, že žádná monografie nevznikla už dávno? Nicméně, odborná kniha o „péráckém mýtu“ je konečně tu a předesílám – rozhodně stojí za pozornost.

Sám Petr Janeček se tématu nevěnoval poprvé – připomeňme několik drobnějších studií a Janečkovu populární sérii zpracovávající městské mýty *Černá sanitka*, v níž je pérák taktéž nejednou vzpomínán. Možná i právě proto vzbudila kniha již před vydáním nevídaný zájem – totiž, odborné knihy se málokdy skloňují coby očekávaná díla v prostředí internetových čtenářských komunit, živých především na sociálních sítích. Janečkův *Mýtus o pérákově* se i v tomto prostředí objevoval, snad jako další důsledek obrovské popularity pověsti o tajemném skokanovi. I přes to si musíme uvědomit, že *Mýtus o pérákově* skutečně je odbornou knihou a nepoučené čtenáře tak může odradit už metodologický úvod (který autor takovým čtenářům sám doporučuje přeskočit), ovšem i následné vědecké pojetí problému. V recenzi v odborném časopise může tato připomínka působit nemístně, nicméně píše ji ze zcela konkrétního důvodu – Janečkova kniha patří mezi ty, které překračují hranici publikací pro úzkou odbornou veřejnost a aspiruje na knihu pro širší, „neodborné“ publikum. Knihy takového typu obecně považujeme za „populárně naučnou literaturu“ a často se vznáší pochybnosti o jejich odborném přínosu, respektive mnoho

takových odborných knih vybranou problematiku zjednodušuje a ve snaze napsat knihu stravitelnou pro co nejširší okruh čtenářů, stávají se takové knihy povrchními, často nevhodnými jako zdroj poznání problematiky na odborné úrovni. Ne tak *Mýtus o pérákově*. Přestože autor nepíše suchým přísně vědeckým stylem a nedegraduje tak pozoruhodnou látku na těžkopádné čtení pro nejužší akademickou veřejnost, nelze ho nařknout z povrchnosti, ani z nedostatečné vědeckého pojetí.

Janeček sice s širší čtenářskou základnou počítá (proto také případně širší publikum nabádá k přeskočení úvodu, který velice zajímavě shrnuje dosavadní stav bádání o pérákově, přibližuje koncept vzniku práce a v neposlední řadě rozebírá vlastní metodologii pro vznik této monografie), přesto jde do hloubky. Na základě písemných pramenů (ať už jde o dobové novinové články a reportáže, beletrii či zaznamenané vzpomínky pamětníků) a vlastních rozhovorů s pamětníky, kteří měli zažít výskyt péráka, rekonstruuje nejen vznik mýtu a jeho místní zařazení (na několika přiložených mapách můžeme pozorovat, kde se v jakém období měl pérák objevovat), ale také vývoj vnímání této bytosti, či snad člověka v převleku, nebo možná jen výplodu bujné fantazie, který se však rozšířil naprosto masově, neboť zachvátil nejen Prahu, ale také mnoho českých regionů a, v době Protektorátu Čechy a Morava, téměř celé naše území.

Janeček se ovšem také část tohoto mýtu pokouší vyvrátit či minimálně zpochybnit. Pokud je pérák považován za mýtus ryze

český (v pop-kultuře je někdy označován Pérák s velkým P, sám Janeček, pokud hovoří o pérákovi, používá malé p, neboť nepovažuje péráka za jednu osobu, která by se vyskytovala ve více regionech a pražských čtvrtích zhruba ve stejné době, za „českého superhrdinu“), nachází Janeček analogie na péráka v jiných zemích a hledá spojnice, které pak uvádí jako vzory pro vznik tohoto mýtu. Kromě různých „pražských strašidel“, vázaných na konkrétní čtvrti, uvádí jako vzor pro péráka ruský gang *Živé mrtvoly*, který řádil ve dvacátých letech dvacátého století a jejichž vůdce si měl na boty připevňovat skákací péra. Vedle *Živých mrtvol* Janeček také připomíná i „západní“ mýtus, který se naší legendě o pérákovi podobá výrazněji. Tím je britský *Spring-heeled Jack* – londýnský fantom z konce čtyřicátých let devatenáctého století. Mimo možné předobrazy (opustíme-li představu „původního českého superhrdiny“ a vzdáme-li se víry, že nešlo pouze o městskou legendu) se Janečkova monografie věnuje také pérákovým současníkům (slovenský *Fosforový člověk*), a nástupcům (němečtí *Hüpfemännchen*).

Stěžejní část práce vychází z rozhovorů s pamětníky období Protektorátu a sleduje, jak byl ve své době mýtus vnímán – pérák se tu totiž nejčastěji objevoval jako zločinec, který přepadá ženy, nebo jim alespoň krade

sušící se spodní prádlo. Kromě záznamů pamětníků je nejzajímavější částí práce samotný vývoj mýtu od doby předválečné přes období Protektorátu až do dnešní doby. Janeček analyzuje zpověď osmdesáti pěti pamětníků, k tomu písemné prameny, a výslednou představu o pérákovi srovnává s jejím vývojem. Určuje moment, kdy se diskurz o pérákovi převrací a skrz pop-kulturu se z děsivého přízraku stává legenda o vlasteneckém démonovi, jenž přepadá nacistické vojáky, kteří šlí z nemožnosti péráka polapit či zastřelit. A tak vzniká pérák, kterého známe i dnes – pérák odbojář, pérák bojovník proti bezpráví, dokonce pérák využitý v antifašistických kampaních připomínajících, že vlastenectví není synonymem pro rasismus (2011 a 2015). Pérák je zkrátka legenda, která je ohebná podle toho, jak si doba žádá. Stává se symbolem, který má v každé době co říci, a proto přetrvává a jako by procházel napříč časem. Petr Janeček svou knihou konečně vnáší přehled do komplikovaného mýtu, který se v průběhu let tolik měnil, a přibližuje na jedné straně dobové vnímání, na druhé pozadí a kontext těchto změn v péráckém diskurzu.

Přemysl Krejčík

Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně):

- doc. Dr. Winfried Baumann (Západočeská univerzita v Plzni)
prof. PhDr. Lenka Bobková, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
Mgr. Miroslav Dyrčík (Univerzita Palackého v Olomouci)
doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
Mgr. Veronika Hrdinová (Univerzita Pardubice)
Mgr. Hana Jadrná Matějková, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Petr Kubín, Th.D., Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
PhDr. Hedvika Kuchařová, Ph.D. (Strahovská knihovna)
Mgr. Kateřina Ptáčková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Pavla Slavičková, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
Mgr. Daniel Soukup, Ph.D. (Ústav pro českou literaturu AV ČR)
doc. PhDr. Petr Svobodný, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
Mgr. David Tomíček, Ph.D. (Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem)
PhDr. Jan Zdichynec, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)

Seznam autorů (abecedně):

- Mgr. Peter Bučko (Univerzita Karlova v Praze)
Mgr. Michaela Antonín Malaníková, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
Mgr. Jana Horáková (Univerzita Pardubice)
Mgr. Hana Jadrná Matějková, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
Mgr. Jindřich Kolda (Univerzita Hradec Králové)
Mgr. Přemysl Krejčík (Univerzita Pardubice)
Mgr. Gabriela Krejčová Zavadilová (Univerzita Pardubice)
Mgr. Andrea Loukotová (Masarykova univerzita v Brně)
doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Pavel Marek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. René Novotný (Univerzita Pardubice)
PhDr. Josef Šrámek, Ph.D. (Muzeum východních Čech v Hradci Králové)
Mgr. Michal Těra, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Vojtěch Večeře (Univerzita Karlova v Praze)

Theatrum historiae 22 (2018)

<http://uhv.upce.cz/cs/theatrum-historiae/>

Vydala: Univerzita Pardubice
(Studentská 95, 532 10 Pardubice, IČO 00216275)

Číslo vydání: 22

Datum vydání: 16. 12. 2018

Vychází nejméně dvakrát ročně

Vydání první – 266 stran, 120 výtisků

Za jazykovou podobu textů odpovídají

autoři jednotlivých příspěvků.

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802–2502

Redakce:

vedoucí redaktor: prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice);
zástupce vedoucího redaktora: prof. PhDr. Jiří Mikulec, CSc. (HÚ AV ČR Praha);
výkonný redaktor: PhDr. Vítězslav Prchal, Ph.D. (Univerzita Pardubice);
technický redaktor: Mgr. Lukáš Vavrečka

Vědecká rada časopisu:

doc. Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Muzeum východních Čech v Hradci Králové)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Antonín Kalous, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
Dr. Françoise Mayer (Université Paul Valéry Montpellier)
prof. PhDr. Miloš Řezník, Ph.D. (Technische Universität Chemnitz)
doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze).

Adresa redakce:

Ústav historických věd
Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
tel.: 466 036 210
e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz

